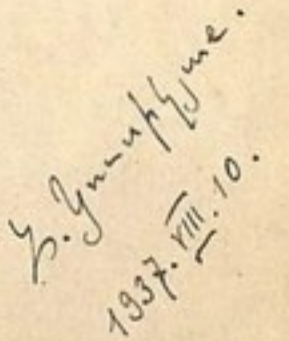
ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵ՛Ք.

ՀԱՍՀ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

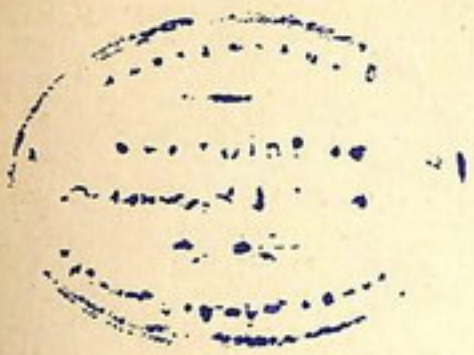
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

II

ԳԻՐՔ

ԵՐԵՎԱՆ ՊԻՏՀՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ 1937

Գրքեսարեներ բոլոր յերկրների, միացե՛ք.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

II

ԳԻՐՔ

Դրա
3465

ԵՐԵՎԱՆ ԳԻՏՀՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ 1937

Գիտության տպարան
Պատվեր № 48
Տիրաժ 500

ՊՐԻԳՈՐԻ ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆՈՎԻՉ ՈՐՋՈՆԻԿԻԶԵ
(1886—1937)

ՀԱՅԿ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՈՒՆԴԱՄԵՆՅԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԸՆԿԵՐ ՈՐՋՈՆԻԿԻԶԵՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մեր կուսակցությունը ծանր կորուստ կրեց. փետրվարի 18-ին սրտի կաթվածից հանկարծամահ եղավ ընկեր Գրիգորի Կոնստանտինովիչ Որջոնիկիձեն։

Մահը մեր շարքերից խլեց ակնառավոր գործիչին, կուսակցության գործի համար պայքարող աննկուն մարտիկին, սոցիալիստական ինդուստրիայի վարչության հաղթանակների մարտական գործակալին ու կազմակերպչին, մեր մերձավոր և սիրելի ընկերոջը ու բարեկամին։

Իր ամբողջ պայծառ կյանքն առանց ճեպորոցի ընկեր Որջոնիկիձեն նվիրեց բանվոր դասակարգի գործին, մարդկության ազատագրման գործին, կոմունիզմի գործին։ Դեռ պատանի տարիներից ընկեր Որջոնիկիձեն կանգնեց Լենինի մեծ դրոշի տակ և այն ժամանակվանից մինչև իր կյանքի վերջը ազնվորեն ու անձնվիրաբար առնում էր այդ դրոշն իր ձեռքերում, պայքարելով ամենաառաջավոր դիրքերում։

Նրա կյանքն անխզելիորեն կապված էր ցարական ինքնակալության և բուրժուա-կալվածատիրական ճնշման դեմ բանվորների ու գյուղացիների մղած հեղափոխական պայքարի հետ, ՌՍՖՍՀ-ում պրոլետարական մեծ հեղափոխության հաղթանակի համար մղվող պայքարի հետ, սոցիալ-գավթիական բանակների ու ռասպերկրյա ինտերվենտների ջախջախումը կազմակերպելու հետ, սոցիալիզմի հաղթական շինարարության հետ։ Ցավ սմենամեծը, վորտեղ ընթանում էր նրա հեղափոխական գործունեյությունը, այդ գործունեյությունը հաղթանակ-հաղթանակի հետևից էր բերում իր հետ։

Ընկեր Որջոնիկիձեն ներկայացնում էր այնպիսի բոլշևիկի տիպար, վորը կուսակցության առաջադրած մեծ նպատակներին հասնելու գործում չգիտեր յերկյուղ ու խոչընդոտ։ Կրակուռ յեռանդը, հատուցասիրությունը և ուղղամտությունը, ժողովրդի ակնառավոր կազմակերպչի ու գեկավարի տաղանդները նրա մեջ

դուգակցվում էին մարդկանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մեջ հանդես եկող սրտակցության ու ընկերական պարզության այն զարմանալի հատկություններն հետ, որոնք այնչափ լավ հայտնի էին բոլոր նրանց, ովքեր անձամբ ճանաչում էին ընկեր Սերգոյին և որոնցով աչքի էր ընկնում իսկական բոլշևիկ-լենինյանը։

Վերջին չորս տարվա ընթացքում ընկեր Որջոնիկիձեն կանգնած էր ԽՍՀՄ-ի ծանր արդյունաբերության գլուխ։ Նրա անվան հետ են կապված սոցիալիստական նկոնոմիկայի մեծագույն հաղթանակները։ Նրա ղեկավարությամբ կատարվեցին լուծելու մեր յերկրում հզոր առաջավոր ծանր ինդուստրիա կառուցելու ամենադժվարին խնդիրը, ինդուստրիա, որը վերափոխեց գյուղատնտեսությունը, տրանսպորտը և պաշտպանությունը։ Ծանր ինդուստրիայի աշխատողների բոլշևիկյան բանակի գլուխ կանգնած, ընկեր Որջոնիկիձեն նոր տեխնիկայի կատարելման ու տիրապետման համար մղվող պայքարի ճակատում մեկը մյուսի հետևից գրոհով տիրապետում էր դժվարագույն ամրոցներին։ Նա աչքով անցկացնում էր ծանր ինդուստրիայի ստորաբաժանումների գործիչների կադրերի՝ մինչև վերջը նվիրված սոցիալիզմի գործին, համախմբված բոլշևիկյան կուսակցության շուրջը։

Յեվ ահա այժմ, դու, թանկագին ընկեր Սերգո, մեզ հետ չես։ Այդ ծանր կորուստն անհարթելի յե։ Այդ կորուստը կսկիծով կապրեն մեր յերկրի բոլոր աշխատավորները։ Մենք քեզ կորցրինք այն մոմենտին, յերբ մեր յերկիրը հասել է սոցիալիզմի հաղթանակին։ Այդ հաղթանակների մեջ, որ մենք նվաճել ենք մեծ պայքարի միջոցով, մեծ է քո աշխատանքի, քո յեռանդի, կոմունիզմի նկատմամբ քո անսահման նվիրվածության բաժինը։

Հրաժեշտ քեզ, թանկագին բարեկամ ու ընկեր Սերգո։

Ի. Ստալին	Գ. Գեորգիևսկի	Ն. Յեժով
Վ. Մոլոտով	Ռ. Եյխե	Ի. Ապուլով
Լ. Կագանովիչ	Յա. Ռուդուտակ	Վ. Մեժլաուկ
Կ. Վորոշիլով	Մ. Կալինին	Ն. Աճեխպով
Վ. Չուբար	Ա. Ժդանով	Մ. Շկիրյատով
Ա. Միկոյան	Գ. Գոստիևի	Յա. Ցակովլեվ
Ս. Կոսիոր	Ա. Անդրեյեվ	

ՅԵՐԲԵՔ ՉԵՆ ԱՂՈՏԱՆԱ ՍԵՐԳՈՅԻ ԱՆՈՒՆՆ ՈՒ ՓԱՌՔԸ

Յերևակ բանվոր դասակարգը Քաղց իր սիրելի զավակին— Սերգոյին։ Կրևմլի պարիսպը կարծիր հրապարակում, վորը դարձել և աշխատավոր մարդկության մեծ սրբավայրը, ընդունել Վրիգորի կոնստանտինովիչ Որջոնիկիձեի աճյունը։

Սերգոյի մահը սուր, ճվլող ցավ առաջ բերեց միլիոնավոր մարդկանց սրտերում։ Այդ ցավը վերջին որերս հնչում էր հազարավոր յելույթներում, նամակներում, բանաձևերում, հեռագրերում՝ խորհրդային յերկրի և ամբողջ աշխարհի բոլոր անկյուններից։ Այդ ցավը գրված էր հարյուր հազարավոր մարդկանց դեմքերին, վորոնք յեկել էին Միությունների Տունը՝ վերջին հրաժեշտ տալու Սերգոյին։ Այդ ցավը լցրել էր Խորհրդային յերկիրն այն ժամերին, յերբ Մոսկվան Սերգոյին ուղեկցում էր նրա վերջին ուղին։ Շուտ չի անցնի կորստի ցավը։ Մեծ և դեղեցիկ կյանք և ապրել Սերգո Որջոնիկիձեն, հերոսական մարտիկի և մեծ մարդու կյանք—նրան սիրում էր մեր ամբողջ կուսակցությունը, ամբողջ բանվոր դասակարգը, նրան սիրում էին ԽՍՀՄ-ի բոլոր ժողովուրդները՝ բոցավառ և քնքուշ սիրով։ Կովկասի լեռնականները Սերգոյին անվանել են «առյուծասիրտ»։ Ժողովրդի այդ դիպուկ բնորոշման մեջ արտահայտված է ամբողջ Սերգոն։ Այո, նա ականավոր հեղափոխական-բոլշևիկի առյուծի սիրտ ուներ։ Իր արտի չկրմությամբ Սերգոն դեռ ուսանական առաջին հեղափոխության տարիներին թռուցիկ միտինգներում և ընդհատակյա ժողովներում բոցավառում էր հարյուր հազարավոր մարդկանց՝ Բաքվում, Սուխումում, Բագվում, Թրիլիսիում...

Սերգոն իր բոլշևիկյան արտի հուրը տարավ ռեակցիայի տարիների ձախորդությունների և զրկանքների միջով, բանտերի և Շլիսելբուրգի բերդի միջով, աքսորի և տաժանակրության միջով։ Իր արտի հրով նա առաջնորդեց Բանվորագյուղացիական կարմիր բանակի դնդերը դեպի հաղթական մարտ՝ սոցիալիզմի թշնամիների դեմ։ Իր արտի հրով Սերգոն մոխիր էր դարձնում մեր կուսակցության թշնամիներին—ևսերներին, մենշևիկներին, սրոցկիստներին և այլ ազրատունեսատական պղծությունների։ Իր արտի հրով, նա, սոցիալիզմի ինդուստրիայի բանակի հրամանատարն առաջ էր մղում միլիոնավոր բանվորների, ինժեներների, տնտեսավարների, տարիների հնգամյակների տարիներին վառում էր շինարարության պաթոսը, տեխնիկայի սերտազնման պաթոսը։

Սերգոյի ամբողջ կյանքը մի գեղեցիկ և հզոր յերգ է։ Բանվոր դասակարգը նրա մեջ անմահում էր լենինյան-ստալինյան բնույթ յեղած լուծական արժվին—այդպես էր Սերգոն։ Նա անցավ Լենինի-Ստալինի դպրոցը։ Նա Լենժյուժոյի կուսակցական դպրոցի աշակերտ էր, դպրոց, որը Լենինը կազմակերպել էր 1911 թվին՝ ընդհատակյա բոլշևիկների հիմնական կադրեր կռմելու համար։ Նա 1912 թվականին Պրավդայի կոնֆերանսի պատգամավոր էր, որտեղ վերջնականապես ձևակերպվեց բոլշևիկների կուսակցության։ Սերգոն կարմիր բանակի խոշորագույն կուսակցական կազմակերպիչներից և դեկավարներից մեկն էր քաղաքացիական պատերազմի տարիներին։ Զուր չեն, որ յերեկ ընկեր Վորոշիլովը նրա մասին բանվորագյուղացիական ամբողջ Կարմիր բանակի անունից ասաց՝

«Բանվորագյուղացիական Կարմիր բանակի պայքարի և շինարարության տարիներին անխոնջորեն կապված են Սերգո Որջոնիկիձեի անվան հետ։ Նա այն ամենաառաջադեմ ռազմական կազմակերպիչներից մեկն էր, որոնք իրենց կյանքով և անձնվիրությամբ, հերոսությամբ և արիությամբ, հերոսական գործի նկատմամբ ունեցած անձնուրաց նվիրվածությամբ քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում մեզ վարակում էին հավատով դեպի հեղափոխության ուժը և հրամանատարներին ու մարտիկներին վոգևորում էին պայքարի ու հաղթանակի համար»։ Սերգոյին հաճախ անվանում էին կուսակցության խիղճը և իր ամբողջ կյանքում նա իսկապես բոլշևիկյան, լենինյան-ստալինյան դատակարգականության, կուսակցականության և անհաշտության մարմնացումն էր։

Կուսակցության թշնամիների դեմ մղվող մարտերում Սերգոն չեր խնայում մեկ իր ուժերը և մեկ էլ իր կյանքը։ Ահա մեր Սերգոյի կրծքի տակ գտարեց բարեխելուց մեծ արիությունն, պրոլետարականը, ազիտատորի, կոմունիստի հաղթանակների կազմակերպչի սիրտը։ Մարդկային պատմության հայտնի տարրներից ամենատար դավաճաններն են դավաճանության, որոնք չատրամ Սերգոյի պես սիրտը, չկատեցին ընկեր Որջոնիկիձեի ուժերը։ Այդ արատավորից ճակատագրական վախճանը, որ Սերգոյից շատ տարիների կյանք խլեց։ Ընկեր Մոլոտովը կարմիր հրապարակում արտասանած իր յերեկվա ճառում ասաց.

«Մեր ժողովրդի և բոլոր աշխատավորների թշնամիները, ֆաշիզմի արտակիստական վիժվածքները և այլ տար յերեկվա-

նիներըը,—վորոնց դավանանական աշխատանքն ի սպաս և դրված շուտափույթ կործանման դատապարտված բուրժուազիային, այնպես սուբ և մեզ բոլորիս հասկանալի ապրումներ առաջացրեց ընկեր Որջոնիկիձեյի մոտ,—պատասխանատու չեն այն բանի համար, վոր մեծապես արագացրին մեր Սերգոյի մահը։

Ընկեր Որջոնիկիձեն չեր սպասում, վոր Գյասակոմիները, վորոնց այնպիսի հնարավորություններ էին տրվել, կարող են դլորվել այդչափ ցած, դլորվել հակահեղափոխության այդպիսի կեղտոտ խավար փոսը։ Մենք գիտենք, ինչպես պետք է պատասխանել դրան...»։

Լռեց ընկեր Որջոնիկիձեյի սիրտը։ Մենք այլևս չենք տեսնի հոգևոր գեղեցկությամբ լի այդ կերպարանքը, չենք տեսնի նրա համակիչ ժպիտը, չենք լսի նրա ձայնը։ Սակայն ճշմարիտ և նրա լավագույն տաներից մեկը՝ Ալեքսեյ Տոտիանովը, վոր յերեկ մեխենգում Լենինի դամբարանի տրիբունից ասաց.—«Սերգոյի նման մարդիկ չեն մեռնում։ Նա հավիտյան կապրի ժողովրդի սրտում»։

Նա հավիտյան կապրի սոցիալիզմի ստեղծագործության տներում... Սերգոն հավիտյան կապրի ամենուրեք, վորտեղ ներթափանցել են նրա սրտի բոցի կայծերը, նրա ստեղծագործական յեռանդի մասնիկները։ Այն անդուլ յեռանդը, վորը մարմնավորվել է Տոտիանովի և տոտիանովականների մեջ, շարունակում է և կշարունակի շարժել պատմության անիվը դեպի կոմունիզմի լիակատար հաղթանակը։ Կարմիր հրապարակում, կրեմլի պատի մոտով, վորը պահպանում է Սերգոյի աճյունը, ժողովրդական ոտներին անդադար անցնում են և կանցնեն միլիոնավոր բանվորներ, վորոնցից յուրաքանչյուրի մեջ դրված է Սերգոյի մարի ու սրտի մի մասնիկը։

Կարմիր հրապարակով—նոր աշխարհի հաղթանակների հրապարակով—սուրում են ավտոմոբիլները, դղրդում են տանկերը, հրապարակի վերևում սավառնում են հարյուրավոր ինքնաթիռներ,—և յուրաքանչյուր մոտոի մեջ, ինքնաթիռի յուրաքանչյուր թևում դրված է Սերգո Որջոնիկիձեյի ստեղծագործական հանճարի մասնիկը։ Իսկ Կարմիր հրապարակից այն կողմ, սոցիալիզմի մայրաքաղաքի և մյուս քաղաքների ու գործարանային ավանների փողոցներում վեր են խոյացած պրոլետարական մեծ հեղափոխականի հազարավոր հուշարձանները։ Գործարանների, էլեկտրոկայանների, դոմնաների, ակումբների, բնակելի տների

վիճակի դանդաղումները յուրքի վրա, անոգին նավերը ծովերի և ովկիանոսների ուղղություն և առաջխա խորությունների, ինքնաթիռների յուրացումները յուրհնակամարում, մեր կարմիր բանակի գնդացիրներն ու առնկերը, կոլտնտեսային դաշտերի տրակտորներն ու կոմբայնները—խորհրդային հողի այդ ամբողջ բազմազանությունը մեծության մեջ հավիտյանս կենդանի կմնա ընկեր Սերգոյի առյուծի սիրտը։

Տարիներ ու հարյուրամյակներ կանցնեն, բայց չեն ադոտանան, այլ ավելի ու ավելի պայծառ կվառվեն Սերգոյի — պրոլետարական մեծ հեղափոխականի, կոմունիզմի անվեհեր ասպետի, մարդկության վերածնման առաքելության դարաշրջանի լավագույն մարդկանցից մեկի—անունն ու փառքը։

(«ՊՐԱՎԴԱ»-ի փետրվարի 22-ի առաջնորդող)

ԳՐԻԳՈՐԻ ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆՈՎԻՉ (ՍԵՐԳՈ) ՈՐՋՈՆԻԿԻԶԵ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր կուսակցությանը, մեծ սոցիալիստական հայրենիքի՝ ԽՍՀՄ-ի բանվոր դասակարգին ու աշխատավորներին, ամբողջ աշխարհի աշխատավորներին մեծ վիշտ և պատեր։ Չկա այլևս Սերգո Որջոնիկիձեն, բոցավառ, անվեհեր լենինյան բոլշևիկը, միլիոնավորների սիրած դեկավարը, Լենինի ու Ստալինի գինակիցը, Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի Քաղբյուրոյի անդամը, հաղթական սոցիալիստական արշավի ամենաառաջանդավոր կազմակերպիչը, Շաներ Արդյունաբերության Ժողովրդական Կոմիսարը։

Այդ բյուրեղային անաղարտ, անհողդողդ բոլշևիկ հեղափոխականի կյանքն օրինակ է սոցիալիզմի համար և իրենց ազատագրման համար մարտնչող ամբողջ աշխարհի աշխատավորներին։ Խորհրդային ժողովրդի սիրելի Սերգո Որջոնիկիձեն պատանի հասակից իր սիրտը, միտքը, ուժերը, անսպառ յեռանդը, իրեն ամբողջապես, իր ամբողջ կյանքը նվիրաբերել էր բանվոր դասակարգի գործին, կոմունիզմի գործին։ Նրա ամբողջ կյանքն անցավ կուսակցության աչքի առջև, բանվոր դասակարգի աչքի առջև, Լենինի ու Ստալինի, Համ կ(բ)կ կենտկոմի դեկավարության ներքո։

* * *

Գրիգորի կոնստանտինովիչ Որջոնիկիձեն (կուռակցական մականունը Սերգո) ծնվել է 1886 թվականի հոկտեմբերի 28-ին (նոր տոմարով), Արևմտյան Վրաստանում, Գորնշա գյուղում։

Սերգոյի հայրն ուներ ընդամենը մի քանի դեսյատին ուժից ընկած հող։ Յեգիպատացորենը, ել չենք խոսում մյուս բաների մասին, ընտանիքին բավականացնում եր միայն մի քանի ամիս։ Հայրն ստիպված եր լինում պաշտային աշխատանքների միջև ընկած ժամանակամիջոցում աշխատելու գնալ Ջիաթուրի, որտեղ նա մանգանի հանքափար եր փորձում։ Սերգոյի մայրը ծննդաբերությունից կարճ ժամանակ հետո մահանում է։ Յերեք ամսական յերեխային իր խնամքին է վերցնում հորաքույրը, որը կերակրում է նրան և փոխարինում հարազատ մորը։

Յոթ տարեկանից Որջոնիկիձեին տալիս են Գորնշայի յեկեղեցական-ծխական դպրոցը, որն ավարտելուց հետո նա ընդունվում է Քաշուրիի յերկաթուղային դպրոցը։ Մեկ տարուց հետո, ընտանիքի ծշվառ դրության հետևանքով, նա ստիպված է լինում թողնել դպրոցը և վերադառնալ գյուղ։ Նույն տղգանուն ունեցող ժողովրդական ուսուցիչ Սիմոն Որջոնիկիձեն Սերգոյին իր հետ տանում է Ծոբի ավանը, որտեղ նա դպրոցի վարիչ եր։ Այնտեղից նրանք փոխադրվում են Լանչխուտի և վերջապես Ծորագուլի։ 1898 թվականին Սերգոն ավարտում է Ծորագուլիի յերկդասյան դպրոցը։

1900 թվականի աշնանը Սերգոյի հորեղբոր որդի Տարասի Որջոնիկիձեն և ազգականներից մեկը՝ Պավել Մանավարիանին նրան տանում են Թբիլիսի (Թիֆլիս)։ Այնտեղ նա սովորում է քաղաքային (Միխայլովսկի) հիմնադանդացին կից ֆելդշերական դպրոցում։

Ֆելդշերական դպրոցում սովորում էին գերազանցապես ժողովրդի տարբեր խավերից յելած ծնողներ։ Ուսանողության մեջ կային ուժեղ հեղափոխական տրամադրություններ։ Կազմակերպվում էին տղխալ-դեմոկրատական խմբակներ, որոնցից մեկի մեջ մտնում է նաև Սերգո Որջոնիկիձեն։ 1901—1902 թվականներին նա արդեն ժամանակցում եր դպրոցական տղխալ-դեմոկրատական խմբակին։

1903 թվականին Սերգոն մտնում է ՌՍԴԲԿ-ի շարքերը, որպես բոլշևիկ։ Սերգոյի ամբողջ հերոսական, հոյակապ կյանքն ընթացել և կուռակցության, բանվոր դասակարգի աչքերի առջև, Լենինի ու Ստալինի, Համ. Կ (բ) Կ Կենտրոնական Կոմիտեի ղեկավարությամբ։

Գիմնազիական դպրոցն ավարտելուց հետո, 1905 թվականի գարնանը Որջոնիկիձեն վերադառնում է Աբհազիան Վլասովոն, մանդատորական հաֆտումի։ Նա ամենաակտիվ մասնակցություն է ունենում կուսակցական աշխատանքին։ Նա պրոպագանդիստ է և ագիտատոր։ Նա միտինգների և դեմոնստրացիաների կազմակերպիչ է մինչևիվնների դեմ։ Սերգո Որջոնիկիձեն իր բոլշևիկյան գործունեության մեջ ոգեշնչում էր ընկեր Ստալինի «Հարևանցիորեն կուսակցական տարաձայնությունների մասին» բրոշյուրից, որը գրվել է 1905 թվականի սկզբներին։

1905 թվականի աշնանամուտին Որջոնիկիձեն փոխադրվում է Գուդաուտա (Աբխազիա)։ Այստեղ նա տեղական հեղափոխական կազմակերպության աշխատում է մեծ ջանասիրությամբ։ Այդտեղ նա պրոպագանդում էր մարքսիզմը, որը համար կյանքի իմաստը միայն հեղափոխության մեջ էր։ Տասնինն տարեկան Սերգոն արդեն Գուդաուտայի կուսակցական կազմակերպության ընդհանուրի կողմից ճանաչված գործավար էր, կուսակցության Սուխումի պրոպագանդիստ կոմիտեի անդամ, ընդհատակյա աշխատանքի տարածման կազմակերպիչ և կրակոտ ագիտատոր։

Երբ 1905 թվականի հոկտեմբերի 17-ի ցարական մանիֆեստը լուրը հասնում է Գուդաուտա, Սերգո Որջոնիկիձեն մեծ ցնծությամբ է կազմակերպում քաղաքի կենտրոնում։ Այդ միտինգում նա ունկնդիրների ուշադրությունը պարզաբանում է, որ միայն ցարի տապալումը և ինքնակալության վոչնչացումը կարող են իսկական ազատություն տալ։ Վասիլիևանությունն այն ժամանակ չհամարձակվեց ձերբակալել երիտասարդ բոլշևիկ ագիտատորին։

Երիտասարդ հեղափոխականի աստղին ձերբակալություններ տեղի չեն ունենում Գուդաուտայի մոտ գտնվող Բոմբորի գյուղում, 1906 թվականի հունվարի 5-ին։ Սերգոն ձերբակալվում է գնդերը բեռնաթափելու ժամանակ և բանտարկվում Սուխումի բանտում, որտեղ մնում է մինչև 1906 թվականի հունիսի 7-ը։ Այնուհետև յերաշխավորությամբ բաց է թողնվում և գնում է Թբիլիսի։ Այստեղ առաջին անգամ, բոլշևիկյան «Դրո» («Ժամանակ») թերթի խմբագրատանը հանդիպում է ընկեր Ստալինին, որն այդ թերթի խմբագիրն էր։

1906 թվականի ապրիլին Որջոնիկիձեն, թաղնվելով պահեստրդական բաժնից, մեկնում է արտասահման՝ Բելգիա։ Շուտով նա վերադառնում է Ռուսաստան։ 1907 թվականի մարտին մըտ-

նում և Բագվի բոլշևիկյան կոմիտեի մեջ, որը գլխավորում էր ընկեր Ստալինը, ու որի կազմի մեջ մտնում էին նաև Շահումյանը, Ջապարիձեն, Սպանդարյանը։

Բագվի ժամանակաշրջանը խոշորագույն մի ուղենիշ է հանդիսանում Որջոնիկիձեի՝ որպես բոլշևիկյան կուսակցության ակտիվավոր գործչի կազմավորման գործում։ Բագվի նավթահանքերը գալու առաջին իսկ օրվանից նա հակայականն անբ և վայելում բանվորների մեջ, որոնց կազմը ծայրահեղորեն բազմազան էր։ Այստեղ կային թուրքեր, ռուսներ, վրացիներ, հայեր։ Որջոնիկիձեն կարողանում է ընդհանուր լեզու գտնել շահագործվող ազգությունների այդ ամբողջ բազմացեղ մասսայի հետ, կարողանում է նրանց համախմբել բոլշևիկների լոզունգների շուրջը։ Բագվում, լինելով Բալախանիի շրջանի Ռոմանիի կուսակցական կազմակերպիչ, նա յուրացնում է երթալով նախապատրաստվում և 1907 թվականի մայիսի մեկի մասսայական բանվորական ցույցին, ակտիվ մասնակցում է 3-րդ Գևառական դումայի ընտրական կամպանիային, յուրացնում է երթալով մերկացնում և մենշևիկներին, պաշտպանում, նոյնպես։

1907 թվականի նոյեմբերին Սերգո Որջոնիկիձեն ձերբակալվում է վոսոխիանության կողմից և նետվում Բայիլովի բանտը։ 1908 թվականի ապրիլի 9-ին Թրիլիսիի զաոտասանական պալատի հատուկ ատյանն Որջոնիկիձեին զաոտապարտում է բոլոր իրավունքներից զրկման և ցմահ աքսորի՝ Սիբիր։ Հոկտեմբերի 27-ին, նույն այդ Թրիլիսիի զաոտասանական պալատի հատուկ ատյանը Աբխազիայում կատարած հեղափոխական աշխատանքի համար նրան լրացուցիչ երթալով զաոտապարտում է բնակավայրեր մեկ տարի ժամանակով։

1909 թվականի գարնանն Որջոնիկիձեին աքսորում են Սիբիր։ Աքսորավայրը նշանակված էր Ցենիսեյի նահանգի Պինչուգյան վոլոստի Գաոտակույ գյուղը։ Աքսորավայրը հասնելուց յերկու ամիս հետո Որջոնիկիձեն փախչում է և վերադառնում Բագու, անընդհատ պայմաններում շարունակելու համար կուսակցական աշխատանքը։

1909 թվականի աշնանը բոլշևիկների Բագվի կազմակերպությունն Որջոնիկիձեին ուղարկում է Իրան (Պարսկաստան), Թիլյանի նահանգը, որտեղ այն ժամանակ հեղափոխական շարժման խաոերարեի էր։ Այնտեղ նա ակտիվ մասնակցում է հեղափոխական պայքարին։

1910 թվականի նոյեմբերին Սերգոն վերադառնում է Բաքու և այդտեղից մեկնում Փարիզ, Լենինի մոտ։

Ն. Կ. Կրուպսկայան իր հիշողություններում գրում է. «... Մի անգամ բարձրանում եմ և տեսնում. «Յակով և ինչ-որ մի մարդ, ով մի բառ ֆրանսերեն չի խոսում, յերևի ձեզ մոտ է յեկել»։ Յես ցած իջա, կանդնած եր կովկասյան տեսքով մի մարդ և ժպտում եր։ Պարզվեց, որ դա Սերգոն եր։ Այն ժամանակվանից սկսած նա դարձավ ամենամոտիկ ընկերներից մեկը»։

Փարիզից վոչ հեռու, Լոնժյումոյում, Լենինը 1911 թվականին առնձնում է կուսակցական դպրոց, որի ունկնդիրները հավաքագրված եյին Ռուսաստանում, տեղական կուսակցական կազմակերպությունների կողմից։ Այդ դպրոցում ավորում եր նաև Որջոնիկիձեն։

Շուտով Որջոնիկիձեն ստիպված է լինում ընդհատել ուսումը։ Նա նորից ուղարկվում է Ռուսաստան, Լենինի ամենապատասխանատու մի հանձնարարությամբ, այն է՝ աշխատանք կատարել համառուսական կուսակցական կոնֆերանսի նախապատրաստման ու հրավիրման ուղղությամբ։ Ընդյուծ ռևակցիայի ճնշման տակ գտնվող յերկրում աշխատելու բացառիկ դժվարին պայմաններին, Որջոնիկիձեին հաջողվում է վայրկյան կերպով իրագործել Լենինի առաջադրանքը։ Որջոնիկիձեն յեկել է Պրագայի կոնֆերանսի պատգամավոր՝ Թրիլիսիի բոլշևիկյան կազմակերպության կողմից։

Պրագայի կոնֆերանսում Որջոնիկիձեն ընտրվում է Կենտկոմի անդամ։ Կենտկոմի 7 անդամներից 5-ը պետք և աշխատեին Ռուսաստանում։ Ստեղծվում է ընկերներ Ստալինից, Որջոնիկիձեից և Սպանդարյանից կազմված Կենտկոմի բյուրո՝ Ռուսաստանում աշխատանքը ղեկավարելու համար։

Կենտկոմի վորոշմամբ Որջոնիկիձեին հանձնարարվում է կոնֆերանսի մասին զեկուցում տալ Պետերբուրգի կուսակցական կազմակերպության համար։ 1912 թվականի վերջերին Սերգո Որջոնիկիձեն մեկնում է Պետերբուրգ, այնուհետև գնում է Վոլոգդայի նահանգը, այնտեղ աքսորի մեջ գտնվող ընկեր Ստալինի մոտ։ Ընկեր Ստալինի հետ միասին, վորը փախչում է աքսորավայրից, նա գնում է Բաքու, իսկ այնուհետև Թրիլիսի։ Թրիլիսիում Սերգոն կուսակցական կազմակերպության համար զեկուցում է կարդում Պրագայի կոնֆերանսի մասին։

1912 թվականի ապրիլին Սերգո Որջոնիկիձեն նորից ուղևորվում է Պետերբուրգ։ 1912 թվականի ապրիլի 27-ին նա նորից ձերբակալվում է։ Վեցամսյա նախնական բանտարկությունից հետո, Պետերբուրգի շրջանային դատարանը Սերգո Որջոնիկիձեին աքսորից վախչելու և բոլշևիկյան աշխատանքի համար դատապարտում է յերեք տարվա տաժանակիր աշխատանքի, վորից հետո ուղարկելով ցմահ աքսորի։

1912 թվականի հոկտեմբերին Որջոնիկիձեն շղթայակապ վոխադրվում է Շլիսելբուրգի բերդը։

Յերեքամյա բանտարկությունը բերդում անցկացնելուց հետո, Սերգո Որջոնիկիձեն 1915 թվականի սեպտեմբերին նոսպով ուղարկվում է Արևելյան Սիբիր, Ալեքսանդրովսկի աքսորական բանտը (Իրկուտսկի մոտ)։ Այնտեղ նա մնում է մինչև Լենա գետի վրայով նավագնացության բացվելը և 1916 թվականի գարնանն ուղարկվում է աքսորավայրը՝ Վիլյույսկի հոռանավոր շրջանի Նյուրբինսկի գյուղական համայնքը։ Սակայն Յակուտսկից, հիվանդանոցային բժշկի խնդրով, վորը բժշկական աշխատողների կարիք ուներ, Սերգո Որջոնիկիձեին ուղարկում են Պոկրովսկոյե գյուղը, Յակուտսկից 90 կիլոմետր հեռավորության վրա, վորպես հիվանդանոցի բուժակ։

Աքսորում Որջոնիկիձեն կրքոտ պայքար է մղում ժննդևիկնների, եսերների ու անարխիստների դեմ, մերկացնելով իմպերիալիստական պատերազմը պաշտպանելու նրանց դավաճանական քաղաքականությունը։

Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակի ժամին Սերգո Որջոնիկիձեն իմանում է հեռավոր ուլուսներում հիվանդներին այցելելու համար կատարած շրջագայության ժամանակ։ Նրա ուրախությունն անսահման էր։

Համարյա ութը տարի Սերգո Որջոնիկիձեն զերի չի մնում ցարիզմի ձեռքում—բանտերում, Շլիսելբուրգի բերդում, հոսպում և աքսորում։ Ցարիզմը տապալված էր։ Որջոնիկիձեն, բոլոր մյուս իսկական լենինյանների նման, այդ հաղթանակը դնահատեց մեկն վորպես պայման՝ անհապաղ հանուն սոցիալիստական հեղափոխության պայքարի անցնելու համար։

Սերգոյին և պատահանում գլխավոր դերերից մեկը Յակուտիայում հեղափոխական նվաճումները ամրապնդելու գործում։ Որջոնիկիձեն մտնում է Յակուտական խորհրդի Գործադիր կոմիտեի կազմի մեջ, ընտրվում է Յակուտսկի մարզի հասարակա-

էան անվտանգության կոմիտեի նախագահության անդամ, կազմակերպչական ու ագիտացիոն մեծ աշխատանք է կատարում։

1917 թվականի մայիսին Սերգո Օրջոնիկիձեն մեկնում է Իրկուտսկ, իսկ այնտեղից՝ Պետրոգրադ և ամբողջապես կլանվում մարտական հեղափոխական աշխատանքով։ Լենինի առաջարկությամբ Սերգո Օրջոնիկիձեն մտցվում է բոլշևիկյան կազմակերպության Պետրոգրադի կոմիտեի կազմի մեջ։

Հոկտեմբերյան օրերին հակահեղափոխության՝ համաձայնողականների—մենշևիկների ու եսէրների ոժանդակության, չեզոքության և վերջնական պրոլետարական հեղափոխության դեմ։ Սկզբում են մասսայական ձերբակալությունները, բոլշևիկյան թերթերի ավերումը։ Բուրժուազիան բացահայտորեն պահանջում էր դատաստան անել Լենինի նկատմամբ։

Գումարվում էր բոլշևիկյան կուսակցության VI համագումարը։ Համագումարի նախապատրաստության ու անցկացման խնդիրները լենինյան դեկավարության ապահովում և ընդհանուր Սառլինը։ Լենինն իր ատազամարտից, իսկ ավելի ուշ՝ Հելսինգֆորսից ուղղություն էր տալիս բոլշևիկների աշխատանքին, դեկավարություններ էր տալիս համագումարի օրակարգում դրված հարցերի վերաբերյալ։ Լենինից դիրեկտիվներ առանալու համար Օրջոնիկիձեն Սառլինի հանձնաժողովության կենտրոնի հետ կապ է պահում և Լենինի մոտ նրա ատազամարտը։

Կուսակցության VI համագումարում ընդհանուր Սառլինն իր քաղաքական դեկուցման մեջ և ապա Օրջոնիկիձեն Լենինի՝ դաշտարանին ներկայանալու հարցի վերաբերյալ ամեն իր հատուկ դեկուցման մեջ ամենախիստ կերպով դեմ են արտահայտվում ներկայանալուն։ «Ներանց համար,— հայտարարում է Սերգո Օրջոնիկիձեն,— կարևոր և հետաքրքրական չափ մեծ թվով առաջնորդներ խլել հեղափոխական կուսակցության շարքերից։ Մենք վոչ մի դեպքում չպետք է տանք ընդհանուր Լենինին»։

1917 թվականի սեպտեմբերի սկզբներին Օրջոնիկիձեն կարճ ժամանակով ուղարկվում է Անդրկովկաս։ Նոյեմբերի 6-ին Օրջոնիկիձեն Անդրկովկասից վերադառնում է Պետրոգրադ և ակտիվ կերպով մասնակցում Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղաշրջմանը։

1918 թվականի հունվարի 2-ին Օրջոնիկիձեն նշանակվում է Ուկրաինայի շրջանի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար և կարևոր լիազորություններ առանում Խորհրդային Ռուսաստանի

այն բոլոր վայրերին հայց և այլ միջոցներ ժամանակավորելու ուղղությամբ, որոնք պահպանվածների կարիք կլին զգում։

Լենինն-Ստալինի կուսակցության կենտկոմի վճռանությունը վայելող մարդուն արժանի յուրացրով ու արիությամբ նա ոգնում և ուկրաինական աշխատավորներին՝ ամրապնդելու խորհրդային իշխանությունը և կատարելու այն հիմնական խնդիրը, որ այն ժամանակ կանգնած էր նրանց առջև, այն է՝ չերկրի խորքը փոխադրել պահպանվածի պաշարները, նյութական արժեքները, ռազմական հանդերձանքը։

1918 թվականի ապրիլի սկզբներին Որջոնիկիձեն փոխադրվում է Դոն։ Ապրիլի 7-ին նա արդեն Դոնի Ռոստովումն էր։ Այստեղ նա շարունակում է միջոցներ ձեռք առնել վերմանդատյաժականներին ցույց տրվող դիմադրությունը կազմակերպելու ուղղությամբ, որոնք աստիճանաբար շարժվում էին դեպի հարավ, Դոնի և Կուբանի ուղղությամբ։ 1918 թվականի ապրիլի 9-ին բացվում է Դոնի հանրապետության բանվորական, գյուղացիական ու կազակային պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարը, որին Որջոնիկիձեն ընտրում է Դոնի հանրապետության կենտգործկոմի կազմի մեջ։

Գերմանացիները մոտենում էին Դոնին։ Ապրիլի 29-ին Որջոնիկիձեն Ռոստովում հեռագիր է ստանում Լենինից և Ստալինից։ Լենինը և Ստալինը նրան և Ուկրաինայի պիտված ուժերը հրամանատար Անտոնովին առաջարկում էին վերմանդատյական ճակատում դադարեցնել ռազմական գործողությունները։

Մայիսի 2-ին Որջոնիկիձեն Դոնի հանրապետության կենտգործկոմի չերկու ներկայացուցիչների հետ մեկնում է Ռոստովից և վերմանդատյան հրամանատարության հետ բանակցություններ վարելու՝ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին և Տագանրոգը վերմանդատյինների կողմից գրավվելու վեմ բոլոր հայտնելու համար։ Տագանրոգի գրավումը Բրեստի գաշնագրի պայմաններից էր վերմանդատյինների կողմից, քանի որ Տագանրոգը ՌԽՖՍՀ-ի տերիտորիան էր հանդիսանում։ Արմյանսկայա առանձնյակի մոտ վերմանդատյան պատվիրակությունը ձերբակալում է պատվիրակության, դինամիտի մեծ քանակ և ուղարկում Տագանրոգ։ Սերգո Որջոնիկիձեն խիստ բողոք և հայտնում Բրեստի գաշնագրի պայմանները վերմանդատյինների կողմից խախտվելու և պատվիրակության ձերբակալման վեմ։ Պատվիրակներին վերադարձվում և նրանց դինքը և ապահովվում և նրանց անարգել վերադարձը Ռոստովում։

Մայիսի 7-ին ավստրո-գերմանական զորքերը, գայդամակ-ները և սպիտակ կազակները գրավում են Ռոստովը։ Որջոնիկիձեն իր եշելոններով վերջինն է հեռանում Ռոստովից, նահանջե-լով ակզբում Բաստյակ, իսկ այնուհետև գեպի Տիխորեցկայա, վորպեսզի այնտեղից մարտով առաջ շարժվի գեպի Ցարիցին։

«Դրությունն այստեղ լավ չէ,— 1918 թվականի մայիսի 23-ին Ցարիցինից հեռագրում է Որջոնիկիձեն Լենինին և Ստա-լինին,— հարկավոր են վճռական միջոցներ, իսկ տեղական ըն-կերները չափից դուրս քնքշ են, ոգնությունն ցույց տալու յու-րաքանչյուր ցանկությունն դիտավում և վորպես միջամտության տեղական գործերին։ Կայարանում կանգնած են Մոսկվայի հա-մար հացահատիկ բարձած 6 մարշրուտային գնացք և չեն ու-ղարկվում... Ներից եմ կրկնում, հարկավոր են ամենավճռական միջոցներ։ Ցարիցինի շուրջը մոլեգնում է հակահեղափոխու-թյունը»։

1918 թվականի մայիսի 25-ին պաշտպանության շտաբի պատակարգ նիստում Որջոնիկիձեն հանդես և գալիս Ցարիցինի վրա հարձակվող հակահեղափոխական բանդաներն դեմ պայքար կազմակերպելու պլանով։ Նա առաջարկում և քաղաքում գեղած խորհրդային զորքերը համախմբել մեկ հրամանատարության ներքո։ Ապահովելով քաղաքի իրական պաշտպանությունը, Որ-ջոնիկիձեն շտապում է Կուբան։

Գեպի Կուբան և Զերնոմորյան եյին շարժվում գերմանական զորքերը։ Անհրաժեշտ եր կազմակերպել Կուբանի պաշտպանու-թյունը գերմանացիներից և ամրապնդել գերիտասարդ Կարմիր բանակի հզորությունը։ Մայիսի 28-ին Եկատերինոդարում բաց-վում է Կուբանի և Զերնոմորյան խորհուրդների արտակարգ գեր-զորդ համագումարը։

Որջոնիկիձեն անմիջականորեն դեկավարում է համագումա-րը, մի քանի անգամ գեկույցի ունենում։ Նրա առաջարկությամբ, անջատ-անջատ գոյություն ունեցող Կուբանի խորհրդային հան-րապետությունը և Սև-Ծովյան խորհրդային հանրապետությունը միանում են, կազմելով միասնական Կուբան-Սևծովյան հանրա-պետություն։

1918 թվականի դեկտեմբերին Դենիկինի սպիտակ բանակն ավելի ու ավելի է մոտենում Թերեկի մարզի սահմաններին։ Ինտերվենտների կողմից ոժանդակություն ստանալով, միանալով Կուբանի հակահեղափոխության հետ, նա հարձակվում է XI

Ֆոնդ
3465

Կարմիր բանակի վրա։ XI բանակը, կտրված Մորշրդային Ռուսաստանից, մնում է առանց ռազմերի, առանց վառոդաշեն։ Հանրապետության համար ծանր այդ ժամանակներում Որջոնիկիձեն անցնում է Հյուսիսային Կովկասի մեկ անկյունից մյուսը, ապստամբական մեկ տափաստանի շրջանից մյուսը։

Որջոնիկիձեի գնդումով XI բանակը պետք է կենտրոնացնար Վլադիկավկազում և Գրոզնիում. Թերեքի հանրապետությունը պետք է պաշտպաներ. կոմունիստները մնում են իրենց տեղերում։ Նրանց գլխին, ասպետի նման, կանգնած է Որջոնիկիձեն։ Բայց տիֆից հյուծված բանակն սկսում է քայքայվել։

Հունվարի 24-ին Որջոնիկիձեն Լենինին ուղարկած իր հեռագրում հաղորդում է՝

—«Ռազմ և վառոդաշեն չկա։ Փող չկա... Վնաս ամեն և, որ պատերազմ ենք մղում, վառոդաշեն ենք դնում հնարավոր ուրբյուղ։ Վլադիմիր Իլյիչ, հաղորդելով Ձեզ այդ (մանրամասնությունը փոստով), համոզված եմ, որ մենք բոլորս էլ կկրչենք անհամատար կռվում, բայց մեր պատիվը չենք զրպարտվի վախեցած... Գրոզնու և Վլադիկավկազի բանվորներին մենք անհոգդող վստահում ենք՝ մարտնչել և չհեռանալ։ Լեռնցի ժողովուրդների համակրանքը մեր կողմն է։

Բանակցին Վլադիմիր Իլյիչ, մանացու վտանգի պահին, վողջունն ենք հղում Ձեզ և ապատում ենք Ձեր ոգնության Որջոնիկիձեն»։

Հունվարի վերջերին դնդիկինյան դրոշատակերը մոտենում Վլադիկավկազին։ Բաղաքում կար ընդամենը մի քանի հազար մարտիկ։ Սկսվեցին արյունահեղ կռիվները։ Բանվորական դասմարտականները, կարմիր բանակի ջոկատները 7 որ անդադար պաշտպանում էին քաղաքը՝ վրա ավել սպիտակ բանդանների։ Ձորս որ հազիվանանոցներն կռվում էին ինքնաշեները։ Որջոնիկիձեն իր շտաբով փոխադրվեց ինքնաշեների մոտ՝ Բաղրիկինո, վերակոչի անմիջականորեն դնդավարեց մարտերը։ Ճակատն անցնում էր 150 քայլ հեռավորության վրա այնտեղից, որտեղ անդավորել էր Որջոնիկիձեն իր շտաբը։

Սակայն ուժը սպիտակների կողմն էր և պետք չեղավ Վլադիկավկազը թողնել։ Կոմունիստների Վլադիկավկազի խումբը, ընկնելը Որջոնիկիձեի գլխավորության տակ, վերջից ազատվել սարեր խորքերը։

Մինչեյն 1919 թվականի հունիսի սկզբներին, Որջոնիկիձե-

ՀԱՅԿ ԱՍՏ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆԱՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ձևն, Ենիսեյսկից և Դուդինկի վրայով, անվնաս կերպով անցավ Թրիլիսի։

Դա այն միակ ուղին էր, որով Որջոնիկիձեն կարող էր Մոսկվա ընկնել, չնչին նրան հաջողվեր անցնել հակահեղափոխական Անդրկովկասից և կասպից ծովից, որտեղ սերտ էին անգլիացիք։

Սերգո Որջոնիկիձեն, Թրիլիսիի բոլշևիկներին հետ միասին, ուրվագծեց հակահեղափոխական ստեղծիկյան կառավարության դեմ հետագա պայքարի ուղիները։ Որջոնիկիձեի գալուստ կապակցությամբ, Բագվում նշանակվեց անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների կուսակցական լայն խորհրդակցություն։

Խորհրդակցությունից հետո, Որջոնիկիձեն Մոսկվա ուղևորվեց այն ժամանակ միակ հնարավոր, բայց արտասովոր ուղիով՝ ձկնորսական առագաստանավով, Կասպից ծովով։ 1919 թվականի հուլիսին Որջոնիկիձեն նշանակվեց Արևմտյան հակաառ XVI բանակի Հեղափոխական-Ռազմական Խորհրդի անդամ։

Հակառակորդն արշավում էր Բելոռեուտիայի մայրաքաղաք Մինսկի վրա։ Շատ դժվար էր պարզել հակառակ տերող խուճապի վիճակը, որովհետև կարմիր բանակի ցիրուցան դրոստաների հետախուզությունները հակառական տեղեկություններ էին տալիս հակառակորդի դադարեցման մասին։ Ահա, մի մութ գիշեր, Որջոնիկիձեն, Բորիսովի գավառական հեղկոմի անդամների և մի տասնյակ կարմիր բանակայինների հետ միասին, հրացանը ձեռին, վառոդով, հետախուզման է գնում դեպի Բորիսով։ Հետախուզները թափանցում են ապխատակ լեհերի խոր թիկունքը, հասնելով համարյա Բորիսովի արվարձանը, պարզում են հակառակորդի ուժերի թիվը, նրա դիրքերը։ Ետկու որից Բորիսովը գրավվեց կարմիր բանակի զորամասերի կողմից։

Որջոնիկիձեն Արևմտյան հակառակ ինազ ժոռ չերնի ամիս 1919 թ. հոկտեմբերին կուսակցությունը և կառավարությունը նրան նետեցին հակառակ՝ Դենիկինի դեմ։

Նա նշանակվեց XIV բանակի Հեղափոխական-Ռազմական Խորհրդի անդամ։ Նա ընկավ Ստալինի կարգադրությամբ, Արևմտյան հակառակ Հարավային հակառակ տարավ Լատիշյան դիվիզիան։ Անհրաժեշտ էր վճռական ընկում տանիծել հակառակ։

Հոկտեմբերի 20-ին հարվածող խմբակը (Լատիշյան դիվիզիայի 3-րդ բրիգադը, 9-րդ և հատուկան դիվիզիաների զորա-

մասերը) կռվով պրավեցին Ռոյոլը։ Այդ զորամասերին դիմավորում էր Որջոնիկիձեն։

1920 թ. փետրվարի սկզբներին, Համ. Կ(բ)Կ կենտկոմի վորոշմամբ առնջվում է Հյուսիսային Կովկասում խորհրդային իշխանությունը վերականգնելու հատուկ բյուրո։ Բյուրոյի նախագահ է նշանակվում Սերգո Որջոնիկիձեն։

Ապրիլի 27-ից 28-ի գիշերն Ապրենյանում տապալվեց մուսավաթական կառավարությունը։ Կազմված Ապրենյանի հեղկոմը հրավիրեց Կարմիր Բանակը։ Ապրիլի 28-ին, ցերեկվա ժամի 4-ին, կարմիր հեծելոնները մտան պրովինտարական Բաքուն։ Ապրիլի 30-ին Որջոնիկիձեն, Կիրովի և Լեվանդովսկու հետ միասին, մտավ անդրկովկասյան բոլշևիզմի ազատագրված միջնարերդը։ Խորհրդային Ապրենյանի համար մղվող այդ պայքարում Որջոնիկիձեի կատարած դերը հսկայական էր, բայց սպառիչ կերպով գնահատել և ընկնել Ստալինը 1936 թ. հունվարի 20-ին, Ապրենյանի պատվիրակությանը կրեմլում ընդունելիս։ Ընկներ Ստալինն Որջոնիկիձեի ամբիոն բարձրանալը վողջունել և հետևյալ խոսքերով՝

«Վողջույն Ապրենյանի ազատարարին։ Նա առաջինը մտավ Ապրենյան»։

1921 թ. փետրվարի 25-ին վրացական մայրաքաղաքը խորհրդային դարձավ։ Որջոնիկիձեի կոմիսար Լեվանդին և Ստալինին ուղարկված հեռագիրն ասում է՝

«Թիֆլիսի վրա ծածանվում է խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշը։ Կեցցե Խորհրդային Վրաստանը»։

Այն որերին, յերբ Որջոնիկիձեն վերջնական հարված էր հասցնում Վրաստանի հակահեղափոխությանը, Ռ.Կ(բ)Կ X համագումարը, վորի նիստերը տևել էին ուշնուշով Մոսկվայում, նրան իր բացակայությամբ ընտրեց Ռ.Կ(բ)Կ կենտկոմի անդամ։

Համառուսական կենտորգբյուրոյի նախագահությունն իր 1921 թվականի մայիսի 19-ի վորոշմամբ Սերգո Որջոնիկիձեին պարգևատրեց մարտական կարմիր դրոշի շքանշանով։

Սերգո Որջոնիկիձեն ամենաարդյունավետ պայմաններում պետք է կոնտակտավորեր խորհրդային իշխանությունն Անդրկովկասում։ Պետք էր սկսել կուսակցական կազմակերպության ամրացումից, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վոգով տոգորել նրա աշխատանքը։ Խորհրդային իշխանության դրոշի տակ միացած Անդրկովկասում Որջոնիկիձեն ծավալեց կուսակցական խոշորա-

գուշ կազմակերպչի և բոլշևիկյան կուսակցության պնդավարի իր ընդունակություններր։

1921 թ. նոյեմբերի 2-ին Ռ-կ(բ)Կ կենտկոմի Կովկասյան Բյուրոն, որի նախագիծը տեղի էր ունենում Բագվում մասնակցությամբ Բագվի ու Ադրբեջանի պնդավար կուսակցական որգանների անդամների և Վրաստանի ու Հայաստանի կոմկուսների կենտրոնական կոմիտեների անդամների, որոշում ընդունեց Անդրկովկասի Միութենական Հանրապետությունների մասին։

1922 թ. հունվարի 23-ին բացվեց Վրաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին լսկալ համագումարը։ Որջոնիկիձեի պնդավարությունն ապահովեց լենինյան-առաջնյան գծի հաղթանակը համագումարում։

Անդրկովկասյան կոմունիստական կազմակերպությունների շուրջ (1922 թ. փետրվարի 18-22-ին) տեղի ունեցած առաջին համագումարը, որտեղ Որջոնիկիձեն հանդես եկավ Կովկասյան Բյուրոյի աշխատանքի վերաբերյալ քաղաքական հաշվետվությամբ, մի ցույց եր լենինյան կենտկոմի շուրջը Անդրկովկասի կոմիտեականների հիմնական կորիզի խտական միավորության ու բոլշևիկյան միասնության։

Մարտին-ապրիլին ընկեր Որջոնիկիձեն մասնակցում է Ռ-կ(բ)Կ XI համագումարի աշխատանքին, որտեղ ընտրվում է կենտկոմի անդամ։ Նա կենտրոնական կոմիտեի անդամ է ընտրվում XII, XIII և XIV կուսակցական համագումարներում։

XIV կուսակցական համագումարում Սերգո Որջոնիկիձեն ջախջախիչ հարվածներ է տրծում ապիտիլիզմի պոպամանների ու մասնակիցների Զինովյեվի ու Կամենեվի վրա. XIV համագումարում իր արտասանած ճառում նա անողոքորեն մերկացնում է այսպես կոչված «նոր ոպոզիցիան», որը ոչ մի միջոցից չեր խորշում կուսակցության լենինյան-առաջնյան գիծը պայթեցնելու համար։

XIV համագումարից հետո Որջոնիկիձեն Անդրկովկաս է վերադառնում համենատաբար կարճ ժամանակով։ 1926 թվականի սեպտեմբերի մոտ 20-ին Համ. Կ(բ)Կ կենտկոմը նրան ուղարկեց Հյուսիսային Կովկաս, որտեղ միաժամանակ նա աշխատում եր որպես Համ. Կ(բ)Կ Հյուսիսային Կովկասյան տերիտորիալ առաջին քարտուղար։

1926 թ. նոյեմբերի 3-ին կենտկոմի և կվՀ-ի միացյալ պլենումը Սերգո Օրջոնիկիձեին ընտրում է կենտորոնական վերահսկիչ Հանձնաժողովի նախագահ։ ԽՍՀՄ-ի կենտգործկոմի նախագահության որոշմամբ նա նշանակվում է ԽՍՀՄ-ի բանվոր-գյուղացիական Տեսչության ժողկոմ և ԽՍՀՄ-ի ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ։

Սերգո Օրջոնիկիձեն կվՀ—ԲԳՏ-ն պլեխանովցիների հեղափոխության պարզագույն ամենագժվարին շրջաններից մեկում, այն շրջանում, երբ ծավալվում էր մեր նախապատրաստումը ժողովրդական անտանելի վերակառնելուից անցնելու նրա վերակառուցմանը՝ սոցիալիստական նոր բազայի վրա, այն շրջանում, երբ կազմակերպված սոցիալիստական-պետական բլոկն արդեն անցել էր կուսակցության և խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու բացահայտ հակահեղափոխական մեթոդներից։

Կուսակցության XV համագումարում Օրջոնիկիձեն հանդես գալով կվՀ—ԲԳՏ-ի աշխատանքին նվիրված դեկուցումով, ասում էր՝

«Ոպոզիցիան պնդում էր, որ կվՀ-ն մեզ քաղաքական դեմք չպետք է ունենա, որպես մի վատ խնամախոս, որը պետք է մեկից վազի մյուսին, որպեսզի մի կերպ հաշտեցման հասնի։ Մենք պնդում ենք, որ նախ և առաջ պետք է լինենք բոլշևիկ, լենինյան, և ապա կարող ենք լինել կվՀ-ի անդամ, կենտկոմի, շրջանային կոմիտեի, բջիջի անդամ և այլն։ Մենք պնդում ենք, որ նախ և առաջ պետք է լինել բոլշևիկ, իսկ ոպոզիցիան մեզանից՝ կվՀ-ի անդամներից, պահանջում էր դադարել բոլշևիկ լինելուց»։

Կապիտուլիացած սոցիալիստական-պետական ռեստավրատորների բլոկը չախչախվելուց հետո, շտապով գլուխ բարձրացրեց ոչ ոպոզիցիան, որին գլխավորում էին Բուխարինը, Տոմսկին և Ռիկովը։

Այդ թափթփուկները, կուսակցության դեմ իրենց ծրած պայքարում, միանում էին սոցիալիստներին, խոսք մեկ անելով նրանց հետ՝ բոլոր հակահեղափոխական ուժերը կուսակցության դեմ, կենտկոմի և ընկեր Ստալինի դեմ պայքարելու համար միացնելու մասին։

«Ընկեր Ստալինի դեմ ուղղված պայքարը,—ասում էր Օրջոնիկիձեն կուսակցության XVI համագումարում,—մի պայքար է մեր կուսակցության լենինյան կենտկոմի գլխավոր գծի դեմ։

կուսակցությունը գնաց իր կենտկոմի հետևից։ Կուսակցությունը, հանձին Ստալինի, անմնում է կուսակցության հիմնական գծի անխոնջ պաշտպանին ու վլադիմիր Իլյիչի լավագույն աշակերտին։ Ձեվ այդ պատճառով մեր կուսակցությունն ու բանվոր դասակարգը միանգամայն ճիշտ կերպով ընկերը Ստալինին նույնացնում են մեր կուսակցության հիմնական գծի հետ, ասելը հաղթանակից հաղթանակ է տանում ՄԱՀՄ-ն...»։

ԲԳՏ-ի ժողովատոը հակայական պայքար ծավալից պնասական ապարատի բյուրոկրատիզմի, անշարժության, ճահճացման ու քաշքշուկի դեմ։

Որջոնիկիձեյի, ասելես ԲԳՏ-ի ժողովի մասնացած գլխավոր ծառայություններից մեկն էր այդ որպանի շրջադարձը դեպի անտառները։ Որջոնիկիձեն ինքը մանրամասնորեն ուսումնասիրում էր արդյունաբերական շինարարության բոլոր հարցերը՝ սկսած հիմնական շինարարություններից ու նոր շինարարությունների յուրացումից մինչև արտադրության բուն պրոցեսի կազմակերպումը՝ նրա բոլոր վճռական ետապներում։

Որջոնիկիձեն անտեսավարներին շարունակ կոչ էր անում՝ բոլշևիկյան կուսակցականությամբ հագեցնել իրենց ամբողջ աշխատանքը, ընդարձակել ինքնաքննադատությունը, դարպացնելով բանվորների մասսայական նախաձեռնությունը։ Նա քանիցս կրկնել է, որ միմիայն այդ պայմաններում կարող են նրանք հաջողությամբ աշխատել և հաղթանակի հասնել։

1930 թ. նոյեմբերի 10-ին Որջոնիկիձեն նշանակվեց ՄԱՀՄ-ի ժողովրդական Տնտեսության Գերագույն Խորհրդի նախագահ։ Համ. կ(բ)կ կենտկոմի ու կՎՀ-ի դեկտեմբերի 17-ից մինչև 21-ը տեղի ունեցած միացյալ պլենումի վորոշմամբ նա մտցվեց Համ. կ(բ)կ կենտկոմի Բյուրոյի կազմի մեջ, վորտես անդամ։

1929—30—31 թվականները հանդիսացան սոցիալիստական նկոնոմիկայի ֆունդամենտի հիմնադրման տարիներ։ Կառուցվում էին Մագնիտկան ու Կուզնեցկը, ավտոդործարանները՝ Գորկում և Մոսկվայում, Ուրալմաշը և Կրամատորսկը, տրակտորային գործարանները Ստալինգրադում, Խարկովում, Չելյաբինսկում, սոցիալիզմի հարյուրավոր ինդուստրիալ բերդեր։

Մեծ պայքար ծավալվեց ծանր արդյունաբերության շինարարության համար։ Սերգո Որջոնիկիձեն գործին կպավ իրեն հատուկ հնդափոխական վոգևորությամբ և բոլշևիկյան յեռան-

դով։ Հարկավոր էր ջախջախել հին տեմպերն, աշխատանքի հին մեթոդներին վարժված շատ աշխատողների համառությունն ու անշարժությունը, հարկավոր էր բոլշևիկորեն ձեռնամուխ լինել կադրերի կազմակերպմանն ու դաստիարակմանը։

Սոցիալիստական արդյունաբերության բանակի հրամանատարը զինավարում էր արդյունաբերությունը ոչ միայն իր մարտական վիշտերից, այլև անմիջականորեն դիրքերում ու համառներում, ցնծերում, շինարարությունների առաջին ճակատամասերում։

Ստալինգրադ, Խարկով, Լենինգրադ, Խարկով, Ստալինո կրամատորսկ, Կամենսկոյե, Դնեպրոպետրովսկ, Զապորժյե, Յենակիյեվո, Մարիուպոլ, Վորոշիլովսկ, Մագնիտոգորսկ, Զլյատինսկ, Ստալինսկ, Գրոզնոյ, Կեմերովո, Նովոսիբիրսկ, Սվերդլովսկ, Նիժնե-Տագիլ, Պերմ, Իրտիշ, Բագու, Կիչկաս, Ուորքիկի, Մակեյեվկա, Լուգանսկ, Կրիվոյ Ռոգ, Բնբնեյնիկի, Սոլիկամսկ,— ահա վոչ լրիվ ցուցակն ինդուստրիալ այն ոջախների, վորոնք քանիցս այցելել և Սերգո Որջոնիկիձեն։

1935 թ. հունվարին, Սերգո Որջոնիկիձեն ծանր արդյունաբերության գրությունն վերաբերյալ հաշվետու զեկուցումով հանդես եկավ Կոմունիստների VII Համամիութենական Համագումարում։ Համագումարում Սերգո Որջոնիկիձեի ասած զեկուցումը սոցիալիզմի ինդուստրիայի իսկական հաղթանակների արտացոլումն էր։

Կոմունիստների VII համագումարը նշանակալից բանաձև ընդունեց՝

«Լսելով և քննարկելով Ծանր արդյունաբերության ժողովրդական կոմիսար ընկեր Գ. Կ. Որջոնիկիձեի զեկուցումը, ՀՍՀՄ Միության Կոմունիստների VII Համագումարը վորոշում է՝

1. Գոհունակ Ծանր արդյունաբերության ժողովրդական կոմիսարիատի աշխատանքը մինչև ամսյան բավարար։

2. Առաջարկել ՀՍՀՄ Միության կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի նախագահությանը՝ քննարկել ծանր արդյունաբերության ամենից ավելի աշքի ընկած աշխատողներին պարգևատրելու հնարավորության հարցը»։

ՀՍՀՄ-ի կենտգործկոմի մարտի 22-ի վորոշման մեջ ասված է՝

«ՀՍՀ Միության Ծանր արդյունաբերության ժողովրդա-

կան Կոմիսարիատի գծով 1934 թ. արտադրական ծրագրի դեբակատարման և արտադրությունը կազմակերպելու ու անխափան աշխատանքը գործում ձեռք բերված հաջողությունների համար, ԽՍՀ Միության Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն վորոշում է՝

Լենինի շքանշանով պարգևատրել Ծանր արդյունաբերության ժողովրդական կոմիսար ընկեր Գրիգորի Կոնստանտինովիչ Որջոնիկիձեին»։

Ցերկրորդ հնգամյակի տարիներին Սերգո Որջոնիկիձեն անխոնջ կերպով աշխատում է նոր տեխնիկան յուրացնելու, գիտա-հետազոտական աշխատանքը կազմակերպելու, շահարերության, արտադրանքի վորակի, գործարանների համագործակցման, արտադրության կուլտուրայի բարձրացման և նոր կադրերի պատրաստման պրոբլեմները լուծելու վրա։ Նա խորապես ըմբռում է, վոր համաշխարհային պատմության մեջ առաջին անգամ ազատագրված արտադրողական ուժերը պետք է հսկայական բարիքներ բերեն ժողովրդին։ Իր հետախույզ մտքով նա նորանոր մեթոդներ ու յեղանակներ է վիճառում, թե ինչպես ավելի ու ավելի բարձրացնի արտադրությունը, վորպեսզի յերկիրն ավելի հարստանա, վորպեսզի առավելագույն պայքար տրվի մեր հայրենիքի ծաղկման համար։

Որջոնիկիձեն խոհուն գնահատեց Ստախանովի սկսած գործի մեծ նշանակությունը։ Կուսակցության Դոնեցկի մարզկոմի քարտուղար Սարկիսովի անունով իր ուղարկած հեռագրում նա գրել էր, վոր ածխային Դոնբասի հերոսներ Ստախանովի, Դյուկանովի, Կոնցեդալովի և ուրիշների անկորզնելը հոգս են ցնծացնում ածխահանքի արտադրական նորմաների բոլոր հին պատկերացումները և փայլուն ապացույց են, թե «ինչպիսի հսկայական հնարավորություններ ունենք մենք և վորքան հետ ենք ետևում կյանքից այն պատասխանատվությունները, վորոնք մեր առջև պահանջներ են դնում իրենց վատ աշխատանքը, վատ ղեկավարությունն արդարացնելու համար»։

1936 թ. հունվարին ԽՍՀ Միության Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն ընկեր Որջոնիկիձեին պարգևատրեց Աշխատանքային Կարմիր դրոշի շքանշանով՝ «1935 թ. արտադրական պլանը կերպակատարելու, նոր տեխնիկան յուրացնելու գործում ձեռք բերված հաջողությունների և ստախանովյան շարժման զարգացման մեջ ցուցաբերած նախաձեռնության համար»։

Ընկեր Սերգո Որջոնիկիձեի անվան հետ անմիջականորեն կապված է նաև խորհրդային իրականության մի այլ զարմանալի յերևույթ՝ ինժեներա-տեխնիկական աշխատողների ու անտեսավարների կանանց շարժումը։

1936 թ. հոկտեմբերի 28-ին լրացավ Սերգո Որջոնիկիձեի 50 տարին։ Ամբողջ Խորհրդային յերկիրը տոնում էր այդ հոբելյանը, վորպես համաժողովրդական հանդես։ Խորհրդային Միության ամենատարբեր անկյուններից՝ բանվորներից, ծառայողներից, կոլտնտեսականներից, պիոներների ու տեխնիկայի մարզիկներից, ուսանողներից ու կարմիր բանակայիններից, կուսակցական և վոչ կուսակցական բոլշևիկներից, հազարավոր վողջույններ առացավ իր հետաքրքիր հոբելյանի որը խորհրդային ժողովրդի և բոլշևիկյան կուսակցության սիրելի, խոշորագույն գործավարներից մեկը՝ Սերգո Որջոնիկիձեն։

* * *

Մեր յերկրի աշխատավորները մեծ վշտով են դիմավորում այսօր ընկեր Սերգո Որջոնիկիձեի մահվան բոթը։ Խորհրդային մարդկանցից ում համար թանգ չի այդ անունը։ Ո՞վ չեր ճանաչում այդ անպատրաստ հեղափոխականին, առաքինյան կոփվածքի տեր մարդուն, համակիչ ընկեր և ամրակուռ, փորձված գործավարին, վորը չեր ընկճվում վոչ մի դժվարության առջև, վորը միշտ, իր ամբողջ կյանքում, գլուխը հպարտորեն բարձրացրած առնում էր բոլշևիկի դրոշը։ Նրա համար չկար ավելի բարձր բան, քան իր պարտքը կուսակցության հանդեպ, նրա համար չկար ավելի թանկագին բան, քան մեր հայրենիքի շահերը, պրոլետարական հեղափոխության գործը, կոմունիզմի գործը։

Կուսակցությունը Սերգո Որջոնիկիձեին միշտ հանձնարարել է պաշտպանի ու շինարարության ամենապատասխանատու, վճռական ճակատամասերը, գիտենալով, վոր նա կկարողանա բարձրացնել ու կազմակերպել մասսաներին, հաղթահարել իր շուրջը նվիրված մարտիկներին և հաղթանակի հասնել ամենուրեք. վորտեղ հրապարակ գար Սերգոն՝ ընդհատակյա պայքարի որերին, քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում անցի ուղևորված կռիվներին, կուսակցական ու պետական ամենապատասխանատու պատասխանատվության դիրքում—նա իր հետ առնում էր բոլշևիկի բոցավառ հուրը, անդադար կազմակերպչի առնչվարար նախաձեռնությունը և

բոլորին վարակող խանդավառությունն ու պայքարի հզոր պաթոսը: Նրա ղեկավարությամբ անձնվիրաբար աշխատում էին ընդհատակյա հեղափոխականների խմբակները: Նրա ղեկավարությամբ կռվում և հաղթում էին քաջարի Բանակի մարտիկները: Նրա ղեկավարությամբ աշխատավորները հերոսաբար կառուցում էին սոցիալիստական ընդունարիայի հսկաները:

Ջապորոժյեն և Մագնիտոգորսկը, Կրամատորսկն ու Կեմերովոն, Ստալինգրադն ու Նովոսիբիրսկը, Դրոզդնին ու Բևբևնիկին, Սալիկամսկն ու Վորոշիլովսկը, Բագուն ու Լենինգրադը, Սվերդլովսկն ու Մակեևկան, Չելյաբինսկն ու Ստալինսկն, Կրիվոյ Ռոգն ու Պերմը, Մոսկվան ու Խարաբովսկը, շատ ու շատ քաղաքներ և բանվորական ավաններ տեսնում էին ու գիտեին, թե Սերգոն, այդ յերկաթյա ժողկոմը, ովքը ղեկավարում եր իր թափով և բնույթով աշխարհում անհնարինքաց անառնությունը, ինչպես եր կարողանում տեսնել կառուցման ու աշխատանքի ժանրուքները, ինչպես եր կարողանում տեսնել ու գնահատել մեծ ու փոքր աշխատողներին, բոլոր նրանց, ովքեր աշխատում էին հոգուտ մեր հայրենիքի: Սերգո Որջոնիկիձեն բոլշևիկ-ղեկավարի, անբասիր, մաքուր և կայուն կուսակցականի, կուսակցության լենինյան-ստալինյան քաղաքականության անհաշտ մարտիկի տիպարն եր: Կուսակցության գլխավոր գծի համար մղվող պայքարում նա բազմաթիվ ջախջախիչ հարվածներ հասցրեց նրա թշնամիներին: Տրոցկիստ սրիկաները, ֆաշիզմի գործակալները և նրանց գործակիցները ու ձայնակիցները՝ աջ թափթփուկները ատում էին Սերգո Որջոնիկիձեին—Համ. կ(բ)ի և Խորհրդային Միության առաջնորդներից մեկին, կուսակցությանը և հայրենիքին նրա անձնուրաց նվիրվածության համար, նրա խորհրդային բոցավառ հայրենասիրության համար, նրա անհաշտության համար բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր գործով կամ խոսքով փորձում էին ճնշել սոցիալիզմին:

Սերգոյի անձնուրաց, հերոսական, անձնվեր պայքարը կուսակցության գծի համար, Պրոլետարական հեղափոխության հաղթանակի համար, ԽՍՀՄ-ում սոցիալիզմի կառուցման համար, համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի համար, նրա պատկերը խորհրդային յերկրի և ամբողջ աշխարհի բոլոր աշխատավորներին կվոգեշնչեն նոր խիզախությունների, հետագա պայքարի՝ հանուն կոմունիզմի գաղափարների հաղթանակի:

ԽՍՀՄ-ի աշխատավորներն իրենց սիրելի բարեկամի, ըն-

կերոջ ու դեկավարի — Սերգո Որջոնիկիձեի գաղափարն առաջ կերդվեն եւ ավելի անձնուրացորեն եւ նվիրվածորեն պայքարել սոցիալիզմի գործի համար, որին նա նվիրեց եւ ողնց իր արյունչվի, հերոսական, խիզախությամբ եւ արիությամբ լի կյանքը։

ԳՐԻԳՈՐԻ ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆՈՎԻՉ ՈՐՋՈՆԻԿԻՁԵՅԻ

ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՍԳՈ ՆԻՍՏԸ

ԸՆԿԵՐ Վ. Մ. ՄՈԼՈՏՈՎԻ ՃԱՌԸ

Համկ(բ)Ի կենտրոնական Կոմիտեյի եւ ՀԱՍՀ Միությյան
Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի կողմից

Ընկերներ. մենք կորցրինք բոլշևիկյան կուսակցության ու խորհրդային պետության լավագույն դեկավարներից մեկին, կոմունիզմի գործի բոցաշունչ ու անվեհեր մարտիկ, զգայուն, սիրելի, բացառիկ կերպով արտակից ընկեր Սերգո Որջոնիկիձեյին։ Այդպիսին նա մեզ համար, նրա մոտիկ ընկերներիս ու բարեկամներիս համար և Խորհրդային Միության բանվորների ու գյուղացիների լայն մասսաների համար, նաև վոչ միայն մեր յերկրի աշխատավորների համար։ Սերգո Որջոնիկիձեյի անունը մոտիկ և ու Քանդ բոլոր աշխատավորների համար, անխզելիորեն կապված է մեր յերկրի բանվոր դասակարգի ամբողջ պայծառ ազատագրական պայքարի հետ և կմնալ սոցիալիզմի պատմության մեջ՝ պրոլետարական հեղափոխականների ամենահերոսական անուններից շարքում։

Վրաց գյուղացու աշխատավորական ընտանիքից յելած ընկեր Որջոնիկիձեն իր գիտակից կյանքի առաջին տարիներից իրեն նվիրեց յարիշմի կեղեքիչ իշխանությունից և կալվածատերերի ու կապիտալիստների ճնշումից գյուղացիների ու բանվորների ազատագրման գործին։ Այդ նրան գեռ պատանի հասակից բերեց բոլշևիկների շարքերը։

Սերգո Որջոնիկիձեն բոլշևիկ դարձավ, հենց վոր մեծ Լենինը բարձրացրեց բոլշևիկյան դրոշը։ Ցնվ դրանից հետո իր ամբողջ կյանքի ընթացքում նա յեղել է Լենինի-Ստալինի կուսակցության հավատարիմ զավակը, այդ կուսակցության անդուլ

կառուցողը, նրա բազմաթիվ հաջողությունների ու աշխատավորության հեղափոխական պայքարի հաղթանակների բոլշևիկյան կազմակերպիչը։

Թեև չի ցնծել նրա կյանքը։ Վորպես խիստ գործնական հեղափոխական, վորը 15 տարի պայքարել և կռմունիստի դրծի համար դեռևս ցարական ինքնակալության ահռելի պայմաններում, նա առաջ էր ընթանում դաժան անպրեսխանների կարկուտի տակ։ Այդ ժամանակի համարյա կեսը նա անթողած և յեղել անցկացնել հետևյալ աքսորում, բանտում, տաժանակրության մեջ։ Հեղափոխական պայքարի այդ բոլոր փորձությունների միջով, վորոնք շատ ուժ են խլել նրանից, նա անցավ դրանք բարձր պահած, աշխատավորության հաղթանակի նկատմամբ անսասան հավատով, բոլշևիզմի դրոշի տակ։

Յերբ յեկավ այն ժամանակը, վոր բոլշևիկյան կուսակցությունը պետք և վերջնականապես ձևավորվեր և վերջնականապես ազատագրվեր մենշևիկյան ուղեկիցներից, ընկեր Որջոնիկիձեն դարձավ Պրոպագի հանճարավոր կենդերատնակ հիմնական կազմակերպիչներից մեկը, մի կենդերատոր, վորը պատրաստ կատարեց այդ խնդիրը։ Նա հպարտանում էր և լիակատար իրավունք ուներ հպարտանալու, վոր կուսակցության շինարարության ուղղությամբ կատարած իր ամբողջ հիանալի աշխատանքն ընթացել և Լենինի ու Ստալինի անմիջական ղեկավարության տակ։

Հեղափոխության տարիներին մենք նրան ճանաչում ենք վորպես Կարմիր Բանակի ու քաղաքացիական պատերազմում այդ բանակի տարած բազմաթիվ, պատմական հաղթանակների անդուլ, խոշորագույն կազմակերպիչ, Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների՝ բոլորի կողմից ճանաչված կառուցող և Անդրկովկասում, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում, ազգային խաղաղության պլխավոր կերտող, սոցիալիստական շինարարության ու նրա վայելուն հաջողությունների ամենատարողունակ ղեկավար։

Կարմիր Բանակի կազմակերպման առաջին օրերից ընկեր Սերգոն յեղել և նրա շարքերում։ Քաղաքացիական պատերազմի մի շարք վճռական ճակատներում նա կարմիր Բանակը ղեկավարում և առնում և դեպի պատմական հաղթանակներ։ Ձեվ այդպես, ամբողջ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում, մինչև վոր խորհրդային իշխանությունը լիակատար հաղթանակ տարավ ռազմական-գավարդիական բանդաններին և առաջնորդ ինտերվենտ-

ներն բանակներին հետամուտ։ Սերգո Օրջոնիկիձեի անունն ամենից ավելի ժողովրդականություն վայելող անուններից մեկն է և կարծիք հանդուգն և այդպես էլ կլինա ընդմիշտ։

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո նա վերադարձավ Կովկաս,—վորտեղ սկսել էր իր հեղափոխական աշխատանքը և կազմակերպվել վորպես բոլշևիկ,—իրրև բոլոր տեսակի ազգայնականի՝ մուսավաթականի, մենշևիկյան, դաշնակցականի պատահական կառավարողներից այդ ելրկիրն ազատագրող, կառավարողներ, վորոնք ծառայում էին իրենց բուրժուազիայինն և հարստահարում ելրկիրն ու իրենց պատիվը վաճառում տարբերկրյա բուրժուազիայինն։ Նա այդտեղ դրեց խորհրդային հասարակարգի հիմքը և ազգային կուլտուրաների իսկական վերելքի սկիզբը։ Այդտեղ նա վերջնականապես կազմակերպվեց վորպես ամբողջ Հարավրդային Միության և մեր ամբողջ բոլշևիկյան կուսակցության խոշորագույն գործիչ։

Այսօր մեր պետականության մեջ նա հանդես և գալիս նախ և առաջ վորպես տարերային հնդամյակների դարաշրջանի սոցիալիստական ինդուստրիայի վարչության կազմակերպիչ։ Նրա ղեկավարությամբ մեր ծանր արդյունաբերության զարգացման խոշորագույն հանգրվանները ստեղծվում դառնալով ամբողջ ժողովրդական անտեսության տեխնիկական վերակառուցման բոլշևիկյան բազան։ Նրա ղեկավարությամբ ծանր ինդուստրիայի ոչ միայն առաջին, այլև յերկրորդ հնդամյակը հաղթահանելին կատարվեց չորս տարում։ Իսկ նա չէր զբաղվում տնտեսական աշխատանքի վարչկոչությամբ, ազատամարտով ամեն առանձին հնդամյակի ու քարոզչությամբ դեմ, մոբիլիզացիայի յենթարկելով ուժերը հանուն առաջադիմ տեխնիկայի ու առաջավոր արտադրական նորմանների բարձունքների տիրապետման, կոմունիստ-անտեսագործներին բոլշևիկյան կուսակցականության կոչելով ամբողջ աշխատանքում, ընկերաբար, չերմորեն խրախուսելով բոլոր այնպիսի մասնագետներին, հատարձակորեն առաջ քաշելով յերիտասարդ ուժեր՝ կուսակցական և անկուսակցական բոլշևիկներից։ Յեվ Հարավրդների յերկրի անտեսական դեկավարների մեջ չկա այլ անուն, վորն այնչափ մոտ կերպով, այնչափ անխոնջորեն կապված լինի սոցիալիստական ինդուստրիայի վճռական հաղթանակների հետ, ինչպես Սերգո Օրջոնիկիձեի անունը։

Վորպես իսկական բոլշևիկ, ընկեր Սերգոն ոչքի չեր ընկ-

նում դեպի մասսանները, դեպի հասարակական նախաձեռնությունն ունեցած բացառիկ դպրյուն վերաբերմունքով, մի նախաձեռնություն, որը յերևում էր բանվորների, աշխատավորների ծոցից։ Հանքափոր Սահակյանովի հիանալի նախաձեռնությունն առաջինը նա խանդավառությամբ առավ մղեց, միանգամից հենց դրա մեջ տեսնելով ոչ միայն արդյունաբերության վերահաս հաջողություններ, այլև սոցիալիզմի նոր, մեծ ուժերի արտահայտություն։ Ինչպես հայտնի յե, սահմանովյան շարժումը գործել է մեր ամբողջ շինարարության նոր վերելքի հոգին, ինժեներների ու տնտեսավարների կանանց մեջ ծավալված շարժումն արդեն առաջին իսկ րոպեներից ջերմ ժամանակության հանդիպեց ընկեր Սերգոյի կողմից։ Նա ժամանակվանից այդ շարժումն սկսեց վեր բարձրացնել սոցիալիստական շինարարության ակտիվ մասնակիցների նոր խավեր և ուժեղացրեց մեզ համար այնքան անհրաժեշտ հպատակություն բանվորների կենցաղի նկատմամբ և այդ ամենը՝ հասարակական ամենամեծ նշանակություն տարբացման հիման վրա։

Այսօր մենք բաժանվում ենք այն թանկագին, մանրիմ, հարազատ մարդուց, որին այդչափ սիրում էին և սիրում են կուսակցությունը, բանվոր դասակարգը, ամբողջ ժողովուրդը։ Մենք գիտենք, որ նրա առողջությունը քայքայված էր հեղափոխական պայքարի ու լարված աշխատանքի ծանր տարիների հետևանքով։ Բայց նա աննկուն էր և, կարծես թե, իր մեջ գըտնում էր ուժերի անսպառ ակրյուր...

Մենք ժողովրդի և բոլոր աշխատավորների թշնամիներին, ֆաշիզմի սոցիալիստական վիժվածքները և այլ տարբ յերևելի անհնները,—որոնց դավաճանական աշխատանքն է սպառ և պրված շուտափույթ կործանման դատապարտված բուրժուազիայի՝ այնքան սուր և մեզ բոլորիս հասկանալի ատրությամբ ընկեր Որջոնիկիձեի մոտ,—պատասխանատվություն են կրում այն բանի համար, որ մեծագույս արտադրին մեր Սերգոյի մահը։ Ընկեր Որջոնիկիձեն չեր սպասում, որ Ֆյատակովները, որոնց այդպիսի հնարավորություններ էին տրվել, կարող են գլորվել այդչափ ցած, գլորվել հակահեղափոխության այդպիսի կեղտոտ, խավար փոսի մեջ։ Մենք գիտենք, թե ինչպես պիտի պատասխանել դրան...

Ընկեր Սերգոն իր ամբողջ հերոսական կյանքն առանց մըննացորդի նվիրել էր աշխատավորների թշնամիների դեմ մղվող

պայքարին, կոմունիզմի հաղթանակի համար մղվող պայքարին, դրա համար նա արեց այնքան շատ բան, որ անում են միայն քչերը։

Սերգո Օրջոնիկիձեի պատկերը միշտ կանգնած կլինի մեր առջև՝ որպես կոմունիզմի գործի համար պայքարող պանծալի բոլշևիկյան մարտիկի կյանքի պայծառ օրինակ։ Նրա հիշատակը վոչ միայն մեզ, այլև գալիք սերունդների համար կծառայի իբրև վոչ արձնեպատ պայքարի՝ հանուն ժողովուրդների ամբողջ մեծ ընտանիքի լիակատար ազատագրման ու երջանկության, հանուն կոմունիզմի լիակատար հաղթանակի։

ԸՆԿԵՐ Լ. Պ. ԲԵՐԻԱՅԻ ՃԱՌԸ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԿՈՒՄԱԿՑԱԿԱՆ ՅԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՎ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ընկերնե՛ր. Անդրկովկասի հանրապետությունների՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի բոլշևիկները ու աշխատավորները հատկապես սուր կերպով ու վշտով են զգում այն անփոխարինելի կորուստը, որ կրեցին մեր ամբողջ կուսակցության, մեր ամբողջ յերկիրը՝ Լենինի–Ստալինի կուսակցության գործի անհողդողդ, անվհնելի մարտիկի, Խորհրդային Միության սոցիալիստական ծանր արդյունաբերության հաղթանակների անհամեմատ կազմակերպչի, բանակցին ընկեր Սերգո Օրջոնիկիձեի վաղաժամ մահվամբ։

Ընկեր Սերգոն ծնվել և վրաստանում, վրաստանում և նա պատանի հասակից սկսել իր հեղափոխական գործունեությունը, վրաստանում և նա մտել բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ, վրաստանում և նա առաջին մարտական միքրությունը՝ Անդրկովկասում բոլշևիզմի հիմնադիրը հանդիսացող մեծ Ստալինի անմիջական դեկավարության տակ։

Դաժան տարիների մասին, Անդրկովկասի խաղաղ ընդհատակում, Սերգոն անձնվիրաբար, անընդհատ պայքար և մղել ցարական ինքնակալության դեմ։

Ստալինի դեկավարությամբ Սերգոն պայքարել և բոլշևիկյան կազմակերպությունների ամրապնդման համար և՛

պրոլետարական Բազմոցում, և՛ Թիֆլիսում, և՛ Սուխումում, և՛ Անդրկովկասի բազմաթիվ այլ քաղաքներում ու շրջաններում:

1903 թվականին հատուկ առաքելությամբ Լենինն ու Մարտովն մասնակցած ուղու՝ բոլշևիզմի միակ ճիշտ ուղու վրա, ընկեր Սերգոն այլևս չերկրից չհեռացավ այդ ուղուց, ոչ մի քայլ չշեղվեց դրանից, բարձր պահելով իր ձեռքում լենինիզմի անպարտելի կարմիր դրոշը:

Սերգոյին չընկճեցին ոչ պրոֆեսորնոտ հեղափոխականի դժվարին ուղին, ոչ բանտը, ոչ աքսորը, ոչ Շլիսելբուրգի բերդի ժայռ գնդանները: Բազաքացիական պատերազմի շրջանում Լենինի ու Մարտովի հանձնարարությամբ Սերգոն ամենից ավելի պատասխանատու առաջադրանքներ էր կատարում ապշեվիկի հաղթանակի համար մղվող պայքարի վճռական ճակատամարտերում:

Բանվերապետական կարմիր բանակի ջոկատներին գլուխն անցած՝ Սերգոն Հյուսիսային կովկասում ջախջախում էր սպիտակ-գվարդիականներին ու ինտերվենտներին, ազատագրում էր լենկոլի ժողովուրդներին ցարական գեներալների, իշխանների ու կալվածատերերի ճնշումից:

Յերբ Ադրբեջանի, Վրաստանի ու Հայաստանի աշխատավորները ապստամբության դրոշ բարձրացրին իրենց սպիտակ-գվարդիական կառավարությունների՝ մենշևիկների, ժուռավաթականների ու դաշնակների, իմպերիալիստական պետությունների այդ վարձկանների դեմ, Սերգոն Լենինի ու Մարտովի առաջադրանքով շտապեց պատերազմ ցույց տալու, և Ադրբեջանը, Վրաստանը և Հայաստանը դարձան խորհրդային հանրապետություններ:

Անդրկովկասի հանրապետությունների խորհրդայնացումից հետո աշխատեց, ամենից պատասխանատու ու դժվարին տարիներին Սերգոն բացառիկ հմտությամբ ու ոգևորությամբ պահպանում էր Անդրկովկասը, հետևողականորեն ու հաստատապես կենսագործելով լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականությունը: Ընկեր Սերգոյին են պարտական Անդրկովկասի հանրապետությունները սոցիալիստական շինարարության առաջին հաջողությունների համար:

Անդրկովկասի և մեր ամբողջ յերկրի աշխատավորները յերբեք չեն մոռանա Սերգոյին:

Սերգոյի հիանալի անձնական հատկությունները, նրա

պարզութիւնն ու մատչելիութիւնը, հոգատարութիւնը մարդու նկատմամբ, ընդհանուր սէր էին նվաճել նրա համար աշխատավորների մէջ։ Նա խորհրդային յեղկլի ժողովուրդների խնամքն սիրելին էր։

Նա վոչ միայն մարդկութեան մեծագոյն հանճար մեծ Ստալինի աշակերտն ու գիտակիցն էր, այլև ընկեր Ստալինի ամենամերձավոր ու ամենանվիրված բարեկամն էր, վորն անողոքպատ չափչփում էր մեր կուսակցութեան բոլոր թշնամիներին։

Ծանր է հաշտվել այն մտքի հետ, վոր Սերգոն այլևս մեզ հետ չէ։

Մնաք ենք տալիս քեզ, թանկագին Սերգո, եվ ավելի սերտորեն համախմբվել Համկ(բ)կ կենտկոմի շուրջը, մեծ Ստալինի շուրջը, խոսք ենք տալիս քեզ, թանկագին Սերգո, եվ ավելի բարձր ու ամուր պահել մեր ձեռքերում Լենինի-Ստալինի դրոշը, եվ ավելի անողոքպատ դատաստան անանել մեր կուսակցութեան բոլոր թշնամիների նկատմամբ, մեր մեծ հայրենիքի բոլոր թշնամիների նկատմամբ։

Հրաժեշտ քեզ, մեր թանկագին, հարազատ Սերգո։

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՎ ՏՐՈՑԿԻՍՏԱԿԱՆ ՈՒ ԱՅԼ ՅԵՐԿԵՐԵՍԱՆԻՆԵՐԻՆ ԼԻԿՎԻԴԱՑԻԱՅԻ ՅԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԸՆԿԵՐ ՍՏԱԼԻՆԻ

ԶԵԿՈՒՅՈՒՄԸ ՀԱՄ Կ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ՊԼԵՆՈՒՄՈՒՄ,
1937 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՐՏԻ 3-ԻՆ

Ընկերներ.

Գլխաւորում լսած զեկուցումներից և դրանց շուրջը ծաւալ-ւած մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ, մենք այսօր դարձ ունենք հետևյալ երկու հիմնական փաստերի հետ։

Առաջին՝ ասպարեզը պետութիւնների դործակալների ինտենսիւ և դիվերսիոն-լրտեսական աշխատանքը, որոնց թիւը շատ բազմաքանակ է եղել նախորդ տարիների համեմատ, այդ կամ այն չափով շոշափել մեր բոլոր կամ հանրապետութիւնների, ինչպես անտեսական, այնպես և վարչական ու կուսակցական։

Երկրորդ՝ ասպարեզը պետութիւնների դործակալները, այդ թիւը տարեցտարի աճում է եղել միայն տարբեր կազմակերպութիւնների մէջ, այլև որոշ պատասխանատու պաշտօններ։

Երրորդ՝ մեր մի քանի զեկավար ընկերներ, ինչպես կնշանակում, այնպես և անդերում, մինչ միայն չկարողացան անմնել այդ ինտենսիւ դործերի, դիվերսանտների, լրտեսների ու մարդասպանների իսկական դեմքը, այլև այն ստոյգ անհոգ, բարեհոգի ու մեղմիս դէպ տիս կեցան, որ մինչ ամբողջ դեպքերում իրենք ժամանակակից ասպարեզը պետութիւնների դործակալների անցնելուն՝ այս կամ այն պատասխանատու պաշտօնը։

Սրանք են այն երկու անվիճելի փաստերը, որոնք բնականաբար բղխում են զեկուցումներից և նրանց շուրջը ծաւալված մտքերի փոխանակութիւնից։

I

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՀՈԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչով բացատրել, որ մեր զեկավար ընկերները, որոնք ունեն ամեն տեսակ հակակուսակցական ու հակախորհրդային հոսանքների դեմ մղված պայքարի հարուստ փորձ, ամբողջ դեպքում դուրս կեցան այդ ստոյգ միամիտ և կուրը, որ չկարո-

պատճառ տեսնել ժողովրդի ֆինանսիների իսկական դեմքը, չկարողացան ճանաչել գառան մորթի հագած գայլերին, չկարողացան պոկել նրանց դիմակը։

Կարելի՞ է արդյոք պնդել, որ ռադիկալ պետությունները ԱՄՆ-ի ներխուժման վրա գործող գործակալների վնասատար և դիվերսիոն-լրտեսական աշխատանքը կարող է մեզ համար հանդիսանալ ինչ-որ անապատելի ու չեղած-չտեսնված մի բան։ Ոչ, այդ չի կարելի պնդել։ Այդ մասին են խոսում վերջին տաս տարվա ընդհատակյա ակտերը՝ ժողովրդական անտեսության դանդաղ ճյուղերում, սկսած Չախտիի շրջանից, ակտեր, որոնք արձանագրված են պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ։

Կարելի՞ է արդյոք պնդել, որ վերջին ժամանակներս մենք չենք ունեցել որևէ նախազգուշացնող ազդանշաններ և նախազգուշացնող ցուցումներ՝ ֆաշիզմի տրոցկիստական-բուխարինական գործակալների վնասատար, լրտեսական կամ տեռորիստական գործունեության վերաբերյալ։ Ոչ, այդ չի կարելի պնդել։ Այդպիսի ազդանշաններ կային, և բոլշևիկները իրավունք չունեն ժխտելու դրանց մասին։

Ընկերը կխոսի չարանենգ ապստամբության առաջին լուրջ նախազգուշացման մի, որը խոսում էր այն մասին, թե ժողովրդի ֆինանսիները յերկրներս կանգնեն և յերկրներս անխուսափելիորեն կքայքայվեն, կհայտնվեն բոլշևիկի, կոռումպացված դիմակի տակ, որպեսզի վնասարարություն անեն և մեր կազմակերպություններում իրենց համար ճանապարհ բացեն։

«Լենինգրադի կենտրոնի» դատավարությունը, այնպես ինչպես «Զինովյևի-Կամենևի» դատավարությունը, նոր հիմնավորում ավեց ընկերը դիմակի չարանենգ ապստամբության վնասակար դերի համար։

«Զինովյևական-տրոցկիստական բլոկի» դատավարության ընդարձակ նախորդ դատավարությունների դասերը, ամենաբարձրն ցույց տվեց, որ զինովյևականները ու տրոցկիստները իրենց շուրջն են համախմբում բոլոր ֆինանսի բուրժուական տարրերին, որոնք դարձել են պերմանական վնասակարները պահպանության բաժնի լրտեսական ու դիվերսիոն-տեռորիստական գործակալության, որ յերկրներս անխուսափելիորեն ու դիմակավորումը զինովյևականների ու տրոցկիստների միակ միջոցն է հանդիսանում մեր կազմակերպությունների մեջ ոտնա-

կելու համար, որ զգաստությունն ու քաղաքական արթնությունն ամենից ճշմարիտ միջոցն են հանդիսանում այդպիսի աղտոտումը կանխելու համար, գինովցնվականո-տրոցկիստական շայկան լիկվիդացիայի ենթարկելու համար։

Համ կ(բ)կ կենտրոնական կոմիտեն ընկեր Կիրովի չարաբնդ սպանության առթիվ 1935 թվականի հունվարի 18-ին իր ուղարկած փակ նամակում կուսակցական կազմակերպություններին վճռականորեն նախազգուշացնում էր քաղաքական բարեհոգությունից և քաղքենիական բերանբացությունից։ Փակ նամակում ասված է՝

«Պետք է վերջ տալ ազատաբանխատական բարեհոգությանը, որը բղխում է այն սխալ ենթադրությունից, թե մեր ուժերի աճմանը զուգընթաց թշնամին իբր թե գնալով ավելի ձեռնասուն և անվնաս է դառնում։ Այդ ենթադրությունն արմատապես սխալ է։ Դա այն թեզիան է, թեզում, որն աշխատում է բոլորին ու ամենքին համոզել, թե թշնամիները կամացուկ կենտրոնան սոցիալիզմի մեջ, թե նրանք վերջ ի վերջո իսկական սոցիալիստներ կդառնան։ Բոլշևիկների գործը չի նիրհել դավերների վրա և բերանբացություն անել։ Մեզ մոտ թե բարեհոգություն և հարկավոր, այլ զգաստություն, իսկական բոլշևիկյան հեղափոխական զգաստություն։ Պետք է հիշել, որ մարքսն ավելի անհանդուրժող չի թշնամիների պրոբլեմը, այնքան ավելի սրտով են պիտելու նրանք ծայրահեղ միջոցների, որպես պատասխանների միակ միջոցների՝ խորհրդային իշխանության դեմ իրենց մղած պայքարում։ Պետք է հիշել այդ և զգաստ լինել»։

Տրոցկիստական-գինովցնվականի լրտեսական-անասնական գործունեության առթիվ 1936 թվականի հուլիսի 29-ին գրած իր փակ նամակում Համկ(բ)կ կենտրոնական կոմիտեն նորից կոչ էր անում կուսակցական կազմակերպություններին՝ ցուցաբերել առավելագույն զգաստություն, կարողանալ ճանաչել ժողովրդի թշնամիներին, որքան էլ լավ դիմակավորված լինեն նրանք։ Փակ նամակում ասված է՝

«Այժմ, երբ ապացուցված է, որ տրոցկիստական-գինովցնվական գազանները խորհրդային իշխանության դեմ մղվող պայքարում միացնում են մեր երկրի աշխատավորության բոլոր ամենագարշելի ու վոխերիմ թշնա-

մինչեւ՝ լրտեսներին, պրովոկատորներին, ապիտակ-գվարդիականներին, կուլակներին և այլն, որը մի կողմից այդ տարրերի և մյուս կողմից սոցիալիստների ու գիտակիցների միջև չնչվել են բոլոր սահմանները,—մեր բոլոր կուսակցական կազմակերպությունները, կուսակցության բոլոր անդամները պետք և հասկանան, որ կոմունիստների զգաստությունն անհրաժեշտ և ամեն մի հակառամատում և ամեն մի իրագործության մեջ։ Յուրաքանչյուր բոլշևիկի անկասելի հատկությունը նեղիկ պայմաններում պետք և լինի կուսակցության քշնամուն ճանաչել կարողանալը, որքան էլ լավ դիմակավորված լինի նա»։

Նշանակում է՝ ազդանշաններ ու նախազգուշացումներ լինել են։

Ի՞նչ բանի է կոչ անում այդ ազդանշաններն ու նախազգուշացումները։

Դրանք կոչ է անում այն բանին, որպեսզի վերացվի կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքի ճեղքվածքը և կուսակցությունը դարձվի մի անառիկ ամրոց, որտեղ ոչ մի տեսակետանոի չկարողանար մուտք գործել։

Դրանք կոչ է անում այն բանին, որպեսզի վերջ տրվի կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի թերագնահատմանը և վճռական շրջադարձ կատարվի այդ աշխատանքն ամեն կերպ ուժեղացնելու կողմը, քաղաքական զգաստությունն ուժեղացնելու կողմը։

Ահա ի՞նչ փաստերը ցույց տվին, որ մեր ընկերներն ավելի քան դժվարություն են ցուցաբերել ազդանշաններն ու նախազգուշացումները։

Այդ մասին պերճախոս կերպով վկայում են կուսակցական փաստաթղթերի ստուգման և փոխանակման կամպանիայի ընթացքում բոլորին հայտնի փաստերը։

Ինչում է բացատրել այն, որ այդ նախազգուշացումներն ու ազդանշանները պատշաճ ներգործություն չունեցան։

Ինչում է բացատրել այն, որ մեր կուսակցական ընկերները, չնայած հակախորհրդային տարրերի դեմ պայքարելու փորձառությանը, չնայած մի ամբողջ շարք նախազգուշացնող ազդանշաններին և նախազգուշացնող ցուցումներին, քաղաքականապես կարեւոր դեպքերում չկան ժողովրդի քշնամիների վնասատար և լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքի հանդեպ։

Թևերս մեր կուսակցական ընկերներն ավելի վատ են դարձել, քան առաջ էին, պակաս պրոակտիվ ու կարգապահ են դարձել վոչ, իհարկե, վոչ։

Թևերս նրանք սկսել են վերաբերվել Դարձյալ վոչ։ Այդպիսի յենթադրություն դուրկ և վորևե հիմքից։

Ուրիմն ինչումն է բանը։ Վերտևիցից են այդ բերանբացություները, անհոգությունը, բարեհոգությունը, կուրությունը։

Բանը նրանումն է, վոր մեր կուսակցական ընկերները, ապրված լինելով անառևտրական կամպանիանների և վիթխարի հաջողությունների՝ անառևտրական շինարարության հանգամանքում, պարզապես մոռացել են այն մի քանի շատ կարևոր փաստերի մասին, վորոնց մասին բոլշևիկները իրավունք չունեն մոռանալու։ Նրանք մոռացել են մի հիմնական փաստի մասին՝ ԽՍՀՄ-ի միջազգային դրության անպարելիցից և չեն նկատում յերկու շատ կարևոր փաստեր, վորոնք ուղղակի ահեղություն ունեն կուսակցական առանով քողարկվող և վորևիցե բոլշևիկ դիմակավորվող նեպիկա ձգտումների, լրումների, դիվերսանտների ու մարգագանների հետ։

II

ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՊԱՏՈՒՄԸ

Այդ իսկ փաստեր են, վորոնց մասին մոռացել են կամ վորոնք պարզապես չեն նկատել մեր կուսակցական ընկերները։

Նրանք մոռացել են այն մասին, վոր խորհրդային իշխանության հաղթել և աշխարհին միայն մի վեցերորդ մասում, վոր աշխարհին հինգ վեցերորդ մասը կազմում են կապիտալիստական պետությունները ներքաղաքական պայմանները։ Նրանք մոռացել են, վոր Խորհրդային Միությունը գտնվում է կապիտալիստական շրջապատումում պայմաններում։ Մեզանում ընդունված և շաղակրատել կապիտալիստական շրջապատումի մասին, բայց չեն ուզում խորանալ, թե ինչ բան է դա—կապիտալիստական շրջապատումը։ Կապիտալիստական շրջապատումը՝ դա գաղափարի ֆրազ չէ, դա շատ անալ և անախորժ մի յերևույթ է։ Կապիտալիստական շրջապատումը—դա նշանակում է, վոր կա մի յերկիր—Խորհրդային Միությունը—վորն իր մոտ սոցիալիստական կարգեր է հաստատել և, բացի դրանից, կան շատ յերկրներ—

բուրժուական յեկեղեցիները—որոնք շարունակում են կապիտալիստական կյանք վարել և որոնք շրջապատում են Սորբոնի Մխիթարյանը, առիթի սպասելով, որպեսզի հարձակվեն նրա վրա, ջախջախեն նրան, կամ, համենայն դեպս, ջլատեն նրա ուժը և թուլացնեն նրան։

Այդ հիմնական փաստի մասին են մոռացել մեր ընկերները։ Բայց չի՞ որ հենց դա է, որ որոշում է կապիտալիստական շրջապատման և Սորբոնի Մխիթարյան վերհարաբերությունների հիմքը։

Վերցնենք, օրինակ, բուրժուական պետությունները։ Միանիա մարդիկ կարող են կարծել, թե նրանց միջև գոյություն ունեն բացառապես բարի հարաբերություններ, որպես միասեռ պետությունների միջև։ Բայց այդպես կարող են կարծել միմիայն միամիտ մարդիկ։ Իրականում նրանց վերհարաբերությունները ավելի քան հեռու են բարե-դրացիական հարաբերություններ լինելուց։ Ապացուցված է, որպես յերկու անգամ յերկու—չորս, որ բուրժուական պետությունները միմյանց թիկունքն են ուղարկում իրենց լրտեսներին, վնասարարներին, դիվերսանտներին, յերբեմն էլ ահաբեկիչներին, նրանց առաջադրանք են տալիս՝ բուն գնել այդ պետությունների հիմնարկներում ու ձեռնարկություններում, առևծել այնտեղ իրենց ցանցը և «անհրաժեշտության դեպքում» պայթեցնել նրանց թիկունքները՝ որպեսզի թուլացնեն նրանց և ջլատեն նրանց զորությունը։ Այդպես է բանը ներկայումս։ Բանն այդպես է յեղել և անցյալում։ Վերցնենք, օրինակ, Յեվրոպայի՝ Նապոլեոնն առաջինի ժամանակվա պետությունները։ Ֆրանսիայում այդ ժամանակներում վխտում էին լրտեսներն ու դիվերսանտները՝ ռուսներ, վերժանացիներ, ավստրիացիներ, անգլիացիներ բանակից։ Յեվ, ընդհակառակը, Անգլիան, վերժանական պետությունները, Ավստրիան, Ռուսաստանն իրենց թիկունքում այն ժամանակ ունեին վոչ պակաս թվով լրտեսներ ու դիվերսանտներ՝ ֆրանսիական բանակից։ Անգլիայի գործակալները յերկու անգամ ահագործ են կատարել Նապոլեոնի կյանքի դեմ և մի քանի անգամ վտարի յեն հանել Վանդեայի գյուղացիներին Ֆրանսիայում Նապոլեոնի կառավարության դեմ։ Իսկ ինչ որ ներկայացնում Նապոլեոնի կառավարությունը։ Բուրժուական մի կառավարություն, որը խեղդեց Ֆրանսիական հեղափոխությունը և պահպանեց հեղափոխության միայն այն արդյունքները,

վորոնք ձևնտուհ էին խոշոր բուրժուազիայինհ։ Ինչ խոսք, վոր Նապոլեոնի կառավարությունը պարտքի տակ չէր մնում իր հավատացյալներին և նույնպես ձևնադրվում էր իր դիվերսիոն միջոցառումները։ Այդպես էր անցյալում, 130 տարի առաջ։ Այդպես է բանը նաև հիմա, Նապոլեոն առաջինից 130 տարի անց։ Այժմ Ֆրանսիայում և Անգլիայում վխտում են գերմանական լրտեսները ու դիվերսանտները և, ընդհակառակը, Գերմանիայում, իրենց հերթին, գործում են անգլո-ֆրանսիական լրտեսները ու դիվերսանտները։ Ամերիկայում վխտում են ճապոնական լրտեսները ու դիվերսանտները, իսկ Ճապոնիայում՝ ամերիկականները։

Այսպես է բուրժուական պետությունների փոխհարաբերությունների օրենքը։

Հարց է ծագում, թե ինչու բուրժուական պետությունները խորհրդային սոցիալիստական պետությանը պետք է վերաբերվեն ավելի մեղմ ու ավելի բարե-դրացիական, քան իրար նույնատիպ բուրժուական պետություններին։ Ինչու պետք է նրանք Խորհրդային Միության թիկունքներն ուղարկեն ավելի պակաս թվով լրտեսներ, վնասարարներ, դիվերսանտներ ու մարդասպաններ, քան ուղարկում են իրենց ազգակից բուրժուական պետությունների թիկունքները։ Վորտեղից էլ որը այդ վերցրել։ Մարքսիզմի տեսակետից ավելի ճիշտ չի լինի արդյոք բնութագրել, վոր բուրժուական պետությունները Խորհրդային Միության թիկունքները պետք է ուղարկեն կրկնակի ու եռակի ավելի վնասարարներ, լրտեսներ, դիվերսանտներ ու մարդասպաններ, քան ամեն մի բուրժուական պետության թիկունքները։

Պարզ չի արդյոք, վոր քանի գոյություն ունի կապիտալիստական շրջապատումը՝ մեզանում գոյություն են ունենալու վնասարարներ, լրտեսներ, դիվերսանտներ ու մարդասպաններ, վորոնց մեր թիկունքներն են ուղարկում տարերկրյա պետությունների գործակալները։

Այս ամենի մասին ժողովել են մեր կուսակցական ընկերները, և մոռանալով այդ մասին՝ հանկարծակիի չենաք լինենք։

Ահա թե ինչու Ճապոնա-գերմանական վոստիկանական պահնորդային բաժնի տրոցկիստական գործակալների լրտեսական-դիվերսիոն աշխատանքը մեր վորոշ ընկերների համար բոլորովին անսպասելի բան դուրս չեկավ։

III

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏՐՈՑԿԻԶՄԸ

Ինքնահեռու Պայքար մղելով ոտոցկլերասականի դրծակալների դեմ՝ մեր կուսակցական ընկերները չէին նկատել, նրանց աչքից վրիպել է, որ այժմյան ոտոցկլերոզն այն չէ, ինչ նա եղել է, ասենք, սրանից 7—8 տարի առաջ, որ ոտոցկլերոզը և ոտոցկլերասականն այդ ժամանակում չեզոքացվել են լուրջ եվոլյուցիայի, որն արմատապես փոխել է ոտոցկլերոզի դեմքը, որ, նկատի ունենալով այդ, ոտոցկլերոզի դեմ ժղվող պայքարն էլ նրանց դեմ պայքարելու մեթոդներն էլ պետք է արմատապես փոխվեին։ Մեր կուսակցական ընկերները չէին նկատել, որ ոտոցկլերոզը դադարել է բանվոր դասակարգի ներսում քաղաքական հոսանք լինելուց, որ բանվոր դասակարգի ներսում քաղաքական հոսանք լինելուց, ինչպիսին որ նա սրանից մի 7—8 տարի առաջ, ոտոցկլերոզը վեր է ածվել այնպիսի վնասատարների, դիվերսանտների, լրտեսների ու ժողդասպաններների մերկապատանոց ու անակրուանք մի բանդայի, որոնք դործում են ոտաբերկրյա պետությունների հետախուզական որդանների առաջադրանքներով։

Ի՞նչ բան է քաղաքական հոսանքը բանվոր դասակարգի ներսում։ Քաղաքական հոսանքը բանվոր դասակարգի ներսում— դա մի այնպիսի խումբ կամ կուսակցություն է, որն ունի իր որոշակի քաղաքական կերպարանքը, պլատֆորմը, ծրագիրը, որը չի թաքցնում և չի կարող թաքցնել իր հայացքները բանվոր դասակարգից, այլ ընդհակառակը, իր հայացքները պրոպագանդ է անում բացեի ի բաց ու ազնվորեն, բանվոր դասակարգի աչքերի առջև, որը չի վախենում իր քաղաքական դեմքը բանվոր դասակարգին ցույց տալուց, չի վախենում իր խնդական նպատակներն ու անելիքները բանվոր դասակարգի առջև ցույց տալուց, այլ ընդհակառակը, բարձրացրած դիրևակալով դնում է բանվոր դասակարգի մեջ նրա համար, որպեսզի նրան հաստատի իր հայացքների ճշմարիտ լինելը։ Տրոցկիզմն անցյալում, մի 7—8 տարի սրանից առաջ, այդպիսի քաղաքական հոսանքներից մեկն է եղել բանվոր դասակարգի ներսում, ճշմարիտ է, հակահեղափոխական և այդ պատճառով էլ խորապես սխալ, բայց այնուամենայնիվ քաղաքական հոսանք։

կարելի չի արդյոք ասել, որ այժմյան ութոգկիզմը, ասենք 1936 թվականի ութոգկիզմը, քաղաքական հոսանք և հանդիսանում բանվոր դասակարգի ներսում։ Ոչ, այդ բանը չի կարելի ասել։ Ինչու։ Աջակցելով ժամանակակից ութոգկիստներին՝ մենք ենք իրենց իսկական դեմքը բանվոր դասակարգին ցույց տալուց, մենք ենք նրա աչքն իրենց իսկական նպատակներն ու խնդիրները բաց անելուց, մենք ենք թաքցնում բանվոր դասակարգից իրենց քաղաքական ֆիզիոնոմիան, մենք ենք, որ չլինի բանվոր դասակարգն իմանա իրենց իսկական ժողովրդավարությունները՝ ինչպիսի նրանց, այնպես էլ նրանց կրքի իրենից։ Դրանով էլ իսկապես բացատրվում է այն, որ ութոգկիստական աշխատանքի հիմնական ծիծաղն այժմ հանդիսանում է մոչ թե իրենց հայացքների բացահայտ ու աղնիվ պրոպագանդը բանվոր դասակարգի մեջ, այլ իրենց հայացքների քողարկումը, իրենց հակաժողովրդների հայացքների ստորաքարշ ու քծնողական գովաբանումը, իրենց անփական հայացքների փարիսեցիական ու կեղծ կոնկրետումը ցեխի մեջ։

1936 թվականի գաղտավարության ժամանակ, չլինի հիշում եք, Կամենևին ու Զինովևին վճռականորեն ժխտում էին, որ իրենք ունեն որևէ քաղաքական պլատֆորմ։ Նրանք լիակատար հնարավորություն ունեին գաղտավարության ժամանակ ծավալելու իրենց քաղաքական պլատֆորմը։ Սակայն նրանք այդ չարին, հայտարարելով, որ իրենք ոչ մի քաղաքական պլատֆորմ չունեին։ Ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ նրանք չկռահան էլ ասում էին, ժխտելով իրենց պլատֆորմ ունենալը։ Այժմ նույնիսկ կույրերը անում են, որ նրանք ունեցել են իրենց քաղաքական պլատֆորմը։ Բայց նրանք ինչու էին ժխտում իրենց որևէ քաղաքական պլատֆորմ ունենալը։ Որովհետև նրանք վախենում էին իրենց իսկական քաղաքական դեմքը բաց անելուց, նրանք վախենում էին ՍՍՀՄ-ում կապիտալիզմի restauration-ի իրենց իսկական պլատֆորմը ցուցադրելուց, վախենալով, որ այդպիսի պլատֆորմը զրկանք կառաջացնի բանվոր դասակարգի մեջ։

1937 թվականի գաղտավարության ժամանակ Պյատակովը, Ռադեկը և Սոկոլնիկովը կանգնեցին այլ ուղու վրա։ Նրանք չէին ժխտում, որ ութոգկիստներն ու պինվյեվականները ունեն քաղաքական պլատֆորմ։ Նրանք ընդունեցին, որ իրենք ունեն որոշակի քաղաքական պլատֆորմ, ընդունեցին և այդ պլատ-

Ֆրոյդը ծավալեցին իրենց ցուցմունքների մեջ։ Բայց ծավալեցին այն վրէժ ինչ նրա համար, որ կոչ անէին բանվոր դասակարգին, կոչ անէին ժողովրդին՝ պաշտպանելու արտոկիատական պետութիւնը, այլ նրա համար, որ անիծէին և նշավակէին այն, որպես մի հակաժողովրդական և հակապրոլետարական պետութիւն։

Կապիտալիզմի անասելութիւնների ու խորհրդանասելութիւնների լիկվիդացիա, շահագործման սիստեմի վերականգնում, դաշինք Գերմանիայի ու Ճապոնիայի ֆաշիստական ուժերի հետ՝ Սորհրդային Միութեան դեմ պատերազմը մոտեցնելու համար, հանուն պատերազմի և խաղաղութեան քաղաքականութեան դեմ պայքարելու համար, Սորհրդային Միութեան անբիտութիւնը անդամահատում՝ հանձնելով Ուկրաինան գերմանացիներին, իսկ Պրիմորյեն՝ ճապոնացիներին, Սորհրդային Միութեան ռազմական պարտութեան նախապատրաստում՝ նրա վրա քշնամի պետութիւնների հարձակվելու դեպքում և՝ վերջիս այդ խնդիրները իրագործելու միջոց՝ ջնասարութիւն, դիվերսիա, անհատական սեռոր խորհրդային իշխանութեան գործակալների դեմ, լրտեսութիւն–հոգուտ գերմանական-ճապոնական ֆաշիստական ուժերի — այս և նման տրոցկիզմի քաղաքական այն պատճառը, որը ծավալեցին Ֆյատակովը, Բադեկը և Սոկոլնիկովը։ Հասկանալի է, որ այդպիսի պատճառը տրոցկիստները չէին կարող չթաքցնել ժողովրդից, բանվոր դասակարգից։ Նրանք այն թաքցնում էին վրէժ լինելն բանվոր դասակարգից, այլև տրոցկիստական մասսայից, և վրէժ լինելն տրոցկիստական մասսայից, այլ նախկին դեկավար տրոցկիստական վերնախավից, որը բաղկացած էր 30—40 հոգուց կազմված մարդկանց փոքր խմբից։ Նրանք Բադեկն ու Ֆյատակովը Տրոցկուց խնդրավութիւն էին պահանջել դադարելու տրոցկիստների 30—40 հոգուց բաղկացած փոքրիկ կոնսպիրանս՝ այդ պատճառի բնույթի մասին ինֆորմացիա տալու համար, Տրոցկին այդ արդելել է նրանց, ասելով, թե նպատակահարմար չէ պատճառի իրական բնույթի մասին ասել տրոցկիստների նախկին փոքրիկ խմբակին, որովհետև նման «ապերացիան» կարող է պատահաբար ապաջողանալ։

«Հոգոտական գործիչները», որոնք ծագումն են իրենց հայացքները, իրենց պատճառը, վրէժ լինելն բանվոր դասակարգից, այլև տրոցկիստական մասսայից, և վրէժ լինելն

սրոցկիսատական մասսայից, այլև սրոցկիսաններէն գեկավար վեր-նախավից — այս և ժամանակակից սրոցկիզմի ֆիզիոնոմիան։

Բայց պրանից բղխում է, որ ժամանակակից սրոցկիզմին այլևս չի կարելի անվանել քաղաքական հոսանք բանվոր դասակարգի մեջ։

Ժամանակակից սրոցկիզմը քաղաքական հոսանք չէ բանվոր դասակարգի մեջ, այլ այնպիսի ձևասարքների, դիվիզանների, հետախուզների, լրտեսների, մատրաստանների մի անակդուռնք և գաղտնիարարության բանդա, բանվոր դասակարգի վոխերիմ թշնամիների մի բանդա, վորոնք վարձով գործում են ռասարերկրյա պետությունների հետախուզական որգաններէն մոտ։

Այս է սրոցկիզմի վերջին 7—8 տարվա էվոլյուցիայի անվիճարկելի արդյունքը։

Այս է տարբերությունն անցյալի սրոցկիզմի և այժմյան սրոցկիզմի միջև։

Մեր կուսակցական ընկերների սխալն այն է, վոր նրանք չեն նկատում անցյալի սրոցկիզմի և այժմյան սրոցկիզմի այդ խոր տարբերությունը։ Նրանք չեն նկատում, վոր սրոցկիսաններն արդեն վաղուց դադարել են գաղտնիարարական մարդիկ լինելուց, վոր սրոցկիսաններն արդեն վաղուց դարձել են մեծ ճանապարհի ավազակներ՝ ընդունակ ամեն մի դավաճանության, ընդունակ ամեն մի նողկալության, մինչև իսկ լրտեսության և իրենց հայրենիքին ուղղակի դավաճանելու, միայն թե կարողանան վատություն անել խորհրդային պետության և խորհրդային իշխանության։ Նրանք այդ չնկատեցին, ուստի և չկարողացան իր ժամանակին վերակառուցվել, վորպեսզի պայքար մղեն սրոցկիսաններն դեմ նոր ձևով, ավելի վճռական։

Ահա թե ինչու սրոցկիսաններն վերջին տարիների նողկալությունները մեր մի քանի կուսակցական ընկերների համար կատարելապես անակնկալ հանդիսացան։

Այնուհետև վերջապես, մեր կուսակցական ընկերները չեն նկատում այն, վոր եյական տարբերություն կա մի կողմից նեղկա ձևասարքների ու դիվիզանների միջև, վորոնց մեջ գաղտնիարարական գործակալները բավական ակտիվ դեր են խաղում, և մյուս կողմից Եախտի ժամանակների ձևասարքների ու դիվիզանների միջև։

Առաջինը։ Եախտիները և արդյունաբերական կուսակցության անդամները մեզ համար բացահայտորեն խորթ մարդիկ

եղել։ Երանք մեծ մասամբ նախկին ձեռնարկատերեր եղել, հին տերերի ժամանակվա նախկին կառավարիչներ, հին փոխառնական ընկերությունների նախկին անդամներ, կամ պարզապես հին բուժուսկան մասնագետներ, որոնք քաղաքականապես բացահայտորեն թշնամի եղել մեզ։ Մեր մարդկանցից վոչ վոք չեր տարակուսում այդ պարոններին քաղաքական դեմքի խնդրեցեն նկատմամբ։ Ամենք, շախտիցիներն իրենք էլ չեին թաքցնում իրենց թշնամական վերաբերմունքը խորհրդային հասարակարգի նկատմամբ։ Չի կարելի նույնն ասել այժմյան ինժեներների ու պրոֆեսորների, արտադրիչների մասին։ Այժմյան ինժեներն ու պրոֆեսորները, արտադրիչները, որոնք մեծ մասամբ պրպտում կուսակցական ասես ունեցող կուսակցական մարդիկ են,—հետևաբար, ձեռնարկներն վոչ խորթ մարդիկ։ Բերեմ հին ինժեներներին մեր մարդկանց դեմ եղելն դնում, ապա նոր ինժեներներին, ընդհակառակը, գծնում են մեր մարդկանց կողմն, պրոֆեսորում են մեր մարդկանց, առաջադրյուրթյուն են անում նրանց մասին՝ նրա համար, վորպեսզի ամեն կերպ վճռահրթյուն ձեռք բերեն։ Ինչպես անհրաժեշտ եր, առրենրթյուն եյական եր

Ձերկրորդ։ Շախտիցիների և արդյունաբերական կուսակցրթյան անդամների ուժն այն եր, վոր նրանք ավելի կամ պակաս չափով տիրապետում եյին անհրաժեշտ տեխնիկական գիտելիքների, մինչդեռ մեր մարդիկ, վորոնք չունեյին այդպիսի գիտելիքներ, հարկադրված եյին սովորել նրանցից։ Այդ հանգամանքը Շախտի ժամանակաշրջանի ինժեներներին տալիս եր մեծ առավելրթյուն, նրանց հնարավորրթյուն եր տալիս ինժեներրթյուն անելու ոգում ու մտրկել, նրանց հնարավորրթյուն եր տալիս մեր մարդկանց խորթ տեխնիկա ներմուծել։ Նույնը չեն այժմյան ինժեներները, արտադրիչները։ Այժմյան ինժեներները տեխնիկական առավելրթյուններ չունեն մեր մարդկանց համեմատրթյամբ։ Ընդհակառակը, տեխնիկապես մեր մարդիկ ավելի պատրաստված են, քան այժմյան ինժեներները, քան արտադրիչները։ Շախտի ժամանակաշրջանից մինչև մեր օրերն անցած ժամանակվա ընթացքում մեզ մոտ աճել են ասպետյան հպարտությամբ խոհական, տեխնիկապես կոփված բոլշևիկյան կադրեր։ Կարելի յե հիշատակել հպարտությամբ ու ասպետյան հպարտությամբ տեխնիկապես աճած բոլշևիկյան դեկավարների, վորոնց համեմատրթյամբ այդ բոլոր գիտակիմների ու

Լիվշիցները, Շեստովները ու Բոգուսլավսկիները, Մուրալովները ու Դրոբնիսները դասալիք շաղակրատներ և խոխաններ են տեխնիկական պատրաստության տեսակետից։ Այդ դեպքում ինչի՞ մեջ է ժամանակակից ձեռնարկությունների, արտադրամասերի ուժը։ Նրանց ուժը կուսակցական առման մեջ, կուսակցական առաջնորդության մեջ է։ Նրանց ուժն այն է, որ կուսակցական առաջը քաղաքական վստահություն է տալիս նրանց և նրանց համար մեզ է բաց անում մեր բոլոր հիմնարկների ու կազմակերպությունների մեջ։ Նրանց առավելությունն այն է, որ ունենալով կուսակցական առաջնորդություն և իրենց ձեռքի տակ ունենալով խորհրդային իշխանության բարեկամներ, նրանք խաղում էին մեր մարդկանց քաղաքական ազդեցության, չարաշահում էին վստահությունը, ապա-ինչ ձեռնարկություն էին անում և մեր պետական պաշտոնյաները հայտնում Խորհրդային Միության թշնամիներին։ Մի «առավելություն», որը կասկածելի չի իր քաղաքական ու բարոյական արժեքով, բայց այնուամենայնիվ «առավելություն» է։ Այդ «առավելությամբ» էլ հենց բացատրվում է այն հանգամանքը, որ արտադրական ձեռնարկությունները, որպես կուսակցական մարդիկ, որոնք մեզ էին հիմնարկների ու կազմակերպությունների բոլոր տեղերը, ազդակի դյուրահանգամանքների հետախուզական օրգաններին համար։

Մեր որոշ կուսակցական ընկերների սխալը նրանում է կայանում, որ նրանք չեն նկատել, չեն հասկացել հին և նոր ձեռնարկությունների մեջ, շահախնդիրների ու արտադրամասերի մեջ եղած այդ ամբողջ տարբերությունը, և չնկատելով այդ, չկարողացան ժամանակին վերակառուցվել նոր ձեռնարկությունների դեմ նոր ձևով պայքար մղելու համար։

IV

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՎԵՐՈՑ ԿՈՂՄԵՐԸ

Սրանք են մեր միջազգային ու ներքին դրության ընդհանուր վտանգից վերցված հիմնական վտանգները, որոնց մասին մոռացել են կամ որոնք չեն նկատել մեր շատ կուսակցական ընկերները։

Ահա թե ինչու մեր մարդիկ հանկարծակիի եկան ձեռնար-

բարեւթյան և դիվերսիայի գործում վերջին տարիներս տեղի ունեցած դեպքերից։

Կարող են հարց տալ, թե ինչու մեր մարդիկ չեն նկատել այդ ամենը, ինչու նրանք մոռացել են այդ ամենի մասին։

Վերտեղից առաջ գնկան այդ բոլորը՝ մոռացկոտությունը, հուրթյունը, անհոգությունը, բարեհոգությունը։

Այդ մի որպանական ախտ է այդ մեր մարդկանց աշխատանքի մեջ։

Վախ, այդ որպանական ախտ չե։ Այդ — ժամանակավոր երեւույթ է, որը կարող է արագորեն լիկվիդացիայի ենթարկվել մեր մարդկանց կողմից՝ որոշ ջանքերի առկայության դեպքում։

Ուրեմն ինչումն է բանը։

Բանն այն է, որ մեր հասարակական ընկերությունը վերջին տարիներում ամբողջապես կլանված են եղել տնտեսական աշխատանքով, նրանք ծայր աստիճանի տարված են եղել տնտեսական հաջողություններով, և տարված լինելով այդ ամբողջ գործով, մոռացել են ճնշացած ամեն բանի մասին, չկրնան վրա չեն եղել բոլոր ճնշացածը։

Բանն այն է, որ տարված լինելով տնտեսական հաջողություններով, նրանք այդ գործի մեջ սկսեցին տեսնել ամեն բանի սկիզբն ու վերջը։ Իսկ այնպիսի գործերին, ինչպիսիք են Խորհրդային Միության միջազգային դրությունը, կապիտալիստական շրջապատումը, հասարակության քաղաքական աշխատանքի ուժեղացումը, պայքարը ձնասարսուրության դեմ և այլն, պատշաճ սկսեցին ուշադրություն չդարձնել, կարծելով, որ այդ բոլոր հարցերը չկրկրոցիական կամ նույնիսկ չկրոցիական գործ են ներկայացնում։

Հաջողությունները և նվաճումները, իհարկե, մեծ գործ են։ Մեր հաջողությունները սոցիալիստական շինարարության բնագավառում՝ իսկապես հսկայական են։ Բայց հաջողությունները, ինչպես և աշխարհում ամեն բան, ունեն նաև իրենց սահմանը։ Քաղաքականության մեջ քիչ փորձառություն ունեցող մարդկանց մոտ մեծ հաջողությունները և մեծ նվաճումները հաճախ ծնում են անհոգություն, բարեհոգություն, ինքնագոհություն, չափից դուրս ինքնավստահություն, գոռոզամտություն, պարծենկոտություն։ Դուք չեք կարող ժխտել, որ վերջին ժամանակներս մեզանում անթիվ ու անհամար պարծենկոտներ են չրևացել։ Զարմանալի չե, որ սոցիալիստական շինարարության

բնագավառում ձևավ բերված մեծ ու լուրջ հաջողությունների այս իրադրության մեջ առնչվում են պարծենկոտության արտահայտություններ, մեր հաջողությունների հանդիսավոր ժանրֆեստացիայի արտահայտություններ, առնչվում են մեր թշնամիների ուժերը թերագնահատելու արտահայտություններ, մեր ուժերը գերագնահատելու արտահայտություններ, և վերջապես այդ ամենի հետևանք — լրևական և գալիս քաղաքական կուրություններ։

Այստեղ կես պետք է մի քանի խոսք ասեմ հաջողությունների հետ կապված վտանգների մասին, նվաճումների հետ կապված վտանգների մասին։

Դժվարությունների հետ կապված վտանգների մասին մենք վերջում կխոսենք։ Ահա արդեն մի քանի տարի է, որ պայքար ենք մղում այդ տեսակ վտանգների դեմ և պետք է ասել՝ վոչ առանց հաջողության։ Վոչ կայուն մարդկանց մոտ դժվարությունների հետ կապված վտանգները հաճախ առաջ են բերում վհատության, իր ուժերին չհավատալու տրամադրություններ, հոռետեսության տրամադրություններ։ Ցավ, ընդհակառակը, այնտեղ, վորտեղ գործը վերաբերում է դժվարություններից բղխող վտանգները հաղթահարելուն, մարդիկ կոփվում են այդ պայքարում և պայքարից դուրս են գալիս վորպես իրոք պողպատակուռ բոլշևիկներ։ Այս և դժվարությունների հետ կապված վտանգների բնույթը, սրանք են դժվարությունների հաղթահարման արդյունքները։

Բայց կան այլ տեսակ վտանգներ՝ հաջողությունների հետ կապված վտանգներ, նվաճումների հետ կապված վտանգներ։ Այո, այո, ընկերներ, հաջողությունների հետ, նվաճումների հետ կապված վտանգներ։ Այդ վտանգները կայանում են նրանում, վոր քաղաքականության մեջ քիչ փորձված և շատ բան չհասած մարդկանց մոտ հաջողությունների իրադրությունը — հաջողություն-հաջողության հետևից, նվաճում-նվաճման հետևից, պլանների գերակատարումը-գերակատարման հետևից — առաջ և բերում անհոգության ու ինքնագոհության տրամադրություններ, առնչվում և պարապային հանդիսանների և փոխադարձ վողջույնների մթնոլորտ, վորոնք սպանում են չափի զգացումը և բթացնում են քաղաքական հոտառությունը, ապամոբիլիզացնում են մարդկանց և մղում դեպի այն, վոր նրբին դափնիների վրա։

Զարմանալի չե, վոր գոռոզամտության և ինքնագոհության այդ մթնոլորտում, պարապային ցույցերի և աղմկա-

վեց ինքնագովության միջնորդում մարդիկ մոռանում են մեր յերկրի ճակատագրի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող մի քանի կյանքի փաստերի մասին, մարդիկ սկսում են չնկատել այնպիսի անախորժ փաստեր, ինչպիսիք են կապիտալիստական շրջապատումը, ինտերվենցիայի նոր ձևերը, մեր հաջողությունների հետ կապված վտանգները և այլն։ Կապիտալիստական շրջապատում։ Բայց չե՞ որ դա դառարկ բան է։ Ի՞նչ նշանակություն կարող է ունենալ ինչ-որ կապիտալիստական շրջապատում, յերբ մենք կառուցում ու գերակառուցում ենք մեր անհետաձգելի պլանները։ Վնասատարության նոր ձևե՞ր, պայքար արդյունքի դե՞մ։ Այդ բոլորը դառարկ բաներ են։ Ի՞նչ նշանակություն կարող է ունենալ այդ բոլոր մանրուքները, յերբ մենք կառուցում և գերակառուցում ենք մեր անհետաձգելի պլանները։ Կուսակցական կանոնադրության, կուսորգանների ընտրականության, կուսակցական դեկավարների հաշվետվության կուսակցական մասսայի ոգով։ Հարկավո՞ր է արդյոք այդ բոլորը։ Արժե՞ մեծ ընդհանրապես գրա համար ցավացնել այդ բոլոր մանրուքների համար, յերբ մեզանում անհետաձգելի աճում է, իսկ բանվորների և գյուղացիների նյութական դրության ավելի ու ավելի է բարելավվում։ Այդ բոլորը դառարկ բաներ են։ Պլանները գերակատարվում են, մեզ մոտ կուսակցությունը վատ չէ, կուսակցության կենսակոմը նույնպես վատ չէ — ել ինչ և պետք մեզ։ Տարօրինակ մարդիկ են նստած այնտեղ՝ Մոսկվայում, կուսակցության կենտկոմում — ինչ-որ հարցեր են հնարում, խոսում են ինչ-որ վնասատարության մասին, խրներ չեն քնում, չեն քողնում, որ ուրիշներն ել քնեն...

Ահա ձեզ ակնառու օրինակ, թե ինչպես հեշտությամբ և «ազատ կեցվածքով» քաղաքական կուրության են վարակվում մեր մի քանի անփորձ ընկերները՝ մոռանալով հաջողությունների պճնապատում կեցվածքով ատելու հետևանքով։

Սրանք են հաջողությունների հետ, նվաճումների հետ կապված վտանգները։

Սրանք են պատճառները այն բանի, որ մեր կուսակցական ընկերները, ատելով մոռանալով հաջողությունների, մոռացել են միջազգային ու ներքին դրության փաստերի մասին, որոնք լուրջ նշանակություն ունեն Խորհրդային Միության համար, և չեն նկատել մի ամբողջ շարք վտանգներ, որոնք շրջապատել են մեր յերկիրը։

Սրանք են մեր անհոգության, մոտացկոտության, բարեհոգության, քաղաքական կուրության արմատները։

Սրանք են մեր անտեսական ու կուսակցական աշխատանքի թերությունների արմատները։

V

ՄԵՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ի՞նչպես վերացնել մեր աշխատանքի այս թերությունները. Ի՞նչ և հարկավոր անել դրա համար։

Անհրաժեշտ և իրականացնել հետևյալ միջոցառումները.

1) Անհրաժեշտ և նախ և առաջ այս կամ այն գերատեսչության գծով «ընթացիկ հարցերի» մեջ խրված մեր կուսակցական ընկերների ուշադրությունը շրջել միջազգային և ներքին բնույթի քաղաքական մեծ հարցերի կողմը։

2) Անհրաժեշտ և մեր կուսակցության քաղաքական աշխատանքը հասցնել հարկ եղած բարձրության, անկյունաքար դարձնելով կուսակցական, խորհրդային և անտեսական կազմերի քաղաքական լուսավորության ու բոլշևիկյան կոփման խնդիրը։

3) Անհրաժեշտ և պարզաբանել մեր կուսակցական ընկերներին, որ անտեսական հաջողությունները, որոնց նշանակությունն անվիճելիորեն չափազանց մեծ և և որոնց մենք ձգտելու և հասնելու ենք նաև առաջիկայում՝ ար-որի վրա, տարեցտարի, — այնուամենայնիվ չեն սպառում մեր սոցիալիստական շինարարության ամբողջ գործը։

Պարզաբանել, որ տավերտա կոդմերը, որոնք կապված են անտեսական հաջողությունների հետ և արտահայտվում են ինքնագոհության, անհոգության, քաղաքական հոտառության բթության մեջ՝ կարող են վերացվել միայն այն դեպքում, երբ անտեսական հաջողությունները դուգակցվում են կուսակցական շինարարության և մեր կուսակցության քաղաքական ծավալուն աշխատանքի հաջողությունների հետ։

Պարզաբանել, որ անտեսական հաջողությունները իրենք, դրանց հաստատուն և տևական լինելը, լիովին ու ամբողջությամբ կախված են կուսակցական-կազմակերպական և կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի հաջողություններից, որ առանց այդ պայմանի անտեսական հաջողությունները կարող են լինել ավազի վրա կառուցված։

4) Անհրաժեշտ է հիշել և չմոռանալ, որ կապիտալիստական շրջապատումն այն հիմնական փաստն է հանդիսանում, որը որոշում է Թուրքական Միության միջազգային դիրքը։

Հիշել և չմոռանալ, որ քանի կա կապիտալիստական շրջապատումը, կլինեն նաև ներսից քայքայումներ, դիվերսիաներ, լրտեսներ, տեռորիստներ, որոնց Թուրքական Միության ներկուսակցական մարմինները պետք է ուշադրություն դարձնեն հետախուզական օրգանների հետ սերտ կապ պահելու, հիշել այդ մասին և պայքար մղել այդ ընկերների դեմ, որոնք ներգաղթահատում են կապիտալիստական շրջապատման փաստի նշանակությունը, որոնք ներգաղթահատում են ներսից քայքայման ուժերի ու նշանակությունը։

Պարզաբանել մեր կուսակցական ընկերներին, որ ոչ մի տեսակ անտեսական հաջողություն, որքան էլ այդ մեծ լինի, չի կարող չեզոքացնել կապիտալիստական շրջապատման փաստը և այդ փաստից բղխող արդյունքները։

Ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցներ նրա համար, որպեսզի մեր ընկերները, կուսակցական ու ոչ կուսակցական բոլշևիկները, հնարավորություն ունենան ծանոթանալու ռասրերկրյա հետախուզական որգանների ներքին դիվերսիոն և լրտեսական աշխատանքի նորամուծություններին ու խնդիրներին, պրակտիկային ու տեխնիկային։

5) Անհրաժեշտ է պարզաբանել մեր կուսակցական ընկերներին, որ ոտոցկիստները, որոնք ներկայացնում են ռասրերկրյա հետախուզական որգանների դիվերսիոն-ներքին ու լրտեսական աշխատանքի սկզբով ռասրերը, վաղուց արդեն դարձրել են բանվոր դասակարգի ներսում քաղաքական հոսանք լինելուց, որ նրանք վաղուց արդեն դադարել են ծառայելուց որևէ դաղափարի, որը համառնելի լի բանվոր դասակարգի շահերի հետ, որ նրանք վերածվել են ներքին, դիվերսանտների, լրտեսների, մարդասպանների անսկզբունք ու անգաղափարական մի բանդայի, որոնք վարձկան աշխատողներ են ռասրերկրյա հետախուզական որգանների։

Պարզաբանել, որ ժամանակակից ոտոցկիզմի դեմ մղվող պայքարում այժմ հարկավոր են ոչ թե հին մեթոդներ, ոչ թե դիակուսիայի մեթոդներ, այլ նոր մեթոդներ, ոտմասահանման և չախչախման մեթոդներ։

6) Անհրաժեշտ է պարզաբանել մեր կուսակցական ընկերներին ժամանակակից ձեռնարկների և Հեղափոխության ժամանակաշրջանի ձեռնարկների միջև եղած տարբերությունը, պարզաբանել, որ մեր Հեղափոխության ժամանակաշրջանի ձեռնարկները մեր մարդկանց խարում էին տեխնիկայով, ոգեշնչելով նրանց տեխնիկական հետաքրքրությունը, ապա ժամանակակից ձեռնարկները, որոնք ունեն կուսակցական տոմս, մեր մարդկանց խարում են իրենց նկատմամբ՝ որպես կուսակցության անդամների նկատմամբ՝ եղած քաղաքական վստահությամբ, ոգեշնչելով մեր մարդկանց քաղաքական անհոգությունը։

Անհրաժեշտ է տեխնիկային տիրապետելու հին լոզունգը, որը համապատասխանում էր Հեղափոխության ժամանակաշրջանին, լրացնել կադրերի քաղաքական դաստիարակության, բոլշևիզմին տիրապետելու և մեր քաղաքական դյուրահավատության լիկվիդացիայի լենինական լոզունգով, մի լոզունգով, որը լիովին համապատասխան լինի այժմյան մեր ապրած ժամանակաշրջանին։

Կարող են հարց տալ, թե չէր կարելի արդյոք սրանից մի տասը տարի առաջ, Հեղափոխության ժամանակաշրջանում, միանգամից տալ երկու լոզունգներն էլ,— թե առաջին լոզունգը՝ տեխնիկային տիրապետելու մասին, թե երկրորդ լոզունգը՝ կադրերի քաղաքական դաստիարակության մասին։ Չէր, չէր կարելի։ Մեզանում, բոլշևիկյան կուսակցության մեջ, գործերն այդպես չէին կատարվում։ Հեղափոխական շարժման շրջադարձային մոմենտներում միշտ առաջ է քաշվում մեկ որևէ հիմնական լոզունգ, որպես հանգուցային, նրա համար, որպեսզի նրան կառչելով, նրա միջոցով ձեռք բերվի ամբողջ շղթան։ Լենինն այսպես է սովորեցրել մեզ. գանք հիմնական ողակը մեր աշխատանքի շղթայի մեջ, կառչենք դրան և ձգենք այն նրա համար, որպեսզի նրա միջոցով դուրս քաշենք ամբողջ շղթան և ընթանանք առաջ։ Հեղափոխական շարժման պատմությունը ցույց է տալիս, որ այդ տակտիկան միակ ճիշտ տակտիկան է հանդիսանում։ Եախտիի ժամանակաշրջանում մեր մարդկանց թուլությունն իրենց տեխնիկական հետաքրքրության մեջ էր։ Այժ թե քաղաքական, այլ տեխնիկական հարցերն էին այն ժամանակ մեր թույլ տեղը կազմում։ Ուշ վերաբերում և այն ժամանակվա ձեռնարկների նկատմամբ մեր ունեցած քաղաքական վերաբերմունքին, ապա այն միանգամայն պարզ էր, որպես բոլշևիկների վերաբերմունք քաղաքականապես խորթ մարդկանց

նկատմամբ: Մեր այդ տեխնիկական թուլությունը մենք վերացրինք նրանով, որ ամենք տեխնիկային տիրապետելու լոզունգը, և անցած ժամանակաշրջանում դաստիարակեցինք առանցակ ու հարյուր հազարավոր տեխնիկապես կոփված բոլշևիկյան կադրեր: Այլ բան և այժմ, երբ մենք արդեն ունենք տեխնիկապես կոփված բոլշևիկյան կադրեր, և երբ վերաբերմունքի դեպում հանդես են գալիս ոչ թե բացահայտորեն խորթ մարդիկ, որոնք, այդ էլ ասենք, ոչ մի տեխնիկական առավելություն չունեն մեր մարդկանց համեմատությամբ, այլ այնպիսի մարդիկ են, որոնք կուսակցական առաջնություն են վայելում են կուսակցության անդամի բոլոր իրավունքները:

Այժմ մեր մարդկանց թուլությունը ոչ թե տեխնիկական հնարավորությունն է, այլ քաղաքական անհոգությունը, կույր վստահությունը պատահականորեն կուսակցական առաջ առացած մարդկանց նկատմամբ, մարդկանց ոչ թե ըստ նրանց քաղաքական դեմքերի, այլ ըստ նրանց աշխատանքի արդյունքների առաջնելու բացակայությունը:

Այժմ մեզ համար հանդուցային հարց է հանդիսանում ոչ թե մեր կադրերի տեխնիկական հնարավորության վերացումը, քանի որ հիմնականում դա արդեն վերացված է, այլ քաղաքական անհոգության և պատահականորեն կուսակցական առաջ առացած վերաբերմունքի նկատմամբ ցեղած քաղաքական դյուրահավատության վերացումը:

Այս է սրմատական տարբերությունը կադրերի հարցի մղվող պայքարի փուլում՝ Հոկտեմբերյան ժամանակաշրջանի հանդուցային հարցի և ներկայիս ժամանակաշրջանի հանդուցային հարցի միջև:

Ահա թե ինչու մենք չենք կարող ասել և չպետք է ասենք արդեն տասը տարի առաջ մեր առաջ ծառացած հարցի՝ և՛ տեխնիկային տիրապետելու լոզունգը, և՛ կադրերի քաղաքական դաստիարակման լոզունգը:

Ահա թե ինչու տեխնիկային տիրապետելու հին լոզունգն անհրաժեշտ է այժմ լրացնել նոր լոզունգով՝ բոլշևիկների տիրապետելու, կադրերի քաղաքական դաստիարակության և մեր քաղաքական անհոգությունը վերացնելու լոզունգով:

7) Անհրաժեշտ է ջախջախել և դնել այն նեխած թեորիան, թե մեր յուրաքանչյուր առաջխաղացումով դասակարգային պայքարը մեղմանում պետք է, իբրև թե, ավելի ու ավելի

մարքի, քե մեր հաջողություններին զուգընթաց, դասակարգային թշնամին, իրոք քե, ավելի ու ավելի ձևնասուն և դառնում։

Դա վոչ միայն նեխած քեոքիա չի, այլև վտանգավոր քեոքիա չի, վորովհետև քննվում և մեր մարդկանց, քակարդի մեջ և պրում նրանց, իսկ դասակարգային թշնամուն հնարավորություն և տալիս շուկվելու՝ հորդրդային իշխանության դեմ մղած իր պայքարում։

Ընդհակառակը՝ վորքան ավելի առաջ ընթանանք, վորքան ավելի մեծ հաջողություններ ունենանք, այնքան ավելի կատաղելու չեն չախչախված շահագործող դասակարգերի մնացորդները, այնքան ավելի շուտ պետք և դիմեն նրանք պայքարի ավելի սուր ձևերի, այնքան ավելի վտանգներ են առնելու նրանք խորհրդային պետության, այնքան ավելի կառչելու չեն պայքարի ամենակատաղի միջոցներին, վորպես դասապարտվածների վերջին միջոցներին։

Պետք և նկատի ունենալ, վոր չախչախված դասակարգերի մնացորդները ԽՍՀՄ-ում միայնակ չեն։ Նրանք ուղղակի ժամանակավորություն ունեն ԽՍՀՄ-ի սահմաններից դուրս գտնվող մեր թշնամիներից։ Սխալ կլիներ կարծել, քե դասակարգային պայքարի վորտեղ սահմանափակված և ԽՍՀՄ-ի սահմաններով։ Քեքե դասակարգային պայքարի մի ծայրը գտնում և ԽՍՀՄ-ի շրջանակներում, ապա նրա մյուս ծայրը ձգվում, հասնում և մեզ շրջապատող բուրժուական պետությունների սահմանները։ Այդ չեն կարող չհիսենալ չախչախված դասակարգերի մնացորդները։ Քեվ հենց այդ պատճառով, վոր նրանք գիտեն այդ, նրանք այնուհետև էլ շարունակելու չեն իրենց կատաղի վտանգավորությունները։

Այդ և սովորեցնում մեզ պատմությունը։ Այդ և սովորեցնում մեզ լենինիզմը։

Անհրաժեշտ և այդ բոլորը հիշել և արթուն կենալ։

8) Անհրաժեշտ և չախչախել և դեռ գցել մյուս նեխած քեորիան, վորն ասում և, քե ընդհանրապես իրոք քե չի կարող լինել հա, ոլ միշտ չի ընդհում և ոլ քեկուզ յերբեմն հաջողություններ և ցույց տալիս իր աշխատանքում։

Այդ տարորինակ քեորիան սերտկացնում և նրա հետևողներին միամտություն։

Վոչ մի ընդհանրապես շարունակ չի ընդհատ, յեքե նա չի ուզում մերկացված լինել ամենակարճ ժամանակամիջոցում։ Ընդ-

հակառակը, իսկական վերաբերմունք ունեք և ժամանակ առ ժամանակ հաջողություններ ցույց առ իր աշխատանքում, որովհետև դա միակ միջոցն է իրեն որպես վերահսկող պահպանելու, վրդովմունքն շտկելու և իր վերաբերմունքը շարունակելու:

Ձեզ կարծում եմ, որ այս հարցը պարզ է և նոր բացատրությունների կարիք չունի:

9) Անհրաժեշտ է ջախջախել և դուն դրել յերբորդ նեխած թևորիան, որն ասում է, թե անհատական պլանների սխեմատիկ կառուցումն իրեն թե ի չիք է դարձնում վերաբերմունքյան և վերաբերմունքյան հետևանքները:

Նմանորինակ թևորիան կարող է հետապնդել միայն մի նպատակ՝ շոյել մեր աշխատողների գերասենչական ինքնասիրությունը, հանգստացնել նրանց և թուլացնել նրանց պայքարը վերաբերմունքյան դեմ:

Ի՞նչ է նշանակում «մեր անհատական պլանների սխեմատիկ կառուցումը»:

Առաջին՝ ապացուցված է, որ մեր բոլոր անհատական պլանները ցածրացված են, որովհետև նրանք հաշվի չեն առնում այն հակազդող ուժերին ու հնարավորություններ, որ թաքնված են մեր ժողովրդական անհատության խորքերում:

Յերկրորդ՝ անհատական պլանների սխեմատիկ կառուցումը քան առանձին ժողովածուների՝ ամբողջության վերցրած, դեռ չի նշանակում, որ մի քանի շատ կարևոր ճյուղերում պլանները նույնիսկ կատարվում են: Ընդհակառակը, փաստերն ասում են, որ ամբողջական անհատական պլանները կատարած և նույնիսկ գերակատարած մի ամբողջ շարք ժողովածուներ սխեմատիկորեն չեն կատարում պլանները ժողովրդական անհատության մի քանի շատ կարևոր ճյուղերում:

Յերրորդ՝ կասկած չի կարող լինել, որ յեթե վերաբերմունքը մերկացված և դուրս գցված չլիներ, շատ ավելի վատ վիճակի մեջ կլիներ անհատական պլանների կատարման գործը, որովհետև հայտնի է, որ հիշյալը քննվող թևորիայի կարճատես հետևանքները:

Չորրորդ՝ վերաբերմունքը իրենց գլխավոր վերաբերմունքի աշխատանքը ամենևին հարմարեցնում են վեչ թե խաղող ժամանակիա շրջանին, այլ պատերազմի նախորյակի կամ հենց պատերազմի ժամանակաշրջանին: Յենթադրենք, որ մենք ունենք

որոնել մեզ «տնտեսական պլանների սիստեմատիկ կատարման» նեխած թեորիայով և ձեռք չտայինք ձեռնարկներին։

Պահպանումեմ են արդյոք այդ նեխած թեորիայի հեղինակները, թե ինչպիսի վիճակների ենթա հասցրած կլինեին ձեռնարկները մեր պետության պատերազմի դեպքում, եթե նրանց թողնեին միայն մեր ժողովրդական տնտեսության ընդերքում՝ «տնտեսական պլանների սիստեմատիկ կատարման» նեխած թեորիայի հովանու տակ։

Մ[illegible]թե պարզ չե, որ «տնտեսական պլանների սիստեմատիկ կատարման» թեորիան ձեռնարկների համար ձեռնտու թեորիա չե։

10) Անհրաժեշտ և չափազանց և դեն գցել չորրորդ նեխած թեորիան, որն ասում է, թե առաջանովյան շարժումը ձեռնարկությունը վերացնելու իրրև թե հիմնական միջոցն է։

Այդ թեորիան հնարվել է նրա համար, որ առաջանովականների և առաջանովյան շարժման վերաբերյալ շաղակրատության ազմուկի տակ հնացավի հարվածը ձեռնարկներից։

Ընկերը Մոլոտովն իր զեկուցման մեջ ցուցադրեց մի շարք փաստեր, որոնք խոսում են այն մասին, թե ինչպես տրոցկիստական և վոչ-տրոցկիստական ձեռնարկները կուղրատում ու Դոնբասում, չարաշահելով քաղաքականապես անհոդ մեր ընկերների վստահությունը, սիստեմատիկորեն խոսում էին առաջանովականներին, քար էին գցում նրանց անիվի տակ, արհեստականորեն մի ամբողջ շարք խոչընդոտներ էին առեղծում նրանց հաջող աշխատանքի դեմ և, վերջապես, հասան այն բանին, որ քայքայեցին նրանց աշխատանքը։ Ի՞նչ կարող են անել մխիթարյան առաջանովականները, եթե կապիտալ շինարարության ձեռնարկային կատարումը, ասենք՝ Դոնբասում, խոչում առաջացրեց ածխի հանույթի նախապատրաստական աշխատանքների մեջ, որոնք հետ են մնում անվախից, և մյուս բոլոր աշխատանքների մեջ։ Մ[illegible]թե պարզ չե, որ առաջանովյան շարժումն ինքը կարիք ունի մեր ուշադրության՝ ընդդեմ ձեռնարկների բոլոր ու ամեն տեսակ մեքենայությունների, որպեսզի առաջ մղի գործը և կատարի իր մեծ միսիան։ Մ[illegible]թե պարզ չե, որ պայքարը ձեռնարկության դեմ, պայքարը ձեռնարկության լիկվիդացիայի համար, ձեռնարկության անհնազանդ այն պայմանն է, որն անհրաժեշտ է նրա համար, որպեսզի առաջանովյան շարժումը կարողանա ծավալվել ամբողջ լայնությամբ։

Ցնա կարծում եմ, որ այդ հարցը նույնպես պարզ է և նոր բացատրությունների կարիք չունի։

11) Անհրաժեշտ է ջախջախել և դեն գցել հինգերորդ նախադեր, որն ասում է, թե տրոցկիստական միաւորումներն իրր թե այլևս ունակ չունեն, թե նրանք իրր թե իրենց վերջին կադրերն են հավաքում։

Այդ ճիշտ չէ, ընկերներ։ Այդպիսի նախադեր կարող էլին հնարել միմիայն միամիտ մարդիկ։ Տրոցկիստական միաւորումներն ունեն իրենց անկրկնելի դեմքը։ Նրանք բազմացած են նախ և առաջ ԽՍՀՄ-ի ջախջախված շահագործող դասակարգերի մնացորդներից, նրանք բազմացած են ԽՍՀՄ-ի սահմաններից դուրս գտնվող մի շարք խմբերից ու կազմակերպություններից, որոնք թշնամի յին Սովետական Միությանը։

Վերցնենք, որինակ, տրոցկիստական հակահեղափոխական IV ինտերնացիոնալը, որ կերտու կերպարդով բազմացած է լրտեսներից ու դիվերսանտներից։ Ինչով ունակ չէ այդ։ Մերթ պարզ չէ, որ այդ լրտեսական ինտերնացիոնալը կադրեր և ասլու տրոցկիստների լրտեսական-վնասարարական աշխատանքի համար։

Կամ վերցնենք, որինակ, սահակ Շեֆլոյի խմբակը՝ Նորվեգիայում, խմբակ, որն իր մոտ պատսպարել և պահպանում է Տրոցկուն և ոգնում է նրան վնաս հասցնելու Սովետական Միությանը։ Ինչով ունակ չէ այդ խմբակը։ Ո՞վ կարող է ժխտել, որ այդ հակահեղափոխական խմբակն այսուհետև ևս ծառայություն կմատուցի տրոցկիստական լրտեսներին ու վնասարարներին։

Կամ վերցնենք, որինակ, նույնպիսի մի սահակի խմբակ, ինչպիսին է Շեֆլոն, Սուվարինի խմբակը՝ Ֆրանսիայում։ Ինչով ունակ չէ նա։ Մերթ կարելի յի ժխտել, որ սահակների այդ խմբակը նույնպես ոգնելու յի տրոցկիստներին՝ Սովետական Միության դեմ ուղղված նրանց լրտեսական-վնասարարական աշխատանքում։

Իսկ Գերմանիայում գտնվող այդ բոլոր պարոններըմանակ Ռոսա Ֆիշերները, Մասլովները, Ուրբահանները, որոնք իրենց հոգին ու մարմինը վաճառել են ֆաշիստներին, ինչով ունակ չեն նրանք տրոցկիստական, լրտեսական-վնասարարական աշխատանքի համար։

Կամ, որինակ, գրողների հայտնի հերոսն Անդրեևկայում՝

հայտնի ժուլիկ Իսաննեի դիմավորությամբ, գրչի այդ բոլոր ավազակները, վորոնք ապրում են հենց նրանով, վոր գըրպարտում են ԽՍՀՄ-ի բանվոր դասակարգին,—ինչով ևեղերվ չեն նրանք արոցկիսանների համար։

Վերջ, պետք է դեն գցել այն նախած Քեորխան, Քե արոցկիսաններն իրր Քե իրենց վերջին կապրնն են համարում։

12) Վերջապես, անհրաժեշտ է ջախջախել և դեն գցել մի նախած Քեորխա ևս, վորն ասում է, Քե՝ վորովհետև մենք, բոլշևիկներս, շատ ենք, իսկ ձեռնարկները քիչ են, վորովհետև մեզ, բոլշևիկներիս, պաշտպանում են ասանյակ միլիոնավոր մարդիկ, իսկ արոցկիսա ձեռնարկներին՝ միմիայն միավորներն ու ասանյակները, ապա մենք, բոլշևիկներս, կարող ենք ուշադրություն էլ չդարձնել ինչ-վոր մի բուռ ձեռնարկների վրա։

Այդ ճիշտ չե, ընկերներ։ Այդ ավելի քան ապրորինակ Քեորխան հնարված և մխիթարելու համար մեր մի քանի դևկավար ընկերներին, վորոնք ստացվել են աշխատանքում ձեռնարկությանն դեմ պայքարել չկարողանալու պատճառով, և հնարված և քնեցնելու համար նրանց զգաստությունը, Քողնելու, վոր նրանք հանգիստ քնեն։

Վոր արոցկիսատական ձեռնարկներին աջակցում են միավորները, իսկ բոլշևիկներին պաշտպանում են ասանյակ միլիոնավոր մարդիկ — դա, իհարկե, ճիշտ է։ Բայց դրանից բնավ չի հետևում, Քե ձեռնարկները չեն կարող լրջագույն վնաս հասցնել մեր գործին։ Վատությունն անելու և վնասելու համար բնավ մեծ Քանով մարդ չի պահանջվում։ Դիվերսիան կատարելու համար հարկավոր և գործի դնել ասանյակ հազարավոր բանվորներ։ Իսկ այն պայթեցնելու համար պահանջվում է դուցե մի քանի ասանյակ մարդ, մինչ ամենից վերջնական պատերազմի ժամանակ հակառակորդը շահվի, դրա համար կարող և պահանջվել կարմիր բանակայիններին մի քանի կորպուս։ Իսկ վորպեսզի այդ շահումը հակառակում ձախողվի, դրա համար բավական է, վոր վորևե հեղուկ՝ բանակի շտաբում կամ նույնիսկ դիվիզիայի շտաբում լինելն մի քանի լուռս, վորոնք կարող են գողանալ ոպերատիվ պլանը և հանձնել հակառակորդին։ Վորպեսզի էլեկտրոէներգիան մեծ կամուրջ կառուցվի՝ դրա համար հազարավոր մարդիկ են պահանջվում։ Բայց վորպեսզի այն պայթեցվի՝ դրա համար բավական է ընդամենը մի քանի հոգի։ Կարելի չե ասանյակ ու հարյուրավոր այսպիսի օրինակներ բերել։

Հետևաբար, չի կարելի իրեն սխեմատիզել նրանով, թե մենք շատ ենք, իսկ նրանք՝ արտադրական ձեռնարկները՝ քիչ են։

Պետք է հասնել այն բանին, որ նրանք՝ արտադրական ձեռնարկները՝ բոլորովին չլինեն մեր շահագործում։

Այդպես է դրված այն հարցում, թե ինչպես պետք է լիկվիդացիայի ենթարկել մեր աշխատանքի այն թերությունները, որոնք ընդհանուր են մեր բոլոր՝ թե տնտեսական ու քաղաքական և թե վարչական ու կուսակցական կազմակերպությունների համար։

Սրանք են այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են այդ թերությունները վերացնելու համար։

Ինչ վերաբերում է հատկապես կուսակցական կազմակերպություններին և նրանց աշխատանքի թերություններին, ապա այդ թերությունների վերացման միջոցների մասին բավականաչափ ժամանակամիջոցներում խոսվում է բանաձևի՝ ձեր հայեցողության նախագծում։ Ուստի չեմ կարծում եմ, որ այստեղ կարիք չկա ծանրանալու դրվածի այդ կողմի վրա։

Ձեզ կուզեի միայն մի քանի խոսք ասել մեր կուսակցական կադրերի քաղաքական պատրաստության ու կառավարչագործման հարցի մասին։

Ձեզ կարծում եմ, որ մենք կարողանայինք, մենք մենք ի վիճակի լինեինք մեր կուսակցական կադրերը վարիչներ նախապատրաստելու իմպերատիվով և կոմկուսը քաղաքականներին այնպես, որ նրանք կարողանային ապատորեն կողմնորոշվել նեղբին ու միջազգային իրադրության մեջ, մենք կարողանայինք դարձնել նրանց միանգամայն հասուն լենինյաններ, մարքսիստներ՝ ընդունակ առանց լուրջ սխալների լուծելու յերկիրը գնահատելու հարցերը, ապա դրանով մենք ինք ապահովություն լուծած կլինեինք մեր բոլոր խնդիրները։

Ի՞նչ վիճակի մեջ է մեր կուսակցության գնահատական կազմը հարցը։

Մեր կուսակցության կազմում, յերեք հիսուն առնենք նրա գնահատական խումբը, կան մոտ 3—4 հազար բարձր գնահատականներ։ Դա—յես կասեի—մեր կուսակցության գենոֆոնդն է։

Ապա գալիս են 30 — 40 հազար միջակ գնահատականներ։ Դա մեր կուսակցական ապահովությունն է։

Աչքուհետև գալիս է մոտ 100—150 հազար կուսակցական

տարբեր հրամանատարական կազմ։ Դա մեր, այսպես ասած, կուսակցական յենթատեքստն է։

Բարձրացնել այդ հրամանատարական կադրերի իդեոլոգիական մակարդակը և քաղաքական կոմվածությունը, լցնել այդ կադրերի մեջ թարմ ուժեր, որոնք ազատում են իրենց առաջքաշմանը և այդպիսով ընդարձակել զինվոր կադրերի կազմը— ահա խնդիրը։

Ինչ է պահանջվում դրա համար։

Նախ և առաջ անհրաժեշտ է առաջարկել մեր կուսակցական պետավարիներին — բջիջների քարտուղարներից մինչև մարզային ու հանրապետական կուսակցական կազմակերպությունների քարտուղարները — իրենց համար ընտրել որոշ ժամանակամիջոցում յերկուսական մարդ, յերկուսական այնպիսի կուսակցական աշխատող, որոնք ընդունակ են նրանց իսկական տեղակալները լինելու։ Կարող են ասել՝ իսկ վո՞րտեղից գտնենք դրանց, յուրաքանչյուրի համար յերկու տեղակալ, մենք չունենք այդպիսի մարդիկ. չունենք հետապատասխան աշխատողներ։ Այդ ճիշտ չե, ընկերներ։ Ընդունակ մարդիկ, տաղանդավոր մարդիկ մենք ունենք առանցյալ հազարներով։

Հարկավոր է միայն ճանաչել նրանց և ժամանակին առաջ քաշել, որպեսզի նրանք չձանձրան հին տեղում և չսկսեն նեխել։ Վորոնեցնք և կգտնենք։

Այնուհետև։ Բջիջների քարտուղարների կուսակցական ուսուցման ու վերապատրաստման համար անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր մարզային կենտրոնում առնիճել քառամսյա «կուսակցական դասընթացներ»։ Այդ դասընթացները պետք է ուղարկել բոլոր սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների (բջիջների) քարտուղարներին, իսկ այնուհետև, յերբ նրանք կանցնեն դասընթացը և կվերադառնան տեղերը, ուղարկել նրանց տեղակալներին և սկզբնական կուսակազմակերպության ամենաընդունակ անդամներին։

Այնուհետև։ Շրջանային կազմակերպությունների առաջին քարտուղարների քաղաքական վերապատրաստման համար անհրաժեշտ է ՀՍՀՄ-ում, ասենք, տասն առավել կարևոր կետերում առնիճել ութամսյա «Լենինյան դասընթացներ»։ Այդ դասընթացները պետք է ուղարկել շրջանային և ոկրուգային կուսակցական կազմակերպությունների առաջին քարտուղարներին, իսկ այնուհետև, յերբ նրանք կանցնեն դասընթացը և կվե-

բարձրանան տեղերը,—ուշադրություն դարձնել տեղական և շրջանային ու տարածային կազմակերպությունների առանձնահատկություններին։

Այնուհետև՝ քաղաքային կազմակերպությունների քարտուղարների իդեոլոգիական վերապատրաստման ու քաղաքական կատարելագործման համար անհրաժեշտ է Համկ(բ)կ կենտկոմին կից կազմակերպել վեցամսյա «Կոմունիզմի քաղաքականության դասընթացներ»։ Այդ դասընթացները պետք է ուշադրություն դարձնեն կազմակերպությունների առաջին կամ երկրորդ քարտուղարներին, իսկ այնուհետև, երբ նրանք կանցնեն դասընթացները և կվերադառնան տեղերը, ուշադրություն դարձնել քաղաքային կազմակերպությունների առանձնահատկություններին։

Վերջապես, անհրաժեշտ է Համկ(բ)կ կենտկոմին կից տեղծել վեցամսյա «Կոմերիտական աշխատանքի» դպրոց մի քանի քաղաքային կոմերիտական կազմակերպությունների համար։ Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել մարզային ու երկրամասային կազմակերպությունների և ազգային կոմունիստական կուսակցությունների կենտկոմների առաջին քարտուղարներին։ Այդ ընկերները պետք է ստանան վոչ թե մեկ, այլ մի քանի հերթափոխ, որոնք կարողանան փոխարինել մեր կուսակցության կենտկոմական կոմիտեի ղեկավարներին։ Այդ անհրաժեշտ է, և այդ պետք է կատարվի։

Ձեռ վերջացնում եմ, ընկերներ։

Մենք այսպիսով շարադրեցինք մեր աշխատանքի հիմնական խնդրությունները, ինչպես այն խնդրությունները, որոնք ընդհանուր են մեր բոլոր կազմակերպությունների համար,— անտեսական, վարչական, կուսակցական,— այնպես և այն խնդրությունները, որոնք հատուկ են հատկապես մեջի կուսակցական կազմակերպություններին,— խնդրություններ, որոնք բանվոր դասակարգի ջշնամիներն ստիպում են լուծել դիվերսիոն-ջլասատարական և լրտեսական տեռորիստական աշխատանքի համար։

Մենք, այնուհետև, նշեցինք այն հիմնական միջոցառումները, որոնք անհրաժեշտ են նրա համար, որպեսզի վերացնենք այդ խնդրությունները և անվնաս դարձնենք ոտարերկրյա հետախուզական որգանների տրոցկիստական-ֆաշիստական դրածոների դիվերսիոն-ջլասատարական և լրտեսական-տեռորիստական ոտնձգությունները։

Հարց և ծագում, թե մենք կարող ենք արդյոք իրագործել այս բոլոր միջոցառումները, ունենք մենք արդյոք դրա համար բոլոր անհրաժեշտ հնարավորությունները։

Անկասկած, կարող ենք։ Կարող ենք, որովհետև մենք մեր սոցիալիստական տակ ունենք այն բոլոր միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են այդ ձեռնարկումները իրագործելու համար։

Իսկ ինչ է պակասում մեզ։

Պակասում է միայն մեկ բան — պատասխանատվություն լիկվիդացիայի յենթարկելու մեր սեփական անհոգությունը, մեր սեփական բարեհոգությունը, մեր սեփական քաղաքական կարճատեսությունը։

Այս է խնդիրը։

Բայց մե՞թե մենք չենք կարողանա ազատվել այդ ծիծաղելի ու խիստ տհաճ հիվանդությունից, մենք, որ ազատել ենք կապիտալիզմը, հիմնականում կատուցել ենք սոցիալիզմը և բարձրացրել ենք համաշխարհային կոմունիզմի մեծ դրոշը։

Մենք հիմք չունենք կասկածելու, որ անտարակույս կազատվենք դրանից, չե՞մ, ի հարկե, ցանկանանք այդ։ Կազատվենք վոչ թե պարզապես, այլ բոլշևիկորեն, ինչպես հարկն է։

Ցնծ չլրը մենք կազատվենք այդ խիստ տհաճ հիվանդությունից, մենք կարող ենք լիակատար վստահությամբ ասել, որ մեզ համար ապրապիկի չե վոչ մի ֆշնամի, վո՛չ ներքին, վո՛չ արտաքին, մեզ համար ապրապիկի չեն նրանց վոնձգությունները, որովհետև մենք ապագայում նրանց կջախջախենք նույնպես, ինչպես ջախջախում ենք նրանց այժմ, ինչպես նրանց ջախջախել ենք անցյալում։ (Մ ա ք ո ւ հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն ն ե ր)։

ԸՆԿԵՐ ՍՏԱԼԻՆԻ

ՅԵԶՐԱՓԱԿՄԱՆ ԽՈՍՔԸ

ՀԱՄԿ(բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ՊԼԵՆՈՒՄՈՒՄ, 1937 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԱՐՏԻ 5-ԻՆ

Ընկերներ,

Ձես իմ զեկուցման մեջ խոսելի քննարկվող գործի հիմնական հարցերի մասին։ Մարքսի փոխանակությունը ցույց տվեց, որ մեզ մոտ այժմ կա լիակատար պարզություն, կա խնդիրների ըմբռնում և կա մեր աշխատանքի ինքնությունները վերացնելու պատրաստակամություն։ Բայց մարքսի փոխանակությունը ցույց տվեց նաև, որ կան մեր կազմակերպական-քաղաքական պրակտիկայի որոշ կոնկրետ հարցեր, որոնց վերաբերյալ մեզ մոտ դեռ չկա կատարելապես պարզ հասկացողություն։ Ձես հաշվեցի այդպիսի 7 հարց։

Թույլ տվեք մի քանի խոսք ասել այդ հարցերի մասին։

1) Այժմ, պետք է չենթադրել, որ բոլորը հասկացան, գիտակցեցին, որ անհատական կամպանիաներով ու անհատական հաջողություններով չափից դուրս տարվելը՝ կուսակցական-քաղաքական հարցերը ինքնաշնահատելու և ժողովրդի առջև պատասխանատու դնելի փակուղի։ Նշանակում է, անհրաժեշտ է աշխատողների ուշադրությունը շրջել կուսակցական-քաղաքական հարցերի կողմը, այնպես, որ անհատական հաջողությունները զուգակցվեն և կողք-կողքի ընթանան կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի հաջողությունների հետ։

Գործնականորեն ինչպես իրականացնել կուսակցական-քաղաքական աշխատանքն ուժեղացնելու խնդիրը, կուսակցական կազմակերպություններին անհատական մանրուքներից ազատելու խնդիրը։ Ինչպես յերևում է մարքսի փոխանակությունից, որոշ ընկերներ հակումն ունեն սխալ հետևություն անելու պրակտից, որ այժմ իբր թե անհրաժեշտ կլինի բոլորովին հեռանալ

անառևտական աշխատանքից։ Համենայն դեպս ձախերը չեղան — դե, այժմ, վատ առած, կազատվենք անառևտական գործերից, այժմ կարելի չի կուսակցական–քաղաքական աշխատանքով էլ զբաղվել։ Ճի՞շտ և արդյոք այդ հետևությունը։ Վո՛չ, ճիշտ չէ։ Յերբ մեր կուսակցական ընկերները տարվելով անառևտական հաջողություններով, հետևում էին քաղաքականությունից, այդ ծայրահեղություն էր, վորը մեծ դոհեր պատճառեց մեզ։ Յեվ այժմ մեր վորոշ ընկերներ ձեռնամուխ լինելով կուսակցական–քաղաքական աշխատանքի ուժեղացմանը, կմոռանան հետևանալ անառևտությունից, ապա այդ կլինի մյուս ծայրահեղությունը, վորը մեզանից էլքի վոչ պակաս թվով դոհեր։ Չի կարելի մեկ ծայրահեղությունից նետվել դեպի մյուսը։ Չի կարելի քաղաքականությունն անջատել անառևտությունից։ Մենք չենք կարող հետևանալ անառևտությունից նույնպես, ինչպես չենք կարող հետևանալ քաղաքականությունից։ Ուսումնասիրման հարմարություն համար մարդիկ սովորաբար մեթոդոլոգիորեն անջատում են արտառևտության հարցերը քաղաքականության հարցերից։ Բայց այդ կատարվում է միայն մեթոդոլոգիորեն, արհեստականորեն, միայն ուսումնասիրման հարմարության համար։ Կյանքում, ընդհակառակը, պրակտիկայում քաղաքականությունը և անառևտությունն անանջատելի չեն։ Նրանք զույգ ունեն միատեղ և գործում են միատեղ։ Յեվ նա, ով մոռանում է մեր պրակտիկ քաղաքականության մեջ անառևտությունն անջատել քաղաքականությունից, անառևտական աշխատանքն ուժեղացնել քաղաքական աշխատանքը նվազեցնելու գնով, կամ ընդհակառակը, քաղաքական աշխատանքն ուժեղացնել անառևտական աշխատանքի նվազեցման գնով, — նա անպայման ընկնում է փակուղու մեջ։

Բանաձևի նախագծի՝ կուսակցական կազմակերպությունները անառևտական մանրուքներից ազատելու և կուսակցական–քաղաքական աշխատանքն ուժեղացնելու վերաբերյալ հայտնի կետի խնդիրն այն չէ, վոր հետևանանք անառևտական աշխատանքից ու անառևտական դեկավարությունից, այլ սոսկ միայն այն, վոր այլևս թույլ չտանք անառևտական որպաններըը, այդ թվում և հատկապես հողային որպաններըը դիմադրելու և մեր կուսակցական կազմակերպություններով փոխարինելու պրակտիկան։ Հետևաբար անհրաժեշտ և յուրացնել անառևտական որպանների բոլշևիկյան դեկավարման մեթոդը, վորը կայանում է նրանում, վոր սիստեմատիկաբար ոգնենք այդ որպաններին, սիստեմատի-

կարող ամրացնենք նրանց և անհանգիստները գնահատենք վոչ թե այդ որգաններից անկախ, այլ նրանց միջոցով։ Հարկավոր և անհետաձգելի որգաններին ու նախ և առաջ հոդային որգաններին տալ լավագույն մարզիկ, հարկավոր է այդ որգանները կոմպլեկտավորել նոր, լավագույն աշխատողներով, վորոնք ընդունակ լինեն կատարել իրենց վրա դրված խնդիրները։ Միայն այն բանից հետո, յերբ կիմանալի այդ աշխատանքը, կարելի յե հույս ունենալ, վոր կուսակցական կազմակերպությունները լիովին կազատագրվեն անհետաձգելի մանրուքներից։ Հասկանալի յե, վոր այդ գործը լուրջ և և պահանջում է վորոշ ժամանակ։ Բայց քանի դեռ այդ չի կատարված, կուսակցական կազմակերպությունները հարկադրված կլինեն առաջ էկոնոմիայում ևս վորոշ կարճ ժամանակամիջոցում ընդհատ պրպտել գյուղատնտեսական գործերով պրանց բոլոր մանրամասնություններով — վար, ցանք, բերքահավաք և այլն։

2) Յերկու խոսք վնասատուների, պիվերանանների, լուսանների և այլոց մասին։ Հիմա, յես կարծում եմ, բոլորի համար պարզ է, վոր այժմյան վնասատուները ու պիվերանանները, ինչպիսի գրոշակով էլ Թևկուզ դիմակավորվեն նրանք, արտակիսատան Թե բուխարինյան, վաղուց արդեն դադարել են բանվորական շարժման մեջ քաղաքական հոսանք լինելուց, վոր նրանք վեր են ածվել պրոֆեսիոնալ վնասատուների, պիվերանանների, լուսանների, մարդասպանների անկախրանք ու դադարեցր

ար: Համենայն դեպս այդպիսի ձայներ այսօրով, պլենումով լսվեցին: Կարելի՞ է մարդկանց բանաձևի նման մեկնաբանությամբ համաձայնել ճիշտ: Վախ, չի կարելի ճիշտ համաձայնել: Այդ հարցում, ինչպես և մյուս բոլոր հարցերում, անհրաժեշտ է անհատական, ընտանավորված մոտեցում: Չի կարելի բոլորին խուզել մեկ սկրատով: Այդպիսի հախուռն մոտեցումը կարող է միայն վնասել իսկական ազոցկիստական վերաբերմունքի ու լրտեսների դեմ պայքարելու գործին:

Մեր պատասխանատու ընկերների մեջ կան վորոշ թվով նախկին ազոցկիստներ, վորոնք վաղուց արդեն հեռացել են ազոցկիզմից և ազոցկիզմի դեմ պայքար են մղում վոչ ավելի վատ, այլ ավելի լավ, քան մեր հարգելի ընկերներից վոմանք, վորոնք դեպք չեն ունեցել ազոցկիզմի կողմը տատանվելու: Հիմարություն կլիներ այժմ արտաավորել այդպիսի ընկերներին: Մեր ընկերների մեջ կան նաև այնպիսիները, վորոնք պատրաստ են միշտ կանգնած են յեղել ազոցկիզմի դեմ, բայց չնայած դրան, անձնական կապ են պահպանել յեղել առանձին ազոցկիստների հետ, վորը նրանք չեն հաջողել վերացնել հենց վոր նրանց համար պարզ և պարզել ազոցկիզմի գործնական ֆիզիոնոմիան: Լավ չե, իհարկե, վոր նրանք առանձին ազոցկիստների հետ ունեցած իրենց անձնական բարեկամական կապը կտրեցին վոչ թե միանգամից, այլ ուշացումով: Բայց հիմարություն կլիներ այդպիսի ընկերներին ազոցկիստների հետ միասին մեկ կուլյակ մեջ դրկել:

3) Ի՞նչ է նշանակում ճիշտ ընտրել աշխատողներին և նրանց ճիշտ դասավորել աշխատանքի մեջ:

Այդ նշանակում է՝ աշխատողներին ընտրել նախ՝ քաղաքական հատկանիշով, այսինքն նրանք արժանի՞ չեն արդյոք քաղաքական վստահության, և յերկրորդ՝ գործնական հատկանիշով, այսինքն նրանք պիտանի՞ չեն արդյոք այսինչ կոնկրետ աշխատանքի համար:

Այդ նշանակում է՝ գործնական մոտեցումը չվերածել գործամոլական մոտեցման, յերբ մարդիկ հետաքրքրվում են աշխատողների գործարար հատկություններով, բայց չեն հետաքրքրվում նրանց քաղաքական ֆիզիոնոմիայով:

Այդ նշանակում է՝ քաղաքական մոտեցումը չվերածել միակ ու սպառիչ մոտեցման, յերբ մարդիկ հետաքրքրվում են աշխատողների քաղաքական ֆիզիոնոմիայով, բայց չեն հետաքրքրվում նրանց գործնական հատկություններով:

Կարելի՞ է արդյոք ասել, որ բոլշևիկյան այս կանոնը կատարվում է մեր կուսակցական ընկերների կողմից։ Բժշկախառաբար, այդ չի կարելի ասել։ Այստեղ, պլենումում արդեն խոսեցին այդ մասին։ Բայց չասացին բոլորը։ Բանն այն է, որ այդ փորձված կանոնը մեր պրակտիկայում շարունակ խախտվում է և այն էլ ամենակոպիտ ձևով։ Ամենից ավելի հաճախ աշխատողներին ընտրում են ոչ թե ըստ որակական հատկանիշների, այլ ըստ պատահական, սուբյեկտիվ օրիվատական-քաղքենիական հատկանիշների։ Ամենից ավելի հաճախ ընտրում են այսպես կոչված ծանոթներին, բարեկամներին, հայրենակիցներին, անձնասիրված մարդկանց, իրենց՝ շեֆերին գովաբանելու մեջ վարպետներին, անկախ նրանց քաղաքական ու գործնական պիտանիությունից։

Հասկանալի է, որ պատասխանատու աշխատողների դեկավար խմբի փոխարեն առաջանում է մանրիկ մարդկանց մի ընտանիք, մի արտել, որի անդամները աշխատում են տալել խաղաղ, չվիրավորել միմյանց, ապրը դուրս չհանել բակից, գովաբանել միմյանց և ժամանակ առ ժամանակ փոչ ու պատարկ և սխրա խոսնող ռապորտներ ուղարկել կենտրոն հաջողությունների մասին։

Դժվար չէ հասկանալ, որ այդպիսի ընտանեկան իրադրության մեջ չի կարող տեղ լինել ոչ աշխատանքի բնութագրության քննադատության համար, ոչ աշխատանքի դեկավարների ինքնաքննադատության համար։

Հասկանալի է, որ այդպիսի ընտանեկան իրադրության բարենպաստ միջավայրը և առնչվում առարատրշներ ածելու համար, մարդիկ, որոնք դուրս են իրենց արժանապատվության դպացմունքից և այդ պատճառով ոչ մի ընդհանուր բան չունեն բոլշևիզմի հետ։

Վերցնենք, որինակ, ընկերներ Մխրդոյանին և Վարդովին։ Դրանցից առաջինը Ղազախստանի կենտրոնական կուսակցության քարտուղարն է, երկրորդը՝ Յարոսլավլի մարզային կուսակցական կազմակերպության քարտուղարը։ Այդ մարդիկ մեր շրջանում հնարին աշխատողներ չեն։ Իսկ ինչպե՞ս են նրանք ընտրում աշխատողներին։ Առաջինն Ալբրեխտից և Ռեզնիկից, որոնք նա աշխատելիս է եղել առաջ, իր հետ Ղազախստան է քաշ տվել 30—40 հոգի «իր» մարդկանց և պատասխանատու պաշտոնների է դասավորել նրանց Ղազախստանում։ Ձերկ-

բոլորը՝ Դոնբասից, վորտեղ նա առաջ աշխատում եր, իր հետ Յարոսլավլ և քաշ ավել ստանյակից ավելի նուչնակս «էր» մարդկանց և նրանց դասավորել և նուչնակս պատասխանատու պատասխանում: Նշանակում և, ընկեր Մխրդոյանն ունի իր պատկերը, իր պատկերն ունի նաև ընկեր Վայնովը: Մխիթ չեր կարելի աշխատողներ ընտրել տեղական մարդկանցից, դեկավարվելով մարդկանց ընտրության և դասավորման բոլշևիկյան հայտնի կանոնով: Իհարկե, կարելի չեր: Իսկ ինչու՞ նրանք չարին այդ: Վոբովհետև աշխատողների ընտրության բոլշևիկյան կանոնը բացատրում և արիվատելական-քաղքենիական ժողովրդին հնարավորություն չեր, բացատրում և աշխատողներին ընտանեկանության ու պատկանելության հատկանիշներով ընտրելու հնարավորությունը: Բացի դրանից, վորպես աշխատողներ ընտրելով անձնական նվիրված մարդկանց, այդ ընկերները, ըստ էության, ցանկանում եյին իրենց համար ստեղծել վորոշ անկախության իրագրություն, ինչպես տեղական մարդկանց վերաբերմամբ, այնպես և Կուսակցության կենտկոմի վերաբերմամբ: Յենց դրանք, վոր ընկերները Մխրդոյանը և Վայնովը այս կամ այն հանգամանքների շնորհիվ իրենց այժմյան աշխատանքի վայրից կփոխադրվեն վորևե այլ տեղ: Ինչպես պետք և նրանք վարվեն այդ դեպքում իրենց «պոչերի» նկատմամբ: Մխիթ նրանք պետք և ստիպված լինեն այդ «պոչերը» նորից քաշ տալ իրենց աշխատանքի նոր վայրերը:

Ահա թե ինչպիսի արտադրի յե հանդնում աշխատողների ձիշտ ընտրության ու դասավորման բոլշևիկյան կանոնի խախտումը:

4) Ի՞նչ և նշանակում առուգել աշխատողներին, առուգել առաջադրանքի կատարումը:

Առուգել աշխատողներին, այդ նշանակում և առուգել նրանց վրչ թե նրանց խոստումներով ու դեկլարացիաներով, այլ նրանց աշխատանքի արդյունքներով:

Առուգել առաջադրանքների կատարումը, այդ նշանակում և առուգել դրանք վրչ միայն գրասենյակում և վրչ միայն ձևականո հաշվետվություններով, այլ նախ և առաջ դրանք առուգել աշխատանքի վայրում, կատարման փաստական արդյունքներով:

Հարկավոր և արդյոք առհասարակ այդպիսի առուգումը: Անկասկած, հարկավոր և: Հարկավոր և, նախ՝ այն պատճառով, վոր միայն այդպիսի առուգումն և հնարավորություն տալիս ճա-

նաչել աշխատողին, վորոշել նրա իսկական հատկություններըՀարկավոր և, յերկրորդ՝ այն պատճառով, վոր միայն այդպիսի տեղեկության և հնարավորություն տալիս վորոշելու գործադիր ապարատի արժանիքներն ու թերությունները։ Հարկավոր և, յերրորդ՝ այն պատճառով, վոր միայն այդպիսի տեղեկություն և հնարավորություն տալիս վորոշելու իրենց՝ առաջադրանքների արժանիքներն ու թերությունները։

Վորոշ ընկերներ կարծում են, թե մարդկանց տեղափոխել կարելի յե միայն վերևից, — յերբ դեկավարներն իրենց դեկավարած մարդկանց տեղափոխում են նրանց աշխատանքի արդյունքներով։ Այդ ճիշտ չե։ Տեղափոխումը՝ վերևից, իհարկե, հարկավոր և, վորպես մարդկանց տեղափոխելու և առաջադրանքների կատարումն ապահովելու իրական միջոցներից մեկը։ Բայց վերևից տեղափոխելը դեռ բնավ չի սպառում տեղափոխման ամբողջ գործը։ Գոյություն ունեն նաև մի այլ տեսակի տեղափոխում, տեղափոխում ներքևից, յերբ մասսաները, յերբ դեկավարվողները տեղափոխում են դեկավարներին, նշում են նրանց սխալները և մատնանշում են այդ սխալները ուղղելու ճանապարհները։ Այդ տեսակ տեղափոխումը մարդկանց տեղափոխելու ամենահեղափոխական յեղանակներից մեկն է հանդիսանում։

Կուսակցական մասսաները իրենց դեկավարներին տեղափոխում են ակտիվի ժողովներում, կոնֆերանսներում, համագումարներում, նրանց հաշվետվությունները լսելու միջոցով, թերությունները քննադատելու միջոցով, վերջապես այս կամ այն դեկավար ընկերներին դեկավար որպաններում մեջ ընտրելու կամ չընտրելու միջոցով։ Դեմոկրատական ցենտրալիզմի ճշգրիտ կիրառումը կուսակցության մեջ, ինչպես այդ պահանջում է մեր կուսակցության կանոնադրությունը, կուսակցական որպաններին անպայման ընտրականության, հնհնամուծներ տալու և հնհնամուծների դեմ առարկելու իրավունքը, փակ քվեարկության, քննադատության ու ինքնաքննադատության ազատությունը, — այս բոլոր և դրանց նման միջոցառումներն անհրաժեշտ և կենսագործել ի միջի այլոց նրա համար, վորպեսզի հնշտացվի կուսակցության դեկավարների տեղափոխումն ու վերանայողության կուսակցական մասսաների կողմից։

Անկուսակցական մասսաներն իրենց տեղափոխում են տեղական, պրոֆմիութենական ու այլ դեկավարներին տեղափոխում են անկուսակցական ակտիվներում, ամեն տեսակի մասսայական խորհրդ-

գակցությունները, վորտեղ նրանք լուսմ են իրենց գնահատականների հաշվետվությունները, քննադատում են թերությունները և նշում են այդ թերությունները ուղղելու ճանապարհները։

Վերջապես, ժողովուրդը յերկրի գնահատականներին առուգում և Կոմերդային Միության իշխանության որգանների ընտրությունների ժամանակ, ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկության միջոցով։

Մնդիրն այն է, վորպեսզի վերևից առուգելը միացվի ներքևից յեկող առուգման հետ։

3) Ինչ է նշանակում կապրներին սովորեցնել նրանց անմիջական աշխատների վրա։

Լենինը սովորեցնում եր, վոր կուսակցության աշխատների բարելավուն բացահայտումը, այդ աշխատներն առաջացնող պատճառների ուսումնասիրությունը և այդ աշխատներն ուղղելու անհրաժեշտ ճանապարհների նշումը կուսակցական կապրների ճիշտ ուսուցման ու դաստիարակման, բանվոր դասակարգի և աշխատավոր մասսաների ճիշտ ուսուցման ու դաստիարակման ամենագործնական միջոցներից մեկն և հանդիսանում։ Լենինն ասում է.

«Պատգամավոր կուսակցության վերաբերմունքը դեպի իր աշխատները, կուսակցության լրջության և իր դասակարգի նկատմամբ ու աշխատավոր մասսաների նկատմամբ իր ունեցած պարտականությունները գործնականում կատարելու կարևորագույն ու ամենահիշատ չափանիշներից մեկն և։ Բացահայտորեն խոստովանել աշխատը, բացահայտել նրա պատճառները, վերլուծել այդ աշխատը ծնող իրադրությունը, ուշադիր քննարկել աշխատը ուղղելու միջոցները, ահա այս և լուրջ կուսակցության հատկանիշը, ահա այս և կուսակցության կողմից իր պարտականությունների կատարումը, ահա այս և դասակարգի, իսկ ապա նաև մասսաների դաստիարակումը և ուսուցումը»։

Այդ նշանակում է, վոր բոլշևիկների պարտականությունն է հանդիսանում վոչ թե իրենց աշխատների ամաչելը, վոչ թե իրենց աշխատների վերաբերյալ հարցից խուսափելը, ինչպես այդ լինում է մեզ մոտ հաճախ, այլ իր աշխատների ազնիվ ու բացահայտ խոստովանությունը, այդ աշխատներն ուղղելու ճանապարհներն ազնվորեն ու բացահայտորեն նշելը, իր աշխատներն ազնվորեն ու բացահայտորեն ուղղելը։

Ձեռ չկա ասի, վոր շատերը մեր ընկերներից հաճույքով

դիմելին այդ գործին։ Բայց բոլշևիկները, չեն նրանք իսկապես ցանկանում են լինել բոլշևիկներ, պետք և իրենց մեջ արիություն գտնեն բացեբաց խոստովանելու իրենց սխալները, բացահայտելու պրանց պատճառները, նշելու այդ սխալներն ուղղելու ճանապարհները, և դրանով ոչնչելու կուսակցության՝ կադրերին ճիշտ ուսուցում և քաղաքական ճիշտ դաստիարակություն տալու գործում։ Վերոհիշյալ միայն այս ուղղությամբ, միայն բացահայտ ու ազնիվ ինքնաքննադատության իրագործության մեջ կարելի չի դաստիարակել իսկապես բոլշևիկյան կադրեր, կարելի չի դաստիարակել իսկական բոլշևիկյան լիդերներ։

Ձերկու որինակ, որոնք ցուցադրում են Լենինի դրույթի ճշտությունը։

Վերցնենք, որինակ, մեր սխալները կոլտնտեսային շինարարության ասպարեզում։ Դուք պետք է որ հիշեք 1930 թվականը, երբ մեր կուսակցական ընկերները ամեն դյուղացիության կոլտնտեսային շինարարության փոխադրելու ամենաարագ հարցը լուծել ինչ-որ մի 3—4 ամսվա ընթացքում, և երբ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն հարկադրված չեղավ հետ քաշել ատրվող-վոդևարվող ընկերներին։ Այդ ամենավտանգավոր ժամանակաշրջաններից մեկն էր մեր կուսակցության կյանքում։ Սխալն այն էր, որ մեր կուսակցական ընկերները մոռացել էին կոլտնտեսային շինարարության կամավորության մասին, մոռացել էին, որ չի կարելի դյուղացիներին կոլտնտեսային ուղու վրա փոխադրել վարչարարական ճնշման միջոցով, մոռացել էին, որ կոլտնտեսային շինարարությունը պահանջում է ոչ թե մի քանի ամսվա, այլ մի քանի տարվա մանրազնին ու մտածված աշխատանք։ Նրանք մոռացել էին այդ մասին և չէին ուզում ընդունել իրենց սխալները։ Դուք պետք է որ հիշեք, որ կենտկոմի ցուցումը հաջորդությունների հետևանքով առաջացած պլխապտույտի մասին և այն մասին, որ մեր անդերի ընկերները առաջ չվազեն, անտես առնելով ունայր իրագործությունը, — ավիններով պիոներվելիս։ Բայց դա կենտկոմին հետ չպահեց այն բանից, որ նա պետք հռատնքի դեմ և մեր կուսակցական ընկերներին շրջելը ճիշտ ուղու վրա։ Ահա ինչ։ Այժմ բոլորի համար պարզ է, որ կուսակցությունը հասավ իր նպատակին, մեր կուսակցական ընկերներին շուռ տալով ճիշտ ուղու վրա։ Այժմ մենք կոլտնտեսային շինարարության և կոլտնտեսային գեկավարության ասպարեզում ու-

նենք գյուղացիների մեջից յեղած ամենյակ հազարավոր հիանալի կադրեր։ Այդ կադրերն ամել ու պատրաստվել են 1930 թվականի սխալների վրա։ Բայց մենք այժմ չեզինք ունենա այդ կադրերը, յեթե կուսակցությունն այն ժամանակ չդիտակցեր իր սխալները և ժամանակին չուղղեր դրանք։

Մի այլ օրինակ, արդեն արդյունաբերական շինարարության բնագավառից։ Յես նկատի ունեմ մեր սխալները Շախտիի գործարարության շրջանում։ Մեր սխալներն այն էին, որ մենք հաշվի չէինք առել արդյունաբերության ասպարիզում մեր կադրերի տեխնիկական հնարավորության ամբողջ վատնդամորությունը, մենք հաշվում էինք այդ հնարավորության հետ և ժամանակ էինք տալիս սոցիալիստական արդյունաբերական լայն շինարարությունը ծավալել հիշատակարար արտամագրված մասնագետների ոգնությամբ, մեր անհետևական կադրերին դաստիարակելով բուրժուական մասնագետներին կից վատ կոմիսարների դերին։ Դուք պետք է վոր հիշեք, թե մեր անհետևական կադրերն այն ժամանակ ինչպիսի դժկամությամբ էին խոստովանում իրենց սխալները, ինչպիսի դժկամությամբ էին խոստովանում նրանք իրենց տեխնիկական հնարավորությունը և ինչ ստամեան դժվար էին յուրացնում նրանք «տեխնիկային տիրապետելու» լոզունգը։ Այժմ ինչ։ Փաստերը ցույց են տալիս, վոր «տեխնիկային տիրապետելու» լոզունգն ունեցավ իր նպաստաբերությունը և ավելց իր հաջող արդյունքները։ Այժմ մենք ունենք ամենյակ ու հարյուր հազարավոր բոլշևիկյան հիանալի անհետևական կադրեր, վորոնք արդեն տիրապետել են տեխնիկային և առաջ են մղում մեր արդյունաբերությունը։ Բայց այդ կադրերը մենք այժմ չեզինք ունենա, յեթե կուսակցությունը տեղի տար անհետևավարների համառության առջև, վորոնք չէին ցանկանում խոստովանել իրենց տեխնիկական հնարավորությունը, յեթե կուսակցությունը չդիտակցեր այդ ժամանակ իր սխալները և չուղղեր նրանց ժամանակին։

Վորոշ ընկերներ ասում են, թե նպատակահարմար չե բացահայտորեն խոսել իրենց սխալների մասին, քանի վոր սեփական սխալների բացահայտ խոստովանությունը կարող է մեր թշնամիների կողմից դնահատվել վորպես մեր թուլության և կարող է ոգտագործվել նրանց կողմից։ Դրանք դաստարկ բաներ են, ընկերներ, կատարյալ դաստարկ բաներ։ Մեր սխալների բացահայտ խոստովանությունը և այդ սխալների ազնվորեն ուղ-

ղելը, ընդհակառակը, կարող և միայն ուժեղացնել մեր կուսակցութեյանը, բարձրացնել մեր կուսակցութեյան հեղինակութեյունը բանվորների, գյուղացիների, աշխատավոր ինտելիգենցիայի աչքում, բարձրացնել մեր պետութեյան ուժն ու հզորութեյունը։ Իսկ այդ գլխավորն է, միայն թե մեզ հետ լինեն բանվորները, գյուղացիները, աշխատավոր ինտելիգենցիան, իսկ մնացած ամենը լավ կգնա։

Մյուս ընկերները ասում են, թե մեր սխալների բացահայտ խոստովանութեյունը կարող է հասցնել վոչ թե մեր կադրերի ուսուցման և ամրապնդման, այլ նրանց թուլացման ու քայքայման, թե մենք պետք է խնայենք ու պահպանենք մեր կադրերը, թե մենք պետք է խնայենք նրանց ինքնասիրութեյունն ու հանգստութեյունը։ Դրա համար նրանք առաջարկում են աջակել մեր ընկերների սխալները, թուլացնել քննադատութեյան ուժը, իսկ եթե ավելի լավ կլինի, լռեն մենք անցնենք այդ սխալների կողքով։ Այդպիսի դրութեյունը վոչ միայն սրամտասեր սխալ է, այլև վերին աստիճանի վտանգավոր, վտանգավոր նախ և առաջ այն կադրերի համար, վորոնց ցանկանում են «խնայել» և «պահպանել»։ Խնայել ու պահպանել կադրերին նրանց սխալները աջակելու միջոցով, այդ նշանակում է հասասանել նրանց ամենից ավելի անհրաժեշտ հենց այդ կադրերին։ Մենք, հասասանել կորցնելու վտանգի ենթարկած կլինենք մեր կուսանակային բոլշևիկյան կադրերը, եթե չբացահայտենք 1930 թվականի սխալները և այդ սխալների վրա չսովորեցնենք նրանց։ Մենք, հասասանության կորցնելու վտանգի ենթարկած կլինենք մեր արդյունաբերական բոլշևիկյան կադրերին, եթե մենք չբացահայտենք մեր ընկերների սխալները Շախտի վնասատարութեյան ժամանակաշրջանում և այդ սխալների վրա չսովորեցնենք մեր արդյունաբերական կադրերին։ Նա, ով մտածում է խնայել մեր կադրերի ինքնասիրութեյունը՝ նրանց սխալները աջակելու միջոցով, նա կորցնում է և՛ կադրերին, և՛ կադրերի ինքնասիրութեյունը, քանի վոր նա այդ կադրերի սխալները աջակելով հնշանակում է նրա, որպես ել ավելի լուրջ սխալների կրկնութեյունը, վորոնք, պետք և չենթադրել, վոր կհասցնեն կադրերի լիակատար ապազգանի և վնաս նրանց «ինքնասիրութեյան» և «հանգստութեյան»։

6) Լենինը մեզ ուսուցանում էր վոչ միայն սովորեցնել ուսանողներին, այլև սովորել ուսանողներից։

Ի՞նչ է նշանակում այդ։

Այդ նշանակում է, նախ՝ որ մենք, դեկավարներս, չպետք է մեծամտանանք և պետք է հասկանանք, որ մեզ մենք կենտրոնի անդամներ կամ ժողովներ ենք, ապա այդ դեռ չի նշանակում, որ մենք ներքաշում ենք այն բոլոր գործերին, որոնք անհրաժեշտ են ճիշտ դեկավարելու համար։ Առաջադրեն իրենցին գործերը և թող չի տալիս։ Կոչումը՝ առավել ևս։

Այդ նշանակում է, երկրորդ՝ որ հենց միայն մեր թողը, դեկավարների թողը դեռ բավական չի ճիշտ դեկավարելու համար, որ հետևապես անհրաժեշտ է մեր թողը, դեկավարների թողը լրացնել մասսաների թողով, կուսակցական մասսաների թողով, բանվոր դասակարգի թողով, ժողովրդի թողով։

Այդ նշանակում է, երրորդ՝ որ չի բավել միայն հիմնադրել, իսկ առավել ևս չթողել մեր կազմերը մասսաների հետ։

Այդ նշանակում է, չորրորդ՝ պայման կերպով ենթարկել մասսաների ձայնին, կուսակցության շարքային անդամների ձայնին, այսպես կոչված «թողը մարդկանց» ձայնին, ժողովրդի ձայնին։

Ի՞նչ է նշանակում ճիշտ դեկավարել։

Այդ բնավ չի նշանակում նաև պրոմնյակում և պիրնկալինները գրել։ Ճիշտ դեկավարել — այդ նշանակում է.

Առաջինը՝ գտնել հարցի ճիշտ լուծումը։ Իսկ ճիշտ լուծում գտնելն անհնարին է առանց մասսաների թողի հաշվառման, մասսաների, որոնք իրենց անմիջական ձեռքի տակ թողում են մեր դեկավարության արդյունքները։

Երկրորդ՝ կազմակերպել ճիշտ վորոշման կենսագործումը, վորը, սակայն, չի կարելի կատարել առանց մասսաների կողմից ուղղակի ակնարկության առնելու։

Երրորդ՝ կազմակերպել այդ վորոշման կատարման ստուգումը, վոր գործնական հնարավոր չի կատարել առանց մասսաների ուղղակի ակնարկության։

Մենք, դեկավարներս՝ իրերը, գործերը, մարդկանց անհնում ենք միայն մեկ կողմից, ցես կասեի — վերևից, մեր անմիջական դաշտը, նշանակում է, ավելի կամ պակաս չափով սահմանափակ է։ Մասսաները, ընդհակառակը, իրերը, գործերը, մարդկանց անհնում են մյուս կողմից, ցես կասեի՝ ներքևից, նրանց անմիջական դաշտը նույնպես, նշանակում է, վորոշ չափով սահմանափակ է։ Հարցի ճիշտ լուծում առանելու համար պետք

և միացնել այդ յերկու փորձերը: Միայն այդ դեպքում դեկավարությունը կլինի ճիշտ:

Ահա թե ինչ և նշանակում վերջ միայն սովորեցնել մասսաներին, այլև սովորել մասսաներից:

Յերկու օրինակ, որոնք ցուցադրում են Լենինի այդ դրույթի ճիշտ լինելը:

Դա սրանից մի քանի տարի առաջ էր: Մենք, կենտկոմի անդամներս, քննարկում էինք Donbass-ում դրությունը բարելավելու հարցը: Ձեռնարկությունների այն նախապիծը, որը ներկայացրել էր Մանր Արդյունաբերության ժողկոմատը, բացահայտորեն անբավարար էր: Յերբեք անդամ նախապիծը վերադարձրինք Մանր Արդյունաբերության ժողկոմատ, յերբեք անդամ Մանրը Արդյունաբերության ժողկոմատից առացանք տարբեր նախագծեր... Ցավ, այնուամենայնիվ, չեր կարելի դրանք համարել բավարար: Վերջապես մենք վորոշեցինք Donbass-ից հրավիրել մի քանի բանվորների և շարքային անտեսավարների ու պրոֆմիութենական աշխատողների: Յերբեք որ մենք պրուցում էինք այդ ընկերների հետ: Ցավ մենք բոլորս, կենտկոմի անդամներս, պետք և խոստովանեմ, որ միայն նրանք, այդ շարքային աշխատողները, այդ «փոքր մարդիկ» կարողացան հուշել մեզ ճիշտ վորոշում: Դուք պետք և որ հիշեք կենտկոմի և ժողկոմխորհի հայտնի վորոշումը Donbass-ում ածխի հանույթն ուժեղացնելու մի[illegible]ոցառումների մասին: Ցավ ահա, կենտկոմի և ժողկոմխորհի այդ վորոշումը, որը մեր բոլոր ընկերների կողմից ընդունված և իրրև ճիշտ և նույնիսկ հռչակավոր վորոշում, մեզ հուշել էին նեղքնից յեկած հասարակ մարդիկ:

Մի այլ օրինակ: Ցես նկատի ունեմ ընկեր Նիկոլայևնկոյի օրինակը: Ո՞վ է Նիկոլայևնկոն: Նիկոլայևնկոն — կուսակցության շարքային անդամ է: Նա սովորական «փոքրիկ մարդ է»: Մի ամբողջ տարի նա ազդանշաններ էր տալիս կենի կուսակցական կազմակերպության մեջ դրությունն անբարենպաստ լինելու մասին, մերկացնում էր ընտանեկանության, քաղքենիական-բյուրոկրատական մոռեցումը գործի աշխատողների, ինքնաքննադատության ճնշումը, տրոցկիստական վնասատուների գերազանցությունը: Նրանից խուսափում էին, ինչպես անելու ճանճից: Վերջապես նրանից ազատվելու համար վերցրին և նրան վտարեցին կուսակցությունից: Վոչ կենի կազմակերպությունը, վոչ Ռևկը. կ (բ) կ կենտկոմը չուզեցին նրան հանձնել ճշմարտության

Միայն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մեջամտությունն ոգնեց բաց անելու այդ խճճված հանգույցը։ Իսկ ինչ պարզվեց գործը քննելուց հետո։ Պարզվեց, որ Նիկոլայենկոն իրավացի չի եղել, իսկ կիևի կազմակերպությունը եղել է անիրավացի։ Վախ ամեն, վախ պակաս։ Իսկ ահ և Նիկոլայենկոն։ Նա, իհարկե, կենտկոմի անդամ չէ, ժողկոմ չէ, նա կիևի մարզային կազմակերպության քարտուղարը չէ, նա նույնիսկ որևե բջջի քարտուղար էլ չէ, նա կուսակցության սոսկ հասարակ շարքային անդամ է։

Ինչպես տեսնում եք, հասարակ մարդիկ իրենցից շատ ավելի մոտիկ են լինում ճշմարտությանը, քան թե որոշ բարձրաստիճան հիմնարկներ։

Կարելի չի բերել զարձյալ տասնյակ ու հարյուրավոր այսպիսի օրինակներ։

Այսպիսով, դուրս է գալիս, որ մեր գործը դեկավարելու համար հենց միայն մեր փորձը, դեկավարների փորձը դեռ բավական բավարար չէ։ Ճիշտ դեկավարելու համար անհրաժեշտ է դեկավարների փորձը լրացնել կուսակցական մասսայի փորձով, բանվոր դասակարգի փորձով, աշխատավորների փորձով, այսպես կոչված «փորը մարդկանց» փորձով։

Իսկ չէր լր և այդ հնարավոր։

Այդ հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ դեկավարները մասսաների հետ կապված են ամենատես կերպով, երբ նրանք կապված են կուսակցական մասսաների հետ, բանվոր դասակարգի հետ, գյուղացիության հետ, աշխատավոր ինտելիգենցիայի հետ։

Կապը մասսաների հետ, այդ կապի ամրապնդումը, մասսաների ձայնին ունկնդրելու պատրաստակամությունը — ահա թե ինչի մեջ է բոլշևիկյան դեկավարության ուժն ու անպարտելիությունը։

Կարելի չի որևես կանոն ընդունել, որ քաղի բոլշևիկները կապ են պահպանում ժողովրդի լայն մասսաների հետ, եթե բանը կլինեն անպարտելի։ Ոչ, ընդհակառակը, բավական է միայն, որ բոլշևիկները կտրվեն մասսաներից և կորցնեն նրանց հետ ունեցած կապը, բավական է միայն, որ նրանք ծանկվեն բյուրոկրատական ժանգով, որպեսզի նրանք զրկվեն ամեն ուժից և վերածվեն դատարկ մի բանի։

Հին հույներն իրենց միֆոլոգիայի սիստեմում ունեցին մի

հաշակավոր հերոս — Անթեևը, որն, ինչպես ասում է միֆոլոգիան, յեղել է ծովերի աստված Պոսեյդոնի և հողի աստվածուհի Գեյայի որդին։ Նա հատկապես կապված եր գրում իր մոր հետ, որը ծնել եր նրան, կերակրել և դաստիարակել։ Ջնայած այնպիսի հերոս, որպես նա, այդ Անթեևը չհաղթեր։ Նա համարվում եր անպարտելի հերոս։ Ինչումն եր կայանում նրա ուժը։ Այդ ուժը կայանում եր նրա մեջ, որ ամեն անգամ, երբ հակառակորդի դեմ մղած պայքարում նա նորն եր ընկնում, շրխում եր գետնին, իր մորը, որը ծնել ու կերակրել եր նրան և, նոր ուժ եր առնում։ Բայց նա, այնուամենայնիվ, ուներ իր թույլ տեղը — այդ որևե կերպ հողից կտրված լինելու վտանգն եր։ Թշնամիները հաշվի եյին առնում նրա այդ թուլությունը և դարանակալում եյին նրան։ Եվ այնա, գտնվեց մի թշնամի, որն ոգտագործեց նրա այդ թուլությունը և հաղթեց նրան։ Դա Հերկուլեսն եր։ Բայց Հերկուլեսն ինչպես հաղթեց նրան։ Նա Անթեևին կլորենց գետնից, բարձրացրեց ոդի մեջ, խլեց նրանից հողին շրխկալու հնարավորությունը և այդպիսով ոդի մեջ խեղդեց նրան։

Յես կարծում եմ, որ բոլշևիկները մեզ հիշեցնում են հունական միֆոլոգիայի հերոս Անթեևին։ Նրանք նույնպես, ինչպես և Անթեևը, ուժեղ են նրանով, որ կապ են պահպանում իրենց մոր հետ՝ մասսաների հետ, որոնք ծնել, սնել և դաստիարակել են նրանց։ Եվ քանի նրանք կապ են պահպանում իրենց մոր հետ, ժողովրդի հետ, նրանք բոլոր յերաշխիքներն ունեն անպարտելի մնալու համար։

Սրա մեջ և բոլշևիկյան գիտակցության անպարտելիության բանալին։

7) Վերջապես գարձյալ մեկ հարց։ Յես նկատի ունեմ մեր վորոշ կուսակցական ընկերների ձևական ու անհոգի-բյուրոկրատական վերաբերմունքը գեպի կուսակցության սասնձին անդամների բախտը, գեպի կուսակցության անդամներին կուսակցությունից վտարելու հարցը, կամ թե գեպի վտարվածներին կուսակցության անդամի իրավունքների մեջ վերականգնելու հարցը։ Բանն այն է, որ մեր վորոշ կուսակցական գիտակցականները առաջնորդում են մարդկանց նկատմամբ, կուսակցության անդամների նկատմամբ, աշխատողների նկատմամբ ուշադրության բացակայությամբ։ Ավելին, նրանք չեն ուսումնասիրում կուսակցության անդամներին, չգիտեն ինչով են ապրում նրանք և ինչպես են նրանք աճում, անհատապես չեն ճանաչում աշխատողնե-

լին։ Ասած նրանք անհատական մոտեցում չունեն դեպի կուսակցության անդամները, դեպի կուսակցության աշխատողները։ Նով հենց այն պատճառով, որ նրանք անհատական մոտեցում չունեն կուսակցության անդամների և կուսակցական աշխատողների գնահատման ժամանակ, նրանք սովորաբար գործում են ինչպես պատահի — կամ անհիմն կերպով առանց վրան չափի գովաբանում են, կամ էլ նույնպես անհիմն կերպով և առանց վրան չափի խարտոշանում են նրանց, վատրում են կուսակցությունից հեռարձակելով ու ասանյակ հեռարձակելով։ Այդպիսի դեկավարները առհասարակ աշխատում են մասածել ասանյակ հեռարձակելով, առանց հոգ տանելու «միավորների» մասին, կուսակցության առանձին անդամների մասին, նրանց բախտի մասին։ Հազարավոր ու ասանյակ հազարավոր մարդկանց կուսակցությունից վտարելը նրանք համարում են պատասխ գործ, իրենց մեխիթարելով այն բանով, էլ մեր կուսակցությունն ունի յոթկու միլիոն անդամ, և ասանյակ հազարավոր վտարվածները չեն կարող վրան բանով փոխել պրոլետյունը կուսակցության մեջ։ Բայց այդպես կարող են մոտենալ կուսակցության անդամներին միայն նրա նյության խորապես հակակուսակցական մարդիկ։

Մարդկանց նկատմամբ, կուսակցության անդամների և կուսակցական աշխատողների նկատմամբ այդպիսի անհոգի վերաբերմունքի հետևանքով, կուսակցության մեկ մասի մեջ արհեստականորեն առնչվում և զգոնություն ու չարություն, իսկ տակտիկական յերկերեսանիներ հարպիկ կերպով իրենց ճանկին տրցկիստական յերկերեսանիները։ Նրանց իրենց հետևից պգում այդպիսի չարացած ընկերների և նրանց իրենց հետևից վից հմտորեն քաշ են տալիս տրցկիստական ճեռնարկության ճանիճը։

Ինքնին տրցկիստները յերբեք մեծ ուժ չեն ներկայացրել մեր կուսակցության մեջ։ Հիշեցնենք մեր կուսակցության մեջ տեղի ունեցած վերջին պլենումը 1927 թվականին։ Այդ ժամանակ կան կուսակցական անձնեներում եր կուսակցության 854 հազար անդամից այն ժամանակ քվեարկել կուսակցության 730 հազար անդամից այն ժամանակ քվեարկել կուսակցության հազար անդամ։ Դրանցից բոլշևիկների օգտին, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի օգտին՝ ընդդեմ տրցկիստների՝ քվեարկեցին կուսակցության 724 հազար անդամ։ Տրցկիստների վերակեցին կուսակցության 4 հազար անդամ, այսինքն մոտավորապես՝ կուսակցության 4 հազար անդամ, այսինքն մոտավորապես՝ կուսակցության 2600 անդամ։ Քվեարկությանը չմասնակցեցին կուսակցության 123 հազար։

դար անդամ։ Նրանք չմասնակցեցին կամ այն պատճառով, որ շրջապատի մեջ էլին դանվում, կամ թե այն պատճառով, որ դանվում էլին հեղաշրջության։ Ցեթե սոցիալիստների ոգուն քվեարկած 4 հազար հոգու վրա ավելացնենք բոլոր նրանց միացածներին, յենթադրելով, որ նրանք նույնպես համակրում էլին սոցիալիստներին և յեթե այդ գումարին ավելացնենք վոչ թե քվեարկության չմասնակցած կես ռուբոսը, ինչպես այդ պետք էր անել ըստ կանոնի, այլ չմասնակցողների հինգ ռուբոսին, այսինքն կուսակցության մոտ 6 հազար անդամ, ապա կոալիցիոն կուսակցության մոտ 12 հազար անդամ, որոնք այս կամ այն կերպ համակրում էլին սոցիալիզմին։ Ահա ձեզ՝ պարոնայք սոցիալիստների ամբողջ ուժը։ Դրան ավելացրեք այն հանգամանքը, որ այդ թվին պատկանողներից շատերը հիասթափվելին սոցիալիզմից ու հեռացան նրանից, և դուք պատկերացում կստանաք սոցիալիստական ուժերի չնչինության մասին։ Յեվ յեթե, չնայած դրան, սոցիալիստական ինտրիգները, այնուամենայնիվ, վորոշ ռեզերվներ ունեն մեր կուսակցության մոտերքում, ապա դա այն պատճառով, որ կուսակցությունից վտարելու և վտարվածների վերականգնման հարցում, մեր վորոշ ընկերների սխալ քաղաքականության, մեր վորոշ ընկերների անհոդի վերաբերմունքը դեպի կուսակցության առանձին անդամների ու առանձին աշխատողների բախտը, արհեստականորեն ամեցնում են դժգոհների ու չարացածների քանակությունը և այդպիսով սոցիալիստների համար առնձում են այդ ռեզերվները։

Վտարում են մեծ մասամբ այսպես կոչված պատասխանության համար։ Ի՞նչ բան և պատասխանություններ։ Բանից դուրս և գալիս, դանում են, վոր յեթե կուսակցության անդամը չի յուրացրել կուսակցության ծրագիրը, ապա նա պատասխ է և յենթակա յե վտարման։ Բայց չե՞ վոր այդ սխալ է, ընկերներ։ Չի կարելի, վերջապես, այդպես առասկերությամբ մեկնաբանել մեր կուսակցության կանոնադրությունը։ Կուսակցության ծրագիրը յուրացնելու համար պետք է լինել իսկական մարքսիստ, առաջված ու տեսականորեն պատրաստված մարքսիստ։ Ցես չգիտեմ՝ մեզ մոտ շատ կգտնվեն արդյոք կուսակցության այնպիսի անդամներ, որոնք արդեն յուրացրել են մեր ծրագիրը, դարձել են իսկական մարքսիստներ, տեսականորեն պատրաստված և առաջված։ Ցեթե առաջ գնալու լինենք այդ ուղիով, ապա մենք ստիպված կը-

լինելիքը կուսակցության մեջ թողնել միայն ինտելիգենտներին և առհասարակ գիտնական մարդկանց։ Ո՞ւմ և պետք այդպիսի կուսակցություն։ Մենք ունենք կուսակցության անդամության մասին սահմանված և բոլոր փոքրամասնություններին դիմացած լենինյան ֆորմուլ։ Այդ ֆորմուլի համաձայն կուսակցության անդամ համարվում է նա, ով ընդունում է կուսակցության ծրագիրը, մուծում է անդամավճար և աշխատում է նրա կազմակերպություններից որևէ մեկում։ Ուշադրություն դարձրեք, լենինյան ֆորմուլի մեջ խոսվում է ոչ թե ծրագրի յուրացման մասին, այլ ծրագիրն ընդունելու մասին։ Սրանք երկու միանգամայն տարբեր բաներ են։ Ազատությունից կարիք անդամ չկա, որ աշխատող իրավացի չի լինելու և ոչ թե մեր այն կուսակցական ընկերները, որոնք դասարկ տեղը շաղակրատում են ծրագրի յուրացման մասին։ Ցնով այդ հասկանալի չե։ Ցեթե կուսակցությունը չլիներ այն բանից, որ կուսակցության անդամ կարող են լինել միայն այնպիսի ընկերներ, որոնք արդեն յուրացրել են ծրագիրը և գործել են տեսականորեն պատրաստված մարքսիստներ, ապա նա կուսակցության մեջ չէր առնի հազարավոր կուսակցական խմբակներ, հարյուրավոր կուսակցական դպրոցներ, որտեղ կուսակցության անդամներին սովորեցնում են մարքսիզմը և ոգնում են նրանց յուրացնելու մեր ծրագիրը։ Միանգամայն պարզ է, որ մեր կուսակցությունն այդպիսի դպրոցներ ու խմբակներ և կազմակերպում կուսակցության անդամներից, ապա այդ նրա համար, որ նա գիտե, որ կուսակցության անդամները դեռ չեն կարողացել յուրացնել կուսակցության ծրագիրը, դեռ չեն կարողացել դառնալ տեսականորեն պատրաստված մարքսիստներ։

Հետևաբար կուսակցության անդամության և կուսակցությունից վտարելու հարցում մեր քաղաքականությունն ուղղելու համար անհրաժեշտ է վերջ դնել պասիվության հարցի նեղկայիս քյալլագյոզական մեկնաբանությանը։

Բայց մենք մի այլ տեղ ևս ունենք այդ բնագավառում։ Բանն այն է, որ մեր ընկերները չեն ընդունում կրկու ծայրահեղությունների միջինը։ Բավական է միայն, որ բանվորը, կուսակցության անդամը մի քանի դանցանք կատարի, 1—2 անդամ ուշանա կուսակցական ժողովից, որևէ պատճառով չմուծի անդամավճարը, որպեսզի նրան մի ակնթարթում դուրս վռնդեն կուսակցությունից։ Զեն հետաքրքրվում նրա դանցանքի աստի-

ճանով, ժողովին չնկատելու պատճառով, անպատվաբեր չէ-ժուժելու պատճառով: Բյուրոկրատիան այդ հարցերի մեջ ուղղակի չտեսնված է: Դժվար չէ հասկանալ, որ հենց այդպիսի անհոգի քաղաքականության հետևանքով է, որ կուսակցությունից դուրս շպրտվելին հետևյալ կարգային բանվորներ, լրքանչելի սահմանադրականներ: Իսկ մեզ չեր կարելի նախքան նրանց կուսակցությունից վտարելը նրանց նախազգուշացում անել, մեզ այդ չի օգնում — ի ցույց դնել, կամ քե նկատողություն անել: Մեզ մեզ դա ևս չի օգնում — ժամկետ սահմանել ուղղվելու համար կամ ծայրահեղ դեպքում փոխադրել թեկնածուական վոչ քե մեկ հարվածով վտարել կուսակցությունից:

Իհարկե, կարելի է: Բայց դրա համար պահանջվում է ուշադիր վերաբերմունք մարդկանց նկատմամբ, կուսակցության անդամների նկատմամբ, կուսակցության անդամեների բոլոր նկատմամբ: Բայց այդ էլ հենց պակասում է մեր մարդ ընկերներին:

Ժամանակն է, ընկերներ, վերջ դնել ժամանակն է վերջ դնել այդ խայտառակություններ (Ծափահարություններ):

ՀԵՏԱՋՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՅԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ԱՂԱՒՆԻ ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ

ՍՏՐԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ *

I

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ [1]

Սարկուեյությունն արտադրության յեղանակներից մեկն է, ուստի այդ ինստիտուտի գոյության հարցն ուշագրավ պրոբլեմ է հասարակական ֆորմացիաների ուսումնասիրության համար: Սարկուեյությունը հանդիսանում է շահագործման ամենադաժան ձևը, որով մարդն սկսում է շահագործել մարդուն: «Սարկաւագներն ու սարսուռները,— գրում է Լենինը,— դասակարգերի առաջին խոշոր արտահայտությունն է»[2]: Հետևապես չափազանց կարևոր խնդիր

---

* Վերջին ժամանակներս խորհրդային մամուլում առանձին մարդիկ այն կարծիքը հայտնեցին, թե արևելյան յերկրներն սարկատիրական ֆորմացիա չեն ունեցել: Ընկ. Ե. Սամուելյանը հիմնականում համաձայն լինելով այդ սխալ տեսակետին, այնուամենայնիվ մի քայլ առաջ է գնում՝ ընդունելով սարկուեյության գոյությունն այդ արևելյան յերկրներից մեկում՝ Հայաստանում: Բացի այդ, նրա մոտ շոշափված են արևելյան տիպի ճորտերը սարսուռ հասկացության հետ: Ըստ որում մատնանշված սխալներին, բայց և այնպես ընկ. Ե. Սամուելյանի ներկա ուսումնասիրությունը խոշոր գիտական հետաքրքրություն և ներկայացնում, որի համար էլ տպագրում ենք՝ հրավիրելով մասնագետներին արտահայտվելու հարցերի շուրջը:

Խմբ.

[1] Ներկայացվող յուրաքանչյուր մեր ուսումնասիրական փորձը հանդիսանում է III հատվածը նույն վերտառությամբ գրվածքների, որոնցից առաջին մեկը հրատարակվել է 1935 թ. փետրվարին՝ Հայաստանի Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտի պատմագիտական սեկցիայի յերկու նիստերում. աշխատության I և II հատվածների նյութը վերաբերում է Հայաստանի տնտեսական հասարակակարգի ու նախաճնշական Ֆեոդալիզմի (Հայաստանի վաղագույն Ֆեոդալիզմի) սարկուեյանը:

Խ. Ս.

[2] *Ленин*, Лекции о государстве. Соч., т. XXIV, *էջ 366*.

և ծառանում մեր առաջ, թե արդյոք Հայաստանում դոյություն ունեցել էր սոցիալիզմը և եթե այո, ապա ինչ ձևով էր նա արտահայտվել ու ինչ զարգացման ասպարեզ էր հասել։

Ինչպես հայտնի է, հայ պատմագիտությունը մինչև վերջին ժամանակները հիմնականորեն չէր զբաղվել այդ պրոբլեմով, բացառելով, թերևս, մոր այդպիսի հարց չի կարող լինել։ Նրանք անտեսել են այդ կարևոր հարցը, կուրորեն հետևելով մեր հին պատմագիրների ավանդին, որոնք այդ խնդրատուփ դոյության մասին պարզորոշ տվյալներ չեն տալիս և, ազգայնական դաստիարակությամբ տոգորված, ժխտել են սոցիալիզմի դոյությունը Հայաստանում։ Սակայն, եթե հին հայ պատմագրությունը, որ ամբողջովին կղերի մենաշնորհն է եղել, համառ լռությամբ է անցել այդ հարցի վրայով, այդ դեռ չի նշանակում, որ սոցիալիզմը բնավ չի դոյացել իրենց հայրենիքում։ Քի որ մեր հին պատմագիրները անպին ջնջիր ձանձրույթ տիրապետող աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանական անձերի մասին, իրենց կրոնա-դասակարգային մոռացմամբ՝ մերթ ընդունելով ու մերթ պարսավելով այս կամ այն իշխողների քաղաքական ու այլ գործերը, համր ու պատրաստ են ընդունել ժամանակակից բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական հարցերի նկատմամբ, որոնք այսօր խնդիր մեծ դժվարություն և հնարավոր լինում քիչ թե շատ լրիվ հանել ու լուսաբանել։ Այդպիսի անցողնցիկ լռության մասնակից հարցերից էր նաև սոցիալիզմը։

Նահապետական սոցիալիզմը, կամ, ինչպես Լենինն էր անվանում՝ «սոցիալիզմ նախնադարյան ձևերը», տնտեսական սոցիալիզմի քայքայման ապրակը հանդիսացավ, որով զարգանում էր մարդը մարդուն շահագործելու կեղտանակը։ Սոցիալական աշխատանքի շահագործումն էր, որ հնարավորություն էր տվել դյուրական համայնքի տնտեսական դրսևոր ընտանիքներին, առաջին հերթին համայնքների ավագներին, դյուրապետներին, զինվարներին, ռազմական առաջնորդներին և այլոց՝ կուտակել իրենց ձեռքում նյութական հարստություն և համայնական հողերի ուղղակի տիրոջ նույն սոցիալական աշխատանքի յուրանալները տարածել նաև գրավված հողերի նկատմամբ ազատ դյուրացիների վրա ու այդպիսով նրանց դնել կախման վիճակում։ Սակայն ֆեոդալական սեփականության, երբ որևէ դարձավ շինականների արտադրական ճնշումը, սոցիալական աշխատանքը չվերացավ իրականության։ Նա շա-

բունակում էր իր գոյությունը նաև ֆեոդալ հասարակության մեջ և առանձնահատուկ բնույթ հաղորդում Հայկական Լեռնաշխարհի տնտեսական պայմաններում։

Քանի որ Հայկական Լեռնաշխարհում տոհմատիրական հասարակության հաջորդող հասարակական կառույցքն արտահայտվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների, և արտադրության ձևը կրում էր ֆեոդալական բնույթ, ինքնին պարզ է, որ տարկական աշխատանքն այստեղ այն նշանակությունը չուներ ու այն դերը չէր խաղում, ինչ որ հին Հունաստանի, Հռոմի և ընդհանրապես Միջերկրածովյան աշխարհում՝ «անտիկ տարկության» հասարակակարգություններում։ Այստեղ հասարակության, ընդհակառակը, խոշոր չինականների շահագործման, հողատիրական արտադրական հարաբերությունների վրա։ Սակայն միևնույն ժամանակ տարկական աշխատանքը չէր նվազում. նա պահպանվում էր և շահագործման հարուստ աղբյուրներ էր բանում։ Տընտեսության վորոշ ճյուղերում և մարզկային աշխատանքի անդրադառնալ շահագործման վորոշ բնագավառներում նա ինչպես առաջնակարգ նշանակություն էր առանում ճորտական աշխատանքի հետ համեմատած։ Դրանով պետք է բացատրել, որ տարկություն Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի հին ֆեոդալական պետություններում ծաղկում էր մեծ չափերով ու գործել էր սիրտպահող գաղափարդի շահագործման առարկա։ Այսպիսով, Առաջավոր Ասիայում, որ ինչում նաև Հայկական Լեռնաշխարհում, ֆեոդալական հասարակության մեջ անցում ենք, որ ճորտության հետ սերտորեն պահպանվում և նաև տարկություն։ Մինչդեռ Արևմտյան Եվրոպայի միջնադարյան ֆեոդալական ֆորմացիայում, որ առաջացել էր անտիկ ֆորմացիայի քայքայման հետևանքով, ինչպես հայտնի է, գոյություն չուներ տարկական աշխատանքն իրրև այդպիսին, նա արդեն X դարում վերացել էր ֆեոդալական ճորտանության, իսկ մի փոքր ուշ՝ նաև գերմանական ֆեոդալիզմի ելակետում։ Եվրոպական ֆեոդալիզմի զարգացման պրոցեսն ընթանում էր այնպես, որ տարկությունն այնտեղ արդեն վաղ շրջանում համաձուլվում և ճորտության հետ ու անհետանում։ Ահա այստեղ է արևելքի ֆեոդալիզմի այն առանձնահատկությունների մեկը, որ Կ. Մարքսն ու Ֆ. Ենգելսն անվանում էին ասիական ֆորմացիա, որը վոչ այլ ինչ է, բայց եթե ֆեոդալիզմի ասիական առաջնակարգ։

Կ. Մարքսն ու Ֆ. Ենգելսը միշտ շեշտում էին Արևելքի

յերկրների զարգացման ինքնահատուկ գիծը, նշելով արևելյան յերկրների անշարժությունը՝ դանդաղությունը սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեջ։ Այդ անշարժությունը, նրանց կարծիքով, սկսվում է հենց այն շրջանից, յերբ արխայիկ ֆորմացիան, այն է՝ առհավային հասարակությունը, պյուդալական հաժանքի եռապատում քայքայվելով փոխանցվում է դասակարգային հասարակության, այսինքն՝ ֆեոդալիզմի, վորտեղ, սակայն, պյուդալական հաժանքը շարունակում է պահպանել հարատև դոյություն։ Այդ անշարժությունը Կ. Մարքսը բացատրում է վրչ թե Արևելքի ժողովուրդների ինչ-վոր բնածին անշարժությամբ, այլ այդ հասարակությունների տնտեսական կառուցվածքով. «Այս ինքնատիպ համայնքների արտադրողական պարզ որգանիզմը, վորոնք մշտապես վերարտադրվում են միևնույն ձևով և վորոնք պատահարար կործանվելու դեպքում նույն վերականգնվում են միևնույն տեղում, միևնույն անունով, բանալի յե տալիս ասիական հասարակությունների անփոփոխելիության գաղտնիքը լուծելու, անփոփոխելիության, վոր այնպես ակնհայտ հակադրակում է Ասիայի պետությունների մշտական խորտակմանն ու նորաստեղծմանն և դինաստիաների անդադար փոփոխվելու հետ համեմատած»[1]. Այդ անշարժության շնորհիվ դասակարգային հասարակության գոյացման պրոցեսում յերևան են գալիս յերկու պայքարող տեններ՝ ստրկական ու ֆեոդալական, վորոնցից վրչ մեկը յերկար ու ձիգ տարիների ընթացքում չի կարողանում դերակշռության տանել[2]։

Ահա հնագարյան Արևելքի տնտեսական կառուցվածքի այդ առանձնահատկությունն է, վոր տեսնում ենք հին Ձեղիպտոսում, Բաբելոնստանում, Ասորեստանում՝ ստրկության ու ճորտության հաժանից գոյություն կալվածատերերի դասակարգի տիրապետության մեջ, վորոնք միաժամանակ անձնավորվում են և՛ վորպես ճորտատեր, և՛ վորպես ստրկատեր։ Այդ հնագարյան հասարակությունների դասակարգային կառուցվածքի առանձնահատկությամբ էլ պետք է բացատրել արևելյան բռնակալության յերևույթի ինքնատիպ բնույթը, բռնակալություն, վորը հանդիսանում էր ֆեոդալ շահագործողների որգանը՝ իսկական արտադրողների վրա

---

[1] Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. I, էջ 324—325.

[2] Третий черновик письма К. Маркса к Вере Засулич. Архив, т. I, էջ 278, 285.

ապրանքների համար, վորպեսզի իր մենաշնորհն անխափանությունը դարձնի արտադրության հիմնական միջոցները՝ հողն ու վառոդման ամբողջ սխեմը։

Այժմ դառնանք Հայկական Լեռնաշխարհին և նրա հարևան յերկրներին, ուր տիրում էր ասիական տիպի ֆեոդալիզմն իր բնորոշ առանձնահատկություններով։ Մարկական աշխատանքը լայն չափեր էր ընդունել հաֆթական յերկրներում, ինչպես այդ ակնհայտ է հաֆթական որենքներից, վորոնք մի շարք իրավական նորմերով կարգավորում էին այդ ձևի ու անխնա կեղեքվող աշխատավորների սոցիալ-անտեսական հարաբերությունները մարկատիրական սխեմում։ Հաֆթական Subbiluljuma թագավորը, վոր ապրում էր Մ.թ.ա. 14-րդ դարում, նվաճել էր Միթանի թագավորությունը (Հայկական Լեռնաշխարհում), ռազմական ուժերի ձևով այդ յերկրի ազգաբնակչությունից պարբերաբար վերցնում էր ահագին թվով մարդիկ, վորոնք նրա կողմից ուղարկվում էին դեպի հաֆթական պետության սահմանները ու այնտեղ բռնի ճնշմամբ գործադրվում էին անասնապահության ու յերկրագործության աշխատանքներում։ Հաֆթական բոլոր միջապետային դաշնագրերում, նաև հատուկ որենքներում շեշտակի հիշատակվում էր, վոր յերեք սարսուկները վախճյալին վորևե վասալական կամ հարևան յերկիր, վերջիններիս իշխաններին պարտավոր էին վախճանականներին բռնել ու վերադարձնել ըստ պատկանելության[1]։

Սարկության ու սարկական աշխատանքի մասին ժամանակիս կանոններ էին սահմանված Բաբելաստանում—Համմուրապիի որենագրքում։ Սարկատիրությունը զարգացած էր Ասորեստանում, ուր մինչև անգամ, ինչպես հայտնի է պատմական տեղեկություններից, տեղի էին ունենում սարկական ապստամբություններ, տեղի էին ունենում սարկական ապստամբություններ։ Այսպես ուրեմն, բովանդակ Առաջավոր ու Փոքր Ասիայում տիրող ֆեոդալական պայմաններում զարգացած էր սարկությունը։

Ջնայած վոր աշխատանքի շահագործման տեսակետից ճորտատիրի կացությունն Արևելքում գրեթե ժառանգում էր և նույնիսկ յերբեմն հավասար էր սարսուկների վիճակին, բայց և այնպես յերբեմն հավասար էր սարսուկների վիճակին, բայց և այնպես տարբերություն։ Սարսուկը միանգամից մշտական շեշտակի ս

տարբական միջոցներու ձեռքն շահագործվող ճորտի արտադրության արդյունքների վորոշ մասն ևր դառնում ֆեոդալի սեփականություն, ապա տարկական աշխատանքի արդյունքներն ամբողջովին մտնում էին նրա սեփոջ ամբարները։ Ուսան տարածները, չունենալով արտադրական վոչ մի միջոց, լինելով անձնապես անազատ, միանգամայն յենթակա էին սեփոջ բացարձակ սեփականության ու բռնության։ Նրանք անմիջապես աշխատում էին ֆեոդալի սեփական անտեսության մեջ, վորպես նրա անձնական մշակներ։

II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԸ ՈՒ ՍՏՐԿՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ

Հայոց պատմության դուռը Հայաստանում բացվում է ֆեոդալական հասարակական կազմով։ Շատ սուղ պատմական անդրադարձություններ են մեզ հասել այդ հինավուրց դարերից, վորպեսզի հնարավոր լիներ քիչ թե շատ վորոշակի ներկայացնել այդտեղ սեփոջ արտադրական հարաբերությունների և դրա վրա խարսխված ֆեոդալիզմի սոցիալական պատկերը և ըստ այնմ բնորոշել սարկության էությունը։ Սոցիալ-անտեսական շերտավորումը Հայկական Լեռնաշխարհում սկսվել էր տակավին նախահայկական շրջանում և սոցա իր դասակարգային ներհակության արտահայտությունը գտել էր այն ֆեոդալ հասարակության մեջ, վորը ներկայացնում էր խոշորական (ազնվատոհմիկ) պետությունը։ Ուսան հայ եղբնիկ տարրն իր կազմավորման պրոցեսում Հայկական Լեռնաշխարհի սոցիալ-անտեսական էրակտության մեջ, դուրս գալով քայքայվող առնվազին հասարակակարգի շրջանակներից, խոշորում էր արդեն վազուց սկսում պոլիթյան առաջած ֆեոդալական հարաբերությունների։ Այսպիսով խոշոր ֆեոդալիզմին հաջորդել էր հայկական ֆեոդալիզմը։

Հայկական ֆեոդալիզմը յերկար ու ձիգ դարերի զարգացման պատմություն ունի։ Իսկապես Հայաստանին, կամ Հայոց, ամբողջ պատմությունը մինչև 18-րդ դարը վոչ այլ ինչ է, բայց յեթե հայկական ֆեոդալիզմի պատմություն։ Այդ ֆեոդալիզմն իր կյանքում անցել է դանազան ետապներ և արտադրողական ուժերի հարաճուն զարգացման ընթացքում, յերբահասուկ սոցիալ-անտեսական ու քաղաքական պայմաններում կազատագրվում էր

համապատասխան ձևերով, պրակտիկում էր առանձնահատուկ բնորոշ գծերով, սակայն հիմնականում անփոփոխ էր մնում արտադրության ֆեոդալական բնույթն իբրև այդպիսին։ Այդ տևական հայկական ֆեոդալիզմի զարգացման պատմության մեջ առանձնանում են յուրաքանչյուր հիմնական շրջան։ Ըստ այդ շրջանների ստեղծում են նաև հիմնական շրջան։ Ըստ այդ շրջանների ստեղծվել-տնտեսական հարաբերությունների էլ բնորոշվում է տարբերությունը հին ու միջնադարյան Հայաստանում, որ այդ բնագավառը թեև չէր հանդիսացել բովանդակ արտադրության հիմքը, ինչպես անտիկ ֆորմացիայի Հունաստանում և Հռոմում, բայց և այնպես նկատելի տեղ էր գրավում արտադրության մեջ, հանդիսանալով տիրապետող ֆեոդալ դասակարգի շահագործման միջոցներից մեկը, արտատնտեսական ճնշման լծերից մեկը։

Առաջին շրջանը՝ հայկական վաղ ֆեոդալիզմի, որ մոտավորապես սկսվում է Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանից և տևում է մինչև Արշակունիների հաստատվելը Հայաստանում, այսինքն ժամանակագրորեն՝ VI դարից նախ քան մեր թվականությունը, մինչև I դարի առաջին կեսը (նկարագրում է Սա հայոց պատմության ամենամութ և տակավին անբավարար վերծանված շրջանն է, որը մեր նկարագրում է ստիպողությունը փորձում է լուսաբանել գլխավորապես հին աղբյուրների ուժանդակությամբ։ Այս շրջանում հայկական ֆեոդալիզմը դեռևս գտնվում էր իր կազմավորման պրոցեսում, իսկ տնտեսական հատուկ կարգերն իր վերջնական քայքայման ընթացքն էր ապրում, ու արագ թափով կատարվում էր դասակարգային շերտավորումը գյուղական համայնքի ներսում։ Նահապետական համայնքի ավերակները, որ դեռևս պահպանվում էին հայկական վանականությունների վրա հարուստ թափով բարձրանում և մանավանդ անփոփոխությունը, և արտադրության գլխավոր միջոցները—առավելապես հողը—կենտրոնանում են տիրապետող դասակարգի ձեռքին, հանձին ֆեոդալ-կալվածատիրական հատուկ կարգերի վերնախավի։ Կալվածատերը, միանգամայն խզելով իր կապերը գյուղական համայնքից, կարող էր ինչպես անտիկ ֆեոդալ տնտեսությունն առանց տանել միայն ակտիվական շրջանում իր անտեսությունն առանց տանել միայն անմիջապես իր ձեռքի տակ ունեցած արտադրողների աշխատանքով,

վորը նրան հնարավորություն էր ընձեռնում տիրապետել հողին, իրրև անձնական սեփականություն, համայնքից դուրս։

Չնայած վոր սարկատիրությունը հետզ այս շրջանում էր ավելի զարգացած լինելու, բայց դժբախտաբար այդ մասին ավելի քան սուղ տեղեկություններ ունենք առայժմ մեզ հասած գրավոր հուշարձաններում։ Խենոփոնը 10,000 հույների նահանջի պատմության մեջ հիշատակում է, վոր Հայաստանի ճանապարհներում հույներին ուղեկցում էին գումարի հետ միասին նաև սարակներ՝ andrápoda, իրրև բեռնակիրներ։ Անշուշտ, այդ սարակները տեղական պարսիկ, բնիկ հայ տարրերից լինելին։ Մովսես Խորենացու մեզ ավանդած ժողովրդական վեպի տեսքով՝ հայ Արտաշես Բ թագավորի թագման ժամանակ, նրա դեմքերանքի վրա բազմաթիվ մարդիկ գոհաբերվելին ըստ սիրոց սովորության[1]։ Անտարակույս, այդ կենդանի գոհերը՝ սարակներ էին լինելու, վորոնք դնում էին «հանդերձյալ կյանքը» իրենց տիրոջ հետ միասին. մի հնամենի սովորություն, վորի մասին վկայում են հնագիտական պեղումները Հայաստանում՝ Սևանի տարրից (Ձե. Լալայանի)[2] և Թոփրակ — Կալեյից (Լենման — Հաուպտի)[3]։

Այս դարաշրջանում Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքը սերտորեն կապված էր Փոքր Ասիայի հետ, ուր, ժառանգված Հոնթական դաղութներում, ծաղկում էր հին հունական սարկատիրական տնտեսությունը և ուր այդ ժամանակներն սկսել էր իր աշխարհակալական ելքտալանիան նոր-նոր սարածել նամանավանդ սարկատիրական տնտեսության վրա զարգացող Հռոմը։

Սարակների գերը Փոքր Ասիայում խիստ նկատելի կերպով հայտ է գալիս այսպես կոչված Նարինի բռնակալ իշխանության (տիրանիա) ներքո և Արիստոնիկոսի փոքր-ասիական ապստամբության մեջ[4]։

Կան նաև վկայություններ, վոր Սելևկյան տիրապետության ժամանակ Փոքր Ասիայում, որինակ՝ Փռյուգիայում, գեռ-

---

[1] Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Կ և ԿԱ.

[2] Ձե. Լալայան—Դամբաններն պեղումները Խորնրդային Հայաստանում Ցիրան, 1931 թ., էջ 79—91.

[3] Lehmann-Haupt—Armenien einst und jetzt. II. B. II.H. էջ 468 476—477.

[4] Strabo, XIV, 646.

պատկան կարվածատիրությունների շահագործվում էր ստրկական աշխատանքը։

Ստրուկն այս շրջանում համարվում էր արժեքավոր ապրանք թե միջազգային առևտրի ասպարիզում և թե պետությունների ու ժողովուրդների անտեսության մեջ, իբրև ամենակարևոր ու անհրաժեշտ «արտադրական գործիք»։ Ցեզ ահա տեսնում ենք, թե ինչպես Տիգրան Մեծը, որ հին արևելյան աշխարհակալների տիպի բռնապետ-փեոզալ էր, լայնացնում էր Հայաստանի պետական սահմանները և լցնում յերկիրն անվերջ գերիների ու ստրուկների շարքերով և արանց միջոցով զարկ տալիս յերկրի արտադրողական ուժերին։ Նա, միևնույն կերպով իր դաշնակից Միհրդատ Յոնաացու, հին Հռոմի այդ քաջատեղյակ Միհրդատ Մեծի նման, ընդարձակում էր Արևելքում ստրկի սեռական ու հասարակական եքսպանսիային Արևմուտքում նրանցից ոչ պակաս դիմադրողի հետ, ինքն էլ կատաղի պայքար մղում ստրկի դիմադրության դեմ։ Նրանք յերկուսը նույնիսկ ոգեշնչում էր ժողով Հռոմի դեմ։ Նրանք յերկուսը ընդդեմ Հռոմի։ Միհրդատը կռվեց Փոքր Ասիայի ստրուկների ընդդեմ Հռոմի։ Միհրդատը Հռոմի դեմ իր վարած պատերազմներում հաջողության էր ունենում Փոքր Ասիայի հունական գաղութներում շնորհիվ այն բանի, որ, դրավելով այդ յերկիրները, նա անմիջապես ազատության էր տալիս ստրուկներին, իսկ տեղ-տեղ ստրկատերերին զրկում էր ստրուկ և հանձնում է անհատականության նախկին ստրուկներին[1]։ Այդ ստրկական շարժումը վկայում է, թե ինչ մեծ չափերի յեր հասած ստրկատիրությունը Փոքր Ասիայում, որտեղ հաստատված էր ու քաղաքական-տնտեսական հարաբերություններով կապված էր Հայաստանը, որտեղ, անտարակույս, նույն պայմանների տակ գտնվում էր ստրկական ինստիտուտը։

Յերկրորդ շրջանը — դա նախապրակտիկան ֆեոդալիզմի է, և, որ սկսվում է Արշակունիների օրով և, ընդգրկելով իր մեջ մարզպանության, նաև սպարապետության դարաշրջանները, տևում է մինչև մոնղոլների տիրապետության վերջը Հայաստանում — 13-րդ դարը։ Այս շրջանում ֆեոդալիզմն արդեն վերջնականապես ձևավորվել էր, ներծծելով իրանա-պարթևական ֆեոդալիզմի բնորոշ գծերը, որոնցից մնկն էլ, ինչպես վկայում են հին պատմական աղբյուրները, ստրկատիրու-

---

[1] *О. О. Крюгер* — Рабские восстания II и I в. в. д. н. э. — «Сборник к 50-летию со дня смерти К. Маркса», Ленинград. 1934 г., էջ 391—392.

թյունն եր։ Արշակունիների դինաստիան, հաստատվելով Հայաստանում, ձգտում եր ստեղծել այստեղ նախարարական թյուններին պլեսավորող բազավորական կենտրոնամետ իշխանություն ըստ պարթևական ֆեոդալական ձևերի, ուր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները մեծ չափերով խարխլված եյին տարկական աշխատանքի շահագործման վրա։ Հիրավի, հին պատմագիրները Գլուտարքոսը և Հուստինը հիշատակում են պարթևների մոտ գործացած տարկության մասին։ Իրանա-պարթևական ֆեոդալիզմը, ընդհիմ արևելյան յերկրների յուրահատուկ անշարժության, վորի վրա շեշտել են Կ. Մարքսը ու Ֆ. Ենգելսը, բնաբոշվում և նրանով, վոր յերկրի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքում ֆեոդալական շահագործման ձևերը շաղկապվել եյին տարկության հետ։

Սակայն և այստ կողմից, յերբ 387 թ. Հայաստանը Արշակունյաց հարստության վերացումով բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիոնի միջև, Հայաստանին, մանավանդ նրա արևմտյան մարզերին, քաղաքական-տնտեսական կյանքի վրա սկսում և ներգործել բյուզանդական կուլտուրան։ Ցեվ ահա նախարարական ֆեոդալիզմը Բյուզանդիայի անմիջական իշխանության ներքո գտնվող մասում սկսում և ներծծել նաև բյուզանդական ֆեոդալիզմի տարրերը։ Իսկ Բյուզանդիոնը,—այդ արևելյան հասմելյական կայսրությունը—ինքնին ներկայացնում եր արևելյան սխալ բռնակալ ֆեոդալական պետություն, ուր արտադրության ֆեոդալական յեղանակի հետ միասին ծաղկում եր տարկական շահագործումը, վորն իր եյական գծերով այնքան եյ չեր տարբերվում Արևելքի մյուս ֆեոդալ յերկրներից, մանավանդ վոր Բյուզանդիոնն իր ֆեոդալ-պետական կառուցվածքում վորոշ չափով յուրացրել եր սասանյան ֆեոդալիզմի հիմնական տարրերը։

Մի շարք վավերագրեր, ինչպես Պրոկոպիոսի Anécdota, կայսրների որենսդրական նովելլաները, յեղիպտական պապիրուսները—պատկերացնում են բյուզանդական յուրահատուկ ֆեոդալիզմի զարգացման պրոցեսը, ֆեոդալիզմի, վոր գոյացել և տարկատիրական հարաբերությունների վրչ իև սրանց վերացման պայմաններում, այլ սրանց վերատեղծումը, պահպանելով տարկատիրական հիմքի վերապրուկները։

Հայաստանի պատմության այս յերկրորդ շրջանում բացատրակորեն տեսնում և արտադրության ֆեոդալական յեղանակը։ Անմիջական արտադրողները եյին հանդիսանում գյուղական հա-

մայնքները, որոնք, արդեն կորցնելով իրենց վաղեմի ազատությունն ու հավասարական հողային սեփականությունը, դարձել էին նախարարներից կախված շինականներ։ Ասատի ստրուկները տոհմալ-անտեսականորեն այս պայմաններում հնարավոր կորցնում են իրենց նախկին անտեսական նշանակությունը և նրանցից շատերը դառնում են հարստեր և նույնպես չեզոքարկվում ֆեոդալական շահագործմանն իրրև շինականներ, որոնք նստած են նախարարական հողերի վրա։

Սակայն և այնպես ստրկությունը չի վերանում իսպառ։ Նա դեռևս առավելապես անային անտեսության մեջ և կալվածական անտեսության որոշ ճյուղերում շարունակում է մնալ որպես «կենդանի գործիք»։ Այս շրջանից մեզ հասած պատմագրական հիշատակարանները, չնայած իրենց սուղ և միջանկյալ տեղեկություններին, հաստատում են ստրկության ինստիտուտի գոյությունը Հայաստանում։

Յերրորդ շրջանը մենք անվանում ենք իշխանական ֆեոդալիզմ, որը սկսվում է մոնղոլական տիրապետության վախճանից ֆեոդալիզմի, մոտավորապես 18-րդ դարի վերջին տարիները, մոտավորապես 18-րդ դարի տիրապետության վերջին տարիները, մոտավորապես 18-րդ դարի վերջին տարիները։ Սա այն շրջանն է, երբ նախարարությունները արդեն անհետացել էին և նրանց փոխարինել էին բազմաթիվ մեծ ու անհետացել էին և նրանց փոխարինել էին բազմաթիվ մեծ ու փոքր իշխանական ու ազնվական տներ, որոնք իրրև տնտեսական միավորներ կազմում էին հայ ֆեոդալների տիրապետության հենարանը։ Ֆեոդալները ցրված էին նախկին Հայաստանի տարածության վրա հաջորդաբար կամ ընդհատումներով տիրում էին զանազան մոնղոլական, քաղաքական, վրացական, պարսկական և այլ նվաճողներ։ Այս շրջանում է սկիզբ առնում նաև ֆեոդալիզմի տնտեսական քայքայման պրոցեսը՝ նոր-նոր ակսվող առևտրական հարաբերությունների ազդեցության տակ։ Ստրկությունը կորցնում է կապիտալի առաջխաղացման նկատմամբ։ Ստրկությունը կորցնում է իր նախկին նշանակությունն իրրև արտադրական «գործիք», քանի որ ճորտ-գյուղացին ավելի շահավետ էր այն ժամանակվա կալվածատեր-ֆեոդալի համար։ Սակայն Հայաստանում ստրուկն այժմ առանում է այլ արժեքի նշանակություն։ Առևտրական ու վաշխառուական կապիտալի հնարավոր ծավալման պայմաններում նա դառնում է ապրանք, որը և առ առարկա, որ արտահանում էին Արևելքի ու Արևմուտքի համաշխարհային վաճառականները։ Ուստի և ստրկության տարբերակ ու պահպանվում էր ոչ միայն ասիական երկրների, այլև Եվրոպայում, ուր նաև կենդանի ապրանքների չեզոքարկ ու պահանջ էր լինում։ Ասատի այս շրջանում անվերջ պատերազմները, նվաճումները, ասպատակությունները գերեվարության ու ստրկավաճառությունը

ձառուքյան հարուստ աղբյուրներ։ Այդ առանձնահատկությունը բնորոշ էր Կիլիկյան Հայաստանը, ուր մի առժամանակ վերականգնել էր հայ ֆեոդալական պետությունը, որն Արևմուտքի առևտրական կապիտալի շահառուկությունների լայն ասպարեզ էր դարձել համաշխարհային առևտրում տիրող վիճակի և ապա Չինովայի շնորհիվ։

Ընդհատ վոր նախորդ դիվրու շրջանների հետ համեմատած, առիկուքյունն այս շրջանում, կորցնելով իր վաղեմի անառնական ու սոցիալական նշանակությունը, նվազել էր, բայց և այնպես մեր մատենագրական հուշարձաններում պահպանվել են այս շրջանից համեմատաբար ավելի բազմակողմանի տեղեկություններ։ Բավական և միայն հիշատակել, վոր մենք ունենք մի շարք դատաստանագրքեր, ինչպես՝ Մխիթար Գոշի, Սմբատ Գունդստաբլի, Անանիա Անտիոքի, Առաքել-Հռոմեական և այլն, վորոնց մեջ առիկուքյան ինստիտուտին հատկացված են առանձին հոդվածներ, և վորոշ նորմավորման են ենթարկվել առուվճռների ու առևրերի վերաբերյալ հարաբերությունները։ Այդ օրենսդրական նորմերը, ինչպես օրինակ՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում, թեև մեծ մասամբ վերցված են ոտար աղբյուրներից, մասնավորապես, առաքել-հռոմեական և այլն, այնուամենայնիվ այստեղ զգալի են նաև հին հայկական, կամ այս շրջանին համապատասխան սովորույթների հիման վրա, մանավանդ Սմբատ Գունդստաբլի Օրենսգրքում, դատ անհատական ու ժամանակակից բնույթ կրող վորոշումներ առուվճռների վիճակի մասին։

Հին հայ մատենագիրները առուվճռների մասին հիշելիս՝ առավորապես գործածում են բնորոշ դարձվածքներ. «առիկուքեան ծառայութիւն», «ի կարգի առիկուքեան», «ի առիկաց կարգի ծառայութեան», վորով նշում են նրանց սոցիալական դրությունը։ Այս անվանումները ավելի ցայտուն են դառնում, երբ նույն մատենագիրները հին Հայաստանի մյուս դասակարգերի սոցիալական հարաբերությունների վերաբերմամբ գործադրում են նրանց դրության համապատասխան դարձվածքներ, ինչպես օրինակ՝ հայ նախարարների ու ազնվականների մասին—«ի ազատաց ծառայութիւն», վորով բնորոշվում և նրանց ֆեոդալական ու անձնիշխանական հիերարխության վերաբերմամբ կախումը, իսկ շինականների կամ մյուս ոչ-արտոնյալ դասակարգերի վերաբերմամբ—«ի հարկի ծառայութիւն», վոր ցույց է տալիս նրանց հարկատու դրությունը։

Ինչպես նկատում ենք այս տերմիններից, վերոհիշյալ երկիք առնական ծառայությունները ներկայացնում են սոցիալական տարբեր հարաբերություններ, ուր «ծառայությունն» բառն արտայտում է վերոշ կախումն, առերազրյալ դիրքավորումն յերկու տարբեր առարճանների վրա կանգնած անձերի միջև, նման միջնադարյան յեվրոպական servitium-ին, որ ծագում է լատիներեն servus — ստրուկ բառից: Այդ հիմունքով հայ պատմագիրներն ստրուկների կախումն իրենց տերերից վորակում էին՝ «ծառայությիւնն ստրկութեան» կամ «ի ստրկաց կարգի ծառայութիւնն» բառերով: Այսպիսով ստրկությունը ծառայության նր համարվում, ուստի և ստրուկները հորջորջվում էին «ծառայ» տերմինով, իսկ ստրուկ մատան կոչվում նր «ծառայորեակ», հակադրվելով «ազատորեակ»-ին, այսինքն ազնվական դասին:

Ստրուկ տերմինի լեզվաբանական վերլուծումը ամբողջովին պարզված չե: Կան մի քանի բացատրություններ գանազան բանասերների կողմից, բայց դրանք դեռևս անբավարար պետք նասներն

կության մասին, որը յեղել է Հայաստանի արխայիկ շրջանի ազգարնակությունը։ Միևնույն ժամանակ այդ ավանդության մեջ արտացոլված է մի հետաքրքրական երևույթ, որ առանձին կամ ցեղի մեջ յեղել են նաև այնպիսի սոցիալական տարրեր, ինչպես ընդծիններ, վորոնք, անշուշտ, առանձնակի չեյին հետաքրքրվիլ։

Մովսես Խորենացու նկարագրությունից պետք է հետևցնել, վոր առանձին մեջ, բացի արյունակից առանձիններից, կային նաև առանձին հետ կապված այլ տարրեր, այն է՝ ընդոծիններ։ Այս բառի ծին վերջին մասը (ածանցից՝ ծնել, ծնունդ և այլն) լեզվաբաններն համապատասխանեցնում են հունական genos, լատինական gens և հին գոթական kuni բառերին, վոր մեր առումով նշանակում է առանձին հետևապես ծին բառի իմաստավորումն է առանձին տեսակ տարրեր մեջ պետք է տեսնել ավելի հին հայկական վարևն տերմինը, քան թե իրանական tauma բառից ծագած հայերեն առանձին տերմինը, կամ համանիշ zana բառից հայերեն ազգ տերմինը, վորոնք այնքան զորեղական չեյին հին Հայաստանում։

Ընդունելով, վոր ծին-ը առանձին իմաստավորումն է համեմատաբար ավելի հին տերմինով, մենք այն ժամանակ հիմք կունենանք հետևցնելու, վոր ընդոծին ասելով՝ պետք է հասկանալ այն բոլոր անձերը, վորոնք պատկանում են առանձին, բայց այդ պատկանող անձերը զուտ արյունակից չեյին, ապա թե վոչ միայն չկար Մովսես Խորենացու վերոբերյալ խոսքերում՝ «որդուվք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդուվք», վորոնք հարատևող առանձնացնելու չեյին, առանձին հետաքրքրական ընդոծիններին։ Ուրեմն սրանք խորթ, ոտար տարրեր չեյին։ Սակայն ուշադրության առնելով առանձին հասարակության սոցիալական կազմը, վորի համայնքը բաղկացած եր տակ արյունակից ազգակցությամբ միացած տարրերից, պետք է կռահել, վոր ոտար մարդ չեր կարող մտնել այդ համայնքի մեջ իրրև իրավահավասար անձ։ Հետևապես այդ տարրերը, վորոնք առանձին խորթ եյին ազգակցությամբ, կարող եյին լինել այնպիսի տարրեր, վորոնք կցվում, միացվում եյին համայնքին, իրրև դրսից ձևոք բերված։ Ահա այդ իմաստն և պարունակում ընդոծին տերմինը, վոր բառացի նշանակում է առանձին պատկանող։ Իսկ ձևոք կարող եյին բերվել միայն դերերնեն, վորոնք, յեթե չեյին վոչնչացվում, անշուշտ, դառնում եյին տարուկներ։ Ուստի ընդոծին ասելով, պետք է հասկանալ

սորեվհներ, նաև նրանք, որոնք ծնվել էին տոհմիկի և սրկուհու սեռական հարաբերությունից, մնվել տիրոջ տանը և դարձել էին տոհմին պատկանողներ։ Ընդծիններին սոցիալական դրությունը պարզորոշ հետևում է Մովսես Խորենացու այն խոսքերից, որ Հայկը պարգևեց իր թոռ Կադմոսին «իբրև ընդծնողն սրա անուանեալ». ուրեմն ընդծիններին կարելի էր նվիրել, իսկ նվիրել կարելի էր միայն տոհմիկ սորեվ, այլ ոչ որևէ ծնվածը, որին ինչպես սորուկ—ստրուկ՝ կարելի էր ոտարել։ Ընդծին տերմինի լեզվաբանական ստուգաբանը պահում ենք հին հունական oikogenés բառի մեջ, որ նշանակում է տնածին. այդպես էլին կոչվում հին Հունաստանում այն սորեվինները, որոնք ծնվել ու մեծացել էին իրենց տիրոջ տանը։ Նույն նշանակությունն ունի հին հռոմեական domi natus տերմինը, որով կոչվում էին տիրոջ տանը ծնված սորեվինները։

Հին Հայաստանի իրականության մեջ սորուկ կանայք սովորաբար կոչվել են ազախին տերմինով, որի ծագումը, աղխ= alχ բառից է, որ նշանակում է կարասի, անփականության առարկա, նմանապես տուն, իսկ աղխ=alχ բառն էլ գոյացել է haχl արմատից, որ վոչբ-ասիական ծագումն ունի և նշանակում է տուն. այստեղից էլ վրացերեն—saχli տուն։ Հետևապես անձն էլ, մանավանդ կինը, որ կապված է տան հետ, իբրև դառնում է տերության առարկա, դասվում է alχ=աղխ-ի շարքը. այսինքն՝ տանտիրոջ պատկանող, սրկացած, անազատ կինն առանում է «ծառայի» հոմանիշ «ազախին» անունը, որ նշանակում է տնտեսուհի։ Հիրավի, ասորերեն moaχle բառը, որ նույն արմատից է, նշանակում է ազախին։ Այս լեզվաբանական անկասկած մեզ առնում է դեպի ա ղ խ=ա ղ ա խ և այդ իմաստով էլ գործածվել է Մովսես Խորենացուց բերված վերոհիշյալ պարբերության մեջ «ընդծիններին» հետ միասին։ Մի այլ տեղ Մովսես Խորենացու գործածած ա ղ խ տերմինը պարզապես ցույց է տալիս, որ կանանց է վերաբերում «Զի նը պարզապես ցույց է տալիս, որ կանանց է վերաբերում «Զի կամ մեղուք, և աղխ մեր՝ ի ծառայութիւն ինչոյ կացցէ»[1]։

---

[1] Մխ, I, ժ, 38. Մատենագիրների անունների համառոտագրությունը տես հոդվածի վերջում։

Ինարոշ և, որ այր ու կին ստրուկները սովորաբար տարբերվում են անասնական անուններով այն բոլոր ժողովուրդների մեջ, ուր ընդհանրապես կենցաղել և ստրկությունը։ Ինչպես հին Հայաստանում այր ստրուկները կոչվում էին «ծառա», իսկ կին ստրուկները՝ «աղախին», այնպես էլ միջնադարյան Եվրոպայում servus և ancilla, Բյուրք-մոնղոլական ժողովուրդների մեջ այր ստրուկները հայտնի էին qul, իսկ ստրկուհիները՝ kün անուններով, հին հրեաների մեջ այր ստրուկները—ebed, իսկ կանայք—amah. նմանապես հին սլավ ժողովուրդների մեջ холоп և роба, իսկ հետագայում՝ раб և рабыня. նախնական այդ роб (роба) բառը միևնույն արմատից է робить, робливать հին սլավոնական բառերի հետ, որոնց իմաստը կապված է ֆիզիկական աշխատանքի հետ (տես Даль-ի բառարանը) և նշանակում է վարել, հերկել, ցանել և այլն։ Այդ պարագան հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ստրկության սոցիալական դիմելիքը պետք է փորձել գտնել մեջ. ինչպես որ նախնադարյան առաջին ֆիզկրատորթը եղել է կինը, նույնպես էլ առաջին ստրուկները եղել են կանանցից. այս ենթադրությունն ավելի իրական է դառնում, երբ մասնավորում ենք, որ ստրկության նախնական ձևը կրել է անասային բնույթ, առաջին դեպի ստրկություն։

Ներր համեմատության ենք անում հայկական ֆեոդալիզմի ստրկության վերաբերյալ հիշյալ տերմիններր Արևմտյան Եվրոպայի միջնադարյան ֆեոդալիզմի պայմաններում տակավին գոյության պահպանած ստրկության հետ, դառնում ենք տերմիններ, որոնք նույն իմաստավորումն են ներկայացնում։ Ինչպես հայտնի է, հին Հռոմում ստրուկը կոչվում էր servus, և անա այդ բառնական բառից և գոյանում ֆեոդալական իրականության մեջ ֆրանկների servage տերմինը=ճորտություն, որի իմաստը նույնն էր, այսինքն՝ գյուղացին, ճորտը անազատ է։ Իսկ ֆեոդալական ստրկությունն ուներ այլ տերմին՝ esclavage, որ գալիս է sclavus բառից, իսկ սա էլ ծագում է slavus, սլավ բառից, որ նշում—ազգագրական իմաստ էր պարունակում, վկայելով, որ Եվրոպայի ֆեոդալ տերերն ստրուկներ առանում էին Արևելյան Եվրոպայում ապրող սլավ ժողովուրդներից։ Գերմանական ֆեոդալիզմում համանիշ տերմիններն էին Leibeigenschaft—ճորտություն և sclaverei—ստրկություն։

Այն ավյալները, որ գտնում ենք հայ մատենագրության

ում Հայաստանի ֆեոդալական ստրուկների շահագործման վերաբերմամբ, մեզ հիմք են տալիս ստրուկներին (douloi, servi) բաժանել հետևյալ տեսակների.

1. Արքունի ստրուկներ.
2. Ձորաստաձ ստրուկներ.
3. Տնային ստրուկներ՝ ծառաներ ու աղախիններ.
4. Տաճարական, կամ եկեղեցական, ստրուկներ:

III

ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

1. ԱՐՔՈՒՆԻ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Հին հայ պատմագրական մի քանի միջանկյալ տեղեկություններից յերևում է, վոր նախաքրիստոնեական Հայաստանում գոյություն են ունեցել այսպես կոչված արքունի ստրուկներ: Բերենք այդ վկայություններից յերկու բնորոշ օրինակ:

«Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս յաւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ մինչև յօրն նորին կոտառեան. այլ փոխանակ Ներսեհի զՈւռնակ անուն անուն, և կացուցին փոխանակ նորա գլուխ քրիստոնէութեանն. և էր ստրուկ ՚ի ստրկաց արքունի»[1]:

«Նաև ՚ի մէջ բերէր զամբաստանութիւն նորա Մուշկան Նիւստաւուրա, և յայտ առնէր պատերազմակից ընկերօքն իւրովք. որ և յետ վճարելոյ պատերազմին բազում արիւն նա հնդոյ վաստակ. թէ՛ որպես սուտ երդմամբք խաբէր և իշխացանէր յամրոցացն անտի. էր՝ զոր կոտորէր և էր՝ զոր գերի տանէր զծառայս և զաղախնայս արքունի»[2]:

Ինչպես տեսանք յեր, Փավստոսն ու Ցեղիշեն, քան հայ պատմագիրների սովորության, չեն բացատրում, թե ինչ են արքունի ստրուկները կամ արքունի ծառաները: Այստեղ կարելի յե յերկու կերպ յենթադրել. այդպես էլին կոչվում կամ թագավորին՝ արքային անձնապես պատկանող ստրուկները և կամ արքունիքին, այսինքն մեր ներկա առումով պետության, թագավորի իշխանության յենթակա տերիտորիային պատկանող

---

[1] ՓԲ, IV, ժէ, 127.
[2] նդ., VII, 235.

սուրհանդակը։ Մենք կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի են տերմինները Ձեզնից առաջ անձնական պատկանող սուրհանդակը կոչվելին արքունի, ապա պետք է ապանեյինը, որ մյուս ֆեոդալներին պատկանողներն էլ հորջորջվելու էին համապատասխան ձևով, այն է՝ նախարարական սուրհանդակ, բդեշխական սուրհանդակ, կաթողիկոսական սուրհանդակ և այլն — մի բան, որ բնավ չենք դանում հայ պատմագիրների մոտ։ Ուստի պետք է այն հետևությունը հանդենք, որ այս դեպքում սուրհանդակները կոչվում էին «արքունի»— հասարակական-պետական առումով։ Իսկ արքունի ասելով հայ պատմագիրները միշտ նկատի են ունեցել Բագրատունի անմիջական իշխանության ենթակա տերիտորիան։

Այդ տեսակ սուրհանդակների գոյությունը սովորական և հին Արևելքի պատմության մեջ։ Բաբելացառնում, Ասորեստանում, Պարսկաստանում, որոնք կենտրոնացած ֆեոդալական պետություններ էին բնականաբար Բագրատունի պերիշխանության, կային Բագրատունական սուրհանդակներ, որոնց աշխատանքներն էին ջրանցքների, ճանապարհների, պետական-հասարակական շինությունների, բերդ-ամրոցների կառուցման և այլ նման հանրային շինարարական ձեռնարկությունների համար։ Նույնն ենք տեսնում սուրհանդակության Հունաստանում (իրանները Սալարատյան) և Հռոմում, ուր քաղաքային համայնքները հանդիսանում էին կուլակների տերեր այդպիսի սուրհանդակների, որոնք համարվում էին ոչ թե անհատների, այլ համայնա-պետական պատկանելիք։ Վերջապես Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմին էլ հայտնի են այսպես կոչված homines regii, որոնք, թեև սուրհանդակներ չէին նեղ առումով, այլ ավելի շատ Բագրատունական-պետական ճորտեր, բայց նրանք ամենամեծ հավանականությամբ ծագել էին նախորդ, ավելի վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում գոյություն ունեցող պետական կամ Բագրատունական սուրհանդակներից։

Այս կատեգորիայի սուրհանդակների ծագումը պետք է վերագրել նախկին տոհմային հասարակության մեջ, երբ գյուղական համայնքները, բացի առանձին անհատ-անդամներին պատկանող սուրհանդակներից, իրենց կոլեկտիվ սեփականության ներքո ունեին, դեռևս արտադրական միջոցների շարքում, նաև հատուկ սուրհանդակներ։ Հետևապես հիմք ունենք կարծելու, որ արքունի սուրհանդակները Արշակունյաց հարստության շրջանում հանդիսանում էին արքունական սեփականության Բագրատունական սուրհանդակներ, որոնք գործադրվում էին հասարակական-պետական

կարիքների համար կատարվող աշխատանքներում և, մանավանդ, քաղաների կալվածքներում գործող ձեռնարկությունների մեջ, այն է՝ դանազան հանքային ընդերք, ջրաղացներ, ձկնորսարաններ և այլն։ Փավստոս Բուզանդը հիշատակում է իր Պատմության մեջ քաղաքական ձկնորսարանի մասին. «Եւ դիպեցան (հայ և պարսիկ զորքերը) միմեանց առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռևտուր աւանի, ի ձկնառանան արքունի ի վերայ գետակին»[1]։

Աղվանից կերկրում, որն իր սոցիալ-տնտեսական կարգավորությամբ ու քաղաքական բախտով միշտ սերտորեն կապված է եղել Հայաստանի հետ, տեղեկանում ենք սորուկներ, որոնք միանգամայն հատուկ են հայ պատմագիրների հիշատակած արքունի սորուկներին և աշխատեցվում էին հասարակական-պետական աշխատանքներում։ Այդ մասին բնորոշ վկայություն է բերում Փավստոս Բուզանդն իր Պատմության մեջ Հայոց Արշակ Քաջավորի մորդի Պապի իշխանության շրջանից։

«Եւ այց մինչ դեռ խօսեցեալ գայր զօրն Պարսից ի վերայ Հայոց, և Ուռնայր արքայ Աղուանից իւրով գնդաւն ընդ նոսա, խօսէր Քաջաւերն Աղուանից ընդ այնասիկ՝ որ ընդ իւրն էին, ասէր. Յանձն լեալ ձեզ, յիշելով ի ժամանակի՝ իբրև ձերբակալ առէք. Յանձն լեալ ձեզ, զրաղումս ի նոցանէն ապրեցուածիք. արագացուք զգօրն Յունաց, զրաղումս ի նոցանէն ապրեցուածիք. զի կարեցէք կապեալ առցուք յաղթեանս (մի այլ ձեռագիր որինակում՝ յԱղուանս) ի գործ կատարծութեան զաղտուն որ ի մշէնս պիտոյից ձերոց քաղաքացս ապարանից և այլոց պիտոյից»[2]։

Այս մեր ենթադրությունն արքունի սորուկների մասին ավելի ևս հաստատվում է, երբ ուշադրության ենք առնում Ղազար Փարպեցու և Ցեղիշեի վկայությունները Աբրահամ Քոսովհանդի ու Խորեն եպիսկ. մասին, որոնք պարսից Հազկերտ Բ թագավորի (439 — 457 թ. թ.) հրամանով, մադդեական կրոնը ընդունելու համար, աքսորվել էին Աահաստան աշխատելու, որպես «արքունի մշակներ»։ Այստեղ «մշակ» բառը, մեր կարծիքով, ունի սովորական իմաստ և ոչ թե շինականի, ինչպես ենթադրում է պրոֆ. Հ. Մանանդյանն իր վերջին աշխատության մեջ «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» (էջ 157—158)։ Աբրահամ

[1] ՓԲ. III գլ. Ը, էջ 19.

[2] ՓԲ, V, գլ. Դ, էջ 197.

Աստվանոզի ու Մորն յերեցի մարտիրոսագրության մասին, որի առընչությամբ էլ գործածվում է «մշակ» բառը հիշյալ յերկու մատենագիրների մոտ, առաջ բերենք հետևյալ հատվածները.

«Առեալ ի ներքս (Դենշապուհը) պատմէր թագաւորին Յազկերտի զամենայն գրառս և զխնդիրս երանելի երիցանցն. և թագաւորն հրաժան առեալ ասէ... երկիր պագցեն արեգական և պատուական զկրակն՝ ... արձակեսցին յաշխարհն իւրեանց. ապա թէ չհաւանեսցին՝ պատուհաս կրեսցեն խնդրելոցդ և երթեալ յԱտրպատական մշակութիւն արասցեն ընդ տրդատեան մշակսն». այնուհետև՝ «կարեալ զերկոցունց զականջան՝ հաւն տանել յԱտրպատական ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Շամուռ, կալ անդ նոցա ի հարկի և առնել մշակութիւն տրդատեան»[1];

«Իսկ աշակերտք երանելեացն ի կապանս կային ի քաղաքին։ Եկն գահճապետ մի արքունի և հնար գնոցա ի քաղաքէ անտի արտաքս... Զարչարեաց գնոսա գանիւ... կտրեաց գնոցա ունչս և զականջս և հաւ տանել յԱտրպատական զի կացցեն ի մշակութիւն տրդատեան»[2]։

Վերոբերյալ հատվածներից պարզորոշ հետևում է, որ Աբրահամ Քոստովանողն ու Մորն յերեցը ձերբակալված էլին ու կապանքի մեջ էլին, բացի այդ՝ յենթարկվում են ծանր «գանիւ», և ապա կտրում են նրանց ականջները (ըստ Ագաթիշելի՝ նաև քիթը) ու վերջապես աքսորում պարսկական Ատրպատական, «տրդատեան մշակութեան»։ Ինչպես գիտենք հին աշխարհի տարկատեր կյանքից, տարկությունը կիրառվում էր նաև զորական ժամանակ միջոց, նմանապես տուգանքներին խարում էլին։ Բնավ յերբեք այդպես չէլին վարվում շինականների կամ հոգևորների հետ։ Ուստի, պետք է յենթադրել, որ Աբրահամ Քոստովանողն ու Մորն յերեցը, իբրև քաղաքական հանցավորներ, քաղաքորի դեմ ըմբոստացողներ, յենթարկվում են խստագույն պատժի, այն է՝ տարկության, որի համար էլ խարվում են և ապա աքսորվում այնտեղ, ուր, սովորական հավանականության համաձայն, դաժանագույն աշխատանքներ էլին կատարվում «տրդատեան տարուկներուն» միջոցով, որոնց շարքում, ըստ վերոհիշյալ պատմագիրների վկայության, կային նաև շատ քրիստոնյա «տրդատեան մշակներ»։ Հիրավի, այդտեղ քրիստոնյա «տրդատեան մշակների» ոգևորության Աբրահամն

---

[1] ՂՓ, II, 230—231.

[2] Նգ, 237.

ազատությունն և սահմանում (Աբրահամն յերկոցն այդ միջոցում վախճանվում է, չդիմանալով դաժան պայմաններին), փրկանք հատուցանելով, վորը հավաքել էին այդ «արքունի մշակներն» իրենց մեջ։ Իսկ փրկանքով ազատվել կարող էին միայն ստրուկները և վոչ ինքնակամները կամ ճորտերը, վորոնք անպայման կապված էին հողի հետ։

Պրոֆ. Հ. Մանանդյանը, հիմնվելով Ղազար Փարպեցու վերոբերյալ՝ «կալ անդ նոցա ի հարկի» խոսքերի վրա, հակառակ Ա. Մ. Գարսեղաշյանի կարծիքին, պնդում է, վոր Աբրահամ Խոսովանողի համար վճարված գումարը փրկանք չի եղել, այլ այն հարկն է, վոր նա, «ի հարկի ծառայության» մեջ գտնվելով իբրև շինական, պետք է վճարեր ցմահ։ Այս դեպքում Ղազար Փարպեցու «կալ անդ նոցա ի հարկի» պետք է հասկանալ վոչ թե հատուցանելի հարկի առումով, վորը պրված կլիներ «ի հարկի ծառայության» խոսքերով, այլ նշանակում է հարկադրանք, բռնի ստիպում, հարկադրական ճնշում։ Յեվ վերջապես, յեթե գառ հարկ եր, ինչպես կարծում է Հ. Մանանդյանը, ապա ինչպես եր չափվելու այդ «հարկը» ցմահ, յերբ վոչ վոք չեր կարող կանխատեսել, թե վորքան եր տևելու նրա կյանքը. իսկ ազատագրումը բոշել, թե վորքան եր տևելու նրա կյանքը. իսկ ազատագրումը կարող եր կիրառվել միմիայն ստրուկների նկատմամբ, սովորաբար, յերբ հատուցվում եր փրկանք, վորով չափվում եր ստրկի արժեքը։

«Մշակ» բառը ստրկի առումով կիրառելը մենք գտնում ենք նաև Զենոբ Գլակի՝ «Պատմութիւն Տարոնոյ» յերկի մեջ։ Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչին ուղղած մի նամակում ի միջի այլոց բերված են հետևյալ խոսքերը.

«...Բայց արդ ազատեմ զքեզ, որպանիկ մշակդ աստծոյ, զի հրամայեցեալ միտեմ ի պաշտօնէիցդ քոց՝ մնալ զրով առաքել զի հրամայեցեալ միտեմ ի պաշտօնէիցդ քոց՝ մնալ զրով առաքել զրուցատուութիւն ձերում ճանապարհորդութեան...»[1]։ Այստեղ «մշակ աստծոյ» բառերը գործածված են իբրև հոմանիշ «ծառայ աստծոյ» տերմինին, servus dei, раб божий — ստրուկ աստծոյ, ծոյլ իմաստով, վոր այնքան գործածական և սիրելի մեր որերը կրոնա-կղերական տերմինաբանության մեջ իբրև հոգևոր անձերի ստորադաս։

Վերջապես «մշակ» բառի լեզվաբանական վերլուծումն էլ մեզ բերում է նրա «ստրուկ» իմաստավորմանը։ Ինչպես Ն. Ա-

[1] ՁԳ, էջ 17.

պոնցն և ապացուցում, «մշակ» բառն ապրարանական ծագումն ունի, հանդիսանալով ցեղական անուն և բխում է Մասիս, Մոսխ, կամ Մուսկ ժողովրդի անունից (այստեղից էլ Մուշ քաղաքի հնագույնյան անունը Տարոնում), որն ապրում էր հին Հայաստանի սահմաններում։ Արմեններին հետզհետե պրավելով Հայաստանը, նվաճում են տեղաբնակ ժողովուրդներին շարքում նաև մոսխերին, որոնք բոլորը չկրին կարողացել ճողոպրել ու պահել այժմյան Վրաստանի սահմաններում։ Հաղիվական նվաճողները շահագործում են այդ ստրկացված ու ճնշված ցեղը, որն աշխատեցնում էր յերբեմն իրեն պատկանած, իսկ այժմ նվաճողների սեփականության դարձած հողերի վրա, անշուշտ, ստրկական աշխատանքի վիճակում։ Այստեղից էլ Մոսխ-Մուսկ = Մուշկ ցեղային անունը լեզվաբանական հնչյունափոխությամբ դառնում է «մշակ», նշանակելով ընդհանրապես ստրկացած աշխատող, սպրկացրած հպատակ, որ այնուհետև տանում է հասարակ անվան իմաստ[1]։ Հիրավի, սկզբի վերջին ժամանակներում, ինչպես վկայում են պատմական ավյալները, հայ գյուղական կենցաղում, մանավանդ առանձնահատկի մեջ, մշակ էին կոչվում անպատիվ այն բանվորները, որոնք յերկարատև վարձվում էին քե անասին, քե դաշտային և քե այլ գյուղատնտեսական աշխատանքների համար։

2. ՀՈՐՏԱՑԱԾ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Հին Հայաստանի արտադրության ներքին ճյուղերն էին յերկրագործության ու անասնապահության, որոնք բնական բնանկության էին հանդիսանում։ Ահա այդ ասպարեզում էր շահագործվում գլխավորապես ստրուկների աշխատանքը։ Սակայն միանգամայն սրբրեր էր ստրկական աշխատանքի կիրառումը նախաֆեոդալական հասարակության ու ֆեոդալական հասարակության մեջ։ Նախաֆեոդալական հասարակության մեջ ստրուկը դուրս էր արտադրության միջոցներից, քանի որ ինքն էլ իր անձով դառնում էր յուրաքանչյուր արտադրական միջոց, «կենդանի» գործիք, որն ստրկատերը՝ լիներ նա առանձին նահապետական ընտանիքը կամ պետական հասարակությունը, անխտիր կիրառում էր անխտիր անասնության բոլոր

[1] *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, եջ 436.

հյուղերում, ժանապահող դյուղատնտեսության բնագավառում, ինչը առնվի քաշքշուկով դեռևս հողային հարաբերություններն այնքան մեծ չափերով չէին կենտրոնացվել առանձին անհատների սեփականատիրության ներքո։ Այստեղ սրուկն անմիջապես շահագործվում էր սարկատիրոջ բոլանդակ անտեսության մեջ։

Այլ բան էր ֆեոդալ հատարակության մեջ, ուր արտադրական պայմանները վորոշ չափով փոխում էին սրուկների շահագործման նախկին կեղանակը։ Ֆեոդալական հողատիրության հիմնական հատկանիշն այն էր, վոր այստեղ խոշոր հողատիրությունը զուգակցվում էր մանր անտեսության հետ։ Ֆեոդալ կալվածատերը, կենտրոնացրած ունենալով իր ձեռքին յոգնատիպ հողային սեփականություն, անկարող էր այդ անագին տարածության վրա սեփական խոշոր անտեսություն վարել այն ժամանակվա արտադրողական ուժերի զարգացման պայմաններում։ Ուստի ավելի շահավետ էր դառնում ֆեոդալ-կալվածատերոջ համար վերջ ին շահագործել սրկական աշխատանքն իր սեփական դյուղատնտեսության մեջ իրրև արտադրական միջոց, այլ ընդհակառակը, զրաժարվելով նրան արտադրական ճնշումը, դարձնել սրուկին անմիջական արտադրող և ոգտվել նրա արտադրած արդյունքներից։

Այդ նպատակով սրուկներին հատկացվում էին հողատարածություններ՝ մշակության համար, ուր նրանք բնակություն էին հաստատում իրրև ժանր յերկրագործներ և հիմնում սեփական ընտանիք։ Թեև այս դեպքում սրուկը ձեռք էր բերում վոտանավորություն, սակայն դեռևս պահպանում էր իր սրկական դրությունից։ Նա շարունակում էր կախումն ունենալ իր տիրոջից՝ ամրացված լինելով տիրոջ սեփականությունը համարվող հողին ու կապված լինելով անձնական պարտականություններով դեպի տերը, այն է՝ կոռով ու բարքրայով, ֆեոդալական շահագործման այդ կաշկանդիչ ձևերով։ Այդ «վերարնակ սրուկները», վորոնցից հետագայում դոյացան ճորտ դյուղացիները և միաձուլվեցին ճորտացած, նախկին ազատ դյուղացիության մասայի հետ, միջնադարյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի սխտեմում կոչվում էին servi casati,

այսինքն «խրճիթավոր ստրուկներ», անփական խրճիթ (casa) ունեցող ստրուկներ։ Servi casati-ներին հանձնված հողերը կոչվում էին ստրկական — mansi servites, իսկ իրենք՝ servi casati-ները համարվում էին յուրատեսակ անշարժ գույք, հողի անխզելի պատկանելիք. նրանց կարելի էր վաճառել միմիայն իրենց հողի հետ միասին, որին նրանք ամրացված էին ընդմիշտ։

Այսպիսով, ստրուկների դասակարգը հետզհետե կերպարանափոխվում և վեր էր աճվում ժառանգական ճորտ գյուղացիների դասակարգի։

Ահա այդպիսի համանիշ գծեր էին նշմարում Հայաստանի ստրկության իրնամիտաւուսի։ Թեև հայ մատենագրության մեջ առայժմ չենք գտնում հիմնավոր տվյալներ այդ մասին, սակայն չենքադրում ենք, որ Հայաստանի ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում ստրուկներին աշխատեցնում էին ագարակներում, որոնք, մեր կարծիքով, համապատասխանում էին կալվածատեր ֆեոդալների սեփական, նրանց ձեռքով անմիջորեն վարվող տնտեսություններ։ Ուրեմն այս դեպքում, հակառակ պրոֆ. Հ. Մանանդյանի տեսակետի («Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», էջ 177—178), կարծում ենք, որ հին Հայաստանի ֆեոդալական պայմաններում գոյություն և ունեցել որոշ չափով նաև Gutsherrschaft-ի սիստեմը, երբը ֆեոդալը վարում էր իր սեփական մեծ տնտեսություններ։ Այդ սիստեմը տակավին գոյություն և ունեցել Հայաստանի խալդական շրջանում, ինչպես այդ մենք փորձում ենք ապացուցել «Հին Հայաստանի կուլտուրան» մեր աշխատության III հատորում։ Այդ տնտեսությունների բազաները էին ագարակները և գաստակները։

Ագարակ բառը հին սեմիթական ծագում ունի, որից գոյացել են նաև հին հունական agros և լատինական ager, որ նշանակում է դաշտ, արտ, ընդհանրապես գյուղատնտեսական մշակման հող։ Պետք է ընդգծել, որ ագարակները դաշտերում գտնվող խոշոր կալվածատիրական տնտեսություններ էին, որոնք վարվում էին կալվածատեր ֆեոդալի անմիջական տնտեսության ներքո, հետևապես կարող էին շահագործվել միմիայն ստրուկների աշխատանքով։ Այդ տնտեսությունը հիմնում ենք այն վարաի վրա, որ հին հայ մատենագիրները միշտ տարբերում են իրարից գյուղ և ագարակ տերմիններները և միաժամանակ այդ տերմիններն էլ գործածում են իրար կողքի։ Բայց մենք պի-

անդր, որ գյուղերի աղատագրությունը դուռ հորտակաև, շինականային եր. թեև գյուղերը պատկանում էին ֆեոդալներին, և հորտակաև աղատագրությունը ֆեոդալների շահագործման կեղտանակի մեջ եր մնում, բայց գյուղացիական անտեսությունը բըլնավ չեր կենթարկվում ֆեոդալի անմիջական անորինության. դա սակ նրա ենթատի աղբյուրն եր, որ ապահովում եր գլխավորապես բանրայով և կուսային ծառայություններով։ Գյուղի ու ագարակի այդ տարբերության մեջ էլ պետք և որոնել աղատագրողների ֆեոդալական շահագործման կերկու տարբեր ձևերը։ Եթե գյուղի շահագործվողները շինականներ կամ հորտեր էին, ապա ագարակի շահագործվողները կարող էին լինել միայն ստրուկներ, որոնք գտնվում էին սերտ անմիջական անորինության ու շահագործման տակ, որպեսզի հնարավոր լիներ վարելու ագարակային, այսինքն կալվածատեր ֆեոդալի սեփական անտեսությունը։

Առաջ բերենք մի կերկու բնորոշ որինակներ գյուղի և ագարակի մասին։

Փավստոս Բուզանդը պատմում և, թե ինչպես Ներսես կաթողիկոսը, Փառնն կաթուղիկոսի վորդին, «խաղակատակ» եր անում և իր սիմոսությունները զվարճացնում հայ թագավորներին, վորպեսզի նրանցից կալվածներ ընծա առնես. «Իսկ թագաւորքն զմուրհակս գիւղաց կամ զագարակաց գրեալ և կնքեալ դնէին ի վերայ ոտին Յոհաննու փոխանակ ընդ մոդաց իւրեանց. և ի թագաւորացն Հայոց առացաւ իւր գիւղս և ագարակս և գանձս»[1]։

«Որոց [իր քրոջ վորդիներ վարդան, Համայակ ու Համազասպ Մամիկոնյաններին] եա և կնքեաց առքր այրն Աստուծոյ Սահակ [կաթուղիկոս] զաւազուանս գիւղից իւրոց և ագարակաց և որ ինչ մի անգամ էր իւր՝ եա նոցա ի ժառանգութիւն և զաւակի նոցա մինչև ցյաւիտեան»[2]։

«Եւ գլխաւոր նախարարքն մեր յապահովեցեալք և հանգուցեալք ի հինից աստիճանաց՝ շինէին եկեղեցիս վիմարդ հաստատեղոյս ձուլեալ կրով՝ ի մեհենատանն և յաւերս և յագարակս»[3]. .

---

[1] ՓԲ, VI, ժ, 277—278։

[2] ՂՓ, I, ԺԸ, եջ 76։

[3] Հովհաննես կաթուղիկոս Դրասխանակերտցի, եջ 199.

Ուշագրավ է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ներկայիս 11. գլուխում հիշատակված կանոնը, որը նա հարմարեցրել է հին հայ մատենագրական նյութերի հիման վրա (օրինակ՝ Մովսես Խորենացու Պատմության II, Ը, եջ 110) և որի մեջ նա ասում է. «Եւ զեղջուց նմանապէս առնուլ պատիւ լեզի քան զնակչաց ազատի»[1]: Այստեղ ակնարկ արդեն կատարվում է գյուղը—վորի բնակիչները, անասնակուլա, շինականներ են — ազատականից, վորի բնակիչները, ինչպես տեսանում ենք, իրենց սոցիալական դրությամբ առաջ են եղել, քան գյուղի բնակիչները, շինականները, իսկ այդպիսիները կարող էին լինել միմիայն ազատականները:

Նախաբարեկան շրջանում, ինչպես կարելի է կռահել հայ մատենագիրների ամենահին աղբյուրներից, ազատականներին բնակեցնում էին նաև պատատեղերում: Բնորոշ է, վոր հայ մատենագիրները այստեղ էլ հաճախ հիշատակում են դատաստանները գյուղի հետ միասին, ինչպես անում են ազատական նկատմամբ. «Եւ զանգամ ի պահապանս գրան արքունի պատրաստէ գնալոյս, զմի ի իւրաքանչիւր վաստկովք՝ ի նոյնհինգ զաբմից քաղաքացոյն՝ որ՝ ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս մատենագրեցան՝ ի հարանց առացեալ գիտել և դատաստանից»[2]: Բայց թե ինչ տարբերություն կար ազատական և գյուղատականների միջև, հայ մատենագիրները չեն բացատրում: Պետք է ենթադրել, վոր նրանք ներկուսն էլ նույն նշանակություն ունեին ըստ էության, թեպետ այդ տարբերությամբ միայն, վոր գյուղատականն ավելի մեծ եր յուր տարածությամբ ու անասունների քանակով, ուր շատ անգամ բնակություն ուներ կալվածատեր իշխանը, նման դեպք առասական կալվածատերական усадьба-ին կամ գերմանական Frohnhoi-ին, իսկ «ազատականը» իրեն տերմին ավելի հին ծագում ունի և իր նյութական նախակ անառանություն եր ներկայացնում:

Դատաստանագրքում բառի ծագումը հայ լեզվագիտության մեջ ընդունված և բացատրել հին-պարս. dasta = ձեռք և կերտ = շինել, կատարել բառերի միանգամայն հետևողական նշանակում և այն վայրը, վոր շինված և կալվածատեր ֆեոդալի ձեռքով և ուրիշ վաղեմի հիմնավորից գյուղը չեր: Հետագրքերը և

---

[1] ՄԳ, եջ 387.

[2] ՄԽ, II, Ը, եջ 104—105.

վոր հայ հին մատենագրության մեջ շատ հաճախ դաստակերտ բառի փոխարեն նույն առումով գործածվում է ձեռակերտ տերմինը: Սակայն մեզ ավելի ճիշտ և ինքնուրույն հայագետ Յոզեֆ Կարստի վերլուծությունը, որի համաձայն դաստակերտի սկզբնական ձևը պետք է վերջ ի dasta = ձեռք, այլ հայ-իրանական daši = դաշտ բառից[1]: Ըստ նրա «դաստակերտ» (դաշտակերտ) նույն իմաստավորումն է պարունակում, ինչ որ «ագարակ» հայերեն տերմինը, որի առաջին մասը, արմատը՝ «ագար» — նույնանիշ է հունարեն agros ու լատիներեն ager = դաշտ բառին:

Դաստակերտները իրենց էությամբ գյուղամոններ էին, որոնք, ինչպես պետք է ենթադրել, կառուցված լինելով գյուղերին կից, պոտենցիալ էին ներկայացնում անմիջական սեփականության, նրա անձնական սեփականատիրության ներքո, անորոշության, իսկ հետագայում՝ ֆեոդալական իրավունքների հիման վրա: Դաստակերտների գյուղամոն լինելու մասին վկայում են Զենոբ Գլակի խոսքերը. «Երկասանան դաստակերտս ես նոսա...» և այնուհետև մի փոքր անվանում է «սեան», «գյուղսեան», «սեանագործք». «Եւ ընդ այսոքեանս ունէին սոքա իրենց խաշնոց խաշնոց արօտականս գտանել Հաշտենից: Այլ այս սեանագործք ի բուն սեան էին կոչին ի ծառայութիւն, զոր և իշխանք գործեալ հաստատեցին ի սէր եկեղեցւոյն յամս երկուս և երկու թուով»[2]:

Զենոբ Գլակից վերցված այս մեջբերումը հիմք է տալիս կարծելու, որ հիշյալ դաստակերտները անասնապահական արտադրության հետ կապված լինելով, որոնք պահանջում էին հեռանոտական սեանքեր, որոնք պատկանում էին հոգևոր ֆեոդալների անմիջական տնօրինության և շահագործվում էին հոգևոր ֆեոդալների անմիջական տնօրինությամբ, ինչպես այդ պետք է հետևցնել «ընդարձակ ունէին» և «ի ծառայութիւն» խոսքերից: Այդ շահագործումը, որը ավելի զնգում է «ի ծառայութիւն» ձևակերպ ունեցվածքում, կարող էր լինել միայն տուրքերի աշխատանքը, որով իրականում հետևություն է առնվում ընդարձակվող ֆեոդալական տնտեսությունը: Անշուշտ, այստեղ խոսքը չի վերաբերում շինականներին, որոնք, ունենալով գյուղացիական

---

1 *Joseph Karst*, Geschichte der armenischen Philologie in kritischer Beleuchtung, էջ 55 և 56, ծանոթություն:

2 Զգ, էջ 37.

անառակությունն, կարող էին «ընդարձակել» միայն իրենց ընտանեսիրությունը և վճիռ ի սրտին ունենալ և վարանոց ֆեոդալական շահագործումը Զևնոր Գլակը պետք է վարակեր հին հայ մատենագրության մեջ առավարար հիշատակվող «ի հարկի ծառայությունն» բառերով, ուր «հարկը» շինականների նկատմամբ հանգցվում է հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պայմաններում վարպետ ֆեոդալին վճարվող ունուտ վոր իրոք դատակնքությունը բնավ կնշվում էին տուրքերով, դա բացատրում է Մովսես Խորենացու խոսքերից, ի՞նչպես Սմբատ սպարապետը Յերվանդից գերի վերցրած 500 ծառաները, վոր նա նվիրեր տացյալ Աբուսահլ քաղաքացուց, «տարեալ բնակեցուցանէ ի քիւրանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն»[1],

Բնորոշ է, ըստ Փավստոս Բուզանդի գաղափարի, չարագործ Արշակավան քաղաքի հիմնադրումը, վոր Արշակ Բ կառուցել էր սկզբում իրրև դատակնքու, հետագայում իր անմիջական անօրինության նպատակով կայսրածական բնակատեղի. «Զայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դատակնքու մի ի հովիտն անուանեալ ի կոզ գետառ»... Յետ ապա այդ դատակնքը բնակչության բազմացումով դառնում է ավան, իսկ այնուհետև՝ քաղաք. «Էին գեղին ասանտանայր, քաղաքանայր. մեծացաւ, բազմացաւ և ելից զհովիտն ամենայն...[2]»

Դատակնքականների անմիջական կախումն ֆեոդալ կայսրածից երկրորդից և սրա անձնական անօրինման ու իրավունքի տարածումը դատակնքի վրա՝ բացատրում են Աղվանից վաչկատուն արքայի կանոնների ժԲ հոդվածից. «Ազատ արանց՝ որչափ իշխանացն դատակնքք են, զերից առանց հպիտակապահ մի իշխանացն հանել, և մի հպիտակապան իշխանացէ հանել առանց նոցա և առնել»...[3]

Կայսրածական իշխանները կարող էին դատակնքը վաճառել կամ նվիրաբերել, բայց այս դեպքում վաճառվում և նվիրաբերվում էին նաև այդ տնտեսության ամբացած խոհանոցային արտադրողները, այն է՝ տուրքնները. Այդ տեսիլ հիշատակներ, բացի Զևնոր Գլակի վերոբերյալ վկայության վերջին մասից, նաև մի շերեփ այլ օրինակներ:

---

[1] ՄԽ, II, ԽԸ, էջ 172.

[2] ՓԲ, III, ԺԲ, էջ 109, 110.

[3] «Կանոնք ս. Ժողովոյ և հարց հինգերորդ», պրակ Ա, խմբ. Արխատակ արքեպիսկոպոս Դավթյան. 1904 թ., Թիֆլիս, էջ 110.

«Զ պատարագն և զ պատարագսն՝ զպատասեարսն քրմօքն հանդերձ և նոցին զնամովքն և զսահմանօքն՝ ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեանն»[1]: Ներկա դեպքում «պատասեարսն» հասկանալու են պատարակների ծառաները, որոնք, ինչպես վերը դատարակների հյությունը բացատրվիս ցույց տվինք, վոչ այլ ինչ էին, եթե վոչ սպասուհներ, բայց վոչ շինականներ, մանավանդ վոր նույն պարբերության մեջ այնուհետև ասվում է, թե նվիրաբերվել են «ի ծառայութիւն սպասաւորութեանն». մինչդեռ շինականներն իրենց հողերով հանդերձ վոչ թե «սպասասւորներ» էին, այլ հարկատուներ՝ ռնուսա (թե աշխատանքային և թե արդյունքային) հատուցանողներ:

«Եւ պետօքն (Թորգան) ամենայն դասակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եկեղեցւոյն նուիրեցին»[2]:

«Յայնմ ժամու և ապագային նոցա կամաւ սիրոյ իւրաքանչիւրքն հանդերձ՝ ի ձեռն Մեծին Գրիգորի, արքայի ընդունելով ի Չլոյն, տալ նմա ժառանգութիւն զմեծ դասակերտն Աղուաշխի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ»[3]:

Վերոբերյալ վերջին խոսքերի հիման վրա հավանական ենք դնում, վոր դասակերտն սկզբներում, երբ նա սոսկ կալվածական տնտեսություն էր հանդիսանում, չէր կրում հատուկ անուն, հետագայում միայն, երբ վայրը բնակչության ավարտեցավ ու սահմաններն ծավալումով առանում է այլ նշանակություն և կորցնում իր նախկին բնույթը, նա դառնում էր ավան, ամրոց կամ քաղաք և ընդամին յուրացնում էր հատուկ անուն, ինչպես օրինակ՝ Դրասխանակերտը, Աղշակավանը և մի ամբողջ շարք դասակերտներ, որոնք հիշատակվում են հայ պատմագրության մեջ:

Վերոհիշյալ մեջբերություններից ակնհայտ է, վոր դասակերտները հանդիսանում էին ֆեոդալ իշխանների անձնական կալվածքներ և նրանց «ծառայության» ներքո գտնվող տնտեսությունները, ուստի և տարեկաններին, գլխավորապես գերիներին և այլ ծառաներին, առաջին հերթին բնակեցնում էին իրենց տան ծառաներին, սպասուհներին: Այդ են վկայում հետևյալ վկայությունները:

---

[1] ԱԳ, ՃԼ, 781, եջ 397.

[2] ԱԳ, ՃԽ, 784, եջ 398.

[3] Մխ, Գ, եջ 242.

«Յայնժամ Սմբատայ զծառայն Երուսաղէմ, զոր գերեացն Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ՚ի քիւրանոյ Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զՆոռակերտն»[1]:

«Իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աժդահակայ և զրազուհս ի սերմանէ Աժդահակայ ազգիկեանն՝ հանգերձ պատանեկօք և այլ բազում գերեօք, որչափ քէ աւելի քան զրիւր մի, բնակեցուցանէ յարևելեայս ուստ մեծի լերինն՝ մինչև ի սահմանս Գողթան, որ են Տաճքաստ, Ոսկիոտայ, Դաժդոյնք և որ այլք առ եղերբ գետոյն զառաջինսն գաւառակերս»[2]:

Սակայն հայ մատենագրական ավյալներից յերևում է, որ Բագավորները, ինչպես Տրդատն Մեծ կամ Վաղարշակն[3] ու նախարարները գերիներին վորոշ դեպքերում բնակեցնում էին նաև գյուղերում ու շինություններում: Հին Հայաստանի գյուղերն ու շինություններն այն վայրերն էին, ուր նատած էին ակրեայ, ոռոգային հատարակութիւնն շրջանում, ապատ համայնիկներ, իսկ այնուհետև, ֆեոդալական շրջանում, ճորտացած գյուղական համայնքները, շինական զասակարգը: Հետևապես ֆեոդալ իշխաններն, այդտեղ բնակեցնելով գերիներին ու ազատացնելով հողին, իրրև ճորտացած արտադնիների, չէին նայում նրանց վրա իրրև իրենցից անմիջապես կախված արտադնիների, քանի վոր վերջիններիս չէին զանում «արտադրական զործիք», չէին աշխատում անմիջապես կալվածատիրոջ պատկանող անտեսութեանում, այլ իրենց անձնական անտեսութեան մեջ: Այս դեպքում պետք և չէր նրանց պրել, վոր այդ ճորտ արտադնիները, ունենալով արտադրութեան անհրաժեշտ վորոշ միջոցներ, ժամանակի ընթացքում ձեռնաւորում էին իրենց համապատասխան ճորտերի հետ և զառնում շինականներ, իսպառ դադրս զրկով արդիական վիճակից:

Թէ ինչպես եր արտադնայութիւն ճորտացած արտադնիների, հին Հայաստանի այդ servi casati-ների կախումն իրենց ֆեոդալ տերերից կամ ինչ հարաբերութիւններով էին նրանք կապված իրենց շահագործող կալվածատերերի հետ, հայ մատենագրական ավյալները մեզ տեղեկութիւններ չեն տալիս: Սակայն ուշադրութիւն առնելով արտադրութիւն ֆեոդալական հետագայի ուսումնասիրած բնութիւն արտադնիների և ճորտերի վերաբերմամբ պրած բոլոր տեղերում, դժվար չի կառնի, վոր այդ ճորտացած

[1] Մխ, II, ԽՀ, էջ 172.
[2] Մխ, I, Լ, էջ 84—85.
[3] Մխ, II, Ը, էջ 105.

ստրուկները, գոնե սկզբնական շրջանում, չէին թույլատրվում ունենալ ընտանիք։ Համենայն դեպս իրենց անհնազանդության պատճառով նրանք միանգամայն անտեսական ու սոցիալական դրությամբ նրանք միանգամայն տարբերվում էին շինականներից, չէին լինում, շնորհիվ իրենց անապատ վիճակի ու անձնական անմիջական կախման տիրոջից, ամենի դաժան աշխատանքի և անդուլ շահագործման։

Ըստ էության, ճորտացած ստրուկները շարունակում էին գոյություն ունենալ նաև միջնադարյան Հայաստանում, մանավանդ Կիլիկյան թագավորության մեջ, ուր ստրկության ինստիտուտը, նայած մեզ հասած պատմական ավյալներին, զարգացած էր բավականին մեծ չափերով։ Դա բացատրվում է Սմբատ Գունդստաբլի (Սպարապետի) դատաստանագրքից, ուր նա ստրուկները (ծառաները) և ճորտերի հետ միասին հիշատակում է նաև այսպես կոչված պարիկոսներ[1], որոնցից առաջինը Կիլիկյան հայ Դատաստանագրքի մեջ մտել է Բյուզանդական իրավունքից, ուր այդ անձինքը հորջորջվում են pàroikos։ Վերջիններիս հոգվածից պետք է այն հետևությունն անել, որ պարիկոսը մի ստրուկ է իր խնամակալ տանուտերի և մեծ շինական, այլ իր սոցիալական նշանակությամբ բռնում է այդ յերկուսի միջին տեղը։ Պրոֆ. Յոզ. Կարստը Սմբատի Դատաստանագրքին վերաբերող վերը հիշված գերմաներեն ուսումնասիրության մեջ, նմանատիպ հայ հին իրավունքի պատմության նվիրված աշխատության մեջ[2] պարիկոսներին համարում է հողին ամրացված ստրուկներ — Grundsklaven։ Հետևապես նրանք վորոշ չափով հոմանիշ են մեր ակնարկած ճորտացած ստրուկներին։

Ճորտացած ստրուկների յերբեմնի գոյությամբ պետք է բացատրել, որ շատ հաճախ մեր միջնադարյան մատենագրության մեջ ստրուկ և ճորտ բառերը խառնում են, նույնանիշ իմաստ տալով այդ յերկու տերմիններին։ Նույնիսկ 18-րդ և 19-րդ դարի սկզբի արխիվային վավերագրերին նայած, ինչպես որ նկատ՝ Թիֆլիսի ու Ջուղայի նահանգների հայ հոգևոր կոնսիստորիաների գործերում, շատ անգամ ստրուկ բառը գոր-

---

[1] Հմմտ. ՃԺԸ կան Յոզեֆ Կարստի հրատարակած օրինակի՝ „Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert", II B., եջ 248, կամ ՃԻԳ հոգված, ըստ Աբգեն Ղանճյանի հրատ. օրինակի։

[2] Grundriss der Geschichte des armenischen Rechts — „Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft", B. XX, Heft 1, 1907, եջ 57.

ծածվում և ձորտի իմաստով, յերբ խոսվում և վանքապատկան ու յեկեղեցապատկան կալվածքներում նստած ձորտերի մասին։ Այս հանգամանքը շատ բնորոշ վկայում և, թե ինչպես յերկար ու ձիգ դարեր անցնելուց հետո, յերբ այլևս վերացվել էր սոցիալական անհավասարությունը, այնուամենայնիվ «ճորտ» տերմինն իմաստավորվում էր «սորուկ» սոցիալական առումով, որը հնազանդ մի մնացուկ և այն սորուկների իրական դրությունից, որոնք ճորտացած էլին։

3. ՏՆԱՅԻՆ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Յեվթե ֆեոդալական կալվածքներում ու հազերում պյուպանատնտեսության մեջ շահագործվում էր սոսկական աշխատանքը, ապա սորուկները ևս առավել ոգտագործվում էլին կալվածատեր ֆեոդալի տնային տնտեսության մեջ. դրանք տնային սորուկներ էլին։ Հին Հռոմում այդ տեսակ սորուկները կոչվում էլին oikétai կամ oikées, հին Հռոմում famulus, իսկ միջնադարյան ֆեոդալական Յեվրոպայում servi manentes։ Այս բանրուկները կազմում էլին առանձին մի կատեգորիա, իհարկե, հողազուրկ, բայց անձնապես կախված էլին ֆեոդալից, որի տանը նրանք միշտ աշխատում էլին, կատարելով այն ամենը, ինչ որ առնչություն ուներ տնային տնտեսության հետ։ Զանազան տեսակ սպասավորներ, նաժիշտներ, դայակներ, արհեստավորներ, կարողներ (դերձակներ), մանագործներ, ջուլհակներ, կաուպաններ, պարտիզպաններ, տավարածներ, վերակացուներ, գործակատարներ և այլն, և այլն, մի խոսքով՝ ֆեոդալի բազմակողմանի տնային տնտեսության կարիքները, կենցաղային բոլոր սպասարկան պահանջները սերտ բնատնտեսության պայմաններում՝ բավարարվում էլին տնային ինքնամփոփ տնտեսության արտադրանքներով, որոնք ստեղծվում էլին տնային սորուկների աշխատանքի շահագործմամբ։ Այս կարգի սորուկների մեջ շահագործվում էլին մի՛ միայն սպասարկիկ, այլև, ավելի մեծ չափերով՝ հանապ, որոնք, բացի այդ, պետք և բավարարեին նաև ֆեոդալների տեսական պահանջները, հանդես գալով հարճերի դերում։

Ահա այս տնային սորուկներն էլին, որ հայ ֆեոդալական տնտեսության մեջ իրենց իսկական իմաստով կոչվում էլին «ծառա» և «աղախին»։

Առաջ բերինք հայ մատենագրությունից մի քանի բնորոշ օրինակներ, որոնք վկայում են անալին տարբերության մասին։

Արրահամ Կաթողիկոսի «Վկայք արեւելից» գրության մեջ (եջ 162) պատմվում է, թե ինչպես մոգպետը, կամենալով հրապուրել քրիստոնյա Յեղանդուխտին, կարգադրում է. «Զի երանելին Եղանդուխտ առցուցանիցին առ դրաւք ապարանսին իւրոց և ցուցցին նմա զամենայն արարս նորա և զրազմունս իւր, զի ծառայիցէ նորա և զապրուստն, զի հանցին առաջի թիւն ծառայից նորա և զապրուստն, զի տեսանիցէ զամենայն նորա, զի անառանելով զրազմութիւնն առացուածոց նորա հաւանեսցի լինել նմա կնութեան»։

Ագաւանեղի վարդի Հովսեփը «բնակիչս աշխարհին (Հայոց) վարեալ ի պերսութիւն, վաճառակուր առնել ի կողմանս Ասորոց և յամենայն տանմանս տէրութեան տաճկաց. և զկէս գերեաց ընդ իւրեանց ունելով ի քաղաքն, լինել իւրեանց ջրկիրս և փայտակոտրս»[1]։

«Եթէ կին ոք արար և առեալ պատահեայ, և այրն հանց գնա վասն ամլութեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տունէ թէ՛ ապրանքն, թէ՛ անասունն, թէ՛ հանդերձ, թէ՛ արծաթ, առնուլ իշխան է և գնալ»[2]։

«Գահանայք մի արբեցողք և մի հանդգնակորոզք և մի ածաբաղխն պատճառս առնեալ և կամ՝ ի կապանաց պատճառել, նզկաց՝ ի տունս առնել զպարշելիսն, զոր ոչ հրամայեն օրէնք»[3]։

«Իսկ զայրն Մամիկոնեան գ՝վարդ ոչ միայն լոկ անձամբ, այլև ծառայիւք, զրամբ և կազմածով, յամուր անկանել շահատանելն, ՝ի բարձրաբերձ պարտապանն և յաստարակիկ բազմանելն պահապանացն, ընկալեալ իբրև զարծուի ՝ի թեւս իւր և մուխինէ պահապանացն, ընկալեալ իբրև զարծուի ՝ի թեւս իւր և ընդ բազում անցուցեալ օխեանս, ածեալ հասուցանէր խաղաղութեամբ ՝ի յերկիրս Հայոց»[4]։

Տնային տարբերության զարգացումը նկատվում է դվխավոր Արևելքում՝ Փոքր ու Առաջավոր Ասիայում, ուր յուրաքանչյուր ազգային-տնտեսական պայմաններում նա շատ տարբեր հատուկ

անդամին հավասար անձն և կամ հնարավորություն էր տա-նում իր սեփական ընտանիքն ունենալու[1]։

Բացի այդ՝ անապին սորվունների վիճակը, համեմատած այս կառավարիչի սորվունների հետ, ավելի տանելի էր ու ավելի մեղմ։ Դա հասկանալի է. անապին սարկավագությունն իր զարգացմամբ խիստ շարունակություն և նահապետական սարկավագին, որ սկսել էր գոյանալ տոհմային հասարակության մեջ և ապա տոհմի քայքայումով նոր ապրել — անհատական պայմաններում առանում էր շահագործման համապատասխան ձևեր։ Այդպես էր նաև ֆեոդալական հասարակության մեջ, ուր տոհմային հասարակակարգի արտոնյալների վերապրուկներով՝ կայուն էր մնում անապին սարկավագությունն սորվունների այլ կատեգորիաներին մոտենալիս։

4. ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Ինչպես հայտնի է, հասարակության ֆեոդալականացումով կրոնական հաստատությունները ևս սացան համապատասխան բնույթ. առաջացավ կրոնա-հոգևոր իշխանություն իր առանձին ապարատով, իր հիերարխիայով, իր հոգևորն և նյութական այլ հարստություններով, որոնք միանգամայն համապատասխանում էին արտադրական նոր ձևերին, դասակարգային ակտիվ հարաբերություններ։ Տակավին Հայաստանի հնթանոսության շրջանում գիտենք, որ նրա ապատավորությունը ներկայացնում են ֆեոդալ-կալվածատիրական կազմ, որը հետապահում դարձավ հնթանոսական մնհյաններին ու քրմական դասին հաջորդող քրիստոնեական վանքերի ու եկեղեցիների և քրիստոնյա հոգևոր դասի ժառանգությունը։

Լինելով իր սոցիալական նյությամբ ֆեոդալական և իր անհատական կառուցմամբ՝ կալվածատիրական, քիչ հնթանոսական և քիչ նրա ժառանգ քրիստոնեական կրոնավորության իրենց նյութական գոյությունը խարխում էին արտադրության ֆեոդալական յեղանակի վրա։ Այստեղ էլ պետք էր սարկավագությունը, որը յեթե աշխարհիկ ֆեոդալական դասակարգը պահպանում էր միայն արտաքինականական ճնշումով, ապա հոգևոր ֆեոդալական դասակարգի մեջ նա վավերացվում էր նաև կրոնա-

---

[1] *Вебер* — Аграрная история древнего мира, էջ 22.

աստվածարանական դպրոցներ ու արքայորդիներ էր ընկերացու «որոնողներ»։ Գոյություն ունեցին հատուկ տաճարական սրուակներ՝ hierodoúloi, որոնք քե իրեն ձորացած սրուակներ և քե իրեն անալին սրուակներ շահագործվում էին հոգևոր դասի ձեռքում կենտրոնացած լայնածավալ կալվածքներում ու տաճարական տնտեսություններում։

Հույն պատմագիր Սարապոնի ասելով՝ հայերը Անահիտ դիցուհուն նվիրաբերում էին այր ու կին գերիներ, որոնցից սրուակների քիչն անգին չափերի էր հասնում[1]. Ագաթանգեղոսը, պատմելով Անահիտ մեհյանի կործանումը Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով, ավելացնում է՝ «և զպատանակերտան և զպատանուհին քրմօքն հանդերձ և նոցին զտունօքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն եկեղեցւոյ սպասաւորութեան»[2]։

Տրդատ թագավորը պատերազմում ձեռք բերած ավարից, այս թվում նաև գերիներից մասն էր հանում և ընծայում տաճարներին. «նաև հինգերորդ ևս հանէր յամենայն մեծամեծ ստացուածոց, և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր»[3]։

Գրքատունկությանն շրջանում էլ շարունակվում էր եկեղեցիներին սրուակներ ընծայելը։ Ներսես Կամսարականը, պատանեցուցվում ավար վերցնելով գերիներ, «եհեակաւ ի վաղարշապատ՝ ապա յ սուրբ եկեղեցին զիշխասաններորդ մասն գերեացն»[4]։

Ինարոշ և, որ մինչև վերջին ժամանակները հայ ժողովրդական հավատալիքներում պահպանվել էր ուխտ անելու սովորությունը՝ էրին նվիրելով այս կամ սրբին. այդպիսիները կոչվում էին «սրբի դուլ», այսինքն՝ սրբի սրուակ, ծառայ։ Տաճարական սրուակների վերաբերմամբ հիշողություններ են պահպանվել հայ ժողովրդական ավանդություններում մեջ, ուր պատմվում է տաճարներին սպասարկող կող գերդի մասին՝ Մուշի ս. Կարապետ վանքի, Վասպուրականի Հոգովոց վանքի և այլն, որոնք կառուցված են նախկին հեթանոսական տաճարների վերակոչների վրա։

«Անձևացյալ գավառի Հոգովոց վանքում գտնվում է կուռքերի տնօրենով մի գև. Գրիգոր Լուսավորիչն այստեղի գևերին հալա-

---

[1] Strabo, գիրք XII, գլ. 3.

[2] ՃԸ, 781, եջ 397.

[3] Նա., եջ 24.

[4] ԱՇ, ԻԱ հատվածներ

ծևլիս՝ պիջամ սրա խնդրին ու չհալածնց սրան այն պայմանով, վոր շարունակ ծառայեր այս վանքին ու սրա թոնրատների մոխիրը տաներ ամեն Տիգրիս գնար։ Նույնիսկ Տիգրիսի ափին ցույց են տալիս մի տեղ, վորտեղից այս գնը վանքի մոխրոցները հասնում, լցնում և գնար։ Վանքի տնտեսուհին ամեն որ մի գունդ մոխիր և շաղում և գնում թոնրի տակն ինչ, վորպես կուզրատի բաժին»[1]։ Նույնանման ավանդություն պատմվում և Ժողովրդի մեջ ս. Կարապետի վանքի մասին, վորն առաջ և բերել Գ. Սրվանձտյանն իր «Գրոց—Բրոց» ինքնատիպության մեջ։

5. ՍՏՐՈՒՆՆԵՐԻ ԹԻՎԸ

Սարկավագության պարզացման ստիճանը կարելի ևս չափել մասամբ նաև ստրուկների թվի տվյալությամբ։ Այդ տեսակետից, ինչպես կարելի ևս կռահել հայ մատենագրության տվյալների հիման վրա, ստրուկների թիվը հին Հայաստանում չեղել և բավական մեծ։ Մատենագիրները հաճախ հիշատակում են «ծառայ անձինս բազումս», բայց չեն տալիս թիվը։ Բայց և այնպես մեր մատենագրության մեջ չերբեմն առաջ են բերվում նաև թվեր։ Անանիա Շիրակացու տվյալով՝ Ներսես Կամսարականը «իր չորեքհարյուր ազատ բանվոցն առնու գերի տասնիկ չորս», և տպա այդ ստրուկներից մաս հանելով գանազան նվիրատվությունների համար, իրեն անձնական բաղնում և 570 ստրուկ[2]։ Մովսես Խորենացին ավանդում և Սիրտաս Սպարապետի մասին. «Եւ ապա առաք առեալ զգունդն Երուսաղէմ և ծառայս տանձին հինգհարիւր, նաև զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի. և Արտաշես պարգևէ Սիրտասայ զծառայսն Երուսաղէմ»[3]։

Այս թվերը ներկայացնում են միայն մեկ անգամվա ձեռք բերված ստրուկները, բայց մենք գիտենք, վոր հայ Թագավորներն ու նախարարները պրպտված հին անվերջ պատերազմներով ու ասպատակություններով, վորոնց ժամանակ, անտարակույս, քանի՛-քանի անգամ այդպիսի 500-ներով հին ստրուկներ ձեռք բերվում։

---

[1] «Ազգագրական հանդես», հատ. XXVI, եջ 204.

[2] Ան, իև հատցուածս։

[3] Մխ, II, իԸ, եջ 171—172.

IV

ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Ստրուկները, լինելով անմիջական արտադրողներ, որոնց շահագործումը տեղի էր ունենում արտաեռնատնտեսական ճնշումով, անտարակույս, ըստ այնմ էլ պետք է դրված լինեին առանձնահատուկ սոցիալ-իրավական պայմաններում, որպեսզի հնարավոր լիներ շահագործումը տևերբի կողմից։ Այդ պայմանները ստեղծվեցին ստրկության ծագման հենց առաջին մոմենտից, այսինքն՝ տոհմային հասարակության քայքայման պրոցեսի սկզբնական որից և ձևավորվեցին դասակարգային հասարակարգում, իսկ, համաձայն զարգացող արտադրական հարաբերությունների, հետզհետե կազմակերպվում էին արտաեռնատնտեսական ճնշման միջոցները։ Հետագայում, դասերի ընթացքում, ստրուկների սոցիալ-տնտեսական պայմանները որոշվում էին այն իրավաբանական նորմերում, որոնք սահմանում էր տիրապետող դասակարգն իր դիրքերն ապահովելու և իր շահագործման յուրահատկությունն արտահայտելու նպատակով։ Սկզբնական շրջանում այդ որոշումը հենված էր սովորութային իրավունքի վրա, որ դարերով մշակվել ու կոփվել էր հասարակական հարաբերությունների, իսկ հետագայում՝ պետական իշխանության ձևավորմամբ՝ այդ որոշումը մտնում էր արտացոլող պետության գործող իրավունքի մեջ՝ դրսևորվելով նորմերով։

Ահա այդ ենք տեսնում նաև հին Հայաստանում, ուր ստրուկների շահագործման պայմանները արտացոլել են հայ իրավաբանական նորմերում, որոնց մեզ հասած գրավոր որոշումները առայժմ միակ աղբյուրներն են ստրուկների սոցիալ-իրավական դրության ուսումնասիրության համար։ Այդ տեսակետից շատ ուշագրավ նյութ է պահպանվել Հայաստանի հին դարերի պատմության, որտեղ ստրկատիրական հարաբերությունները հասել էին բավական զարգացման։ Դրա փոխարեն ինտենսիվ տեղի էր ունենում ստրկության քայքայման պրոցեսը, որի հետևանքով արծարծվել և որոշակի դրսևորում էր ստացել ստրուկների դասակարգային պայքարը։ Ստրուկների դրությունը հատկապես ուշագրավ է նրանով, որ նա, կանգնելով ֆեոդալական հասարակարգի շեմքին, ենթարկվում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ազդեցությանը, որոնք ստրկատիրական հասարակարգի ներսում ծագելով, ստրկատիրական հասարակարգի քայքայման պրոցեսում

դրվելուում սահմանուում եր կանոններ, որոնք իրրև օրենք էին կիրառվուում Հայաստանի սահմաններուում։ Այդ կանոններից մի քանիսի մեջ արձագանք և գտել նաև սուրուհների՝ ծառաների ու ազատիննների սոցիալ-իրաւական վիճակը։ Այդ ամյսնները խիստ քիչ են ու բնաւ չեն ներկայացնուում սուրուեքյան բովանդակուեքյունը, որը, անշուշտ, դեռևս շարունակուում եր կարգաւորվել սովորուեքական իրաւունքի նորմերով։ Սակայն, քան յերեւեքին, կարելի եր զգացվել դրաւոր սահմանված օրենքների, որոնք որոշ չափով բավարարվել են հայ ու ասար օրենագրուեքյուններից վերցված հոդվածներով, որոնց մի մասը յուրացվել ու թարգմանվել և Հայաստանուում մինչեն դարերի սկզբներուում, ինչպես օրինակ՝ մովսիսական օրենքները, այնուհետև՝ ասյսոս կոչված «Ասորա-հռոմեյական օրենագիրքը» և գանազան Հունա-հռոմեյական (բյուզանդական) օրենքների ժողովածուները, գլխաւորապես Իսավրյան թագավորների օրենագրուեքյան շրջանի, իսկ հետագայումն էլ՝ Կիլիկիայում «Անանիգ Անհոգքայ» դատաստանագիրքը և այլն։

Քերևս Հայաստանուում ասար դատաստանագրքերի ու օրենագրքերի կիրառման հանգամանքը խիստ հանդիսացավ անմիտական ազգային դատաստանագիրք հորինելուն, որ իրականացրին Դավիթ Ալավկա վորդին ու Մխիթար Գոշը (12-րդ դարուում), Արևելյան Հայաստանուում, իսկ Սմբատ սպարապետը (Գունդստաբլը)՝ Կիլիկիայում (13-րդ դարուում)։

Մխիթար Գոշի ու Սմբատ Գունդստաբլի դատաստանագրքերուում հորինված են հատուկ հոդվածներ, որոնք իրաւական կարգաւորման նպատակ յեն առել սուրուհների ու սուրկատների փոխադարձ հարաբերուեքյուններըը։ Սակայն այդ յերկու հեղինակները տարբեր յելակետներով են մոտենում սուրկատիրական իրաւունքին։ Մխիթար Գոշն սուրուհների իրաւական դրուեքյան հաստատված հոդվածները հորինելիս՝ ամբողջովին յենթարկվել և Մովսիսական օրենքներին, այն հարմարեցնելով Հայաստանի իրականուեքյանը և տիրող ֆեոդալական պայմաններին։ Իսկ Սմբատ Գունդստաբլը, գործելով Կիլիկիայում, որը տերտ քաղաքական ու առևտրական հարաբերուեքյուններ ուներ Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալական պետուեքյունների հետ և հետևելով արշավանքների շնորհիվ՝ իրացրել եր ֆրանկների ֆեոդալիզմի ինստիտուտից, միանգամայն այլ բնույեքի և ավելի սոցիալական իրավունքին, չնայած որ նրա ամբողջ դատաստանա-

պիրքը կազմված է, հիմք ունենալով Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը։ Սփյուռ Գունդստաբլի Դատաստանագրքում չափազանց նվազ է նկատվում Մովսիսական օրենքների գաղափարների ազդեցությունը. ընդհակառակն, աստիճան վերաբերյալ օրենքները պլեսավորապես ազդված են հունա-հռոմեական (Բյուզանդական) և Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալական իրավունքի սկզբունքներով։ Ասած Սփյուռ Գունդստաբլի Դատաստանագրքի հոդվածները, որոնք վերաբերում են ստրուկներին, կրում են ավելի խիստ ու դաժան բնույթ՝ համեմատած Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հետ, մի ակնթարթ հանգամանք, որից պետք է կռանել, որ Կիլիկիայում ստրկությունը կայուն մի ինստիտուտ ամենևին, և ստրուկների վիճակը համեմատաբար ավելի դաժան ու չարքաշ եր։

Այդ՝ ասեցինք, թե վերոհիշյալ աղբյուրներն ինչպես են ներկայացնում ստրուկների սոցիալ-իրավական դրությունը հին Հայաստանում։

2. ՏԻՐՈՋ ԱՆՁԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ՎՐԱ

Հին հայոց իրավունքի բոլոր սահմանումները ազդված են մի ընդհանուր խնդրով, որ ստրուկն ազատ մարդ չի. նա անձնական պատկանում է մի ինչ թե իրին, այլ տիրոջը. նա մի ինչ թե իրավանց անձն է (Rechtssubject, суб'ект прав), այլ առ իրավանց առարկա (Rechtsobject, об'ект прав)։ Հայ մատենագրականն աղբյուրներում ստրուկները, այսինքն՝ ծառաները ու աղախինները, սովորաբար հիշատակվում են անխտրական նյութեղեն իրերի հետ միասին։ Աբրահամ Քռետավանեցի՝ «Վկայք Նեղեն իրերի հետ միասին։ Աբրահամ Քռետավանեցի՝ «Վկայք Աբեղվոց»-ի մեջ սովորական դեպքի հետ, երբ այնտեղ ստրուկ հայտնված է «ստար» բառով, թվարկվում է նաև «զրաղմունքիւն ծառայից նորա [մոգպետի] և զաղախնաց». իսկ մի ուրիշ տեղ նույն ծառայից նորա [մոգպետի] և զաղախնաց». իսկ մի ուրիշ տեղ այդ բոլորը, այսինքն՝ «ստրերը», ծառաները ու աղախինները, բազմությունը հանդերձ ստացվածք, անխտրաբար. «զի բազմությունը հանդերձ ստացուածոց նորա»[1]։ Կանոնական ու անսահմանելով պատմություն

նների հետ միասին իրրև «անփափանութեան իր», թվում են նաև «աղախիններին»։

Մեր հին մատենագրութեան մեջ ստրուկը—ծառան—միշտ հակադրվում է տիրոջը, ինչպես որինակ՝ Ցեղիշեն ասում է. «Ոչ իրենէր այնուհետև առաւել գոէր քան զծառայ»[1], կամ ինչպես շեշտված է Ասողա-Հռոմեական Դատաստանագրքում. «Զի ծառայն և տէր չեն հաւասար յանձն իշխանութեանն»[2]։ Ցեղիշեի հին Հայաստանում տիրապետող դասակարգը — ազատանին արհամարհանքով էր վերաբերվում դեպի շինականները, ինչպես գա ակնհայտ է Ցեղիշեի վկայութեունից՝ «զի ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր և ոգիաւորն ևս էր ի գործ մխիթարութենէ»[3], ապա ևս առավել արհամարհանք էր առաջվում դեպի ստրուկները՝ ծառաներն ու աղախիններըր։ Ջուր չեր կանոնագրում Աշտիշատի եկեղեցական ժողովը (365 թ.), որ «ծառայից պատուիրէր կալ յարդարն հնազանդութեան իւրեանց տէրանց»[4]։

Տիրոջ անփափանութեան իրավունքը տարածվում էր վրէ մեկն ազատ արվի անձի, այլև նրա ընտանիքի անդամների՝ կնոջ ու զավակների վրա։ Այդ մասին վկայում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը. «Եթէ պատահի քրիստոնէի դնել ծառայ քրիստոնեայ ըստ օրինացն վից առ ծառայել՝ և ելանել ի օթևանէ տերէ առին. եղիցի մեղ՝ յորժամ ըստ դնոյ իւր ծառայեցէ՝ ելցէ ազատ։ Եթէ ինքը միայն մտանալ իցէ, ելցէ. և եթէ կնաւ հանդերձ մտանալ իցէ՝ ելցէ և կինն ընդ նմա։ Ապա թէ տէր իւր տացէ նմա կին և ծնանիցի նմա որդիս և դստերս, կինն և որդիքն առնուն նորա ելիցին, և նա միայն ելցէ վրկանօք»[5]։

Ստրուկը, զուրկ լինելով անձնական իրավունքից, չեր կարող վորևէ հասարակական պաշտոն վարել կամ կոչումն առանալ, վոր վերապահված էր միայն ազատ դասակարգին։ Դա բացատրում է նրանով, վոր ստրկին արդելված էր, համաձայն կանոնական իրավունքի, հոգևոր կոչումն ընդունել։ Այդ պատճառով մանկ և նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի (II — ժե) և Սմբատ

---

[1] Եղ., III, եջ 115.

[2] Ասողիկան Դատաստանագիրք. հրատ. Ա. Ղանձյանի. Եջմիածին, 1917 թ. հոդ. ԽԳ, եջ 14.

[3] Եղ., Ը, եջ 171.

[4] Կանոնագիրք Հայոց. հրատ. Ա. Ղանձյանի. հոդ. Զ, եջ 15.

[5] ՄԳ, II, հոդ. Խ։

Գեղարտունիի Դատաստանագրքի մեջ (ԺԸ, ճԻ), վորոնք թույլատրում են սպրկին հոգևոր կոչումն ընդունել միայն այն դեպքում, յերբ նրանք իրենց սիրոջ համաձայնությամբ նախապես վերահաստատ ապաստություն են առանում։ Նմանապես սպրկատերն իրավունք չուներ սպրկին իր ժառանգ զրկելու[1]։

Այդ նույն հիմունքներով սպրուհին իրավունք չուներ հանգիստ պալ պատասխան ստյանում խոսելու և կամ իր սիրոջ վրա խոսքին իրրև անձնատիրանոջ նկրկայանալ։ Այդ սրգելքը բացատրում է Ատրպատականի Դատաստանագրքից. «Եթե ոք հրամայէ իւրում յառնսի փոխան իւր խօսել և առնել իրաւունս ինչ, չունի հրաման ծառայ օրինացս խօսելու» (հոդ. ԻԹ)։

Տիրոջ անվտանգության իրավունքն իր սպրկի վրա վոչ մի բանով չեր սպրվերվում այն իրավունքից, վոր ուներ տերն իրենց պատկանյալ անասուններին ու այլ անշարժ սպրկանների վերաբերմամբ։ Այդ անվտանգապրական իրավունքը պարզորոշ արտահայտվում եր նրանով, վոր տերը կարող եր իր սպրուհուն՝ միյուս անվտական իրերի հետ համահավասար ներիրարկել մի ուրիշին կամ վաճառքի ու գնման առարկա դարձնել։

Ն վ ի ր ա բ ե ր ո ւ մ ն։ Տերերը կարող էին իրենց սպրուհիները նվիրաբերել զանազան անձերի ու կրոնական հաստատությունների։ Մովսես Խորենացին պատմում է, թե ինչպես Գեղամ Նահապետ սպրուհիներ և իր սաղմվածքի մեծ մասն ընծայում է իր վորդի Սխակին. «ամա զմեծ մասն ընչից իւրոց առեալ և ծառայս անձինս բազումս»[2], կամ ինչպես Արտաշես Բագրատավորը նվիրում է Սմբատ Սպարապետին Յերվազից գերված սպրուհիները. «Եւ ապա առեալ զգանձն Երուազայ և ծառայս անձինս հինգհարիւր... լնդէ Արտաշիսի։ Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ»[3]։ Ըստ նույն Մովսես Խորենացու Պատմության՝ Ըշտունյաց Նահապետ Գակարոսը խոստանում է Բարդափրանին ընծայել սպրուհիներ. «խոստանայ տանուտէր և Բարդափրանին ընծայել սպրուհիներ. «խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար ոսկւոյ՝ զի օգնեցէ նոցա»[4]։ Ագաթանգեղոսը, պատմելով Անատոլ մեհյանի կործանումը, ավելացնում է. «Եւ պղատակիսան և զպատասուրան

---

[1] ՍԴ, հոդ. ԺԸ.

[2] Մխ, I, ԺԲ, էջ 414.

[3] Մխ, II, ԽԸ, 175.

[4] Մխ, II, ԺԹ, 127.

քրմօքն հանդերձ և նոցին պետովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեանն»[1]։

Ամենայն ցայտուն արձագանք և ներկայացնում Անանիա Շիրակացու վկայաբանութիւնը «Յաղագս հարցման և լուծման» ժամանակագրական մեկնութեան մէջ, ուր նա խօսում է Ներսէհ կաթողիկոսի կողմից արված հետևեալ հարցման մասին. «Ներսէհ կաթողիկոսն ասէր Աբշաւրի, անուանակից և նախնի մեր Ներսէհի, ի յաղթել պատերազմաւ. Բանդիլացւոյն առնու զերկիր սասունիկ յոյժ։ Եւ հասանել ի գուռն արքունի ընծայեցուցանէ Քաղաւորին պարսից գհասարակ գերեւոյն։ Եւ Քաղաւորն՝ ևս ընծայէ որդւոյ արքայի գեաւքինեղորդ մանուկ Եւ հրաժարեալ ի նոցանէ, գառնայ յաշխարհն իւր։ Եւ եկեալ ի տուն Թագիկազնի յոյժ մեծարի ի նմանէ, ոչ որպէս գնախարար, այլ որպէս գմի ոք ի Քաղաւորաց։ Եւ սա ասէ նմա զեաւքինեղորդ մանուկ գերեւոյն։ Եւ եկեալ առ սպասյապանն, զոր խորաւարանն կոչեն, և առեալ ևս ի նմանէ մեծարեալ՝ ասէ նմա գչորեքտասաներորդ մանուկ գերեւոյն։ Եւ ևս յառաջ եկեալ՝ հասանէ յաշխարհն իւր, և ընդ առաջ լինին նմա եղբարքն իւր կրասեր Հրահատ՝ և ասէ նմա գերեքտասաներորդ մանուկ գերեւոյն։ Եւ ևս առաջ եկեալ՝ ընդ առաջ լինին նմա ազատքն հայոց և ասէ նոցա գինն մանուկ գերեւոյն. և եկեալ ի վաղիշատակ ասէ ի սուրբ եկեղեցիս գվիշտասաներորդ մանուկ գերեւոյն. և եկեալ Սահակ աւագ եղբարքն իւր՝ ասէ նմա գքսաներորդ մանուկ գերեւոյն»[2]։

Սարուխանների նվիրաբերելը Քաղաւորին պետք ասվորութիւն էր, որը Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ նշված է իբրև պարտադիր կանոն։ Այդ պետքի համաձայն՝ պատերազմում ձեռք բերված գերիների մեկ տասներորդը պետք է հատկացվի Քաղաւորին, նրանից վերջինս անձամբ չի մասնակցել այդ պատերազմին[3]։

Սարուխանների նվիրաբերման մասին հիշատակում է նաև Ասողիկը՝ Հռոմեյական Դատաստանագրքից, ուր այդ նվերի գործողութիւնը պետք է վավերացվի գրաւոր ձևով. «Թէ ոք ասէ մարդու գնաւղ կամ ասպնջած ի պատիւ նորին կամ տուն կամ ծառայ, և ասէ նմա Քաղքի հատատութեան, իշխանութիւն ու-

---

[1] ՁՀ, 781, էջ 397.

[2] Հարց. ԻԱ, էջ 25—26

[3] ՄԳԴ, II, Ա, էջ 312.

նի այնուհետև սխրել նմին, որով պատուեցաւ և առանայ, և սեփականեալ վայելէ...»[1]:

Սարուխհանը նվիրաբերելու շարքին և դասվելու նաև այն սովորույթը, որ ամուսնու մունը կնոջ բերած ժխոխ մնջ զանազան իրերի ու անասուններվի հետ մտնում էին նաև սարուխները, որոնք կազմում էին կնոջ սեփականությունը. «Եթէ կին ոք արար և ամուլ պատահեաց, և այլն հանցէ ինս վասն ամուլութեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է 'ի տունն, թէ ազատին, թէ՛ անասուն, թէ՛ հանդերձ, թէ՛ արծաթ, առնուլ իշխան է և տնօրէն»[2]:

Նույն պարապան հիշատակվում և նաև Աստրա-Հռոմիկական Դատաստանագրքում. «Թէ առնու այր կին և բերէ զկնի իւր պատուղ, ծառայս, ոչխար, երամակս, լուծս եզանց և այլ զինչ և իցէ տուրս և առացուածս...»[3]:

Վերջապես իրրև սեփականատիրական առարկա, սարուխը ժառանգաբար կարող էր անցնել մեռածի ժառանգներին, յնթե ինարկե, սարկաւագն իր կամքով ապառաքյան չի շնորհել ըստ բովանդներին: Այդ իմաստը կարելի յի հետևցնել Աստրա-Հռոմիկան Դատաստանագրքի ԺԶ հոդվածից. «Եթէ ոք առնէ կառակ, եթէ առուղ և եթէ հեռանդ, և կամի ազատել զծառայս իւր, թէ մի և թէ երկուս, կարող է ազատել. և եթէ Դ են, զերկուսն, պարտի ազատել և յ հնգէն ցսաան՝ զկէսն պարտի թողուլ և ի սակէն զերեսունն՝ զմին յերկոցն թողուլ և յերեսունէն ցհարիւրն զմին ի չորից կարող է թողուլ: Ապա թէ ավելի՝ ազատ է, քանզի

տարվական շուկաներին։ Հին դարերում Բաբելոնը, Փյունիկիան, Հունաստանը, Փոքր-Ասիայի Միջերկրա-ծովյան ցեղամասի հունական գաղութները, Հռոմը, Ալեքսանդրիան, իսկ մ[illegible]ին դարերում՝ Բաղդադը, Իսպահանը, Վենետիկը, Զենովան աշխարհի հակատական միջազգային շուկաներ էին, որ ընդունակ էին կլանելու անսահման քանակությամբ կենդանի ապրանք, որ հարաճուն ալիքներով հեղեղվում էր Ասիայի ու Եվրոպայի բոլոր ծայրերից։ Այդ տարվական շուկաներն անհրաժեշտ էին աշխատավոր ձեռքեր գնելու համար, քանի որ այդ դարերում արտադրության մեջ մեծ չափերով շահագործվում էր տարվական աշխատանքը։

Հայաստանում էլ տոնավաճառները առևտրի առարկա էին. նրանք գնվում էին իբրև աշխատող ձեռքեր կամ վաճառվում էին իբրևց տերերի կողմից ուրիշներին և կամ, վերջապես, դառնում էին արտաժման շահավետ ապրանք դեպի տարբերկյա շուկաները։ Տարուկը փոխանակական արժեք լինելու դադարելին արտացոլել է նաև «Սասնա Ծռերի» հայ ժողովրդական վիպասանության մեջ, ուր գերին ներկայացվում է արժեքավոր ապրանքի նշանակությամբ.

«Գերին գ[illegible]ն եղնի, տերուն կհասնի»[1],

Բազմաթիվ պատմական վկայություններից այստեղ հիշատակենք կարևորագույնները։ Հին Հայաստանում գնված տարկուհիները կոչվում էին «արծաթիպատիճ աղախին», ինչպես դա ակնհայտ է Ներսես կաթուղիկոսի ու Ներշապուհ Մամիկոնյանի յեղբոր տանհանած կանոններից՝ «Բահանայք մի արբեցողք և մի արծաթիպատիճ աղախնայս առնուլ...»[2], Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքից և այլ կանոններից։

Միջին դարերի վերաբերմամբ ունենք Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վկայությունը, ուր մի քանի հոդվածներում նշվում է. «եթէ պատահի քրիստոնէի գնել ծառայ քրիստոնեայ» (II, իԱ), կամ «եթէ գնիցէ ոք ծառայ այլազգի և կամ աղախին» (II, իԲ)։ Ավելի բնորոշ և այն փաստը, որ ցույց է տալիս, թե վորչափ զարգացած էր տարկավաճառությունը կիլիկյան Հայաստանում, ուր հայ թագավորները հատուկ պաշտոնյաներ էին կենթում Զենովայի վաճառականներին հետ տարուկների

---

[1] «Ազգագրական Հանդես», հատ. XV, եջ 27.

[2] Կանոնագիրք Հայոց, հոդ. ԼԲ, եջ 115.

վանաքի մասին։ Հիշենք այդ տնական դաշնագրերից մեկը, որը կնքվել է 1288 թ. դեկտեմբերի 23-ին, և որով հայոց Թագավոր Լևոն Գ-ը ի միջի այլոց սուրհանդաւորության մենաշնորհ և տալիս կենովպիներին. «Եւ ի ծառայքն, որ կու դնեն ու ի յերկրէն հանեն, նայ իրաւունք կուտան, նայ չտան իրաւունք. ապայ թէ քրիստոնէ ծառայք դնեն, նա երդնուն, որ տանկի չընծախեն ու ոչ հայնց մարդոյ որ կամենայն տանկի ծախել». այսպես էր օրինականացրել հիշյալ դաշնագիրն սուրհանդների պատածական վանաքը։

Սրկի վանականը։ Սուրհանդրոջ անձնականության իրավունքը նմանապես յերևում է այն դեպքում, յերբ սուրհանդը նրանից վախչում է։ Ինչպես բացատրում է դանագան ժողովուրդների մեջ սերտ սուրհանդական իրավունքից, վախտական սուրհանդի մեջ սերտ սուրհանդական իրավունքից, վախտական սուրհանդը պետք է անպայման վերադարձվի իր տիրոջը։ Այդ սկզբունքով են ստեղծված Աստրա-Հռոմեյական Դատաստանագրքի դրույթները, որոնցից Ի հոդվածն այնքան հետաքրքրական է, որ խստագույն պատժով պատասխանատու է դառնում, որ խստագույն պատժով պատասխանատու է դառնում, որ խստագույն պատժով պատասխանատու է դառնում

ինչպես տեսանում ենք վերոհիշյալ օրենքից, խոսքը վերաբերում է այն սուրհին, որը 7 տարուց հետո իր տիրոջ կողմից, չարաժիտ բռնադատությամբ չի տանուում օրինական ազատությունը և ստիպված է լինում փախչելու, ազատատն գտնելով մուրհի մեջ մտած, ձեռք բերել օրենքով տանձնված ազատությունը։ Հետևապես հիշյալ օրենքը չեր տարածվում այնպիսի փախատական տարուհների վրա, որոնք դեռ չեյին կարող ոժտվել ազատության օրենքով, այսինքն դեռ չեյին լրացրել իրենց 7-ամյա տարիական ծառայությունը։

Վասն իրաք փախատական տարուհը պետք է վերադարձվիր իր տիրոջը՝ այդ կռահում ենք Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքի ձեից հոդվածից, որի վերջում ասված է. «Եւ թէ ծառայ ի տանէկաց փախչի՝ նա մի մատնեսք զինքն. քանզի հանդոյց և կնքոյց, որ ազատի ծառայութենէն»։ Այստեղ փախատական տարուհը չվերադարձնելու հանգամանքը կապված է այն պարագայի հետ, յորում տարուհը փախչում է տանմեզական տիրոջից. հետևապես, յորում տարուհը փախել է քրիստոնյա, այսինքն հայ տիրոջից, կիրկիսյալ հայ օրենքը վոչինչ չի տալիս այդպիսի տարհի պաշտպանության մասին։ Ուստի յեզրակացնելու ենք, որ հայից փախած տարուհը, անշուշտ, վերադարձվելու յեր տիրոջը։ Մեր այս յենթադրության ավելի ամուր հենք է տանում նույն Դատաստանագրքի մի այլ օրենքի իմաստից, որը վերաբերում է փախատական «պարիկոսին», որը, ինչպես վերն ակնարկել ենք, պետք է ճորտացած տարուհ համարելը։ Ըստ այդ օրենքի՝ փախատական պարիկոսը պետք է վերադարձվի իր անմիջական տիրոջը. «Եւ հրամայէ աւրէնքս՝ որ թէ պառիկոս փախչի յիր պարոնէն՝ նա քանի այն պառիկոսն ապրի, նա կարէ առնել զինք պարոնն. ապա թէ մեռանի ի դուրս՝ նա զորդիքն չկարէ կոխոտ առնել, քանզի իր կամօքն երթայ»[1]։

Վասն իրաք հին Հայաստանում, հենց Արշակունյաց հարբասության շրջանում, փախատական տարուհները չեյին կարող ազատվել կամ ձեռք ազատատուի մոտ, այլ վերադարձվելու եյին իրենց իսկական տերերին, դա բացատրում է Արշակավան քաղաքի պատմությունից։ Արշակավանը, որը Մովսես Խորենացու և Փաւստոս Բուզանդի կողմից խոսվում է որպես Արշակ թագավորը, հաստատելով, որ այնտեղ կարող են ազատատն գտնել

[1] ՍԴ, հոդ. ՃԻԳ.

և իրրև ապատ քաղաքացի ապրել բոլոր հալածականները, դատապարտյալները և այլք, որոնք կազմում էին, ըստ Մովսես Խորենացու խոսքերի՝ «ժողով մարդկան մեղաւորաց»։ Անտարակույս, դնելի Արշակավան էլին փախչում և մինչև այլոց նաև սրուկները ու ճորտերը, որոնք այստեղ ապաստան էին գտնում, ազատ ճնալով իրենց ֆեոդալ տերերի շահագործումից։ Հիրավի, Մովսես Խորենացու գաղութներից տեսնում ենք, որ հայնախարարները, այդ դեպքից զայրացած՝ հարձակվում են Արշակավանի վրա. «Եւ նախարարացն հայոց ժողովեալ զիմեցին ի վնասս արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա բայ սրբբունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա բայ սրբբունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսերի յատնէ մինչև ցկին, բայց ի տղայոց առնդիացաց, զանգի պատնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրոց և յանցաւորաց»[1]։

3. ՍՏՐԿԻ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆԵՐԸ

Սրկավարի դերը.—Ընդհանուր որ սրուկներն սովորաբար անձնական անկախություն էին համարվում և ամբողջովին չէին զրկված էին նրա իրավունքներից, այնուամենայնիվ որևիցե կերպ էլին նրա իրավունքին, այնուամենայնիվ որևիցե կերպ վերապահել նր, թեև սահմանափակ, բայց և այնպես, որոշ իրավունքներ։ Առաջին հարցը, որ ծագում է այստեղ, դա այն է, թե սրկյոք սրուկներն ունեցին որևիցե դերբաշին անձնական իրավունք։ Ժամանակագրական սրնույթյան իրավունքը, Մխիթար Գոշի և Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքերն այդ մասին որոշ բան չեն ասում։ Սակայն ճորտացած սրուկների, այն է՝ servi casati (խրճիթավոր սրուկների) ինստիտուտը, անշուշտ, կասկած չի պատճառում, որ նրանք ունեցել են որոշ իրավունքներ։ Ասածս է վերջին անձնական իրավունքով։ Ուստի պետք է կռահել, որ այդ կատեգորիայի սրուկները, ընտանիքներ կազմելով, ունեցին իրենց անձնական իրավունքը, դուրս և հողատարածքներում, ունեցին իրենց անձնական իրավունքը, դուրս և հողատարածքներում, ամենաանհրաժեշտ գյուղատնտեսական արտադրական միջոցները՝ գործիքներ, դուրս և անասուններ։ Համենայն դեպս, կարելի է ենթադրել, որ ըստ սովորութային իրավունքի, սրուկները չէին հայտատանում կարող էլին անհատներն, անշուշտ, իրենց տերերի համաձայնությամբ կամ համաձայնությամբ ձեռք բերել անձնական անկախության համար անհրաժեշտ իրեր, ինչպես նաև պետք է ուներ հին հասարակական սարկատիրական պայմանա-

[1] Մխ, III, խե, եչ 289. ՓԲ, IV, ԺԲ, եչ 110, ԺԹ, եչ 115.

նկատում peculium կոչված գույքային անփոխանցելիության: Այդպիսի ինքնագործության հիմք և տալիս Հայաստանում կիրառվող Առաջ-Հռոմեական Դատաստանագիրքը, որի 1է հոդվածում ասված է. «Եթե ծառայ որ ինչ կամի գնել, անառն իւրոյ հրամանաւ իշխան է առնել»: Սակի գույքային իրավունքն ավելի ցայտուն կերևան և գալիս նույն Դատաստանագրքի ԺԸ հոդվածում. «Յորժամ որ գծառայ իւր ազատէ, պարտ է զառացուածս և զինչս իւր ազատել ընդ նմին ինոյն գիրն, զի եթէ ոչ գրէ յանուանէ զառացուածս իւր, զոր ազատեաց, յորժամ վախճանի տէր ծառային, առնուն զամենայն ինչս ազատ ծառային՝ ժառանգիչք ազատողին»:

Վերջին հոդվածի իրավաբանական իմաստը վորոշ չափով իր նմանությամբ հիշեցնում է միջնադարյան կիվրոպական ֆեոդալիզմում գոյություն ունեցող manus mortua, main morte— «մեռյալ ձեռք» որինքը:

Սակի ժառանգական պաշտպանությունը.— Թեև հին Հայաստանի սովորույթների պաշտպանության մասին իրենց տեղերի խոշտանգություններից մեզ վոչինչ չեն ավանդում ժամանակագրական ավյալները, բայց միջին դարերում այդ պաշտպանությունը արդեն որինականացված ենք տեսնում հայ դատաստանագրքերում: Այստեղ որինքն իր պաշտպանության առկ է առնում ըստ սովույնների յերկու դեպքում՝ յերբ սովկասերը խեղում էր սակի վորևե անդամը կամ յերբ նրան մահ էր պատճառում:

Յեթե սովույը մահանում է սիրոջ հարվածներից, վերջինը պարտավոր է, ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի (II, 1է) և ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի (հոդ. ձԻԲ)՝ հատուցել «արյան գինը». իսկ յեթե սակի մահը տեղի չի ունենում հարվածներից մի քանի որ անց, այն ժամանակ սովկասերն ազատվում է «արյան գինը» վճարելուց և չենթարկվում է միմիայն յեկեղեցական ապաշխարանքի:

Ինչ վերաբերում է սակին պատճառած խեղումներին, հայ դատաստանագրքերը սիրոջ պատասխանատվության հարցում խոսուն չեն դնում, նայած թե սովույը քրիստոնյա չի կամ «այլազգի»: Մարմնական խեղումների դեպքում քրիստոնյա ըստ Սմբատի ազատություն է տալիս, իսկ այլազգին կարող է ազատվել, յեթե վճարի իր անձի գինը: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում այդ հարցն այսպես է վորոշվում. «Իսկ եթէ ոք հարցէ զանն ծառայի իւրոյ կամ զանն ազատնոյ իւրոյ և կուրացուցէ,

արձակեսցէ զնոսա ազատս փոխանակ ականց նոցա, իսկ եթէ զասացեալսն ծառայի իւրոյ և կամ զասացեալն ազախնոյ իւրոյ թաւիսցէ, արձակեսցէ զնոսա ազատս փոխանակ առաձանց նոցա . . . իսկ եթէ այլապիսւոյ իմէ ծառայն և ազախինն, վաճառիցէ որքան արժան է պահաս կամ ընդ կէս գնոյ, զոր որում ի դեպ իցէ զասացեալսն իրաւամբք, սակայն իշխան լիցի թէև վոչ կամի՝ վաճառել» (II, հոդ. Լ.)։ Գրեթէ նոյն իմաստն և պարունակում նաև Սմբատ Գունդստապլի Դատաստանագիրքը (հոդ. ՃԻԲ)։

Սորուկների ազատագրումը.— Հայ օրէնքն ազատվելու իրավունք էր վերապահում սորուկներին։ Թէև հայ մանուկներին ապրուստն այդ մասին վոչինչ չէին ավանդում, սակայն մինչնադարյան հայ դատաստանագրքերը հիմք են տալիս կռահելու, վոր նախարարական շրջանում էլ գոյութիւն է ունեցել սորուկների ազատագրման իրավունքը, մանավանդ, եթէ նրանց սորուկներին

հրաժեշտ և սարկաւագի նախնական համաձայնութիւնը. «ըզծառայս ի ժառանգութիւն ածել առանց կամաց տէրանցն ոչ հրամայեաք ի տրամութիւն առացողացն, քանզի առանց կրծանութեան այս գործէ։ Ապա թէ երբէք արժանի երևեսցի ծառայն առ ի ձեռնադրութիւն աստիճանի... և թողուցուսցեն տեսլեաք իւր և ազատեսցեն և ի տանէն ի բաց առաքեսցեն, եղիցին»[1]։

Ի լրումն այդ ամենի, սարկաւագի բռնութեան հետևանքով խեղանդամ դարձած սարուկը, ինչպես վերն արդեն նշել ենք, նուիրեալ յիներկիս ի ազատման[2]։

Գրեթե նուին, թեև մի փոքր ավելի խիստ բնութիւ, սկզբունքներով են առաջնորդուած Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքի հոդուածները սարուկների ազատման մասին (ՃԻԲ, ՃԻԳ)։

V

ՍՏՐԿՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Հայաստանում, ինչպես և բոլոր այն յետկրնէական, ուր գոյութիւն ուներ սարկուհութիւնը, սարուկներ ձեռք բերելու աղբիւրները նուին էին։ Այդ աղբիւրները հետևեալներն էին.—

Գ ա ն ե ր ա գ ի ր։ Սա պատմականօրէն ամենատարածականն և ապա հարատև աղբիւրն է հանդիսացել՝ գերեվարութեան միջոցով սարուհներ ձեռք բերելու համար, վորը բոլոր ժողովուրդների և բոլոր ժամանակների նկատմամբ ունիվերսալ բնութիւ եր առացել։ Թերևս պատերազմներ էին ձեռնարկվում շատ անգամ հենց այդպիսի ավարառութեան ու գերեվարութեան նպատակներով։ Այստեղ յետկար կանգ չենք առնում պատերազմական յետնանկով սարուհներ ձեռք բերելու հարցի վրա, քանի վոր այդ մասին ամբիներ ունեցանք նախորդ էջերում խոսելու։ Միայն ընդգծենք այստեղ, վոր սարուհներ ձեռք բերելու այս յետնանկն այնքան բնական ու անհրաժեշտ և համարվել, վոր օրինականացվել և իրավաբանական նորմերով, ինչպես օրինակ՝ Մխիթար Գոշի ու Սմբատ Գունդստաբլի պատաստանագրքերում։ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն՝ գերվածները թալանած ու հափշտակված ավարի հետ միասին բաժանվում էին զո-

---

[1] ՄԳԴ, II, հոդ. ԺԷ.

[2] ՄԳԴ, II, հոդ. Լ.

բազուկներուն մէջ, նախապես հանելով $^1/_{10}$-ը թագաւորի ոգուն և $^1/_{30}$-ը՝ հոգուտ յեկեղեցւոյ, իսկ յետին պատերազմին անձնապես մասնակցել և թագաւորը, այն ժամանակ թագաւորին հասնում էր $^1/_2$-ը, յեկեղեցւոյն՝ $^1/_{10}$-ը և $^1/_2$-ն ալ զորքին[1]:

Պատերազմի որինակով իշխաններն ու ֆեոդալները բոլոր միջոցներն կ'ին պիտուի իրենց կամ հարևան յեկեղեցւոյ ազատ մարդկանց տարկացնելու համար. թեև հենց այդ նպատակով ֆեոդալները շատ անգամ իրար յեկեղեցների վրա հարձակվելով՝ ապստամբ կ'ին անում: Այդ յերևույթն արտացոլել և Ատրպատականի Հռոմեական Դատաստանագրքում. «Որք գնան և գերին անասունս և մարդիկ առանց արքունի հրամանաց, ՚ի նոցանէ ձգեն յաքսորս յօտար աշխարհս...»[2]:

Հայաստանի նախարարները սովորություն են ունեցել, ինչպես ակնարկել և «Դատաստանագրքից», բոլոր միջոցներով տարկացնել ազատ մարդկանց. «Յորժամ ազատաք պիւրականց գերիս և գմարդ բաժանեն՝ յոլովք չարակնութեամբ առնեն, զժամանակաւորս ևկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն և ի տարկութիւն արկանել»[3]:

Ծ ն ո ւ ն դ: Տարկից ծնվածը համարվում էր ժառանգարար՝ տարուկ: Այդ սկզբունքն որինականացվել էր Մխիթար Գոշի ու Սմբատ Գունդստաբլի դատաստանագրքերում: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում այդ որինքն այսպես է ձևակերպված. «Ապա թէ ունէր իւր տացէ նմա կին և ծնանիցի նմա զորիս և դստեր, կինն և որդիքն տեառն նորա լիցին և նա միայն լցէ. վերկանօք լցին և նոքա»: Նույն խոսքն է պարունակում նաև Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքի ձի հոդվածը: Նույնն ինքը պահում Ատրպատ-Հռոմեկյան Դատաստանագրքում. «Եթէ ծառայ ազատի և ինայ ընդ իշխանութեամբ տեառն իւրոյ անձնիշխանն, և առնու կին յազատենաց տեառն զկնի ազատութեանն, և ծնանի ՚ի նմանէ որդիս, ոչ ժառանգին զնա որդիք ազատնոյն, այլ ժառանգ լինի նմա, որ ազատաց գնա»[4]: Նմանապես կարող էին տարկացվել ընկեցիկ ու վորբ յերեխաները. «Եթէ առնու ոք ազատ որբ, արու կամ էգ, որ ոչ գիտէ զծնողան, կամ լինի ՚ի

[1] ՄԳԴ, II. հոդ. Ա, էջ 312.
[2] ՄԳԴ, հոդ. ՃԻԱ.
[3] Կանոն Թ, ԿՀ, էջ 126.
[4] Էջ 17, հոդ. Լէ.

չուբինէն, զոր ձգեն ՚ի գրունս եկեղեցւոյ և յայլ տեղիս և աբեռուցանէ զնա կաթով, հարցանէ զօրէնս, թէ յորժամ աճէ, զինչ է համարիլ, ծառայ, թէ ազատ։ Հրամայէ նոսոս, թէ որպէս կամ է մնուցողին՝ եղիցի, թէ մեռանի և թող զնա ծառայութեան անուամբ, ծառայ կոչի, և թէ ազատ՝ որպէս զորովի ազատի մնոյց, ազատութեան որդի է»[1]։

Հոժարակամութիւն։ Ամէն մի ազատված ստրուկ կարող էր հրաժարվել ոչնչքով իրեն վերապահված ազատութիւնից։ Այս գնպքում սրտին նրա ստրկութիւնը դառնում էր մշտնջենական. «Ապա թէ պատահանի ասել տալոյ ծառային — սիրելի զտէր իմ և զկին իմ և զորդիս իմ և ոչ գնամ ես յազատութիւն, ասացի զնա տէր իւր յեկեղեցի Աստուծոյ և քահանայիւք և հաստատիմ վկայիւք և գրով ազատ զնա ծառայ յաւիտեան» (ՄԳԴ, II, Ի)։ Նոյնն և ասված Սիրտա Գանոնքատրի Դատաստանագրքում (Հոդ. ՃԻ) և Ատրա-Հառնէյական Դատաստանագրքում (հոդ. ԼԲ, ԼԳ)։

Գաժանութիւն մեջոց։ Մի քանի դեպքերում ստրկացուցիչը կիրառվում էր նաև իրեն պատժական միջոց՝ վերոշ հանցագործութիւնների նկատմամբ։ Այդ պատժին ամենատարբեր չնչին թակա էին ոչ թէ ազատները, այլ միայն շինական դասին պատկանողները։ Այս տեսակ ստրկութեան հետ կապված էին ամենագանր ու վտանգաւոր աշխատանքները։ Հայ մատենագրական աղբյուրները հաղորդում են այդ տեսակ ստրկութեան մասին միայն կանանց վերաբերմամբ, որոնք, իրրև ստրուկներ, աշխատեցվում էին ստրկանոցներում կամ գողնոցներում։

«Յայտ եղև, եթէ պատուհին կինն նա ետ թողուլ, կալցին զկինն և յստրկանոց ստրի մի ազատցէ ի գողխոն, եթէ ազատ է, յստրկանոց չերթայ ճ (100) դրամ ազատէ ի գողխոն»[2]։

«... Ապա եթէ մինչդեռ ի պատին և ի տուգանսն էցեն, և ամ մի ՚ի վերայ չկոչէ անցեալ, և ոք ՚ի կանանց յանդգնեսցի և առնէ կինն լինելոյ, կոչեն զկինն և յստրկանոց ատցեն, քանզի յայտ եղև, եթէ հանելոյ կնոջն նա եղև պատճառ, և ստրկ մի ազատցէ գողեացն և յաղախնութեան կացցէ»[3]։

Թեև մատենագրական աղբյուրները չեն հաղորդում ավյալ-

---

[1] ԱՀԴ, հոդ. ճԼ, էջ 49.

[2] Կանոնք Շահապիւանի ժողովոյն, հոդ. Դ, ԿՀ, էջ 64.

[3] Անդ, հոդ. Ե, էջ 65.

ներ այլ մարդկանց մասին, որոնք պատժական կարգով աքսորված էին, բայց պետք է չնեխթադրել, որ ողամարդիկն էլ որոշ հանցանքների դեպքում պետք է չենթարկվեին սրան, իրրև պատժի, ինչպես դա սովորական էր հին Հունաստանում, Հռոմում և այլ սարկատիրական երկրներում, ուր այդ տեսակ սրտուհիներն աշխատեցվում էին գլխավորապես հանքերում և նավերի վրա՝ իրրև թիավարներ, այսինքն ամենադժան ու վտանգավոր աշխատանքներում։ Բայց և այնպես Մովսես Կաղանկատվացու ժամ դանում ենք հետաքրքիր տեղեկություն, թե ինչպես Աղվանից վաչագան թագավորը քրիստոնեություն դեմ ընդոստացողներին «պատժէր՝ զոմանս խեղդելով, զոմանս շկօթակս առնելով և զոմանս ՝ի սարկաւթիւն արկանել տալով»[1]։

Վաճառուհիներ։ Մենք արդեն տեղի ունեցանք վերը նշելու, որ սրտուհիները տուր և առի առարկա չեն լինում։ Որ դեպքում, երբ սրտուհիները տուր և առի առարկա են լինում, նրանց գործունեությունն էլ իր հերթին դառնում է գերվաճառականություններ։ Իսկ գերվաճառականություններն էլ իրենց հերթին դառնում են սրտուհիներ մատակարարելու միջոց։ Ավելորդ ենք համարում մանրամասնորեն քննության առնել այդ գերվաճառականությունները։ Սակայն սրտուհի երեխաները դարձյալ վերջ ի վերջո ենթարկվում են նույն ընդհանուր օրինաչափությանը, վաճառքի հանվելով, այլև ազատ մարդիկ, որոնք ռազմագերիներից, վաճառքի հանվելով, այլև ազատ մարդիկ, որոնք անկասկած էին լինում իրենց պարտքերը հատուցելու։ Հիշատակենք մի քանի բնորոշ օրինակներ։

Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնեյից յեղյուսի կողոպուտի կանոններում գրված է. «Եղին ոմանք և գիշխան դահեկանաց խլեանց, կէսք վաճառեցին ընկերաց խլեանց որպես ծառայ»[2]։

Նմանապես Հովհան Մանդակունու «վասն վոխաց և վաշխի» ճառի մեջ դանում ենք հետևյալ բնորոշ խոսքերը. «Ի ժամ խնդ» ճառի մեջ դանում ենք հետևյալ բնորոշ խոսքերը. «Ի ժամ վոխացն ասլոյ զուարթիւրնս կնոջաւորին և յորժամ ժամադրութեն վաշխին հասանիցէ, տեսանելով չքավորութիւն և դառնութիւն պարտապանին, ոչ ողորմի և ոչ երդմանն հավատակուսութիւն պարտապանին, ոչ ողորմի և ոչ երդմանն հավատակուսութիւն պարտապանին, այլ դժոհ առյ մարդոցին, ոչ խոնարհի յաղաչանս վարանելոյն, այլ դժոհ առյ մարդոցին, ոչ խոնարհի յաղաչանս վարանելոյն, այլ դժոհ

---

[1] Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, Գլ. ԺԷ, եջ 60.

[2] Կանոնագիրք Հայոց, հտր. Գ, եջ 108.

խեղճ անխոնարհելի և անհաշտ, և իբր ծառայ վոխառուն հաճարի վոխառուն»[1]:

Այդ սովորույթին արձագանք և գտնել նաև հայ մինչնաղարյան որինագրքերում: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն՝ յեթե մարդասպանն անկարող լինի ըստ դատավճռի հատուցել սրյան գինը, «տայ թէ աղքատ իցէ, վաճառանցի իւրովքն յազգատոհմ և հատուսցէ»[2]: *Նմանապես աղքատության և այլ նյութական կարիքների, ինչևս պարտքերը վճարելու անկարողության հետևանքով՝ ծնողներն ստիպված են լինում վաճառել իրենց զավակներին՝ «յազախնութիան» և «ծառայութիան»: Մխիթար Գոշը վորձում է իր Դատաստանագրքի մեջ ամենանպատակով այդորինակ վաճառքի սովորույթները. «Իսկ ի թէ պատահի ումեք վաճառել զդուստր իւր ըստ որում ի իցէ պատճառի յազախնութիւն առնն հատուսցելոյ, մի իրրև զազախին վճռաւ վաճառիցէ, զի թէ ոչ իցէ յաչս տեառն իւրոյ հաճոյ. որում հատուսցեալն, փրկեսցէ զնա հայր իւր: Բայց յազգ օտար չէ իշխան վաճառել տէր իւր...»*[3]:

Նույնն ենք տեսնում Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքում, ուր գրված է. «Եթէ ոք զիւր զուստրն վատն աղքատութեան ծախէ քրիստոնէի մի, նա կարէ զէդ ծառայ իմ ունենալ զինք, բայց չկարէ յանօրէնքի ծախել. և յորժամ կալնան ծնուդքն կամ ազգն վճարել զարարան՝ նա ազատ է»[4]:

---

[1] *ՄԳԴ, էջ 65—66.*

[2] *ՄԳԴ, II, հոդ. Ա, էջ 314.*

[3] *ՄԳԴ, II, հոդ. ԻԱ, էջ 336.*

[4] *ՍԴ, հոդ. ՃԻԱ.*

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՄԽ—Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. «Ղուկասեան մատենագրաց», Թիֆլիս, 1913 թ.։
ՓԲ—Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1889 թ.։
ՂՓ—Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց. «Ղուկասեան Մատենագրաց», Թիֆլիս, 1907 թ.։
ԱԳ—Ագաթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց «Ղուկասեան Մատենագրաց» Թիֆլիս, 1914 թ.
ԵՂ—Եղիշէի վարդապետի Պատմութիւն Վարդանանց. Վենետիկ, 1864 թ.։
ԹՈ—Թովմայի վարդապետի Արծրունեաց Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. «Ղուկասեան Մատենագրաց», Թիֆլիս, 1917 թ.։
ԱՇ—Անանիայի վարդապետի Շիրակացւոյ՝ Յայտագս հարցման և լուծման. Գնդոցգրագ, 1918 թ.։
ՄԳԴ—Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց. Վահան Ծ. վ. Բաստամեան-ցի հրատարակ. Վաղարշապատ, 1880 թ.։
ՍԴ—Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի), հրատ. Ա. Ղամ֊ճեանի Վաղարշապատ, 1918 թ.։
ԿՀ—Կանոնագիրք Հայոց, «Ղուկասեան Մատենագրաց», Թիֆլիս, 1913.
ԱՀԴ—Առաքել—Հատմեյսկան դատաստանագիրք, հրատ. Ա. Ղամ֊ճեանի, Վաղարշապատ, 1917 թ.։

ՀԱԿՈԲ ՉՈՐՑԱՆ

ԱԲՈՒ ՅՈՒՍՈՒՖ ՅԱԿՈՒԲ

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԿԻ ԳԻՐՔԸ[1]

(Կիսատ էլ-խարաջ)

(Զեկուցվել է ՀԱՄՀ Պատմության և Գրականության Խնամախումբի պատմության սեկցիայի 1936 թ. հունվարի 11-ի նիստին)

ՀԵՂԻՆԱԿՆ ՈՒ «ԿԻՏԱԲ ԷԼ-ԽԱՐԱՋԻ» ՆՊԱՏԱԿԸ

Աբու Յուսուֆ Յակուբը ծնվել է 731 թ., Կուֆայում և վախճանվել է 798 թ.:

Հիճրիների 166 թ. Բաղդադում լինել պատի և, քան ամենահեղինակավոր վերսիայի, առաջինն է լինել, որ սացել է qadi 'l qodat (պատվոր ընդհանուր իրավասության) տիտղոսը:

Ծնվել է պարսկկից Ջաֆար բին Յահյայի պատմության մեջ վորպես պատի՝ Բաղդադում գործել է Էլ-Մահդի, Էլ-Հադի և Հարուն Էլ-Ռաշիդ խալիֆաների ժամանակ (775—798 թ. թ.):

Յակուբին վերագրված մի քանի աշխատությունների մեջ հասել է մեզ «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ը, վորը նա շարադրել է Հա-

---

[1] Աբու Յուսուֆ Յակուբի «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ը ֆրանսերեն թարգմանել և ծանոթագրել է E. Fagnan-ը 1921 թ. հրատարակել է Սուրբիայի և Լիբանի ֆրանսական հանրապետության բարձր կոմիսարիատը: Abou lousouf Yakoub, Le Livre de l'Impôt Foncier (Kitab el-Kharadj). Traduit et annoté par E. Fagnan. Paris, 1921.

Սուրիան իմպերիալիստական պատերազմից հետո ֆրանսական պաշտպանության և պաշտոնի և վերնում նշված կոմիսարիատը „Bibliothèque Archéologique et Historique" մատենաշարով Սուրիայի պատմական անցյալին վերաբերող աշխատություններ և լույս ընծայում «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ն այդ մատենաշարի առաջին հատորն է:

բուն էլ-Ռաշիդի հրահանգով։ Ուրիշներ, «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ը շարադրվել է 786—798 թ. թ. ժամանակաշրջանում։ «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ը մինչ մեզ իջած իր բովանդակությամբ խիստ ուշագրավ և հետաքրքիր մի աշխատություն է, այլև իր տեսակի մեջ առաջինն է։ Կարևոր տարբ պատմաբաններ ու աշխարհագրներ հանդես են գալիս IX դարից հետո «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ը, մոր մորոշ կետերում պրկին նույն տեղեկություններն է տալիս, ինչ մոր Տաբարին, համարյա մի պես առած է շարադրվել Տաբարիի հայտնի աշխատությունից։

Յակուբի բազմաթիվ աշակերտների շարքում հիշվում են հատկապես Մուհամեդ բին էլ-Հասան Շեյբանին, Ահմեդ Բին Հանբելն ու Բիշր բին էլ-Վալիդ Կինդին։

Յակուբն սկզբնական բնագիրը թելադրել է իր մի աշակերտին՝ Բիշրին։ Արանով է բացատրվում բնագրի վերջնական տարբերակում համեմատաբար չլինելը։ Նկատվում է, որ հետագա ընդօրինակողները տեղ-տեղ փոփոխություններ են մտցրել բնագրի մեջ։ Թարգմանիչ Ն. Ծոպանյանը «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ը թարգմանելիս հիմք է ընդունել հեղինակի 1302 թ. Բուլակում հրատարակված բնագիրը. համեմատության համար նա օգտվել է Փարիզի №№ 2452 և 2453 ձեռագրերից։ «Կիտաբ էլ-խարաջ»-ի մի քանի ուրիշ ձեռագրեր պահվում են Կ. Պոլսում և Բեռլինում։

Յակուբի աշխատության հիմնական ազբյուրը գուբանն ու նրա մերձավորների տեղեկություններն են, ինչպես նաև առաջին խալիֆաների առհասարակ կառավարների մասին գոյություն ունեցող պրավոր և մեծ մասամբ բանավոր այն վկայությունները, որ նա կարողացել է հավաքել իր ժամանակի պետական մարդկանցից և ծերունիներից։

«Կիտաբ էլ-խարաջ»-ն ունի պատմական խոշոր նշանակություն։ Այնտեղ մենք տեսնում ենք արտացոլումն այն հակասությունների, որոնք VIII դարի վերջերին սկսել էին խախտել խալիֆատի պրությունը։ Խալիֆա Հարուն էլ-Ռաշիդը պիտի լուծ իր ժամանակի հեղինակավոր պետականության՝ ցանկանում է ելք գտնել առերեսված ներքին հակասություններից։ Այդ հակասությունները արտահայտվում էին առաջին հերթին պետության ֆինանսական պրությամբ։ Ուստի, հոդային հարկի բնագավառում առերեսված դժգոհությունները պարտել էին կենտրոնական իշխանության ուժեղացումն ապահովող խնդիր։ Այս խնդիրն իր հերթին շոշափում էր խալիֆատի բնդարձակ տերիտորիաներում ապրող այլ հարցի շուրջն առերեսված

ծանր կացութիւնը։ Հարուն էլ-Ռաշիդի կողմից Յակոբին ուղարկած հարցնելը պատճառ են այս յերկու պէսովոր խնդիրների շուրջը։

Յակոբն իր շարադրութեան նեղածախանում «կիսատ էլ խարսիջ»-ի հետագնդած նպատակի մասին հետևեալն է գրում.

«... Իր հպատակներին անարդար վերաբերմունքից պաշտպանելու և նրանց լավ դրութեան մէջ դնելու միակ ցանկութենից դրդված, հավատացյալների իշխանը ... խնդրեց ինձանից գրել մի գիրք, որն իր մէջ ընդգրկեր այն բոլոր կանոնները, որոնցով պետք է ղեկավարվել հողային հարկը, գլխահարկը, ժողովրդական գիմելը, արիքաւանները (djevali) հավաքելիս, և որի մէջ գրում, բացատրում և մեկնաբանում եմ այն սկզբունքները, որոնց համաձայն պետք է շարժվել։ Այդ և այս գրքի նպատակը» (եջ 1)։

Աբբասական խալիֆաների ներքին հակասութիւնների առկայութիւնը պարզվում է Յակոբի՝ ամբողջովին զուրկն վոգով գրած հետևեալ տողերից.

«Այդ, յերբ մի շինական կառուցված և հիմք ունենալով վոչ թե բարեպաշտութիւնը, այլ ուրիշ բան, ապահով չի հաստատվելու նրա հիմքերի վրա և կործանելով գնալու այն [շինքը] նրա վրա, որը թաքցրել էր նեղով գնալու այն [շինքը] նրա վրա, որը թաքցրել էր այն և ոչնչացնել իր գեմ» (եջ 1)։

Ուսաև խորհուրդ է տալիս խալիֆային.

«Ուրեմն, այն իշխանութիւնը, որը ապահով շինրնել և քեզ տալի և հպատակների վրա, դուր անցը մի գործադրի, որովհետև գործելու մէջ կարողութիւնն առաջանում և մեծ առաջադրանքներ» (եջ 2)։

«Մի շեղվիր ուղիղ ճամբից, որպեսզի հպատակները էլ չշեղվեն... Ձերը խնդիրը վերաբերում է ապահի հրամանները, քաղ բոլորը, ինչ քո աչքում լինեն նույն արժանի վրա» (եջ 2)։

«Չգուշացիր, ուրեմն, քո հպատակների կողմից պատճառ դառնալուց... մի շինքի կործանումից առաջ և միայն, ճառ գառնալուց... մի շինքի կործանումից առաջ և միայն, վոր նրան կարելի չի մոլքներ դնել. քո ախոյեան կողմն և միայն քո ուժած բարիքը նրանց, որոնց խնամքն ապահը

---

[1] Djevali բառով հասկացվում է գլխահարկ, ինչպես և պարտված քրիստոնեաներ վրա դրված գանազան տեսակի տուրքեր (Թռմեորդյան բարգմանիչ)։

վաճառել և քեզ, մինչդեռ քո պատմիչի կոչվիր նշանակիր այն չարիքը, որի համար հանցավոր ես հանդիսի երանց»։ (ԵՂ 4)։

Հարուն ալ-Ռաշիդին Յակոբի տված այս խորհուրդների իմաստը պարզ կլինի մեզ այն ժամանակ, երբ նկատի ունենանք, որ նույն խալիֆայի վերջին տարիներին Ադրբատականում ծայր էր առնում Քորրամյան շարժումը՝ Ջավիդան իրն Սահլիլի գլխավորությամբ։ 817 թ. այդ շարժման գլուխ է կանգնում Բաբեկը, և պատմության մեջ Բաբեկյան անունով հայտնի այս շարժումն ամբողջ քսան տարի զբաղեցնում էր խալիֆատին։ Որքա՜ն հարց էր դարձել կենտրոնական իշխանությունից ֆեոդալների անջատողական ձգտումների իրագործումը։ Կենտրոնական իշխանությունն սկսել էր հենվել գլխավորապես զրադական վարձկան բանակի վրա։ Որքա՜ն ահռելի էր խալիֆատի դեմ բացած ներքին դժգոհությունը։ Առանձին ազատագավոթական շարժումները տղխալական ցավոտ հարցերի անմիջական արտահայտություններն էլին։ Խալիֆատի նվաճած բերկրներում այդ դժգոհությունները շատ ավելի մեծ չափեր էլին ստացել։ Այդ բերկրների շարքում էր գտնվում արաբական Երմենիան. այս շրջանում ծանր հարկերի ճնշումից առաջացած անտանելի դրության մասին վկայում են հայ պատմիչները։ Թե ինչու հոգային հարկի մասին Հարուն ալ-Ռաշիդի կողմից Յակոբին առաջադրված հարցերը խալիֆատի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցին, այդ պարզվում է X դարի վերջերի հայ պատմիչ Ասողիկի հետևյալ տողերից.

«Եւ Մուսէ կալեալ պիշխանութիւն ամ մի՝ առաւակի. և յետ նորա Ահարոն եղբայր նորա։ Սա ասա զԱարապատական և զՀայս հանդերձ վրօք և Աղուանօք եղբօր խրտւմ Աբէքեայ։ Սա զիպն Դօլիկ յաղթէ Հոռոմ առաքէ հարկահան ի Հայս. որոյ եկեալ ի քաղաքն Դուին՝ առաւակի հարկապատհանջութեամբ խոշտանգէր զրնակիչս երկրին։ Եւ որ ժողովեալ ամենայն նախարարքն և կաթողիկոսն Եսայի՝ աղաչէին թեթևացուցանել զանութ ծանրութեան հարկին զոր պահանջէր և ոչինչ ոգտէին. այլ անգրէն յղէր պահանջող՝ կրկին քան զառաջինն ժողովել, և ասէր կնիք կապարեա դնել յամենեցուն պարանոցս և առ մի մի պահանջէր բազում դուզէ՝ մինչև հասանել մարդկան ի յետին անտանելութիւն յանհամբերն ներելութեանցն առ ի չարաշուք պահճէն։ Եւ երկրասանն

հազար մարդ ապրեցրի գնացին յաշխարհն Յունաց, որոց առաջնորդէր Շապուհ ի տունէն Ամատունեաց և Համամ որդի Նորա»[1]: (Ադոնց, II, գլ. Դ, եջ 143):

12.000 հոգի, լքելով իրենց անասնաբյուծը, դաղթում են դեպի բյուզանդական հողամաս: Ահա թե ինչ դրութեան էր ենթարկվել Արտաշատի երկրամասը: Խալիֆատի դեմ յեղկրամասներում էլ, առավել կամ նվազ չափով, ենթարկվել էր նույն դրութեանը:

Այս պայմաններում էր, որ խալիֆատը ձգտում էր նոր միջոցներ փորձել իր հզորացնելու նպատակներին հասնելու համար: Յակոբին տրված հարցերը հետաքրքրում էին այս նպատակը: Գնաց և հետաքրքրվեց, ասվեց, որ Յակոբն իր տված պատասխանների համար Հայոց էլ-Մաշխոին մահապատիժ է տեսել: Ինչ էր պատահել, ասվեց, որ Յակոբն իր տված պատասխանների համար Հայոց էլ-Մաշխոին մահապատիժ է տեսել: Գնաց և հետաքրքրվեց

Ավելի մանրամասն ծանոթանանք խալիֆատի կենտրոնական կազմակերպության առանձնահատկություններին և ապրանքային հարաբերություններին։

ԽԱԼԻՖԱՏԻ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

ԳԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՎԱՐԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Խալիֆատի ֆինանսական միջոցների մեծագույն մասն ըստ էության ևնթ կազմել են պատերազմական ավարառության ենթարկված հողերը։ Նման պատերազմներ VIII դարում տեղի չեն ունենում և կարող չեին խոշոր միջոցներ հայթայթել խալիֆատին։

Հաճախ քրքական վարձկան բանակները խալիֆատին մղում են պատերազմների։ Սկսած VIII դարի վերջերից՝ քրքական այդ վարձկան բանակը դառնում է խալիֆատի բանակի հիմնական մասը։ 833 թ. այդ վարձկան զորքի թիվը խալիֆատի բանակում հասնում էր մինչև 70,000 հոգու[1]։

Այս վարձկան բանակին շահագրգռում էին պետական պատերազմների ընթացքում կատարված ավարառությունները։ Հրատապ խնդիր էր դարձել այդ ավարի բաժանման հարցը։ Հարուն էլ-Ռաշիդի աված առաջին հարցը այս մասին էր։ Ջահիզը պատասխանում է այսպես.

«Այն հարցը, որ դու ավելցրիր, հավատացյալների իշխան, թշնամուց վերցրած ավարի բաժանման և նրա կատարման վերաբերյալ, որոշված է ալլահի կողմից՝ նրա սուրբ գրքում...

Իմացիր, որ ձեր վերցրած ամբողջ ավարի հինգերորդ մասը հանում է ալլահին և նրա առաքյալին։ (Ղուրան, III, 42)։ (նչ 27)[2]։

Խալիֆատի ֆինանսական պրակտիկան բաժանումն հիմնական միջոց հանդիսացող ավարների $^1/_5$-ը հիմնական հարց էր, ժանավանդ այն ժամանակ, երբ խալիֆատում ֆինանսական դժվարությունները արդեն խիստ էին զգացվում։ Պրակտիկան խալիֆաների արքունիքը Հարուն էլ-Ռաշիդի շրջանում արևելյան

---

[1] *J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe, Paris, 1919, p. 228.

[2] Վոակու և արծաթի հանքերը (rékaz), ինչպես և գտնված գանձը, կազմակա էին $^1/_5$-ը հարկման։

բանակներին հատուկ պերճանքին, շքեղության և զեղության պատճառները էր հասնել Բաղդադը դարձել էր արևելյան բոլոր նավահանգիստների ճոխության ու «Հազար ու մի գիշեր»-ների կենսաբանական վայրը։ Մալիքիանն աշխատում էր պատասխանող գանձարկղը լցնել նորանոր հարկեր նշանակելով։ Հարկային ապատաման ճնշումը խորը դժգոհություններ էր առաջացրել։

Արևելյան բանապետության հիմնական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ այդ բանապետության ուժն ակրնոսկան շրջանում կազմել և ամրոցից վերցրած բաժինը. պատերազմական ավարանքները կազմում են այդ բանապետության պահպանման գլխավոր միջոցառումներից մեկը։ Միապետական կենտրոնական իշխանության և ֆեոդալիզացիայի ուղին բանող խոշոր կալվածատերերի մեջ դժգոհություն են առնչել խորը հակասություններ։

Քանի գնա բանապետական իշխանության գանձարկղը լիքն էր, և դրա հետևանքով բանակին էլ ամուր, կենտրոնական իշխանության ձգտումները կատարանում էր խոշոր կալվածատերերի կենտրոնացնելու ձգտումները ճնշելը նման բանապետական իշխանության խնդիր քաղաքական պրոցեսը առաջին հերթին արտահայտվում է ֆեոդալների ազնվական ճնշումներով։ Վերջիններս իրենց հերթին կենտրոնացնում էին իշխանության հարկային ապարատի միջոցով մղում էին գյուղացիական ճնշումներին։ Այսպիսի մի յուրահատկություն, անկասկած, Հարունալ-Ռաշիդի ժամանակ Հայոց մեջ էր, որ Աբասյան խալիֆաների ընդհանուր

դժգոհությունն էր: Այս և այլ ապատամբությունների որինակների հիման վրա կարելի է ցույց տալ խալիֆաների անբավականության տակ գտնվող ընկերամասերի դասակարգային պայքարի յուրահատուկ բնույթը:

Հողատիրական հարաբերությունների հետևանքով առաջացած հակասությունները (ասրիկական աշխատանքի կիրառումը, հողագործության mozára'a սիստեմը, որի մասին խոսք կլինի ստորև) խիստ սուր բնույթ էին ստանում հարկային քաղաքականության մեջ: Կենտրոնական իշխանության թուլացման դարերում հարկահավաքների կամայականությունները մեծ չափեր էին ընդունում և «օրինական» պարտավորություններից ավելի ճնշիչ դառնում: Հարկերը դիվերսիֆիկացիայի հետևանքով մինչ մեկ քանակապես խիստ մեծ չափերի էին հասել, այլև

1. ՆԱՐԱՅ[1]

Յակուբը խարայի չափի մասին գրում է հետևյալը.

«Որ ժամանակ չափես անփականությունները և հարկ դրնես վորքաառնելի մի գարիբին[2] ասած դիրհամ, արժավենիների մի գարիբին՝ ութ, շաքարեղեգի մի գարիբին՝ վեց, ցորենի մի գարիբին՝ չորս և գարու մի գարիբին՝ յերկու դիրհամ»:

«Յես Ես — Սիրիից գիտեմ... վոր Ոմար բեն ալ-Խաթթաբը խաղողի այգիների վրա դրնես ասած դիրհամ հարկ, արոտներին՝ հինդ և բոլոր անասնի վոռոգելի հողերին՝ մշակված կամ վոչ, մեկ դիրհամ և մեկ մախտում»: (ԵՂ 58):

Յակուբը խարայի քանակի մասին բերում է բազմաթիվ այլ վկայություններ, վորոնք տարբերվում են միմյանցից: (Համմ. ԵՂ 59—61, 64—65): Սրանից կարելի յե հետևցնել այն, վոր խալիֆաների սերտողության տակ գտնվող յերկրամասերում հողային հարկի գանձումը տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում տարբեր է յեղել:

Անցյալի ավանդությունների հիման վրա խարայի չափի մասին գոյություն ունեցող տեսակետները մնջբերելուց հետո, Յակուբը հայտնում է այն տեսակետը, վոր պետք է վերտագնել հարկերի գանձման բնարդյունքային ձևին. նա առաջարկում է խարայի vazifé ձևը (փողով կատարված վճարումը) փոխարինել mokasama-ով (բնարդյունքով կատարված վճարումը): Այս պատճառաբանում է նրանով, վոր այդ ավելի արդյունավոր կլինի պետական գանձարկղի համար և ավելի բնական՝ հարկատուների համար: Բացի այս, հարկահավաքման ժամանակ հարկատուները կպատասխանեն կառավարիչների և հարկահավաքների վատ քաղաքականությանը:

---

[1] Հարկատուների պատասխանատվությունը պետական նշանակություն ուներ արդեն Գրավոճ հողատարածքի ազգաբնակությունն իրարի համար շահագործման ընթացքում: Սավոյի հողերի բաժանման առիթով Ոմարի և գործավարների միջև տարաձայնություն եր առաջացել. գործավարները պահանջում էին գրաված հողատարածքներն իրենց միջև բաժանել. Ոմարը հակառակում եր.

«[Գարաչալները] քող վորպես [շահագործելի] նյութի մուտքագրողներ հետագա» (ԵՂ 57). այս շրջանում հարկում եր Ոմարի տեսակետը:

[2] Գարիբը — հողային տարածության այս չափը — ընդունվում է մոտավորապես 1/3 դեսյատինին:

Այն հարցին, թե ինչու կողմնակից է, որ խոտաջը բնաբերդյունքով պահելի, Յակուբը, հենվելով Ռամոսի վրա՝ պատասխանում է.

«Ասա ուրեմն, ցերը տնտանք, որ այս իշխանի կողմից այս չերկրի վրա դրված խոտաջը հպատակների վրա ծանր ու ճնշում, այնպես որ նրանց հոգերը չեն կարող ապրեցնել իրենց և վերոհիշեալ այն պարտապրելը պիտի առաջացնի դադի և այդ հոգերի լքում... մենք հետևյենք այն պատվերներին և հրահանգներին, որ նա տվել է»։ (եջ 129)։

Առաջարկելով խոտաջը բնաբերդյունքով պահել, Յակուբը տալիս է մի ժամանակ նաև նրա չափը։ Սրանից պարզվում է, թե ինչ ծանր հարկ և պահվելիս լինել հեղինակի ժամանակաշրջանում.

«Ինձ... լինել եմ այն կարծիքին, որ Սավադի բնակիչը, որ մշակում է ցորեն և գարի, $^2/_5$-ը պետք է վճարի բնաբերդյունքով, մեկ այնտեղ վաստակը բնական է. այն հողերի համար, որոնք վաստակում են անխնելով (գալիա), պետք է վճարի $^3/_{10}$-ը. արմավենիների, որթատունկների, պտուղների և պարտեզների համար՝ $^1/_4$»։ (եջ 77)։

2. ԴԻՄ

Այս հարկը վերցվում էր դիմի հողերից, որոնք պատկանում էին մուսուլմաններին։ Եկեղ վաստակը բնական էր, պետք է գանձվեր արդյունքի $^1/_{10}$-ը, իսկ մեկ արհեստական՝ $^1/_{20}$-ը։ (եջ 79)։

Յակուբը նշում է մի շարք արգելքներ, որոնք, իր կարծիքով, դիմի հարկի չենթակա չեն, այսպես օրինակ՝ բանջարեղենը, ոռոտնակները և վառելափայտը։ Այն հանդամանքը, որ հեղինակը բացառում է այս տեսակի բերքերից հարկ գանձելը, չենթագրել և տալիս, որ այդ տեսակի հարկեր գոյություն են ունեցել։

Բացի այս, հեղինակը գտնում է, որ միայն վերոշ քանակից բարձր արտադրությունից (5 վասկից[1] բարձր) կարելի է

[1] Ըստ Յակուբի ժամանակի 1 վասկը = 60 սա. 1 սան = $5^1/_2$ պուդ (= 1 կաֆիզ = $^1/_4$ սաբ)։

պիտ պահանջ։ Հոգևոյին հարկի կողքին արտաքին խալիֆաստան պետք հարկը կազմում էր գլխահարկը։

3. Գ Լ Խ Ա Հ Ա Ր Կ

«Գլխահարկը տարածվում է Սամարղանդ բնակվող, ինչպես նաև Հերատի և ուրիշ վայրերի բոլոր հպատակների վրա—լինեն նրանք հրեա, քրիստոնյա, թե մոգ... բացառությամբ են կազմում միայն բնիկ Տաղիքի քրիստոնյաները ու Նեկբանի բնակիչները։ Պարտավոր են վճարել միայն արական սեռի չափահաս անձինք՝ հարուստը՝ 48 դահեկանի, միջին կարողությամբը՝ 24 դիրհեմ, կարիքավորը՝ 12 դիրհեմ»։ (էջ 187)։

Բարձր կառավարչին պատկանում են անդանավորները, հերպաի վաճառականները, վարձու ապրանքատեղերը, վաճառականներն ու ժխիկները։

4. Տ Ա Ս Ա Ն Ո Ր Դ (մաքս)

Այս հարկի գանձման ժամանակ նկատի են առնում յուրաքանչյուր կառավարիա՝ մուտքամուղը, խարաջին և հարբին. վերջին կատեգորիա՝ մուտքամուղը խալիֆաի սեփականությունն են պատկանում խալիֆաի սեփականությունն են պատկանում դրվատելին են պատկանում խալիֆաի սեփականությունն են պատկանում մանրեղեցի դուրս գրվողները։ Մուտքամուղը վճարում է $2\frac{1}{2}\%$, խարաջին՝ 5%, հարբին՝ 10%։

Տասանորդ (մաքս) կարելի է գանձել, ըստ Յակուբի, յուրաքանչյուր ընդհանուր արժեքը 200 դիրհեմից բարձր է։

«Արդարև, Ոմար իբն ալ-Խաթաբն է, որ հաստատեց տասանորդի գանձումը, և նրանք գանձվում են միայն տասանորդի գանձողն մաքսերը, և նրանք գանձվում են մեջ ոչ մի անդադարհատ չկա, յուրաքանչյուր հավաքվում է առանց հպատակներին նեղելու (կնդեքել) և պայմանով, վոր նրանցից չգանձվի ավելի, քան թե պարտավոր են» վոր նրանցից չգանձվի ավելի, քան թե պարտավոր են»։ (էջ 207)։

Ըստ Յակուբի՝ այն առևտրականը, վոր մի անգամ վճարել է տասանորդը, նույն տարվա ընթացքում նույն ապրանքը յուրքից և տասանորդը, նույն տարվա ընթացքում նույն ապրանքը յուրքից դուրս հանելիս ազատ է տասանորդի հարկից։

Սպրական մեծ մուտքամուղներից գանձվող հարկ էր։ Ա-րաբ Յուսուֆն ասում է՝

«Ալյահին և վերջին դատաստանին հավատացողին չի թուլատրվում ապահայից ազատվել» (էջ 120)։

5. ՍԱԴԱԿԱ (ողորմության տասանորդը)

Ապահան պահվում էր բնապրյունքով՝ հատկապես անասուններից։

Յակուբը տալիս է առաջին խալիֆաների ժամանակ գանձված ապահայի հետևյալ չափերը.

«40-ից մինչև 120 մաքիից մեկ դլուխ մաքի.
120-ից » 200 » յերկու » »
200-ից » 300 » յերեք » »

հետագա յուրաքանչյուր հարյուրին մեկ մաքի...

5 ուղտի համար 1 մաքի.
10 » » 2 »
15 » » 3 »
20 » » 4 »
25—35 » » մեկ տարեկանից մեծ մի եզ ուղտ.
35—45 » » յերկու » » » » » »
45—60 » » մի չափահաս եզ ուղտ.
60—75 » » հինգ տարեկան մի եզ ուղտ.
75—90 » » յերկու տարեկանից մեծ յերկու եզ ուղտ.
90—120 » » յերկու չափահաս եզ ուղտ.

120-ից ավելի յեթե լինի, 50 դլխին՝ մի չափահաս եզ ուղտ. 40 դլխին՝ 2 տարեկան մի եզ ուղտ» (էջ 115—116)։

Ջրու մասին կարծիքները տարբեր էին. Աբու Հանիֆան ընդունում է՝

«Ապաձելու կարող յուրաքանչյուր ձիուց ապահան մեկ դինար է» (էջ 117)։

Յակուբի նշած հիմնականն հարկերը սրանք են։ Սակայն հետաքրքրական է, որ մի շարք որևէ կանոնից հարկ վերցնելը կամ բոլորովին ազատելն է պահում և կամ մեջ է բերում տարբեր ձևափոխություններ։ Յակուբի այդ բացատրություններից պետք է հետևցնել, որ դոյություն է ունեցել բացատրող դրություններ։ Այսպես՝ չրում ցեղած ձուկը հարկադրելու մասին.

«Հավատացյալների իշխան, որ ինձ հարց ու փորձ

արիր լճակներում և այլ հավաքված ջրերում գտնվող ձկան վաճառքի մասին։

«Ջրի մեջ գտնվող ձուկը ծախել չի թույլատրվում, որովհետև նա անստույգ է և պատկանում է որևէ տիրացողին... Կան մարդիկ, որոնք արտոնում են լճակներում գտնվող ձկների վաճառքը. սակայն, ըստ մեզ, ճիշտ և այն տեսակետը, որ պարտավոր է այդ» (էջ 132)։

Ուշագրավ են այն վկայությունները, որոնք վերաբերում են նավթին և մի շարք այլ նյութերին։ «Կիսաթ ել-խարաջ»-ի հեղինակը տարբերվում են այս կետում. ֆրանսերեն թարգմանության համար ոգտագործվող օրինակում Յակուբը խալիֆային նյության

ա) Գաստրոգեմական ավարից, գանձերից և հանքերից վերցված $\frac{1}{5}$-ը, որ պատկանում է իմաստին և նրա մեծամասնությանը:

բ) Հողային հարկից, պետահարկից և առաքանդրից (մաքս) գոյացած հասույթը մտնում է պետական գանձարկղը.

գ) Մնացածից առաջացած հասույթն առանձնացվում և բաժանվում է հետևյալ գործառնությունների:

Գործերն ունեցող դժգոհությունների վերացման համար Յակոբը մեծ կարևորություն է տալիս արդարացման հարկահավաքներ նշանակելու խնդրին. խնամ արդիլք է դնում հարկահավաքների աշխատի յեղանակների վրա, որոնց միջոցին գանգատն արամիների և ֆիզիկական չարչարանքների չեն ենթարկվում հարկատուները.

«Պետահարկը գանձելու համար,— գրում է նա,— պետք չէ պատասխանատուներին ծեծել, որևէ դեմ կանգնեցնել, գրանց նեղություններ պատճառել. խնամ արդիլք է դնում այդ ամենի վրա, որովհետև այդ միջոցին գանգատն պատիժների և ֆիզիկական չարչարանքների չեն ենթարկվում հարկատուները.

«Պետահարկը գանձելու համար,— գրում է նա,— պետք չէ պատասխանատուներին ծեծել, որևէ դեմ կանգնեցնել, գրանց նեղություններ պատճառել. և ոչ էլ նրանց ենթարկել ֆիզիկական խոշտանգի պատիժների» (էջ 189):

Նույն ոգով հավատացյալների իշխանին՝ խորհուրդ է տալիս.

«Դու պատասխան ես, իշխան հավատացյալների, հրամայել՝ քաղցրությամբ վարվել հանդեպ նրանց, որոնք քո մոտ ապաստանության պատսպարանքից օգտվում են... և հոգ տանել նրանց մասին, որպեսզի նրանք չկեղտվեն, չձանձրանան, չվերատարվեն, ոչ էլ ատեն որևէ բանի, որին ենթակա չեն, չանհանգստացվեն իրենց ունեցվածների ոչ մի մասից» (էջ 191):

Ապա մի այլ կապակցությամբ հայտնում է.

«Պատասխանին չի կարելի ծեծել իր պատճառած վնասների համար և կամ պատասխանել՝ երկար ժամանակ մոտ կանգնեցնելու պատիժների ենթարկելով. ճիշտ որ չես լսել եմ, որ պատասխաններին կանգնեցնում են արևի դեմ, անգութ ծեծի չեն ենթարկում, լիքը սափորներ են կախում վզից և այնպես են կացնում, որ արդիլք է լինում աղբելուն: Սրանք ծանր գործեր են ալլահի աչքում և անպատվաբեր՝ խղճի համար» (էջ 166):

Խորհուրդ է տալիս իրենց պաշտոնն ի չարը գործադրող հարկահավաքներին պատժել խիստ կերպով և ապա վերջացնում է հետևյալ բնորոշ խոսքերով.

«Ամանչ պիտ ճնշվածի տրտունջներին, որովհետև նրա ձայնը կլսվի» (եչ 169):

Յակոբը խալիֆային զգուշացնում է խալիֆատի սահմաններում հարկերի գանձման վարձակալական սիստեմից:

«Գիտում եմ, որ դու ոչ Սավադի և ոչ էլ մի ուրիշ այլ գավառի հարկը վարձով տալու չես» (եչ 159):

Նշում է, որ վարձակալները աստիճան ճնշում են հարկատուներին, գանձում են ավելի, քան սահմանված է.

«Այս վարվելակերպը յերկրի ավերում ու հպատակների կորուստ կառաջացնի» (եչ 159):

Անդրադառնալով հարկի վարձակալական պայմաններում կատարված ճնշումներին, նշում է գրի գրված խոշտանգումները՝

«Սաստիկ ծեծի յենթարկելը, արնի կիզիչ ճառագայթների տակ կանգնեցնելը, վզից քարեր կախ տալը...» (եչ 159):

Յակոբի առաջնորդող սկզբունքն է.

«Ոչինչ սեփական չէ, յերբ անկարգություն կա և ոչինչ չէ կորչի, յերբ կարգ ու կանոն կա» (եչ 160):

Սակայն, ըստ յերևույթին, հարկահավաքման վարձակալական սիստեմը այս յեղանակը Հարուն ալ-Ռաշիդի շրջանում արդեն բավական լայն ծավալ էր առացել. Յակոբը դեմ լինելով նրան, միևնույն ժամանակ պիտի է անում խալիֆային, խորհուրդ տալով այդ ձևի կիրառումը հնարավոր կերպ:

«Հավատացյալների իշխանը թող վերուստ դրությունը քննի, ինչ որ նպատակահարմար կգտնի պարտապանների համար, նաև ինչ որ ավելի շահաբեր արքունի գանձի համար, կարող և վարձակալությունը կիրառել հակողությամբ» (եչ 161):

Նշում է նաև հարկահավաքման ժամանակ այլ կարգի այն բոլոր ապօրինությունները, որոնք խիստ ծանրացնում են հարկատուների դրությունը. ինչպես օրինակ՝ հավաքած հնձից պահեստների պրոբյունը. ինչպես նաև՝ հարկատուի անասունների մասնակի կամ ամբողջական չվերցնելը, բերքը դրսում պահելը և նրանից առաջացող վնասները: Հարկահավաքի համար առանձին պատնեշ անելը, չափելու համար ապօրինի վերցված փողը, հարկատուներին հաշվին հարկահավաքի մարդկանց և ձիերի պահպանությունը, հարկատուների միջոցով պետության հատկացրած պահեստները, հարկահավաքման հետ կապված բոլոր այլ ծախքերը:

Յակոբը գտնում է, որ վոչ-խալամ հարկատուին արտաքուստ ճանաչելու համար անհրաժեշտ է նրա և խալամի արտաքին հագուստի մեջ տարբերություն մտցնել.

«...Պետք է պխտահարկի հավաքման ժամանակ նրանց ծոծրակին կնիք խփես և յուրը բոլորն աչքի անցկացված կլինեն, միայն այն ժամանակ նրանց խնդրանքի հետևանքը չկնիքները, ինչպես արեց Իթման բին Հոնեյֆը...» (եջ 195):

«Դու պետք է հրամայես նուէնեին, որ նրանցից վոչ ոք ազատ չթողնվի տարազով, հնձանիքով և արտաքինով նմանվելու մասին, որ բոլորը դատկատեզամ կրեն ոտներում..., որ նրանց գլուխները խծած լինեն, որ նրանց հանիանները, համեստ գնդի փոխարեն, ունենան նման նմանվող մի փայտի կտոր, որ նրանց վոտնամաններն ունենան կաշվե կրկնակի կապեր...» (եջ 195): Նրանց թուլատրվում է.

«...Ապրել գլխավոր քաղաքներում և մասնավանների շուկաներում և այնտեղ գնել ու վաճառել. արգելվում է, սակայն, ծախել գինի և խոզ...» (եջ 195—196):

«Հրամայիր քո պաշտոնյաներին,—խորհուրդ է տալիս Յակոբը,—գործադրելու այն, ինչպես Ումարն ասում է. «...Հնից սկզբից նրանց դանապանելու մասնավանների»» (եջ 196):

Յակոբի այս ուշագրավ վկայություններից կարելի է անել հետևյալ հիմնական բնորոշումները.

ա) Տիրապետող արարը գրաված բնիկների աղգարնակություններ գիտում է վորպես իր կնճռակրողին. շահագործման բնագանակը լինելով դասակարգային, խտանում է նաև նրանով, վոր հարկատուն վոչ-արար է:

բ) Խալիֆատի կենտրոնական իշխանություն հանդես է գալիս առաջին հերթին իբրև խալամի իրավունքների պաշտպան:

գ) Խալիֆատի համար գոյություն ունի խալամը, խարաջին և հարբին. հարկային քաղաքականություն տարվում է ըստ այս կատեգորիայի:

դ) Հարուն ալ-Ռաշիդի շրջանում հարկային այդ քաղաքականությունը, դանձման հարկերի ծանրության և դանձման բռնադանակով, ընդունել և այնպիսի ձևեր, վորոնք խորը դժգոհություն են առաջացրել վոչ միայն վոչ-արար հարկատուների

շրջանում, այլև արտաքին ագրեսիայի մեջ։ Վերջինս իր ընկերական առնվազն կիսեցյալից դուրս գալով և դասակարգային ուժեղ շերտավորման չենթարկվելով՝ չհանդուրժող դասակարգի ճնշումների ասկ սկսել և խորը դժգոհություն առաջ գնալ խալիֆատը։

ե) Յակուբը Հարուն ալ-Ռաշիդին աված իր խորհուրդներով VIII դարի վերջին փորձում է խալիֆատը դնալ առաջին խալիֆաների ժամանակաշրջանի սկզբունքները վերադարձնել։ Պատմության առաջընթացն այդ հասարակության մեջ առաջացրած իր փոփոխություններով խալիֆատին կանգնեցրել էր սոցիալական անլուծելի խնդիրների առաջ, որոնք խալիֆատին դնալ սահմանադրական քայքայման ուղին, և Յակուբի աված խորհուրդները չեղային թղթի վրա։

Հարկային քաղաքականության բնագավառում առաջացած այս դժգոհություններն էլենց խոր արմատներն ունեցին այն պրոբլեմային հարաբերությունների մեջ, որոնք գոյություն ունեին խալիֆատի տնտեսության մեջ։ Ասած Հարուն ալ-Ռաշիդի հարցերի բերիրտով խոսքը վերաբերում է այդ խնդիրների հնարավոր կարգավորմանը։ «Կիտաբ ալ-խարաջ»-ի բովանդակությունն կարևոր մասը նվիրված է ագրարային հարաբերություններին։

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արաբական հասարակական կյանքն ուսումնասիրելու տեսակետից խոշոր նշանակություն ունի ագրարային հարցի լուսաբանությունը։

«Կիտաբ ալ-խարաջ»-ն այս տեսակետից խիստ ուշագրավ վկայություններ և պարունակում։

Յակուբի շարադրանքից պարզ երևում է, որ արաբական պետության տնտեսության մեջ գլխավոր կերպարը հողագործությունն էր։ Հողագործության բնագավառը բավական լայն ծավալ էր առացել, հատկապես խալիֆայության կենտրոնական մասերում։ Հողագործության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեին ոռոգման արհեստական կառույցները։ Հողագործության բնագավառում գոյություն ունեցել նաև կալվածների վարձակալության (mozara'a) ձևաձևը, որի մասին ընդարձակ խոսում է Յակուբը։

Յակուբն այս խնդրում ևս գերադասում է վերադարձնել խիստ ուշագրավ վկայություններ և բնորոշ ունենալով՝ խիստ ուշագրավ վկայություններ Աբու-Բեկրի, Ոմարի, Ութմանի և Ալիի առաջին խալիֆաների՝ Աբու-Բեկրի, Ոմարի, Ութմանի և Ալ-

վի կարգադրություններից, որոնք հեղինակի համար ունեն որևէ նշանակություն։

Ըստ գանձված հողային հարկի, գոյություն ունեցին յոթկու տեսակի հողեր—պիմի և խարաջի։

«Ինչ վերաբերում է, համաձայնելով իշխան, քո այն հարցին, թե ինչ է տարբերությունը պիմի և խարաջի հողերի, [անոնք] արարական կամ վոչ արարական յոթկրի բոլոր այն հողերը, որոնց պատճառով հավատափոխ են յեղել բնակիչները, ենում են նրանց ձեռքում և պիմի հող են...» (էջ 104. տես. նաև 94—96)։

«Վոչ-արաբներով բնակված վայրերը, որոնք պրավված են խալաժի կողմից և իջած կողմից քաղված են պարավանների ձեռքում—խարաջի հողեր են. պիմի հողեր են, բայց նրա (իջած) կողմից բաժանված են հաղթողների մեջ»։ (էջ 94—96)։

Այս վկայություններից պարզ յերևում է, որ իջածը հանդես է գալիս որպես հողերի բաժանման կարգադրիչ. խոսք ուշադրավ է այն, որ այդ բաժանված հողերը սրվում են պատժադրման համար. այդ են նշանակում «ենում են նրանց ձեռքում» և կամ «քաղված են պարավանների ձեռքում» դարձվածքները։

Յակոբը ժամանակ հողերը հաղթող արաբներին բաժանելն ընդունում է որպես մի ձև. տարբեր կերպ էր պրվում հարցը Ոմարի ժամանակ։ Ոմարը հաղթող արաբներին հող բաժանելուն դեմ էր յեղել, Յակոբը գտնում է, որ Ոմարի ժամանակ դա մի բարեր էր մուսուլմաններին համար։ Ելնելով այդ պատճառաբանում է հետևյալ կերպ.

«Նա վորոշից վճարել առ խարաջը, վորպեսզի նրա հասույթը բաժանվի մուսուլմանների մեջ, և այս վորոշումը պատակար յեղավ ամբողջ համայնքի համար. վորովհետև, յեթե այդ հողերը պատերազմիկների ոռճկի և անդեղ համար նախկին պրավիլյան մեջ չքաղվելին (immobilisé յեղած չլինելին), ամենամարդին զավակներն ազգարնակությամբ բնակված չլինելին, որտեղ պրկված կլիներ արտաքին պատերազմի ժեղյուռ անհրաժեշտ միջոցներից, և վախ կարող էր լինել, որ անհավատները կրկին ուժ կգտնեին իրենց նախկին հողերին, քանի որ այդ հողերը պրկված պիտի լինելին իրենց պաշտպաններից»։ (էջ 43)։

Յակոբը, հակառակ խարիֆիների, այն տեսակետն է, որ

արաբական հողը պետք է զանազանել ոչ-արաբականից, մինչդեռ խալիֆները գեմ էին այս տարբերությանը։ Իսլամի հայեցողությանն է հողնում ոչ-արաբական հողերը դիմի կամ խարաջի ենթարկելու խնդիրը. սակայն, գտնում է, որ Հնջաստան, Մեկկեյում, Մեդինեյում, Յեմենում ալլահի մարգարեյի ժամանակվանից գոյություն ունեցող դրությունը պետք է նույնությամբ պահպանել։

Յակուբի վկայություններից պարզվում է, որ գոյություն են ունեցել ֆեոդներ, որոնք տրվել են դեռևս Մուհամմեդի և առաջին խալիֆաների օրով։

«Իրաքում ֆեոդները կազմված են այն ամենից, ինչ որ պատկանում էր Կեսրային, նրա ստրուկներին և ընտանիքին, և չեր գրավված ոչ մեկ»։ (եջ 85)։

Այդ ֆեոդների ենթարկությունները կատարվել են բռնագրավված հողերից։ Սավադում նշում է և բռնագրավված տասը տնտակի հողեր։

Ապա բերելով մի շարք վկայություններ այն մասին, թե ինչպես Մուհամմեդն ու առաջին խալիֆաները բռնագրավված այդ հողերից ֆեոդներ են տվել, Յակուբը շարունակում է.

«...Ամենքն են տալիս, որ մարգարեն և նրանից հետո խալիֆաները ֆեոդներ են տվել զանազան անձերի։ Մարգարեն չեթե այդ արել է, նրանում նպատակ ունենալ խլամի համար։ Խալիֆաները նույն ճանապարհն են բռնել, նրանք ֆեոդներ են տվել միայն նրանց, ովքեր ըստ իրենց ծառայություն էին մատուցում խլամին և միասում էին քշտամուն։ Եթե նրանք խորհուրդ չէին տալիս, որ դա լավ բան է, այնպես վարված չէին լինի. նրանք որ դա լավ բան է, այնպես վարված չէին լինի. նրանք ֆեոդներ են շնորհել ոչ թե միայն հավատացյալների և ոչ էլ թե միայն պաշտպանների»։ (եջ 93—94)։

Այդ ֆեոդներից գանձվելիք հարկը վարձակալության հետո, խոսքը խալիֆային ուղղելով, հետևյալ բնորոշ խորհուրդն է տալիս.

«Յետ թե բացատրությունը վերջացրի, ո՛վ իշխան, ընտրիր քո նախասիրած անասնակոթը և կիրառիր այն, ինչ դու հնկատես լավագույնը մուսուլմանների համար, ամենապատմականը ապագա սերունդների համար, ամենանպաստավորը քո հավատքի համար»։ (եջ 90)։

Այդ հողային նվիրատվությունները յեղել են բավական ընդարձակ։ Մուհամմեդի կողմից նվիրված մի հողամաս, որը չեն

կարողացել մշակել Յակոբի ժամանակ, վաճառել են 8000 դինարի, կամ 80,000 դիրհեմի[1]։ (էջ 92)։

Յակոբը նման կալվածների մշակման մասին ուղղակի վկայություններ չի տալիս. սակայն, տարածքների մասին ասած նրա բոլոր ընդհանուր վկայություններից պարզվում է, որ տարեկան աշխատանքի կիրառումը բավական խոշոր ծավալ է ընդունած եղել։ Բացի այս, կար նաև կալվածների վարձակալության եղանակը (mozara'a)։

Տարածքների գոյության մասին խոսում են Յակոբի հետևյալ վկայությունները։ Հարկատուների հարկի չնչին չափերի մասին խոսելիս նա ասում է.

«Գալով նրանց մյուս ինչքերին և տարածքներին, նրբանք ոչ մի տուրքի չենթակա չեն»։ (էջ 185)։

Այդպես դեր վերոշման մեջ «կիսատ եր-խարաջ»-ը տարբերության է դնում «ապատներին» ու «տարածքներին» միջև (էջ 245)։ Նույն տարբերությունը անհրաժեշտ ենք նաև տրված հանգամանքի համար առանձնահատուկ պատժի մեջ.

«Յեթե հանցավորն տարած է, նա կատարա տարվի պատիժը, այլ կերպ ստած՝ քառատուն հարված»։ (էջ 256)։

Սպահակության գոյացած հասույթի բաժանման մասին խոսելիս ասում է, որ նրա մի մասը հատկացվում է տարեցած խոտամին պատանու։ (էջ 122)։

Տարեկան աշխատանքի չափ չափով կիրառումը պարզվում է նրանից, որ խալիֆան հարց է տալիս, թե ինչպես վարվել իրենց տերերից փախած տարածքների հանդեպ։

«Համատարած յուրաքանչյուր իշխանն, որ ինձ հարց տվեցիր այն բազմաթիվ, տղամարդ թե կին, փախստական տարածքների մասին, որոնք հանձնված են քո կառավարիչներին և որոնք բանտարկված մնում են պահպանի մեջ ու որոք քաղաքներում, և ոչ ոք չի գալիս նրանց պահանջելու»։ էջ 284)։

---

[1] Այս դրամերի մասին (Յակոբի ժամանակ) պարզապես կարելու համար համեմատենք անասունների գների հետ, որոնք պահում ենք նրա աշխատության մեջ։

1 ուղտ արժեր 10 դինար.
1 վոչխարը » 5 դիրհեմ.
1 յեզնեցավոր անասուն արժեր 5 դինար.

Այս կերպ վաճառված հարյ արժեր 800 ուղտ, 16000 վոչխար, 1600 կով կամ յեզ։

Յակոբը խալիֆային հանձնարարում է վատահելի պաշտոնյաների միջոցով այդ ապրանքների ցուցակագրությունը, որտեղ պետք էին լինեին ապրիլի և մեղրի անունները, ապրիլի ծննդավայրը, մեղրի բնական վայրը, ինչ ցեղի պատկանելը. ապրիլի անձնական նշաններ (signalement), կապույտ աչքեր, վարսահարդար ու ամիսը, բռնված թվականը, ապրիլը։ Ցուցակագրումից հետո բանտարկում են ապրիլին։ Նրանից վեց ամսվա ընթացքում ապրիլատերը չի ներկայանում, ապա պաշտոնյան նրան բանտից հանում և վաճառում է ստրկության, դուրս պահ և դրվում վերջին արքունի գանձ, ցույց տալով այդ ապրանքի ապրյուրը։ Եվրոպական ապրիլը բանտում եղած ժամանակ անընդհատ պահանջելու, ցուցակագրման համաձայն հարցեր են տրվում նրան. եթե ապրիլատերը պատասխանները համապատասխանում են, այդ դեպքում ապրիլը վերադարձվում է տիրոջը։ Եթե ապրիլը ներկայանում է ապրիլի վաճառումից հետո, և նրա բոլոր ցուցմունքները համապատասխանում են ցուցակագրմանը, այդ դեպքում նրան վճարվում է ապրիլի վաճառքից ստացված դրամները։

Միքայել Սուրիացու ժամանակագրությունից տեղեկանում ենք, որ VII դարի վերջին Արդել-Մելիք ամիրայի վերաբերյալ պատմական «ոչնչ չորս հազար ապրիլ»։ (Chronique de Michel le Syrien, T. II, L. XI, c. XVI, էջ 475. թարգմ. I. B. Chabot. Paris, 1902)։

Փախստական ապրիլների մասին Հարուն էլ-Ռաշիդի ժամանակ հարցը և Յակոբի առաջադրած միջոցը ցույց են տալիս, թե ինչպիսի ճնշումներ են գործադրվել այդ ապրիլների վերաբերմամբ, որոնք իրենց վրկությունն աշխատում էին գտնել փախուստի մեջ։

Եվրոպական ապրիլների ազատագրությունները VIII դարի կեսին ճնշվում էին և կամ այդ բազմաթիվ փախստական ապրիլները բանտարկվում, էլեն իրենց տերերին էին վերադարձվում և կամ վաճառվում, ապա IX դարի 60-ական թվականներին Եվրոպական ապրիլների ազատագրությունների աշխատող ապրիլները այնպես և Տեոդրեի գաղտագրություններում ցույց են տալիս մի ուժեղ ազատագրություն, որ ցնցում էր խալիֆայի իշխանությունը և պրպտեցնում նրան էլ ավելի ժամանակ։

Սարկավագի աշխատանքի կիրառումը Իտալիայում խալիֆայի ընդհանուր, ինչպես էլ Յակոբի պատմածներից, շարու-

նակութիւնն եր այն դրութիւն, որ գոյութիւն ուներ Սասունցոց Գարեկասունի շրջանում, նախ քան այս վայրերի գրաւումն արաբների կողմից։

Այս մասին ուշագրաւ է այն դաշնագրութիւնը, որ կընքուում է արաբական զորավար Խալեդը Հիրայի բնակիչների հետ։

Կազմասի հայտնի ճակատամարտից հետո, երբ արաբական բանակը հաջորդաբար գրաւում է Էն-Նեճեֆը, Ուկեյսը և պաշարում է ուժեղ կերպով պաշտպանուած ամրոցներ ունեցող Էլ-Հիրան, քաղաքի ազգաբնակութիւնն հետ կնքւում է մի դաշնագրութիւն, որի մէջ կարդում ենք.

«Նրանց պատկանող ամէն տուրք (խոսքը վերաբերում է Հիրա քաղաքի տուրքերին—Հ. Զ.), որ հաւաքւում է լինում, մուտքի ճանապարհին շուկա չի հանւում և վաճառուում ամենաարժէք գնով»։ (էջ 223)։

Այս վկայութիւնը վորոշակի ցոյց է տալիս տուրքերի գոյութիւնն Իրաքում, նախ քան արաբական տիրապետութիւնը. արաբական տիրապետութիւնից հետո պահպանուում է իրերի նախկին դրութիւնը[1]։

Բերուած վկայութիւնը խոսում է այն մասին, որ կալուածատիրական հողերի վորոշ մասը մշակւում եր տուրքերի կողմից։

Սակայն, գոյութիւն ուներ կալուածների մշակման մի այլ ձևակերպ, որը, ինչպես ցերեում է, կալուածատիրոջ կողմից կիրառուող մի այլ ձևակերպ և և որի մասին կարծիքները տարբերւում են։

Քննութիւնը վերաբերում է կալուածների վարձակալական տուրքով (mozara'a) մշակմանը։ Հենրիսի և Մակինելի դատողութիւնները պետք եղեն ցոյց տալ այդ տուրքին, իսկ Կռեյեսի դատողութիւնները պաշտպանել են այն։

Գոյութիւն ունեցող այս երկու տեսակներից Յակուբը կողմնակից է Կռեյեսի կոլեկտիւներին։ Յակուբի՝ այս հարցի հետազոտութիւնը խիստ ուշագրաւ է։ Այդ հետազոտման մէջ արտայայտուում է տեսակետների պատմական մի շատ կարևոր ձևակերպ.

«...Հող [հողի վարձակալական տուրքը՝ mozara'a-ն] նույն բանն է, ինչ որ կռեյեսի տուրքը (modâraba-ն), երբ մի անհատ մեկ ուրիշին տալ և տալիս շահելիքում

[1] Առանձին մի ուսումնասիրութեամբ մենք կանդրադառնանք արաբական նուաճողական գոյութիւն ունեցող տուրքատեսակներին։

համար այն պայմանով, որ նա առանց [շահի] մեկ յերրորդը և կամ կեսը, մի բան, որ արտոնված և, թեև այդ շահի դումարն անորոշ և... հողը, ըստ խս, կոմանդիտի կապիտալի նման և...»: (ԵՂ 134):

Mozara'a-ի հինգ ձև և նշում.

ա. «Նա առանում և փոխառվության ձև (a'riē), որում վարձ չկա. մի մարդ մի ուրիշին փոխ և տալիս հողը, որը վերջինս պիտի սերմանի առանց վարձք վճարելու պարտավորության. փոխառուն մշակում և հողը, հայթայթում և սերմն ու լծկանները և հոգում և ծախսերը. հունձքը հասնում և նրան, խառնվ ընկնում և հողի տերոջը: Յեթե պիտի հող և, պիտի ընկնում և մշակողի վրա»:

բ. «Հողատերը կանչում և մեկ ուրիշին կատարելու ամբողջ մշակությունը, ծախսերն ու սերմացուն հայթայթում են կես առ կես: Առաջին պարտպայի նման և. բերքը բաժանվում և նրանց միջև և յերկուսը յենթակա յեն պիտի, յեթե պիտի հող և, յեթե խառնվ հող և, խառնվ ընկնում և հողատերոջ վրա»:

գ. «Մեկ կամ յերկու տարվա համար հողը վորոշ դումարով վարձու յե տրվում. այս թույլատրվում և»:

դ. «Կա վարձակալություն՝ բերքի մեկ յերրորդ մասը կամ քառորդը հողատերոջը տրվելու պայմանով»:

Այս խնդրում Աբու Հանիֆայի և Յակուբի միջև գոյություն ունեն տարաձայնություններ: Ըստ Յակուբի, վարձակալության այս յեղանակը թույլատրելի յե. խառնվ այս դեպքում ընկնում և հողատերոջ վրա, յեթե խառնվ հող և. իսկ յեթե պիտի հող և, պիտը վճարվում և յերկուսի կողմից ըստ բերքից առացած իրենց բաժինների:

ե. «Հողի, լծկանների և սերմացուի տերը պիտում և հողագործին, որ առանում և այդ բոլորը, գործի դնում և առանում բերքի $^1/_6$-ը կամ $^1/_7$-ը»:

Աբու Հանիֆան չի ընդունում այս ձևը և առաջարկում և մշակողին տալ համապատասխան աշխատավարձ.

«Սակայն, Աբու Յուսուֆն ասում և, որը, ըստ իրեն, այս թույլատրվում և կողմերի միջև կնքված պայմանագրով»: (ԵՂ 137—38)[1]:

[1] Ուշագրավ և, որ վարձակալական յեղանակը բավական լայն ծավալ և առացել... Այսպես՝ չրագործ, անբերի, գրաստ, նավակի վարձակալություն և գո-

Արտաքին խոչընդոտների կենտրոնական մասերում հողագործության այս յեղանակի պարտադրումը խիստ կարևոր նշանակություն ունի բոլոր այն յերկրների համար, որոնց պատմության մեջ հետո ժամանակակից ազգարնակչության և տասանորդում, և առաջանում են կալվածատերեր։ Նման կալվածատերերի առաջացման վերաբերությամբ կարող են ծառայել Ստ. Օրբելյանի «Պատմություն Սիսական նահանգին» աշխատության մի շարք տեղեկություններ. այստեղ նկարագրված փեչյակների անունները են ներկայացնում բոլոր այն ժամանակակիցներին, որոնք վանքի կալվածները բռնել էին պատվերով տերև կանոնով։

Հայտնի չե նաև, որ արտաքին սերտակցության ժամանակ, սկսած VIII դարից, հատկապես Հայաստանի հարավային մասում՝ Աղձնիքում, Վանա լճի հյուսիսային մասում, Մանազկերտում, Խլաթում, Արձեշում առաջացել էին ժամանակավոր կալվածատերեր, որոնք IX դարում, ինչպես և հետագայում, հանդես են գալիս որպես առանձին ամիրայություններ։

Կարինում, Դվինում, Նախիջևանում մեծ թվով ժամանակավոր ազգարնակչության գոյության մասին ունենք մի շարք տեղեկություններ։

Անհավանական չենք համարում, որ նշված ժամանակաշրջանից առաջացած այս փոփոխությունները Հայաստանում ևս հողաշինության և հողագործության բնագավառում չառաջացնեին որոշ փոփոխություններ։

Մեր գրած այս խնդրի լուսաբանության համար IX և X դարերի պատմիչներ Թովմա Արծրունու և Հովհաննես Դրասխանակերտցու գործածած «ազարակ» տերմինն առանձին կարևորություն է ստանում։

Թովմա Արծրունին (III, գլ. I) խոսելով այն ներգաղթությունների մասին, որ X դարի առաջին տասնամյակում Դվինի նոր Արծրունու վոլգիներն էրինց հետ հետաքրքիր տեղեկություններ են թողել Ադրբեջանի բնակչության, հաղորդում է.

«...և նոքուն ի տեղի նկատեցին Դ ազարակս, զմանրն Փշոց և զազարակն Ահավանդ, ... և զդարն Մանազկերտ և զԲնակերտ և այլ բազում տեղիս, որ ամենեցունցին որպէս

յետյան ունեցել։ Այս գեպքում Բակուն անբնակավայրի չի համարում շանսգործածությից առաջացած ոգուտը բաժանողը Արիմոփոր և գանում վարձակալներին աշխատավարձ վճարելու յեղանակը ինչպես առաջարկում և Արտ. Հանիֆյան (եջ 138—39)։

Բոզաւարին չեա մանու հօր և մօր իւրանց ի պէտս սուրբ Աչին Աղթամարայ»:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին (եջ 139, Թիֆլիս, 1912) խոսելով Աշոտ Բագրատունու շինարարական գործունեության մասին՝ հաղորդում է հետևյալ ուշագրավ փաստը.

«...և հարիւրամեայ ըստ իւրաքանչիւրոցն կառոյցն [Աշոտ Բագրատունին] կարգս լուսաւորական և կիրմանահովիւս տալիս տարեկան պաշտաւնեայ, և զամենայն սահմանակ գաւառս տալիս ի ձեռն սորա (ընդգծումը մերն է—Հ. Զ.) և գրաւ անելիս՝ ոչ պատկա (ընդգծումը մերն է—Հ. Զ.) և գոմս պնդէր. և զամենայնդ յայդմ և ի բուրաստանս գարդարէր»:

Արաբական տիրապետության շրջանում Հայաստանում հողամշակության բնագավառում առաջացած փոփոխությունները յուրացնելու անհրաժեշտությունից էր մասնավորապես այս խնդրի լուսաբանման անհրաժեշտությունն առաջին կարևորությունն ստանում:

Արևելքում, ամենուրեք շրջանից սկսած, հողամշակության համար հիմնական խնդիրը և միշտ հողերի վոռոգման խնդիրը: «Կիսատ եւ - խոտաջ»-ը բավական կանդ է առնում նաև այս հարցի վրա (եջ 143—153): Այս խնդրի շուրջը Հասան եւ-Հասկիֆի հարցերին պատասխանելով՝ Յակուբը մեջ է բերում առաջին հայկական պետության ունեցող կարգադրությունները՝ նրանց վերաբերյալ: Մանավանդ խոսքը հողերի վոռոգման մասին, նրանք: Յակուբը հետևյալ խորհուրդն է տալիս Հարուն եւ-Ռաշիդին.

«...Դու պիտի կարգադրես վերստին փորել տալ Ջրանցքները՝ ծախքը արքունի գանձարկղից վճարելով և վոչ բնիկներից (խոսքը վերաբերում է անցյալում գոյություն ունեցող Ջրանցքներին—Հ. Զ.). Նախընտրելի է, որ նրանց վճռական ավելի շատ բարգավաճ լինեն, քան թշվառ, նրանց վճռական ավելի շատ հարստանան, քան քայքայվեն և որ նրանք ավելի շատ հարստանան, քան քայքայվեն և անկարողության մատնվեն» (եջ 167): (Տես եջ 28, 29, 30):

* * *

«Կիսատ եւ-խատաջ»-ն իր շարադրման յուրահատուկ ոճով, ինչպես տեսնում ենք, խիստ կարևոր մի ակնարկ է՝ արաբական տիրապետության շրջանում Միջագետքի և Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար:

«Կիսատ եւ-խատաջ»-ն իր շարադրման յուրահատուկ ոճով արևելքի մեզ, հասկած ու ձևված վոճը չունի: Այս հանգամանքը

նրա պատմական նշանակության համար մի առավելության պետք է համարել, քանի որ հնդիմանկն իր ներկայացության նելը հանելու համար մանրամասն պատմում է մինչև իր ժամանակաշրջանը գոյություն ունեցող վաստակական պրոբլեմները։

Սելջուկ Մելիք շահի (1072—1092 թ. թ.) վերջին տարիներին վեզիր Նիզամուլ—Մուլքի կողմից խմբագրված «Սիասատնամե»-ի և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» համեմատությունը «Կիտաբ ալ-խարաջ»-ի հետ՝ արդյունավոր մի աշխատանք կլիներ։

Այդպես մանրազբոսների մի շարք աշխատությունները, որոնք մինչև այժմ Հայաստանի պատմության առանձնահատկությամբ պրոպոզոներից չլսեն են ուսումնասիրված, կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են Հայաստանի պատմության VII դարից սկսած ժամանակաշրջանը լուսաբանելու տեսակետից։

«Կիտաբ ալ-խարաջ»-ի մասին մեր այս հոդվածագրում, որով շոշափելիքը միայն մի քանի կետական նշանակություն ունեցող հարցեր, կարծում ենք մի նոր ապացույց կլինի այն բանի, թե ի՛նչքան մեծ անհրաժեշտություն և արագ սկզբնաղբյուրների առանձին մասերի հատկորեն քարտեզանության։

Հայկական ճարտարապետության պատմության մի բնագավառում (բնակելիշինարարության) ուշադրավ մի բերեզ է նկատվել. այդ այն է, որ սկսած VIII դարից մինչև IX դարի կեսերը, Հայաստանում համարյա չենք հանդիպում ճարտարապետական կոթողների. գերազանցորեն նկատվել է բնակելիշինարարության զարգացումը շարք մեկ և կես դար, այնինչ՝ արաբական խալիֆատի տիրապետության այդ շրջանում, բերը նա է վճռական բեր նվաճած բերկրամասերը վարչական և քաղաքական տեսակետից բնաբարկելու կենտրոնական իշխանության։ Պատմական այս ուշադրավ բերեզը տեսել մեկնաբանության և ստացել պատմագրական աշխատությունների։ Ցնդիմադրվել է, որ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանը Հայաստանի համար համեմատած անտեսական կյանքի բարգավաճման ժամանակաշրջան է եղել և պրանով է բացատրվել բնակելիշինարարության աշխատանքների բազմակողմությունը։

«Կիտաբ ալ-խարաջ»-ը ցույց է տալիս, որ այդ նաև ուշադրավ այս բերեզի վրա։

Խալիֆայի այն հարցին, թե ի՛նչպես են հարկատուները պահպանել իրենց բնակելիշինները և արհեստանոցները մեծ քաղաքնե-

բում և այլուր, Աբու-Յուսուֆ Յակուբը պատասխանում է, որ նրանց հետ կնքված պայմանագրությունների պայմաններից[1] մեկն էլ՝ կանոնն պահել չհկեղեցիներն ու սինագոգները. ապա ավելացնում է հետևյալ ուշագրավ վկայությունը.

«...պրակտոր պայմանագրություններն ասիկել են նոր չհկեղեցի և սինագոգ չկառուցել» (ԵՂ 213):

Մի այլ կապակցությամբ նույն հարցի մասին կարդում ենք.

«...քաղաքում նոր սինագոգ և չհկեղեցիներ թող չկառուցեն [քաղաքացիները] և անմանուխակվեն վորպես առաջ ոգտագործելով նրանք, վորոնք հարկատու դարձնող պայմանագրությունից առաջ գոյություն ունեցին և վորոնք թողնվել են նրանց [քաղաքացիներին] առանց ավերվելու» (ԵՂ 195):

Ըստ երևույթին Հարուն ալ-Ռաշիդի ժամանակ վոչ-իսլամ ժողովուրդների պաշտամունքի վայրերը քանդելու խնդիրը դրված է. այս են ցույց տալիս Աբու-Յուսուֆ Յակուբի հետևյալ խոսքերը, վորոնք խալիֆային ուղած խորհուրդներ են և միանգամայն լուսաբանում են մեր առաջադրած հարցը:

«Գալով ինձ, Աբու-Յուսուֆիս, չեմ կարծում, վոր հնարավոր լինի վոչնչացնել կամ փոխել, ինչ վոր խաղաղությամբ ճանաչված է. և կարծում եմ, վոր այդ դիրքին դիմելով ճանաչված է. և կարծում եմ, վոր այդ առաջարկների մասին պետք է հարցնել ինչ վոր կարգադրել են Աբու-Բեկրը, Ումարը, Ոթմանն ու Ալին, վորոնք չեն քանդել վոչ մեկն այն շինքներից, վորոնց վրա տարածվել և այդ դիրքին հետո] կառուցված սինագոգներն ու չհկեղեցիները պետք է քանդվեն» (ԵՂ 228):

Աբու-Յուսուֆ Յակուբի այս հետաքրքիր վկայություններն էլ, ինչպես տեսանում ենք, լիովին լուսաբանում են առաջադրված հարցը:

Հայտնաբերում նոր չհկեղեցիներ կառուցելու այս արգելքը եղել է՝ սկսած VIII դարից, վորովհետև VII դարի վերջերում, արաբների դրավումներից հետո, նոր չհկեղեցիներ կառուցվել են. այդպես՝

«...Գրիգոր Իշխան հայոց խաղաղացոյց գաշխարհս հա-

---

[1] Արաբները իրենց դրավումների ընթացքում քաղաքների ազգաբնակության հետ պայմանագրություն էին կնքում:

յոց և շինեաց զնկնգնեցին որ յԱրուճ». (Առակիր, II, գ, եջ 122)։ Յեվ կամ....

«Աշտա պատրիկ, այր երևելի, ուսումնասէր և յի երկիւղն աստուծոյ, որ շինեաց զնկնգնեցի Դարբնից»։ (Առակիր, II, գ, եջ 122, 123)։

Մինչև IX դարի կեսերը գոյութիւն ունցող այս արտնքից հետո, երբ խալիֆաթի ներքին հակասութիւնների հետևանքով Արաբյան դիւանախնդ իջնամում, և նախճված Հայաստանը յերկարատև պայքարից հետո ձեռք և բերում իր ներքին գործերն ինքնուրոյն կերպով ատարինելու և կարգավորելու ապատութիւն, IX դարի յերկրորդ կեսին յիկնգնացինարարութիւններ սատնում և նոր թափ. այդ շինարարութիւններով սկսում և հայկական ճարտարապետութիւն մի նոր ժամանակաշրջան։

ՊՐՈՖ. Ա.ՇԽ. ՓԱԼԱՆԹԱՐ

ՄԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՋՐԱԲԱՇԽԱԿԱՆ ՍԻՍՏԵՄ ԽՈՐՇՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ՄԵՐ ՋՐԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՑԵՎ ԱՆԱՄՆԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ)

Հայաստանն իր մի քանի հազարամյա կուլտուրական պատմության ընթացքում ստեղծել է և ոչնչացրել բազմաթիվ ջրաբաշխական սիստեմներ, որոնցից անհրաժեշտության, կանոնավոր պահպանման սակ գնելու բերկրում կեցած ամրողջ ջրատարաշարքը, համաձայն այն կարիքի ու պահանջի, որ միշտ առաջադրել է հանդամանքների ու ժամանակների ազատ զարգացման ընդունող հողագործության համար:

Այդ սիստեմներից մեր ազատ շրջանում մեզ մնացին, այն նորահայտ սիստեմի հարցը, որն ըստ ժամանակի, իր ծագումով նախնադարյանն է բերելիցն ազատ զարգացման ընդունող մյուս բոլոր սիստեմներից, որոնցից նա հիմնական տարբերվում է իր տիպով և սերտորեն կապված է Խորհրդային Հայաստանի հատկապես խոշոր լեռնամասիվների — Արագածի ու Ալագյազի հետ:

Գիտությունը վաղուց է պարզված Հայաստանում, ուսումնասիրության ընթացքում այն բոլոր աղբյուրները, որոնք վերաբերում են նրա անցյալին. հիմնական աղբյուրների թվում դիտվում են նաև ենթադրական կուլտուրայի ավյալները. փոխանցվել են նաև ազգաբանական ավանդները. սակայն իր մեծագույն մասով այդ աղբյուրը մնում է դեռևս չուսումնասիրված ու անհայտության մեջ: Դրա հետևանքով ամենամեծ սուժողը — հայոց պատմությունը — խոշորագույն բացեր ունի, մանավանդ անտիկության պարբերության պատմության բացատրության, և այդ բացը միշտ կլինի, քանի դեռ նրա ամենակարևոր

հիմնական ապրյուրը — հայ վիմական արձանագրությունները ու նյութական կուլտուրայի՝ ջրաշինարարության վերաբերող արվեստները կմնան անուշադիր և չուսումնասիրված:

Վերջին տասնամյակի ընթացքում հնության պահպանության ու ուսումնասիրության գործին զուգահեռ մեր կողմից ձեռնարկված ուսումնասիրական աշխատանքները անմիջական շփման միջոցով հնարավորություն ստին տեսնելու և պիտելու հետաքրքիր անցյալի կուլտուրանների իրական մնացորդները այն անորինակ հարստությունը, որով Հայաստանի բոլոր շրջաններն ուղղակի լցրում են իրար հետ: Այդ իրական տվյալները մեզ փոխադրեցին հետաքրքիր ժամանակաշրջաններ և հավաստեցին անհայտ մնացած, բոլորովին նոր կուլտուրանների ներկայությունը Հայաստանում, որոնք մինչև այդ անտեսված էին պատմության կողմից: Արագածն իր պահած բազմահազար տվյալներով առաջինը հայտնեց մեզ (1924 թ.) մ ե տ ա լ ի թ յ ա ն (մեծաքարյան) կ ու լ տ ու ր ա յ ի գոյությունը Հայաստանում[1]: Հետախուզումների անընդհատ շարունակումը նաև հետագա տարիներում յերևան հանեց հարակից բազմապիսի այլ նյութեր, որոնց թվում հատկապես ուշադրության արժանի չ ր թ ի կ ու լ տ ի և ընդհանրապես չ ր ջ ա տ ա պ ր ծ մ ա ն վերաբերյալ, որով հետզհետե կերպարանավորվել սկսեց այն հատարակական կյանքն ու անանուկան յերանակն Արագածի շրջանում և ընդհանրապես Հայաստանում, որի արդյունքն են նյութական կուլտուրայի այդ հարուստ մշնաղույթները: Դրան առավել չափով նպաստեց նաև Սևանը: Սևանն իր հերթին մեր ձեռքը տալով (1926 թ.) «Գ ր վ ա ծ ժ ա յ ռ ը» («Յապիլիկայա») Քեռի լեռներում, պատճառ հանդիսացավ ել ավելի շուտափույթ պրպտումների, որով և պարզվեց սխրալի ժ ա յ ռ ա փ ո ր ո ւ մ ն ե ր ի, ինչպես և, դրանից անկախ, ժ ա յ ռ ա գ ր ո ւ թ յ ո ւ ն ն ե ր ի այլ և այլ տեսակների ու հատկապես հ ն ա գ ո ւ յ ն գ ր ի վոչ միայն գոյությունը, այլև յերկարատև զարգացումն ու ամենուրեք տարածումը Հայաստանում[2]:

---

[1] Աբ. Բալաբեար — «Քարե գործ Հայաստանում», «Նոր օր», 5—6, 1925 թ.

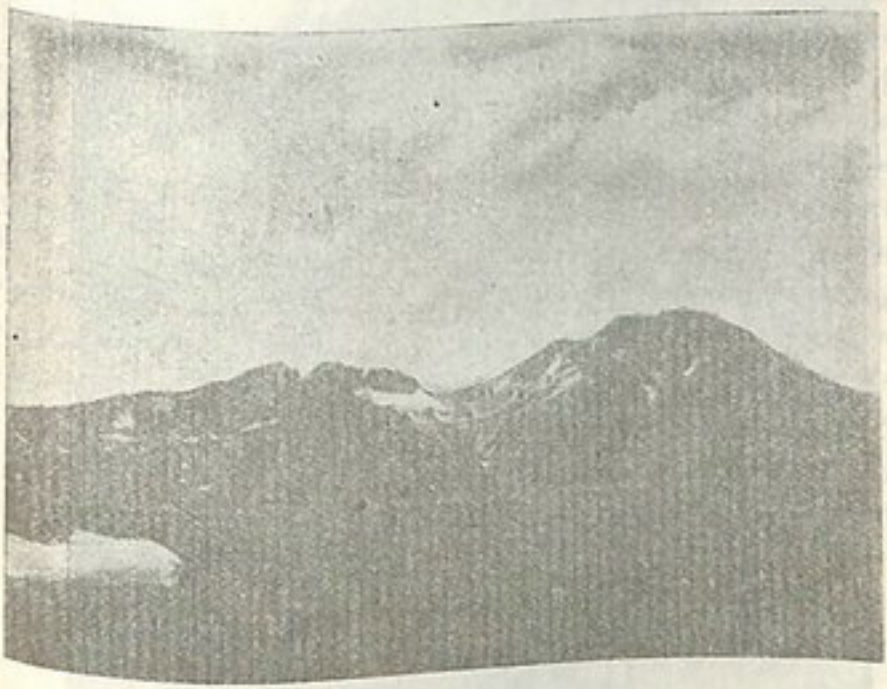
[2] Աբ. Բալաբեար — «Յերկու անգործ արձանագրություն». «Արագիր», № 3, 1927 թ.

Информацион. бюллетень ВОКС, № 9—10, II—III, 1927 г. „Редкая находка в Армении".

«Գիտությունը և գիտա-հետազոտական աշխատանքը Խ. Հայաստանում 1920—1930 թ. թ.», հրատ. Լժկ, Յերևան, 1931 թ., էջ 94.

Այս բոլորն ամբողջացնելիս պարզվում է նրանց բոլորի սերտ կապը մի հարուստ կուլտուրայի շրջանակների մեջ, որը չի սահմանափակվում Հայաստանի պատմության մեր դիտած շրջանակների մեջ, նրանից ավելի նախընթաց և, նրա նախապատմությունն է:

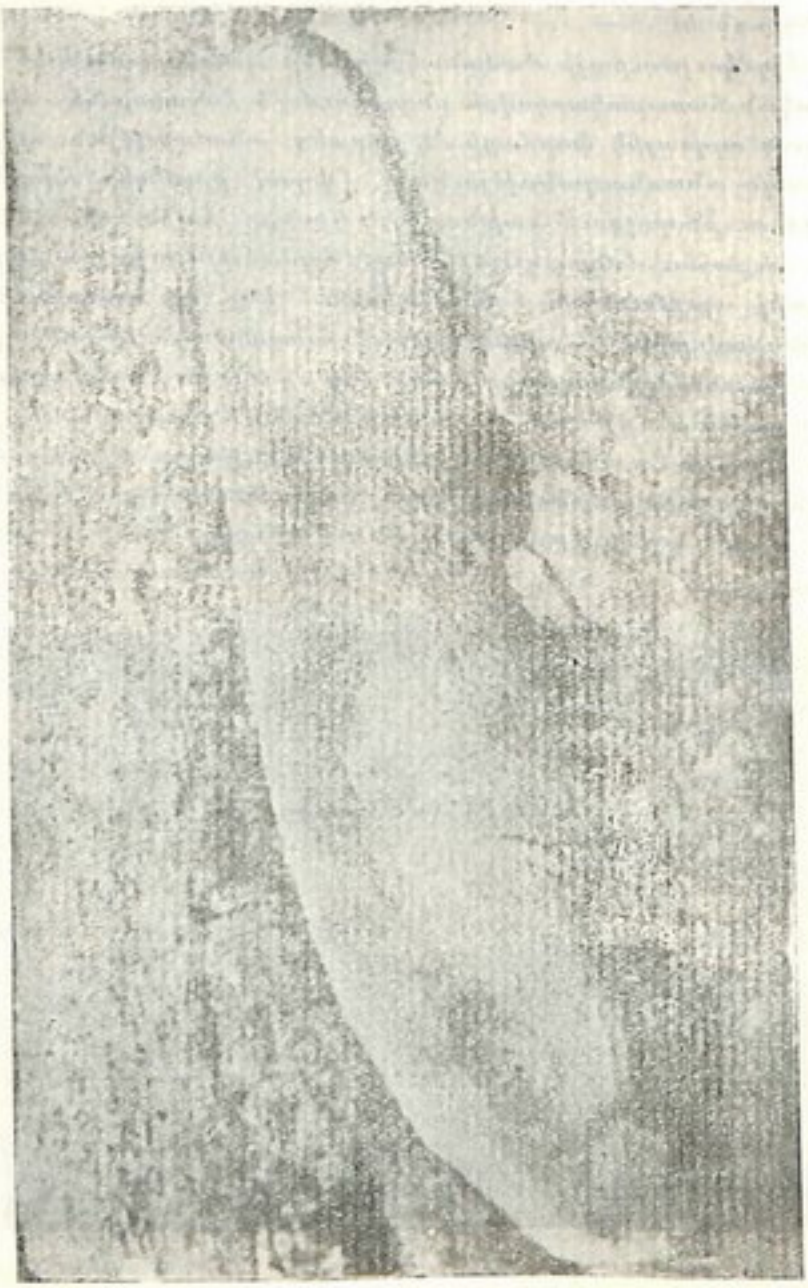
Այդ կուլտուրայի ժամանակաշրջանը պատկերանում է մեզ տոհմական հատկանիշներով և ընդգրկում է Հայաստանի պատմության արխայիկ փուլերից, որոնց անհատների տիրող ցեղականն անհատապահպանությունն է (որով իրավամբ սկիզբն է առնում ու բնորոշվում նախնագույն կյանքը Հայաստանում) և նրան դուրս՝ հողագործության. համաձայն այդ գրության, Արագածի պայմաններում մենք տեսնում ենք ջրի ոռոգագործությունը կանոնավորված — լինելով անհատապահպանության, իսկ դաշտավայրում՝ վարելման համար: Ջրոգագործման այս ցեղականակը կազմում է տեղի հատկությունն կապված մի յուրահատուկ սխեմայի, որը և հիշած կուլտուրայի հիմնականն է եղել նախնադարից ի վեր, նրա զարգացումը պայմանավորողը:

Արագածի բարձունքները.

Ջրարշավական սխեմայի հետքերն Արագածի շրջանում ա-

առջին անգամ նկատվեցին շնորհիվ ջրի կուլտուրա վերարտադրող խրտվիլակ ավյամների, որի հետ այդ սիսառեմը կապված և անբաժանելի

«Ցորեն այդ տարածությունից դիտած» — նկարչի

Ջրի կուլտի ամենացայտուն արտահայտիչն է «Վիշապը» (Ջրի աստվածության պատկերացումը ձկան նմանությամբ), որի քարաթմաններն ամբողջ խմբով առաջին անգամ հայտնագործեց ակադեմիկ Մառը 1909—10 թ. թ. Հայաստանում — Վեդամա լեռներում[1]: Արտաքին ուսումնասիրությունը պարզեց, որ նա նույնիսկ «Վիշապներին» — Ջրի աստվածության կենտրոնասեռի մեջ է Աչառեղ, Արտագեր վրա[2] մեր աշխատանքների միջոցին մենք հանդիպեցինք վիշապների մի այլ խմբի, 20-ից ավելի որինակներով:

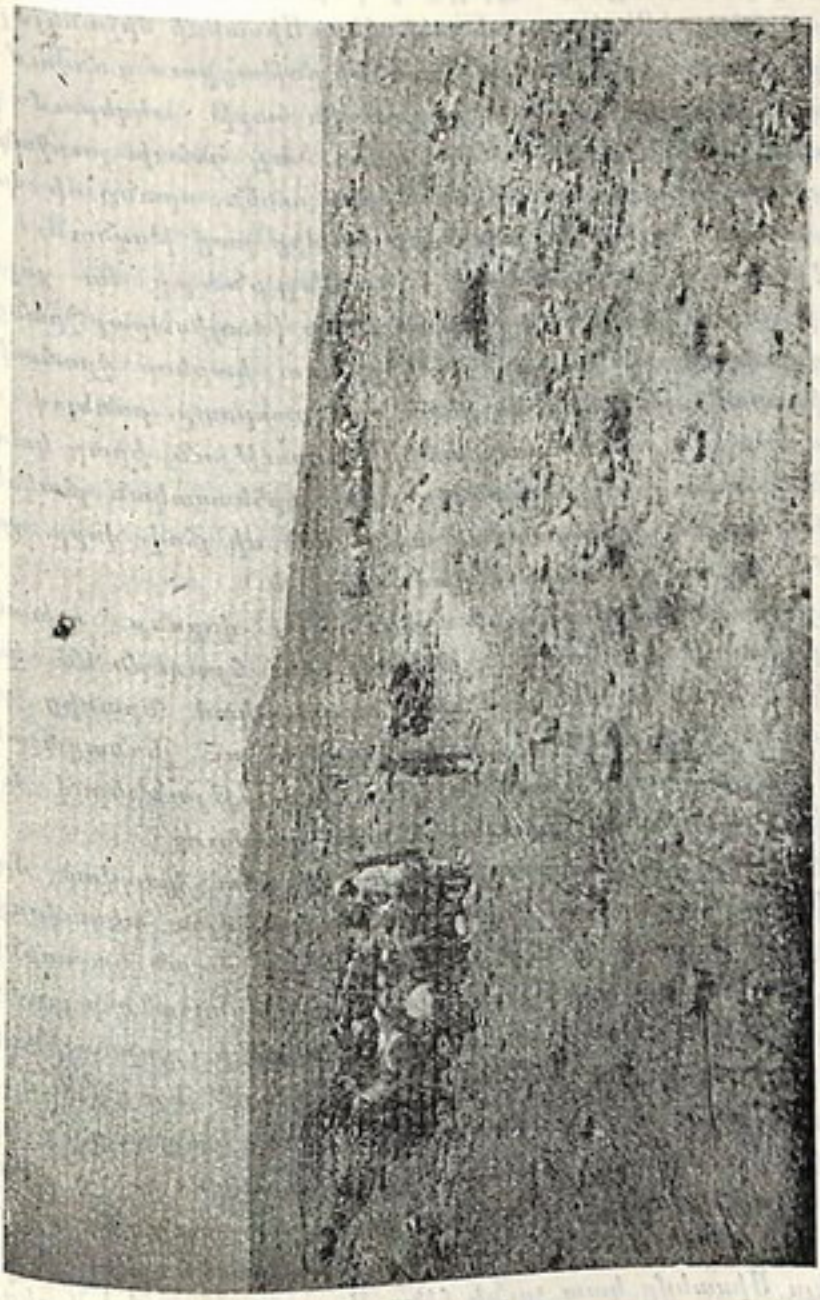
Վիշապների շրջանն այսօրեր բավական ընդարձակ է. ուղղահայաց վորշել, թե վորևէ կապ կա նրանց գտնված կետերի միջև, վորոնք ցրված են ամբողջ աստվածության վրա, — մենք պարզեցինք, որ այդ կետերին մոտ կամ հենց նրանց անկուսում գտնվում են արհեստական լճերի և ջրանցքների հետքեր: Գնալով այդ հետքերով և հավատարմանալով, որ այդ լճակներն ու ջրանցքները, չնայած իրենց տարբեր ուղղություններին, ամենուրեք միօրինակ ձևով՝ շրջապատման կազմում են իրար հետ և, որ կարևորն է, տանից վորևէ կապ կամ հարաբերակցություն ունենալու մեջ Ջրի մասին կամ մյուսի հետ, և ընդհակառակը, նկատելով, որ Ջրանցքների վերին ծայրերը գնում հասնում են գրավոր անելուտում (վորտեղ մշտական ջուր չկարող լինել) և կամ իրենց վերին մասերում գնում հասնում են մշտական ձյունի առնիաններին՝ մենք հանգեցինք այն կարգադրության, որ այդ Ջրանցքների կազմը միայն ձյունի հետ է, հալվող ձյունից առաջացող Ջրերի հետ: Այսպիսով, միատիպ կերպով կառուցված այս աստվածության վրա այսօրեր ուշադրությունը դարձրինք նրանց վրա այսօրեր ուշադրությունը դարձրինք այն հանգամանքի վրա, որ նրանց մեջ առանձին մասեր են կազմում, առանձին ջրհեղեղներ, որոնք մի ամբողջ խումբ են կազմում, առանձին ջրհեղեղներ, որոնք մի ամբողջ խումբ են կազմում, իրենց ամբողջ Ջրանցքներն ձյունի հետ կապվելով

դաշտ, վորտեղ լճերը տեղավորված լինելով յուրաքանչյուր ջրանցքի տարբեր մասերում նրա ամբողջ երկարությամբ, կազմում են մի քանի կոնցենտրիկ գոտիներ շրջան ամբողջ լեռնապատկի վրա։ Պարզ է, վոր ջրահավաք այս սիստեմի աղբյուրն Արտաշատի ձյունների հալչող ջրերն են լինելով՝ պետք է իր ընդհանուր տարողությամբ վորոշ չափով համապատասխաներ հալոցաջրերի քանակին. համենայն դեպս, նա պետք է կանոնավոր ընթացքի մեջ դներ նրանց բոլոր հոսանքները, այլապես անկանոն կերպով հոսող ջրերը կարող էին խախտել ու փչացնել Սիսաւանը։

Այս Սիսաւանի իր կառուցվածքով հիմնականում ներսերին կապված և տեղի բնական պայմաններին հետ, և ձևավորված նրա ռելյեֆի. նրա մեջ ոգտագործված են տեղի բնական հարմարություններըլ, այն է՝ ջրահավաք տեղերը — ամբարտակները լճերի համար, իսկ երբեմն նաև փոսացած ջրահոս տեղերը՝ ջրանցքների համար. ըստ երևույթին Սիսաւանի սկզբնական շրջանում իր ծագումն առած և հենց այդ բնական հարմարությունների ոգտագործմամբ Արտաշատի հնագույն բնակչի կողմից, վորը նրանց մեջ վորոշ փոփոխություններ մտցնելով, սկզբնական շրջանում անշուշտ շատ քիչ, իսկ հետագայում հետզհետե կատարելագործելով այդ բնական հարմարությունները, — մեծ ձևափոխություններ չի ենթարկել գրանք — լրացրել, ամրացրել և բացի նրանցից նորերն է շինել (ժամանակակից հիմնական ջրանցքները — առուները)։ Լեռան գագաթից — անմիջապես կատարների տակից, հավերժական ձյուն առնվանից սկսելով՝ Արտաշատի հնագույն բնակիչը, այդ Սիսաւանի առեղծողը՝ մի ընդհանուր կառուցվածք է ու ամեն հատանքներին։ Լանջերի առատաձև գտնվող այն գագաթոր տեղերը, վորտեղ հալոցքի փոխարեն ջրերն են հավաքվում, նա ներքևի ցածր կողմերում արհեստական պատնեշ և շինել ջուրը բռնելու-պահելու համար, և այդպիսով գրանք վեր և ածել լճերի-ջրամբարների։

Այդ ջրահավաք լճերից նա առուներ և հանել իր ցանկացած ուղղություններով, տարել դեպի ներքինները — լեռան առատաջուր, իրեն պիտանի ջրանցքներ, վորի ընթացքում այստեղ ու այստեղ նոր բնակներ և շինել՝ կողքերից նոր ջրեր ընդունելու համար կամ պիտանի ջրանցքներից ջուր և հանել այլ ուղղություններով առնելու համար։

Ա. յոպխաով մինք տեսնում ենք լճերի յերկու տեսակ — ա) Ջրատավոք լճեր, առաջացած գագաթների տորոտանների գոգավոր տեղերում, վորտեղ հավաքվում ու պահվում են հա-

Աբրամյան (տես էջ 20) վերտաքի

ոցքի վախչող ջրերը. սրանք գլխավորապես լեռան վերին մասերումն են և կազմում են գլխավոր ջրամբարները, վորոնք մա-

պիտոյք առուներին համար ակոսներ են հանդիսանում. այս ակոսի լանկները պատահում են լեռնալանջի մի կողմին և նեղքին մասերում ևս. սրանք մանր ջրահավաքներ են, որոնք պլխավոր առուներին ձյուղեր են տալիս և այդպիսով կազմում են մանր առուների ակոսներ։ բ) Ներկրոտի տեսակի լճերը Սխտաեմի միջանկյալ ոլորանների են, որոնք պլխավոր ջրանցքի ընթացքում պահվում են պահապան տեղերում, կարող են բոլորովին հարթ տեղերում լինել, ուստի և վոչ թե միայն մի կողմից, այլ հաճախ շուրջանակի շարվածքներ ու պատնեշավոր թմբեր ունեն. սրանք մի կողմից ընդունում են ջուրը, իսկ մյուս կողմից բաց թողնում։

Ջրատար առուները — ջրանցքները ևս յերկու տեսակի յենթ. ա) պլխավոր առուներ (մայրատար ջրանցքներ), որոնք լեռան կատարի տակից, որտ կարևոր ջրահավաք կետերից սկսվելով, գնում են դեպի որտ տարածութ., բռնելով որևե կարևոր (մասնավոր տեսակետից) ուղղութ յուն, որտ կապելով իրենց ընթացքի վրա գտնվող բոլոր արհեստական լճակները և վերջանում են համեմատարար ավելի մեծ մի լճով, որը պատրաստվում է մասնավոր հողերի ոռոգման համար։ և

բ) յերկրորդական առուներ, որոնք պլխավոր առվի ընթացքի հետ կապված լինելով, որտ ճյուղերն են կազմում, կամ նրանից են սնունդ առնում ջրերով, կամ նրանից բաժանվում են՝ ջուր տանելով տարատարիներին ու լեռնադաշտերը ջրելու համար. սրանք գնում են բոլոր ուղղութ յուններով և իրենց վերջնակետերում գարձյալ լճեր են կազմում։

Պլխավոր ջրատար առուները իրենց հետ կապված մանր առուներով, ինչպես նաև նրանց ընթացքի վրա տեղավորված ջրահավաք ու ջրաբաշխ մեծ ու փոքր լճերը, լեռան կատարների տակից զանազան ուղղութ յուններով գնալով, ընդհանուր առմամբ վերից վար մինչև նրա տարատանները — նեղքերի դաշտային մասերն ուղղվելով և նրա բոլոր լանջերը բռնելով՝ կազմում են իրենց մի տարատիպ և միօրինակ բաղկացուցիչ մասերով մի տարողչ ցանց, որ ընդհանուր ջրաբաշխման տեսակետից, որտեղ իր բնույթով հանդիսանում է մի ընդհանուր ջրատար-ջրատարած։

Այս Սխտաեմը կապ չունի հինց Արտազի շրջանում յերբեմն յեղած և այժմ էլ գոյութ յուն ունեցող այն ջրանցքների և ընդհանրապես ջրաբաշխական սխտաեմների հետ, որոնք մի տարի ջրատար չեն եղել — գետերի և գետակների հետ են կապված։

ԱՐԱՊԱՇՅԱՆ ՍԻՍՏԵՄԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՉՐԱՄԲԱՐՆԵՐԸ ՅԵՎ ՄԱՍՆԱՍՏՐԱԼ ՉՐԱՆՑՔՆԵՐԸ[1]

(Հետախուզված մեր կողմից մի շարք տարիների — 1924, 1926—31, 34 և 35 թ.թ. ընթացքում)

Մեր հետախուզած Սխտաևին իր հիմնական մասով բռնում և լուսան մասսիվի հարավային լեռնաշղթայի, հին հասկացողությամբ՝ բուն «Ալագյազը»—«Ալագյազոտնքը», ավելի ճշտորոշ՝ այն ամբողջ տարածությունը, որ գտնվում է Դալի-Չայի,—Ղազնաֆարի ձորի և Արխաշենի—Անթևդի գետերի միջև, ինչպես նաև այդ գետերից անմիջապես արևմուտք՝ անջրդի վայրերը:

Սխտաևի կառուցվածքի հիմնական էլեմենտները հետախուզված տարածության վրա կազմում են նրա ուժեղ գլխավոր ջրամբարները և տասնեակ մասնավոր ջրանցքները:

Առաջին ջրահավաք ջրամբարը (քարտեզում I) — Ալագյազի խառնարանն է, այստեղից առաջացող Դալի-Չայը՝ առաջին (քարտ. 1-ին) մասնավոր ջրանցքն է, որ մեծ պատյա և գրծում արևելյան ուղղությամբ (Ղազնաֆարի, Շեխտալի, Բազարջուղի, Վարդնավի, Կարբու) և հասնում է մինչև Աշտարակի շրջանը:

Երկրորդ ջրամբարը (II)—գտնվում է I, III և IV ջրամբարների միջև, առաջինի ուղղությամբ ավելի ցածր, որից նա բաժանվում է խառնարանի (կրատերի)՝ հարավային կողով: Նրա աջ ու ձախ կողմերում (արևմտյան և արևելյան) Մեծ ու Փոքր (յերկարավուն և շարարապլուխ) Սև լեռներն են, վորոնց լեռնածոցը մեծ դոզի նմանություն ունի և կազմում է Սխտաևի յերկրորդ մեծ ջրահավաքը, վորը և վեր և ածվել գլխավոր ջրամբարի: Այստեղ, այս գոգի մեջ կան 6—7 լճաակներ (ցամաքած կամ քիչ ջուր պահած)՝ իրար կողքի յարուսանքով դասավորված և իրար հետ կապված՝ որոնցից ներքևինը, ամենից խոշորը — ակոզենագրյուր (ակն) և յերկու մեծ և մի փոքր ջրանցքի համար, վորոնք և կազմում են Սխտաևի 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ գլխավոր ջրանցքները:

Սրանցից մեկը՝ արևելյանը (2-րդը)՝ փոքր Սև լեռան տակով, նրա վերջերը քերելով անցնում և դեպի արևելք և լեռան

[1] Տես Սխտաևի քարտեզը, վոր մենք աշքի չափով գծել ենք տեղում:

ուղիով հարավից դեպի ներքև իջնող մասան վրայով, նրա ամբողջ լերկաբուքյամբ Զրասան-յուրթի մոտով (ամենաավելին յուրաքը) իջնում և ուղիով հարավ և հասնում և Թխմատաղ (ամենանաներքևի յուրաքը). այստեղ մի խոշոր լճասեղ և գոնվում։ Թխմատաղից Ջրանցքը բաժանվում և լերկուսի և գնում ներքև՝ հարավ ու հարավ-արևելք, դեպի գաշտային մասերը՝ Ղոխուրի, Փերսիի, Գյավուրկալայի, Իլանչալանի, Ուշիի ուղղուքյամբ։

Նկատում միջանկյալ ձևով, որ լերքևից հին Ջրանցքներին կից, կամ նուլնիսկ նրանց մասերի հետ միախառնված, կան նաև հետագայում շինված նոր առուներ, այժմ բանուկ կամ թողնված, բայց անպայման վորևե ինայուն ջրի (մեծ մասամբ վորևե գյոլի) հետ կապված. այդպիսիները չպետք և շփոթել հին Սխառեմի մասերի հետ։

Հենց հիշածս գլխավոր Ջրանցքը, վոր սկիզբն և առնում II կենտրոնական Ջրամբարից, իր վերնամասում հետագայում էլ, ինչպես լերևում և, ոգտագործվել և Սխառեմից անկախ, վորի համար մասան կխից նրա ուղղուքյունը թեքված և ավելի փոքր աոլի ձևով դեպի արևելք։ Նույն աոլի մոտ, գարձյալ նրա վերին մասում, ներկայումս գոնվում և գոթուբցոց առուն, վոր գնում և հին Ջրանցքին զուգահեռ՝ նրա արևելյան կողմից։

II կենտրոնական Ջրամբարից սկիզբն առնող մյուս գլխավոր — արևմտյան (3-րդ) — Ջրանցքը գնում և Մեծ Սև լեռան տակով, թեքվելով դեպի արևմուտք և կտրելով նրա արևելահարավային ու հարավային փեշերը, ուղղվում և դեպի հարավ և Զաբելի գետակին զուգահեռ (նրա աջ ափով — արևմտյան կողմից) գնում և դեպի ներքև, նուլնպես բարձրադիր տեղով — մասան վրայով, ուղղուքյուն ունենալով դեպի Գետակլու — Փարպի և ավելի ցած — դաշտային մասերը մինչև Ազթամիր։

Այստեղ ուշագրավ և Ջրանցքաշինարարուքյան տեխնիկայի տեսակետից մի մանրամասնուքյուն, վոր մենք տեսնում ենք Ջրանցքի թեքման տեղում՝ Սև լեռան տակ, վորտեղ նա կտրատում և հեղեղատները. Ջրանցքը նրանց վտանգից ապահովելու համար հատուկ միջոցառումներով — մեծ քարերի հատա շարվածքով ու հողաթմբերով փակված են հեղեղատների բերանները։ Ջրանցքի մի քանի կետերում բավականաչափ լավ պահպանված մասերը մոտավոր գաղափար են տալիս նրա ծավալի, խո-

բուխյան ու լայնության մասին, վորը և ցույց և տալիս, թե վորքան մեծ քանակությամբ ջուր և հոսել Ջրանցքով։

Բացի այս յերկու մեծ առուներից (2-րդ և 3-րդ), նույն տեղից և սկիզբն առնում նաև 4-րդ՝ կարճ առուն, վորն այժմ բնական հեղեղատի տեսք և ստացել։ Սա դնում և Ծաթբխաթաղով և ցանկանում միանալով 2-րդ և 3-րդ Ջրանցքների ջրերին, ուժեղացնում և նրանց։

3-րդ բրդի (III) Ջրամբարը — առաջնից դեպի արևելահարավ — փորը Սև լեռան (շաքարտագլուխ) հարավային սարառում յեղած Ջրահավաքն և, վորի մեջ յոթ արհեստական մանր առուներով, լեռան գագաթից սկսած, նրա լանջերով հավաքվում են բոլոր ջրերը. այստեղ կա յերկու լիճ, այժմ ցամաքած (մեկի վերին մասում մի քիչ ջուր դեռևս մնում և)։

Այս Ջրամբարից դուրս և գալիս մի մեծ Ջրանցք, ըստ հերթականության՝ Սխտաձի 5-րդ դեպի ար ևելք Ջրանցքը, վոր լեռան ստվերից անդիջապես ձգվող բարձրադիր մասից վրայով իջնում և ցած — արևելքյան, արևելահարավային ուղղությամբ և հասնում և Դալաչա գյուղի յերթին, վորտեղ ունի մի մեծ, այժմ ցամաքած լիճ։ Այս Ջրանցքից, նրա կես հատվածներին, բաժանվում և մի Ջրանցք և գնում դեպի Շիրազալա, վոր Դալաչայից ավելի հյուսիս և։

Մի այլ Ջրանցք (6-րդ) հետքեր էլ են նկատվում, վոր գալիս և այս Ջրամբարից և սկիզբն առնում, նույնպես մասամբ վրայով 5-րդ Ջրանցքին զուգահեռ գնում և դեպի արևելք, ուղիղ Աբազի լեռան դիմաց, սակայն սրա ուղղությունը և վերջնակետը դեռևս չի հետախուզված։

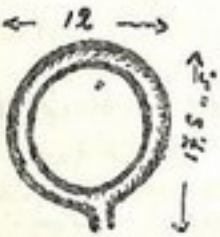
Չորրորդ (IV) Ջրամբարը գտնվում և կենտրոնական Ջրամբարից արևմուտք — Մեծ Սև լեռան մյուս կողմում։ Սրա Ջրահավաքը Սև լճն և, վորի շնորհիվ այս Ջրամբարը վորոշ չափով պահպանել և իր կենտրոնականությունը։

Սև լճի մեջ են հավաքվում Արագածի հյուս կատարներից արևմտահարավային կատարի լանջերի ջրերը։ Այստեղից — Սև լճից սկիզբն և առնում Սխտաձի 7-րդ մագիստրալ Ջրանցքը։ Սա նեղ և խիստ ձոր և, վորի միջով ցած և իջնում Արխաշեն գետին զուգահեռ, նրա արևելյան կողմից, բարձրադիր տեղով, փոքր թեքվելով դեպի արևելք-արևելահարավ, ուղղվում և դեպի հարավ և անցնում և Անբերդի — Ղոշաբուլաղ — Ինաքլու — Ագարակի ուղղությամբ և Ալիամբի հին բնակատեղին (այդ Ջրանցքի վրա կա յերեք մինչև Ալիամբի հին բնակատեղին (այդ Ջրանցքի վրա

յին պահվում նաև «Ղալայչինևք» հին ամրոցների ավերակները, որոնք ոչնչով են նաև 3-րդ և 4-րդ ջրանցքներից)։

Հինգերորդ (V) ջրահոսքը կազմվում է IV—ից (Սև լճից) վոչ հեռու, նրանից քիչ հարավ-արևելք, Մեծ Սեվ լեռան հարավային սարալանջում. այստեղ կան յերեք լճակներ. որանցից ակիզն է առնում № 8 ջրանցքը, որը պատյա է գործում Մեծ Սեվ լեռան արևմտյան ձյուղի սարալանջում, ապա նորից թեքվելով դեպի արևմտահարավ՝ կիսաշրջանաձև կարում անցնում է այստեղ փռված դաշտերը և նրանց ներքևում մի լճակում անկյուն է գործում դեպի արևելք և նորից ուղղվելով ու գնալով դեպի հարավ, անցնում է «Երմանի դուզը» և հասնում մինչև Ղուրթ-Թափայի, Ինաքլիի և Ղաշարուլագի միջակը, որոնց շրջանում նա միանում է № 3 և № 7 ջրանցքներին։

Սև լճից դեպի արևմուտք, այնտեղ, որտեղ ակիզն են առնում Արխաշանի, Անթևրդի ձորերը և վոչ պակաս խորությամբ այլ ձորեր ու ձորակներ, որոնց վերին մասերում գտնվում է մի լճախումբ (4—5 հատ). դրանք տեղական ջրահավաքներ են և մեծ մասամբ իրար հետ միացած են առուներով։ Այս լճերը նույնպես իրենց ծագումով կապվում են Արտագյան Սիսաեմի ժամանակի հետ, քանի որ մի քանի տեղում և մի քանի արհեստական ելուքներ ևս կան, որոնք նման են մեր հիշատակած լճերին, բացի այդ՝ միջին լճերից մեկի մոտ, մի ժայռաբեկորի վրա փորված և շրի կուռքի հետ կապված շրջանաձև «ջրանշանը», որը շատ գործածական և ուշագրավ շրջանում, ինչպես նաև նույն ժամանակին պատկանող մի ամրոցի ավերակ՝ լճերի միջև գտնված բարձունքի գլխին։

Այս լճախմբի ավելցուկ ջուրը մի մասը թափվում է Անթևրդի ձորը, այնտեղ, որտեղ սկիզբ և առնում Անթևրդ գետը, իսկ մյուս մասը միախառնվում և նույն շրջանում էլ ավելի արևմուտք առաջացող VI և VII ջրահավաքների հետ։

Վեցերորդ (VI) ջրահոսքը գտնվում է Անթևրդ գետի մյուս կողմում, նրանից դեպի արևմուտք։ Այստեղ մանր բարձունքներից և լեռնալանջերից այն բոլոր հոսանքները, որոնք թեք ուղղություն ունեն Անթևրդի ձորի վերաբերմամբ և

ձեն քաղվում Անթևոդ գետի մեջ, հավաքված են առանձին Լրանցքի (№ 9) մեջ, որն ուղղվում է դեպի Ղարաջալար, Վանք և, հավանաբար, հասնում է մինչև Ղզլնևոր:

Յոթներորդ (VII) Լրահավաքը նույնպես Անթևոդի ձորից դեպի արևմուտք է գնում, վեցերորդին զուգահեռ. կազմվում է կղզլ-լազամ և կղզլ-պիտաք կոչվող բարձունքների առոտա- նետում և ապրյալը և հանդիսանում մի յերկար Լրանցք (№ 10), որն անցնում է մի շարք հնագույն բնակատեղիների դառնում են արհեստական լճատեղը, կապված նոր Լրահա- վաքների հետ, ինչպես նաև մի քանի տարբեր Լրանցքնե- րի հետ, որոնք ուղղվում են դեպի Աշնակի, Թալինների, Մաստարայի, Ապիամանի կողմերը, սակայն նրանց հետքերով յեն չեմ գնացել և յերազ ժեացորդները չեմ հետախուզել:

Մի կարևոր Լրանցք ևս՝ քանի մի արհեստական լճատե- ղերով, որ կարողացել եմ գիտել ձայրեձայրը, գնում է Ար- զնվոյ, որ հատկացնում է Ալագյազի ձորի հյուսիսային կողմում, որտեղից դեպի բարձունքների արևմտահյուսիսային սկիզբն և առնում Մանթաշի ձորը:

Ալտանդ Չիարախ կոչվող գագաթի մոտ (10,090 վոռնաչափ) գնում է քար մեր թվարկումի ութերորդ (VIII) Լրահավաքը, վորից սկիզբն և առնում հինգեր Լրանցքը: Լրանցքի ընթացքը Չիարախից գնում դեպի արևմուտք և, ապա մի ընդարձակ (արհես- տական) լճի մոտից թեքվում և դեպի արևմտահյուսիս և գնում Արքիկի ուղղությամբ:

Ալագյազի այս Սիստեմն իր կառուցվածքով, իր բազկացու- ցիչ բոլոր մասերով, այն է՝ գլխ. Լրահավաք-Լրատարածներով, մագիստրալ Լրանցքներով, նրանց վրա տեղավորված արհեստա- կան լճերով ու յերկրորդական առուներով, ներկայացնում է մի ամբողջություն, կապակցված ու միատարր—քե իր ուրվագծով, նշանակությամբ, իր տեղով, նշանակությամբ, իր տեղով և քե ամբողջական ընդգծում- ինչպես նաև, հավանաբար, իր ամբողջական մասերում, որոնք գնում են մոտ լեռան բոլոր մասերում (նաև այն մասերում, որոնք գնում են հետախուզված մեր կողմից):

յն իրրև վորոշ նպատակի ամրապնդման առնչությունների, և վորն ունեցել է իր զարգացման առանձնահատկությունները։

Ըստ իր բոլոր առանձնահատկությունների և հարակից ավյուններին՝ այդ նպատակն է ա ղ ա ն ձ ր ջ ա ն ն և Հայաստանի պատմության մեջ (այսինքն մինչև 8—9 դար ն. ք. մեր թվ.)։ Այդ նպատակն իր բնորոշ կուլտուրան ունի, ինչպես անասնաբուծությունը, վորի ելևէջներից, նրա բազկացուցիչ մասերից է նաև մեր նկարագրած ջրաոչխարական տնտեսությունը։ Վերջինի ամրողջ կառուցվածքն իր հիմնական ու հանգուցյալ բոլոր կետերում անփոփոխ շարունակված է նաև կուլտուրայի այլ ավյունների հետ, մանավանդ ջրի կուլտին վերաբերող հավատալիքների հետ, վորոնք Սիսական բնորոշիչն են, այժմ էլ նրա հայտնաբերման գլխավոր ուղեցույցները լինելու։ Այս հարցին կանդրադառնանք քիչ հետո. այժմ ասենք, վոր, ըստ կառուցման անխախտելիության, բ ա ր ե շ ա վ ո ր ա ծ ք ն ե ր ը քաոսների կամ ջրանցքների, մանավանդ արանց քիվերված քների, վորոնց հետքերը դեռևս այսօր ու այնտեղ երևում են գետնի երևույթներ (հողմնային առանց պեղումների)—միանգամայն նույնանման են այս նպատակին պատկանող բնակատեղիների կառուցվածքների հետ։

Բացի այդ, ջրանցքների ընդհանուր ուղղությունը գրեթե միշտ համընկնում է այն կետերին, վորտեղ անցավորված են այդ մեջտավարում նկատված նախնական շրջանի բնակատեղիների կարևոր ճանապարհները (Գյավուր-կալա, Ղալաչքիներ—2 հատ [փերսիից արևմուտք], Շերտալա, Ղալաչա [Արարատ], Աղբերդ, Ղալթ-թափա, Վարդկան, Ուշի, Փարպի, Ագթամար, Շամիրամի, Ղզլներ և այլն, և այլն), և ընդհանրապես բաշխումներին (ինչ իրրև բնակատեղ և ինչ ոռոգելիության հաշվառման) մեծ նմանություն, վոր նկատվում է ամենուրեք, հատկապես ջրառների շրջապատում։ Նկատելի է, վոր այդ ժամանակ մշտական բնակատեղիների շրջանն ավելի բարձր և լեռան գագաթների ուղղությամբ, քան ներկայիս բնակատեղինները։

Արտաժի Ջրաոչխարական Սիսականը, վոր իր համապատասխ ցանցով ծածկում է ամբողջ միջավայրը, իրրև խոշոր շինարարական գործ, ինքնին ապացույց է Հրի մեծ պահանջի, վոր իր հերթին բնորոշում է արտադրության տիպով յեղանակը և գոյությունն ունեցող հասարակակարգը։ Սիսականի կառուցումը, նրա բանուկ վիճակը, վոր ամեն տարի կանոնավոր ժամերում և անընդհատ խախտվող մասերի նորոգում է պահանջում, վորն

իր հերթին պահանջում էր հատարակարգի կայուն ձև և հաստիքային աշխատանք, ինչպես անասնաբույծը վերաում, ասելի չի ունենում ոսմանական, համայնական հատարակարգի պայմաններում. արտադրության պիտանի յեղանակին այդ ժամանակ անասնապահությունն էր (վերին մասերում) և հողագործությունը (ներքևներում)։

Այս գետքում ցանցի կազմի մեջ, ջրանցքների ընթացքի վրա յեղած մեծ քանակությամբ արհեստական լճերի նշանակությունն ու դերն ավելի հասկանալի չի դառնում. նրանք նախ՝ ջուր հավաքող, ընդունող ու բաշխող հանգուցային կետեր են, ապա՝ գարնան ջրահավաքից սկսած մինչև վռազման ժամանակը ջուր սիրերող ու պահող ջրամբար ջրատարեան են,—ընդհատում իրենց ընդհանուր ատրոգությամբ (յեղած բոլոր լճերն էլ մի առուած), յենթագրվում և, հավասար են ամբողջ ջրատաշարքին. և, վերջապես, նրանք ծառայել են նաև վերին մասերում պիտանի անասուններն ջրելու համար, իսկ ներքևի մասերում՝ վռազման կարիքների համար. ջուրը գոնվում էր պիտանի վռազման կարիքների համար. ջուրը գոնվում էր միայն լճերում, իսկ ջրանցքներն ընդհանրապես ժշտահոս չեյին, նրանցով ջուրն անշուշտ հոսում էր միայն գարնան հալոցքի ժամանակ և սրա միայն սահմանափակ չրջանում վռազման կարիքը հոգալու համար, և, բացի այդ, հասկով խառնված ձորերով, նրանք շատ քիչ օգուտ կարող էյին տալ հողերին անում հին մարդուն, որը չեր կարող ջուրը վեր բարձրացնել (ձյունի ջրի) բոլոր հատանքները և ամբարելով աչքի առաջ կերպով ոգտագործել

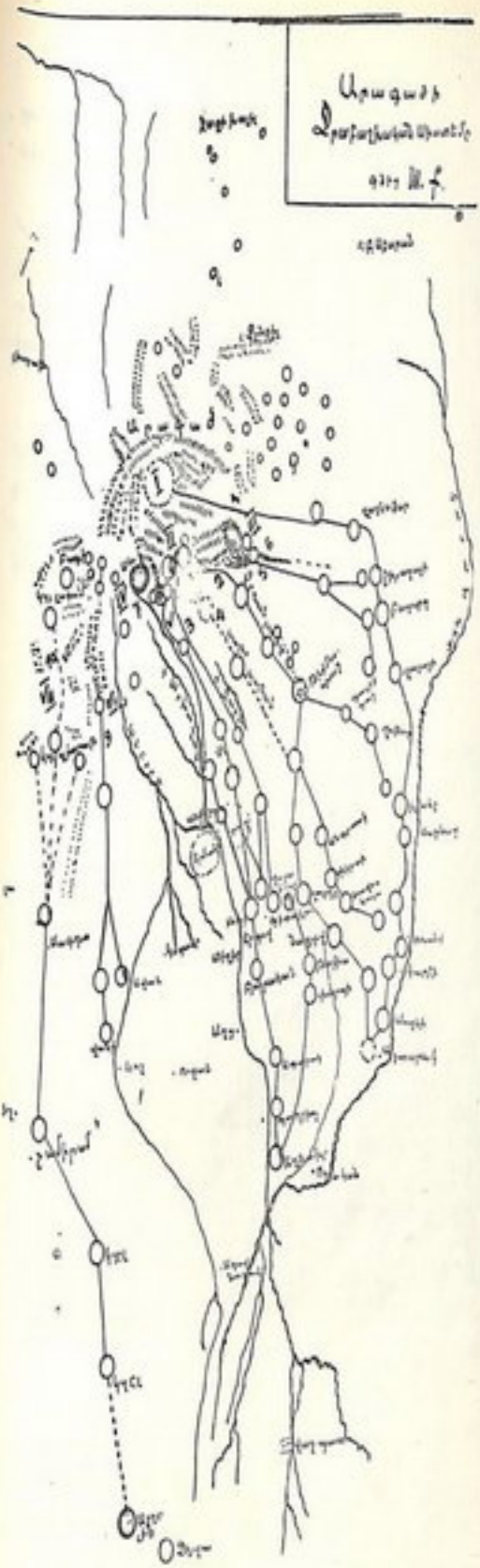
Այդ ցույց է տալիս, որ Արագածը ավյալ ժամանակաշրջանում ուներ խիտ բնակչություն, որ միանգամայն հատուկ էր վռազի և ժամանակակից բնակատեղիներին խիտ շատությամբ, այլ և այն, որ նրա անասնաբույծը գոնվում էր ծայրահ

ձակում, ինչպես այդ լսելում է նաև խորտակած ալիքների ընդհարպրաքիչյունից՝ նրանց անդադիր տարերպրաքիչյունելում։

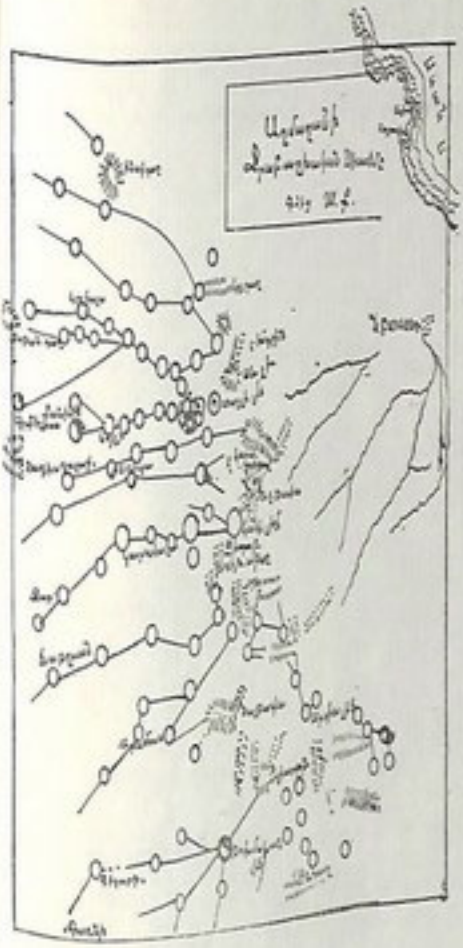
Այդ խորով տաած, Չուբը, հետևատես և իր տեղծած Չըր-

Ալեկոծ-ծովային մրրիկ

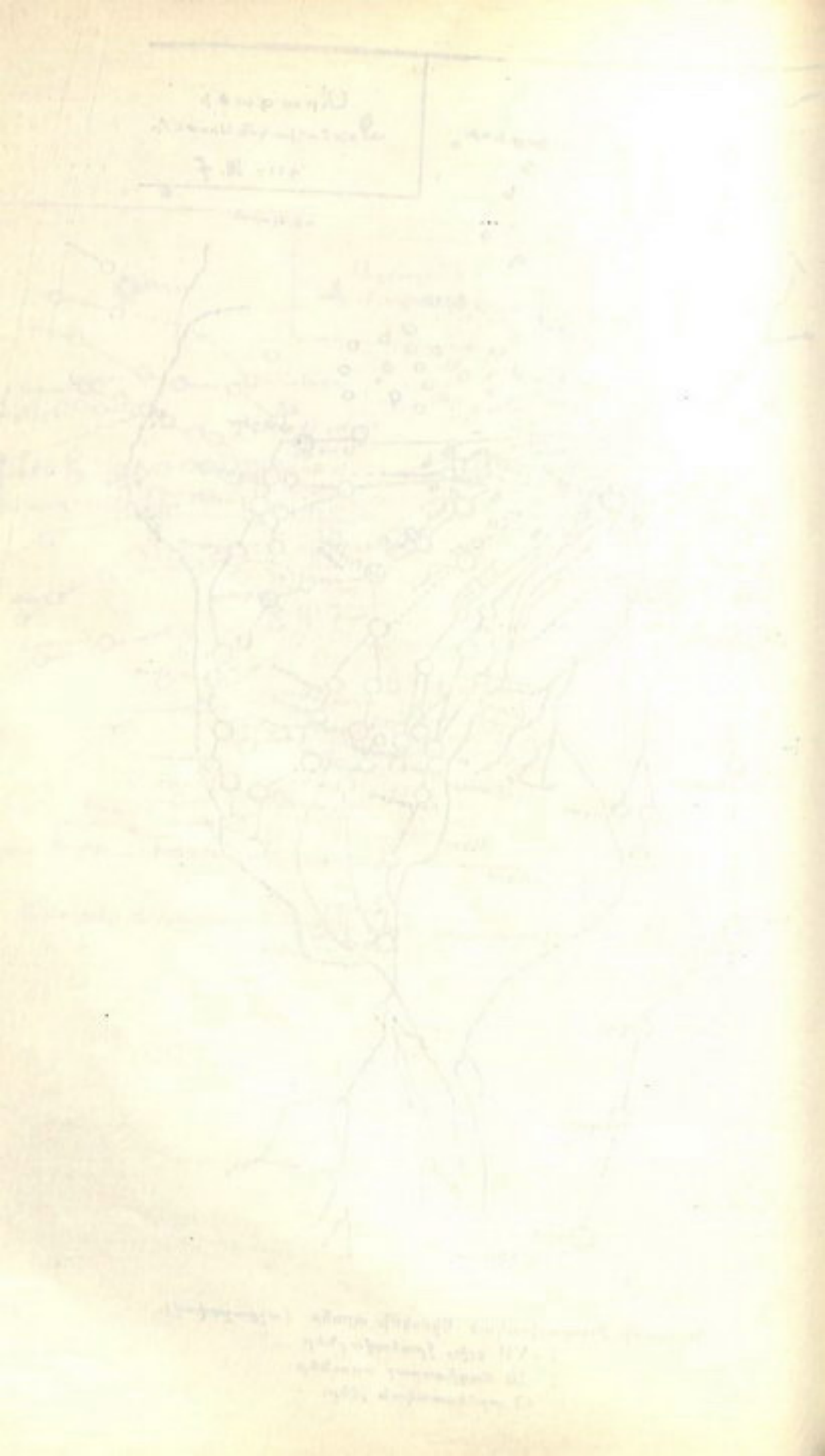
ոգուպարծման Սխտեմը յնդել և նրա, այդտեղ տարող հատրակութեան էյանքի պիտավոր գործերը, այնքան կարևոր և սիրելի, որ նրան կուզում էր վերածել իր պիտավոր պաշտամունքի առարկան և գործել Չըր առավածուքյան—«վիշտանների» արձաններ կանգնել իր Սխտեմի պիտավոր հետևորում իրրև պահա-

Ադրբեջանի Հանրապետության կիսաչոր գոտին (սխեմատիկ).
1—VII կից. ջրանոթներ
1—10 ոռոգատար առուներ
○ արհեստական լճեր

Ադրբեջանի Հանրապետության կիսաչոր գոտին (սխեմատիկ).

պան ու հովանավորող այդ Սխտանմի, ասել է՝ իր ամբողջ ապրուստի—իր կյանքի։

Ամբողջ Սխտանմն ուղղակի բանված է Ջրի կուլտի և ընդհանրապես ժամանակի կուլտուրայի բնորոշ ավյալներով, որոնք խմբված են ժանավանդ նրա գլխավոր, հանգուցային կետերում. այսպիսով Աբրագածը հանդես և գալիս նաև իբրև Ջրի կուլտի կենտրոնավայր։

Բայց Աբրագածը միևնակ չեն. քանի վոր պարզ և արդեն այդ սխտանմի անբա կապը Ջրի կուլտի հետ, վորի նշանակության ծագումնային արդեն լավ ենք ճանաչում, ապա ուրեմն անհրաժեշտ եր առանձին ջրապաշտության հանդամանքը վիշապների մյուս կենտրոնատեղիում — Ադմապանում։

Ա Դ Մ Ա Դ Ա Ն

(Հետախուզված մեր կողմից 1929 յեվ 1933 թվերին)

Ադմապանի տեսարան.

Ադմապանն այն լայնանիստ լեռնային մասիվն է, վոր Սեվանա լճի արևմտյան կողմում, նրան զուգահեռ, ձգվում է շղթայի ձևով հյուսիսից հարավ՝ հարավ-արևելք. սկսվում է վ. Ախտա—

Հայրապետը գծից (հյուսիսում) և առանց կտրվելու հասնում է (հարավում) մինչև Գառնի՝ Գառնի գետ—Ազիջա գետ հատվելը Լճաշենի արևելյան ելքերը։ Բայազետ—Սևանա շրջանն է, իսկ անմատչելի ելքերը, որ նայում է Ձկնագետի՝ կտրտվելն է։

Լճաշենցին իր վոդնաշարի վրա ունի 20-ից ավելի առանձին-առանձին պապիներ, որոնց բարձրությունը 7—12 հազար (11,849) վոտնաչափի չի հասնում։ Այս պատմական Գեղամա-Գեղարքունյաց լճահների շրջանն է։ Ունենում է չափազանց մեծ քանակությամբ ձյուն, իսկ բարձունքների որոշ մասերը՝ հավերժական ձյունի գետեր են։

Ահա այս ձյունառատ լճահաշխարհն այն բնակատեղին առանձնահատկությունն ունի, որ արևելյան ելքերին կան մի շարք լճահային գետեր, գետակներ, վտակներ, վարար աղբյուրներ, որոնք սկիզբ են առնում նրա բարձունքներից և հոսում ու թափվում են Սևանա լիճը, մինչդեռ նրա արևմտյան (մեզ՝ Ձկնագետի կողմը նայող) ելքերը մինչև Գառնի գետը սովսովին հասնելը՝ չոքնի և վոչ մի հոսուն չունի։ Միմիայն նրա առջոտում, Հաղիսից եկ ցած, Ղրխուռատի աղբյուրներն են առաջանում, որոնցից Ձկնագետն առնում է իր խմելու ջուրը։

Այսպիսով, լճահային մի ամբողջ ելքերի՝ առանց հոսուն չքի և վորևէ աղբյուրի։

Իր վերին մասերում ունի մի շարք (2—3 տասնյակ) լճահային-գյոլեր պարունակելին հալոցքի ջրերից, որոնք, սակայն, բացի մեկ ելքուտից, բոլորն էլ ամառվա ընթացքում ցամաքում-չորանում են. այս պատճառով էլ ահա այս խոստոստան գետակների անոգուտագործելի են մեզ անատեսպահության համար, գեմ այդ շատ չնչին չափով և կատարվում։

Այսպիսի բնական առանձնահատկություն և ունեցել Աղամաղանը, անշուշտ, նաև հնուցը։

Մեզ ահա հին մարդը, Հայաստանի բնակիչը, գետ հնագույն ժամանակներում մոտիկ և ու մի ջրից գալ բան ամենայնի լավ ոգտագործելու այդ ելքերից, նրա համար ջուր հայթայթելով։

Այստեղ մենք էլ ավելի ցայտուն մեզ անհնում ենք, որ ամբողջ Աղամաղանը ծայրից ծայր ծածկված և ճիշտ մի հնուցի չքաշխատանքն ոխտանում խոտացանցով, ինչպես և Արտոծը[1]։

---

[1] Տես Մխաելի բառարանը, որ մենք աշքի չափով գծել ենք անգամ։

Ճղիաչի վերին մասերում—համարյա բոլոր գագաթների մոտ—ամբողջ շարքով գտնվում են գլխավոր Ջրահավաքները, որոնց թիվը կազմի գյուղի մի կատարյալ լուսանկարն է, 3—4 անգամ մեծ Արագածի կատարգյուղից:

Այս գլխավոր Ջրահավաքներից սկիզբ են առնում մագիստրալ առուները և գնում դեպի ցածերը—արևմտյան, հյուսիս-արևմտյան և հարավային ուղղություններով, ճյուղավորվելով ու նոր հատանքներ ընդունելով, հասնում են մինչև ներքևի նեղքը, մասսիվի ստորոտներում անգամ ավելի մեծ թվով ճյուղերը, նրանց նեղքը:

Այս առուները լոկ միայն միացնող ճանապարհներ են այն աղհատ ակունքների համար, որոնք իրենց խիտ ցանցով բռնում են այդ ամբողջ տարածությունը:

Այդ լճատեղերը նկարագրում գտնվում են վոչնչացման անհետացման տարբեր ստադիաներում. նրանցից 2—3 տասնյակը

բոնք բնական կամ արհեստական քարայրերի նմանություն ունեն[1]։

Ազմպանի Զրարաշխական Սխտանի կապի մեջ մտնող «Բոխտխան լիճը» (Վերարդա ստրուժ, ներկայումս ցամաքած), որի մեջ գտնվում են մի քանի «վիշապ»-նների արձաններ՝ ժամանակին պրավել և հանդ. Ն. Մառի ուշադրությունը, որի ծագումը, իրրև խոշոր ջրաշինարարական կառույցված վոռոգման նպատակներով՝ նա վերապրում և ուրարտական ենթադրում[2]։

Նկարագրածս Զրարաշխական Սխտանը պետք է նկատվի որպես Հայաստանի հնագույն բնակչի խորամիտ հնարամտության Շատ կարևոր և այդ շինարարության սոցիալական կողմը. նրա ծագումն ու պարզացումը անպատճառ կապված ու կախված լինելով անասնության վիճակի և սերտ հատարակարգի հետ՝ բոլոր ավյալների հիման վրա կարելի չի ասել, որ նա իր ծագման բարձր աստիճանին հասավ նախնական կոմունիզմի շրջանում՝ նախապատմական հասարակության ամենահնական հասարակարգի պայմաններում, նրա քայքայման շրջանում իրրև համայնական աշխատանքի արդյունք. քայքայվել ու ընկավ խավդական արշավանքների ու նրա հետ կապված անասնական քայքայման հետևանքով. հետագա սոց.-անտ. փոփոխման վոչ մի հետք, վոչ մի նշան չի թողել նրա վրա, որպէս բնորոշիչ ու արտահայտիչ իր մասնակցությունն այդ շինարարության մեջ, այլապես ամենահնական հասարակարգին անմիջապես հետևող խավդ-ուրարտական և հայկական շրջաններն անկարելի չի պատկերացնել նույնիսկ առանց վորևե դրավոր հիշատակության այդ խոշոր ձեռնարկության ու Հայաստանի պայմաններում խոշոր չափերի վերաբերմամբ։

Նրա մասնակի ոռոգագործումը, անշուշտ, կարող էր լինել և հետագայում, անընդհատ. անգամ մինչ այժմ տատ ու անդ գտնվող լճակներից-պոյերից շատերն իրենց ծագումով, անկասկած, այդ հնագույն սխտանի հետ են կապվում ու նրա մնացորդներն են, սակայն նա վորպես բոնություն պատմության դարաշրջանից դուրս է եղել այդ քայքայումի հետևանքով, որին ենթարկվեց Հայաստանի անասնա-

[1] *Տես* Աբ. Բալաքյար—Քարե գործը Հայաստանում, եջ 222—3, «Նոր կյանք», 5—6, 1925 թ.

[2] *Н. Марр*—Вишапы, եջ 82—85.

թյունը խալդական արշավանքներով պատճառով VIII դարում մեր թվ. առաջ:

Այդ մասին մեզ լավ իրազեկ է պարծենում խալդական ամպագիր տարեգրությունը, հատկապես «Երախ» (Արագածի) և «Արիլհանիխի» (Անանի շրջան) վերաբերմամբ[1]:

Ամփոփելով խոսքս, պետք է շեշտեմ այն խոշորագույն դերը, որ ունի Արագած—Ապաստան սրճերը ու նշանակությունը, վոր Արագած—Ապաստան սրճերը ու նշանակությունը, վոր ունի

ցին հատկապես այդ կետերի վրա, աշխատելով պրանք «պրկել աննպիցց»[1] և այդ վոչ միայն նրա պատմության հնագույն շրջանում, այլև հետո՝ հայկական կյանքի բոլոր նորոգումների, իրրև Հայաստանի միջնաշխարհ, վորտեղ ծագել են նաև նրա դիտավոր քաղաքները։

Այստեղ չափազանց հետաքրքիր ու բնորոշ է այն կոչումը, վոր հին հայությունը ավել է այս միջնաշխարհը պարծեկող մեծ լեռներին. «Արագած» անվով նա պատկերացրել է լոկ միայն հարավից դիտված. նրա հարավային՝ մեզ նայող կողմն է նրա յերեսը—գեմքը և այդ կողմում է «Արագածոտն»-ը (վոտքը), իսկ լեռան հակառակ կողմը—հյուսիսային յերեսը համարվել է նրա թիկունք։

Այս իմաստով պետք է հասկանալ հին պատմիչների խոսքերը—Մ. Խորենացի («Պատմութիւն Հայոց», Ա—12)՝

«Արամայիս... զորդին իւր զՇարայ... առաքէ...ի գաշտ մի ժողովուրդ ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած, յորոյ անուն և զգաւառն առնն անուանեալ Շիրակ»։

Սեբեոս (Պատմ., գլ. 24). «Գնացեալ ի վերայ Փիլիպպոսի [Սիւնեաց տէր] ի Նիպ [Արարատն] գաւառի և պատեալ զթիկամբք լերինն Արագածայ երթեալ անցանէ ընդ Շիրակ»։

Նույնպես և Արարատը, վորի հարավային յերեսը—նրա թիկունքն է, ինչպես ասում է Խորենացին (Գ, 33)՝

«Ելանէ արքայ [Արշակ Բ.] զթիկամբք Մասեաց առնել որպս յիւրում սիրելեացն գաւառին ի Կոգովտիոն [Հին Բայազետի, Մանվի կողմը]։

Պարզ է, վոր հայկական կյանքի կենտրոնը համարվում էր Արարատի և Արագածի միջնաշխարհը, իսկ Արագածի հյուսիսը և Արարատի հարավը նրանց համար թիկունք են[2],

---

[1] Տես Մարգարի անպատիժ ասպեզությունը—ibid, II գլուխ, տող 33 «...Քաղաքները վառեցի, յերկիրը պրկեցի աննդից, մարդոց ու կանանց քշեցի բիայնա...»։

[2] Նույն պատկերացումը պահում ենք նաև վրաց հնագույն պատմության մեջ. «ի մէջ լերանց Մասեաց և Արագածու» (Լեոնտի Մրովելի—«Վրաց քաղաքների և նախահայրերի ու առնների պատմությունը»—ասես պրոֆ. Դ-բ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ— «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հատ. I, եջ 143—4)։

Մխիթարյանները հավանական է դառնում նաև Ջրաշխարհի սխեմայի պոլեմիկայում Աբեղայի ժխտական դիրքորոշումը:

Մխիթարյանները ակնհայտ է դառնում, թե վորքան սերտորեն են կապված իրար հետ Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությունը, և թե մանրազնին աշխատանքից հետո մեծ նշանակություն ունի ամբողջ հայոց պատմության համար Հայաստանի պատմության սխեմայի շրջանները լավ ճանաչ լինելը:

Ինչպես վերևում ասացինք, Հայաստանի Ջրաշխարհության պատմության ուսումնասիրությունը մխիթարյանների ընդհանուր պեսական խոշոր խնդիրը և՝ պատկերացնելու համար պատմական պրոցեսը վոչ միայն Հայաստանում, այլև հին Արևելքում ընդհանրապես Հայաստանը վորոշ առումով լինել և Միջագետք—Բաբելական կուլտուրայի և քաղաքակրթության ծագումն ու անկումը պայմանավորող գերում, այս իմաստով և բնորոշում Հայաստանի դերը Լևոն Հասրատը, հենվելով նաև Հերոդոտի ավյալների վրա և նկատի ունենալով համեմատական Ջրաշխարհական գործի վիճակը Միջագետքում: Բաբելական քաղաքակրթության հիմնական բազան Ջրաշխարհական սխեման է, վորը միշտ կանոնավոր և լինել այն ժամանակ, երբ նույնը կանոնավոր վիճակում է լինել Հայաստանում, երբ կանոնավորված են լինել ջրերի հոսանքները, այլապես ձյունը հալվելով՝ Հայաստանում սկիզբն առնող գետերի հորդանալը գարնան ժամանակ կարող էր վոչնչացնել ամեն մի սխեմա Միջագետքի ոռոգման [Հմմտ. Լևոն Հասրատ, Armenien. I, 2—3]:

Ցետ խոսելը այս հնագույն Ջրաշխարհական սխեմայի պատկան նշանակության մասին, բայց մի բան նա պակաս խոշոր նշանակություն ունի նաև պրծնակոն առումով մեզ համար, այսօրվա մեր կարիքները բավարարելու տեսակետից:

Ցերկու լուսաշխարհ, նեղկայուն ջրհոր, հնուն առաջ ջրամբար:

Ա.յսոր Արտագեր և Ադամանի թե սարվորները խրնդ առնաննելով և թե լուսամասերի գյուղերն ամառվա ընթացքում և աշնանը պատակվում են ջրի պակասությունից, մի կողմ քաշ և աշնանը պատակվում են ջրի պակասությունից, մի կողմ թողած վոռոգման կարիքները: Ներկայումս էլ ջրատակաս այդ վայրերում յուրաքանչյուր գյուղերն ունեն իրենց ջրհորները. սրանք հին սխեմայի նմանությունն են, շատերը դրվելով

բարեխիղճ, անձնուրաց ու պատասխանատվության մտածված—չլսի քո հավաքման և քո այն կանոնավոր դրության մեջ պահպանելու առաքելության, ուստի և ամբողջ ընթացքում նրանց չլսելը կամ բողոքների ապատվում են, կամ հետաձգում-նվազեցում ու պատճառ տրծաժեցության համար միանգամայն վերապահ, մինչդեռ Սխտանեմի կայուն շրջանում նրանց չլսելը շարունակ չնչին եղելն թարմացնում։

Չլսի կարիքն այժմ էլ կա, մեծ և այդ կարիքը. կա նաև նրա անհապաղ պահպանությունը—ձգտելի պահպանել այդ բարձունքները, որոնք վայրկյան կերպով պատպարծում են իր պրեմիումով հետաքրքրություններով հին մարդը—Հայաստանի բնակիչը. և այսօր էլ այդ պատպարծումը ծառանում է մեր առաջ ու պահանջում հերթական—մեր շինարարության առաջնակարգ խնդիրը—պատպարծելու այդ պաղյուրը մեր անխնայելի ուժով, մեր աշխատանքի թափով։

Հայաստանը միշ միայն քարի հայրենիք է («Քարաստան»—ըստ մեր գեղագնդերից մեկի պատահարության), այլ նա նաև առատ ձյունի հայրենիք է։ Ցնա մեր անասնաշինարարների առաջ է դնում Հայաստանի առատ ձյունն պատպարծելու խնդիրը։

16 հուլիսի 1933 թ., Քանքան գյուղ.

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ[1]

ՈՒԴԻՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ
(ԵՏԻՈՒՆԻ—ՈՒԴՈՒՐԵՏԻՈՒՆԻ—ՈՒՏԻՔ)

Դեպի հյուսիս՝ Արարատյան դաշտը կառափված բնակչական ավշավանքներով հետևանքով ձևացած անպտուղ ապձանագրություններով մեջ շատ հաճախ հիշատակվում «յերկրներից» մեկն Ետիունին է։

Ինչպես հայտնի է, բնակչությունը դեպի Արարատյան դաշտ են սրշավում իրենց պետության կազմակերպման հետ առաջին որերից սկսած։ Առաջին քաղաքները, որով որով բնակչան պետությունը կայունացավ և միաժամանակ նվաճողական ու Հայկական բարձրավանդակի վրա մի ընդհանուր ու կենտրոնացած իշխանություն դարձավ,—Մենուան էր (810—778) իր հոր՝ Իշպուինի աշխատակցությամբ։

Մենուայի թողած արձանագրություններով մեջ էլ առաջին անգամ հանդես է գալիս Ետիունի «յերկիրը»։ Մենուա-Իշպուինից հրատարակված է 7 արձանագրություն (վերը կորսուած), որոնցից յերկուքը նվիրված են դեպի Ետիունի կառափված արշավանքներին ու նվաճմանը։ Դրանցից կարևոր է 1850 թ. Լայարդի վանքներին ու նվաճմանը։ Դրանցից կարևոր է 1850 թ. Լայարդի վանքներին ու նվաճմանը։ Դրանցից կարևոր է 1850 թ. Լայարդի կողմից վանի ս. Պողոս-Պետրոս յեկեղեցում հայտնաբերված 30 տողանի մեծ արձանագրությունը, որը վերաբերում է վանի թագավորության ակզբնավորման շրջանին Իշպուին-Մենուա դույլ թագավորների դեպի հյուսիս կառափած արշավանքների նկարագրությունը. դրա մեջ մի քանի անգամ և տարբեր ձևերով հիշատակվում է Ետիունի յերկիրը նվաճելու մասին[2]։

---

[1] *Տես մեր աշխատությունը՝ «Վանի յերկերը—Նյութեր հին Հայաստանի պատմության, հատ. պատմ. ինստիտուտի աշխատ., I հատոր, 1935 թ., Յերևան։*

[2] Sayce, The cuneiform inscriptions of Van, *էջ 550—551։*

Մեր ձեռքի տակ եղած բխթյանական արձանագրություններից և ընդհանրապես պրակոր աղբյուրներից պարզ ստանում ենք, որ Բեռունիի անվանը:

Պատմական պատմություններից հայտնի է, որ Իշպուինին ու Մենուան, հայր ու որդի, թագավորում էին մոտավորապես 805 թվից սկսած մինչև 800 թվականները (նախքան մեր թվականությունը), երբ մեռնում է Իշպուինին և իշխանությունն ամբողջովին մնում է Մենուայի ձեռքին: Հետևաբար, այս արձանագրություններն, որոնք, անկասկած, վերաբերում են միասին թագավորելու շրջանին, գրված պետք է լինեն 805—800 թվականների միջև, ուրեմն և Բեռունի «յերկրի» մասին մեր ամենահին տեղեկությունը հասնում է իններորդ դարի վերջին տարիներին (նախքան մեր թվականությունը):

Մենուայի հաջորդները կրկին ու կրկին բազմաթիվ անգամ հիշատակում են Բեռունին և նրա նվաճումները: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս նախ և առաջ այն, որ Բեռունները հեշտությամբ չեն ենթարկվում բխթյանական լծին և ամեն մի հարմար առիթով ապստամբում են:

Հյուսիսային յերկրները նվաճելու մեջ խոշոր դեր կատարեց Մենուայի հաջորդ Արգիշտին (778—750): Ընդարձակ այս նվաճողի թողած արձանագրություններին, հետևավոր և լինում վերականգնել Բեռունիի աշխարհագրական տեղը և մի շարք այլ կարևոր տեղեկություններ:

Բեռունի յերկրի մասին խոսող յերկու արձանագրություններ, որոնք Արգիշտիին են վերաբերում, գտնվել են Վանում: Պրոֆեսոր առաջինը հայտնաբերել և Լայարդը 1850 թ. վանի ս. Սահակ յեկեղեցում: Այդ արձանագրության 28-րդ տողում Արգիշտին հիշատակում է Բեռունի յերկրի նվաճման մասին: Յերկրորդ արձանագրությունը՝ խոշորագույն արձանագրություններից, կարելի է ասել դրան գործոցը, խոսում է մեծ տարեգրություններ և Այդ արձանագրություններ Արգիշտիի ամբողջ նվաճողական գործունեության ամփոփումն է: Ահա այդ մեծ արձանագրության մեջ Արգիշտին 5—6 անգամ հիշատակում է Բեռունի յերկիրը և այդ յերկրի բազմիցս նվաճումները:

Իշպուին Մենուայի, նույնպես էլ Արգիշտիի վերոհիշյալ արձանագրությունները, ամփոփ, Բեռունիի աշխարհագրական վայրը ճշտելու համար քիչ նյութեր են տալիս: Պատմական արձանագրությունների մեջ հիշատակվող «յերկրների» տեղը ճշտելու հա-

մաբ հիմնական նշանակություն ունեին միշ թե Բխտեայի Տուշպ մայրաքաղաքի և միջնաբերդի ու սրա շրջակայքի ժայռերի վրա փորագրված արձանագրություններըն, այլ նամաձած յերկրներում Թոպած՝ իրենց հաղթություններն կոթող հանդիսացող արձանագրություններըն։ Կենտրոնական արձանագրությունների մեջ հիշատակվող յերկրանուններն հաջորդականությամբ, մանավանդ յեթե այդ յերկրանուններն շարքի մեջ կան արդեն անվիճելիորեն հայտնիներըն, հաճախ հնարավոր և լինում մոտավորապես ճշտել գրանց վայրը, բայց հաճախ էլ հետազոտում նոր տեղական արձանագրություն հայտնաբերվելով հիմնովին շրջվում են բոլոր ենթադրական տեղադրություններըն։

Ասրխադոնն, բարեխառատար, Թոդել և մեր Եսխունեի վայրը հշատ տեղական արձանագրություն։ 1878 թ. Ս. Յերեմյանը վերին Սարիդամիշում հայտնաբերեց տեղական արձանագրություն մի բնիկ։ Արձանագրված այս քարը գրված էր մեխերի արտաքին պատի մեջ հարավ-արևելյան կողմից։ Յերեմյանի հարցրած տեղեկությունների համաձայն՝ այդ քարը բերված և յեղել 5 վերստ հեռու գտնվող ավերակներից [1]։

Սարիդամիշի այս արձանագրությունը Եսխունեի տեղը ճշտելու տեսակետից սխիստ կարևորություն ունի։ Արձանագրությունը չափազանց վատ և պակաս պահպանված է, սակայն պահպանված մասերն էլ Եսխունեի մասին հիմնական տեղեկություններ և պատկերացում։

Դժբախտաբար այս արձանագրությունը նոր վերծանություն չունի. մենք ինքներս նույնպես վերծանություններ նույնությամբ։

1. . . . . Յես նվաճեցի քաղաքն Ախունիանի
2. քաղաքներ Աշտուխինի յերկրի
3. . . . . բերդ շինեցի
4. Քաղաք՝ Աշտուխինին յես նվաճեցի
5. Եսխունի, յերկիրը վոտքովով
6. . . . . .
7. . . . . Խալդի
8. Արգիշտին ասում է,
9. հրամանով ասված Խալդիի
10. ասված Տեիշպայի, ասված Արգինեի ասվածներ

[1] Пятый Археологический съезд в Тифлисе, 1882, էջ 90.

11. Քող ազգերին հաջողություն ինձ ասելուն.
12. . . . . ին նրանց
13. քաղաք Կալրախից . . . . . .
14. . . . . ին բաժանելի նրանց
15. . . . 100 . . . . . 20 . . . . . 100 . . . .
16. . . . 150 . . . . 6000 . . . . . 100 . . . .
17. Ծաղիկացոց մեծաց,
18. Աբդիշոխի, վոլոդ. Մինուայի
19. Թագավորի հզոր, Թագավորի յերկրի Բիանայի,
20. վոր բնակվում է քաղաքում Տուշպա.
21. Աբդիշոխն ասում է,
22. ով վոր այս արձանագրությունը կհնազանդի
23. ով վոր կջնջի անունն այս այրի
24. ասելուց Ծաղիկ, ասելուց Տեիշպան
ասելուց Աբդինին. . . . . [1]

Այս արձանագրության մեջ հիշատակված աշխարհագրական անուններից յերեքը քաղաքների յեն և միայն մեկն է «յերկրի» անուն և այդ Եախունին է։

Այս հանգամանքն ամենագրական կերպով հաստատում է, վոր Սարիսամիշի հովիտը հենց այն յերկիրն է—Եախունին, վորի պրովինցիան հայտարարում էր գեռ Աբդիշոխի հայր Մինուան։ Բացի յերեքից, Մինուային չեր հաջողվել Եախունին վերջնականապես նվաճել և միացնել բուն Ասորեստանին, դրա համար էլ Մինուայի և հատկապես Աբդիշոխի կողմից կրկին ու կրկին անդամ վերանվաճվում է, և այնտեղ Թագավորությունը—այն էլ շնորհք մաս կազմող քարի վրա—ապացուցում է, վոր Եախունին Աբդիշոխի կողմից վերջնականապես նվաճվել և վոր բնակչան Թագավորն իրը համարելով այդ տերիտորիան, այնտեղ բերդ և շինել։

Այս արձանագրության քարի՝ իր նախկին տեղում չգտնվելը կարող է կասկածի յենթարկել նրա՝ այդ միջավայրին պատկանելը. սակայն արձանագրության մեջ հիշատակված աշխարհագրական անուններն և բնակչական Թագավորների նվաճողա-

---

[1] *Никольский*, МАК, вып. V, 91. Հրատարակված է նաև *Никольский*. „Археолог. Изв. и Замет.", 1893, № 12. N. Belck „Zeitschrift für Ethnologie". 1892, S. 124, 125 և 484, 1893, S. 217 և „Zeitschrift für Assiriologie", December 1894, S. 347. A. H. Sayce „Journal of the Asiatic Society". October, 1894, p. 711—713.

կան արձանագրությունների մեջ գրավված «յերկիրների» շարքում Եփեսոսի գրաված տեղը, նաև ուսումնասիրության ընթացքում գտած հուշարձանների ուսումնասիրությունը միանգամայն հաստատում են Եփեսոսի տեղագրման ճշտությունը:

Արձանագրության մեջ, ինչպես տեսանք, բացի Եփեսոսի անունից, կան յերկու քաղաքի անուններ. դրանցից առաջինն Ախուբիանի յե. կարելի չկա նույնիսկ ապացուցելու, որ այդ քաղաքի անունը գուգադիպում է մինչև որս էլ մնացած Ախուբյան գետի անվանը, որը հոսում է Եփեսոսի մոտով և հոսում: Անհրաժեշտ է նշել և այն, որ հոսում Ախուբյան էր կոչվում Կարսի գետը (Ղարսա-չայ). բոլոր դեպքերում Ախուբյան անունը տեղում պահպանվել է մինչև այժմ էլ: Յեթե Արգիշտիի ժամանակ այն Եփեսոսի գլխավոր քաղաքն էր, ապա մինչև որս էլ այդ անունը մնացել և այդ յերկրի այլ կարևոր տեղեկություն՝ գետը վրա:

Արձանագրության մեջ յերկու անգամ հիշատակված Աշտուխինի անունը նույնպես մնացել է իր բնիկ միջավայրում. այդ մասին ունենք հետևյալ կարևոր արձանագրությունը Հոռոմոսի վանքում.

«Ես ՈՒՀՉ եմ Յեսայեի Ամիր Սուլտանս վանք իմ ապրելու և իմ որդեցդ նույնպես վանացս մարդ Աստեղանի յոյն կոչս գնացին»[1]:

Աստեղանի գյուղի տեղագրության մասին Ալիշանն ունի հետևյալ նկատողությունը — «Իսկ անտի ի վայր ցխաննուրդս նոցին (Ղարսա-չայ — Ս. Բ.) ընդ Ախուրենով և հասս անկեան կղզեաձոյն՝ կա Աստղանէ, փոքրիկ բնդդաս, որ լսա գրեցին Թուխ ոչ անհնարս լինել տեղի ի հնումն, և յարձանագիրս կոչի Աստեղանին» (տես վերը մեջ բերված Հոռոմոսի արձանագրությունը—Ս. Բ.)[2]:

Աստղանցի մասին ունի հետևյալ հաղորդագրությունը նաև Արսեն Ղամճյանը.

«Մ. վ. Ներկայիս աշխատության մեջ Սարիդամիշի արձանագրության տեղքը (№ 21) կարդալու ժամանակ ինձ զարնագրության տեղքը (№ 21) կարդալու ժամանակ ինձ զարմացրեց հիշյալ արձանագրության մեջի քաղաքի՝ Astuhini և մայրից հիշյալ Աշտուխինի գավառ, որին Արփաչայը Ղարսի շրջանի Շորագյալ գավառն, որին Արփաչայը Ղարս-

---

[1] Ալիշան, Տեղագ. եր. 23. Эмин, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего. Москва, 1881, եր. 35.

[2] Ալիշան, Տեղագ. եր. 13.

չային միանալու վայրում գտնվող իրեն հայտնի մի գյուղի անվան նմանությունը։ Դա անունն է թուրքական մի խոհանոց գյուղի՝ Աստախանա կամ Astahana, որը հնում, կիրք բնակված եր հայերով, կոչվում եր Astehani = Աստեղանի։

Աստախանան շատ գեղեցիկ տեղադրություն ունի. տրևելքում՝ Արեւաչայի նեղ հարթավայրի լեռնում բարձրանում է Արագածը, հոյակապ Արագյազը, արևմուտքում՝ Ախուրյանի հովիտն է իր անդնդախոր ձորակներով. իսկ դիմացի հորիզոնի վրա՝ Ալագյա լեռը։ Աստախանան հանդիսանում է նախագյուղն գեղի Ալեքսանդրապոլի հարթավայրը. գտնվելով այդպիսի վայրում, նա ամենահարմար կետն եր հանդիսանում Ղարսաչայի հովտից Ալեքսանդրապոլի հովիտն անցնելու հարմարից և նախնական կերպիրը արևելքից եկած քշտամական հարձակումներից դեմ պաշտպանելու համար»[1]։

Անկասկած և Աշտարխենի և Աստեղանի անունների նմանությունը. ժամանակագրորեն այնտեղ հիշատակվող վարքերի բերդի նկարագրությունը չկա, միայն հավանորեն այդ նպատակին համապատասխանող կառուցվածք պետք և ունենար։

Աշտարխենի անվան արմատական Աշտ մասը չափազանց սերտորեն կապված և հայկական անուններին հետ. — Աշտ-արակ, Աշտ-իշատ, Հ-աշտ-յանք և այլն։

Գյուղը նշանակված և Ալիշանի քարտեզի վրա, և հետևյալ նշումները հետևյալ դիտողությունը. «Իսկ անդին այժմ Աստախան կոչեցեալ կա յառնկե կարուց գեղջն»[2]։

Արձանագրության մեջ հիշատակված կալբախ անունն այսպես. Մատը և Մեղչանինովը գնահատում են վարպետ այժմյան կարս անվան նախադեմ[3]։

Կալբախ անունը համեմատելով կարսի հետ, ակադ. Ն. Մառը տալիս և հետևյալ ձևափոխությունները.— Kaairagi ձևը համարելով արտասանական, ուղղում և վերջին Karagi = Kargi = Kar-g և հետևաբար, այս անունը՝ կարս։

Այս տեղադրությունը կասկածելի չեր Նախ և առաջ

---

[1] *Арсен Клитчян.* Древний город Astuhini (Астахана). „Древности восточные". Труды Вост. Ком. Имп. Моск. Арх. Общества, том. II, вып II, 1901, г. Москва, եջ 102.

[2] Ալիշան, Շիրակ, եջ 2.

[3] Халдоведение, եջ 26 և Географические названия верховьев Аракса. ИРАИМК, том IV, եջ 54, Ленинград, 1925 г.

կարս անվան ավելի հաջող առնչություններ ունի և ընդհանուր վերջնիս՝ կարս անունը մեր մատենագրության մեջ սկսում է հիշատակվել IX դարից (Հմմտ. կաթուղ. առաջին անգամն է հիշատակում)։ Անվան ծագումը վրացական է — „карис калаки" ձևից, որ բառացի նշանակում է «քարաշեն դռներով», հայ-վրացական սահմանում գտնվելու և յուրաքանչյուր հատուկ «դռան» նշանակություն ունենալու պատճառով։ Այդ ձևից առաջացել կարուց քարաշ և ապա կրճատ՝ կարս[1]։

Կալրախ անունը մեզ պահպանված է համարում XIII դարի Երզնկի հայկական արձանագրություններից մեջ հիշատակվող կապղուց անվանման մեջ։ Բուն այդ յուրաքանչյուր (X դարի վերջը XI դարի սկիզբը — Գանձասարեցիների ձեռակերտ) յուրաքանչյուր արձանագրությունների մեջ հիշատակված կա այդ անունը.

«1. ՁԺ. կամաւն Աստուծոյ ես Ապուզամր որդի Մահիսարսան որ գնացի գիկ կապղուցն ի Տիգրանանց և հառ ի սուրբ Աստուածածինն ի մեր սուրբ ուխտս...»[2]։

«2. ՁԺԱ. կամաւն Աստուծոյ ես Ապուզամր որդի Մահիսարսան թոռն Վահրամ իշխանին վասն ի Բրնաւոս յաւոյն հառ գիմ գանձապին հայրենիքն գկապղուց կեան իւր հոգոյն ու ջրոյն ի սուրբ Աստուածամայրս և մեր սուրբ ուխտս...»[3]։

Անիի Տիգրան Հոնենցի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու մի արձանագրության մեջ, որն ամենի հին է, մեր կարծիքով, ունենք նույն անունը՝ վերծանողի սխալ արտագրությամբ։

«ՈԿԴ.... Գառնախնդ գեղին կեան և քարհարն ե. դանկըն Մշկունենց կեան կապղուց կէտն Յաստաքծոյն բարլ...»[4]։

Կալրախ անվան վերջին ա ես մատնիկը անտարբեր արձանագրությունների մեջ գործածական անորոշման—ցեղականան տարբերական վերջավորություն է, ինչպես հենց նույն Երզնկի բնակիչ ցեղերից ունենք Երթա և այլն։ Կարծ արմատը բոլորովին

---

[1] Эмин, Арм. нал., էջ 4, նաև՝ Հյուբշման—«Հին հայոց անուն-ներըն», էջ 363.

[2] Эмин. нал., էջ 64.

[3] Ալիշան, Երզնկ, 119. Эмин, нал. 66.

[4] Ալիշան. Երզնկ, 76. Эмин., нал. 22.

նշանակում է մեր մեջ բնության արձանագրությունների կապը մեզ անդամների արժանավոր կապի մեջ հետ։

Այսպիսով, Սարիպամիշի անապատը արձանագրության մեջ հիշատակված բոլոր անցանելիները առանձին դարերի ընթացքում պահպանել են իրենց դիրքերը հայկական միջավայրում։

Իշխանին — Մհերատ գոյգ թագավորների շրջանից սկսած, ինչպես անհայտ, բնակչական թագավորության հայացքն ուղղված և յուղել դեպի հյուսիսային լեռկրները — Արտքեի ավազանը։ Առաջին ճանապարհը, ինչպես կարելի է ենթադրել արձանագրությունների հետքերից և անցանելիների շարքից, յուղել է Վան — Ալաշկերտ — Դարա — Շերտակ — Արտաշատյան գաշտ, իսկ հետագայում նաև մի ուրիշ, արևելյան ուղի՝ Վան — Բայազետ — Արտաշատյան գաշտ։

Բոլոր ավյալներն ապացուցում են, որ առաջին բնակչական նվաճող Մհերատն այս լեռկրը ճանապարհներով էլ տարել է իր հաղթական բանակները։ Այն հանգամանքը, որ Իշխանին — Մհերատ շրջանից մեզ հայտնի 7 արձանագրություններից 3-ը նվիրված են Եռխունիի պրավմանը, ենթադրել և տալիս, որ առաջին ուղղիծը մեր նկարագրած առաջին ճանապարհն է։ Այդ հանգամանքն ավելի հավանական է դառնում, եթե, ինչպես մենք հետագայում կտեսնենք, պատկերացնենք, որ Ուրարտու յուղը բնակվում էր հենց Բարձր Հայքի այն մասերում, որտեղ առաջանկից էին Ղարսի հովիտն, այսինքն՝ Արտաձանիի ակունքները, Ուրարտուների բնակչական թագավորության մեջ դրավվելուց հետո, բնականաբար, նրան անմիջապես կից լեռկրերը նվաճելու կարգով էր, որ պիտի դրավվեին բնակչական նվաճողները։

Եռխունիի անհայտները ճշտելու համար մեզ կողմնակի ավյալներ կան դարձյալ անապատի արձանագրությունների մեջ։

Եռխունիի նվաճումը նշող արձանագրություններից շատերի մեջ մենք դառնում ենք լեռկրանունների շարք, որոշ դասակարգությամբ, որոնց անունը հայտնի չեն արդեն, սակայն այդ կից լեռկրների անուն ճշտումը մոտավորապես ճշտում է նաև Եռխունիի սահմանները։

Մհերատի վերոհիշյալ՝ Գոդես-Գևտրոսի արձանագրության մեջ մենք դառնում ենք անունների հետևյալ շարքը.

1. Եռխունի—Լուշա—Կատարդ

2. Մանանէ — Եռուխան

3. Եռխունէ — Երախ — Կատարծ — Իշխիգուլ. — 34 — 47 Խոռխոռ Ալպիշամ

4. Եռխունենգէ — Dakihueedie — Արխանենէ — 13 Սարգսեր

5. Եռխունէ — Երախ — (Մաս 54+4) — Սարգսեր։

Տեղանուններէն այս հաջորդականութեանէ յերևում է, որ նախ և առաջ, Եռխունէն միշտ յետևիտ է հանդիսանում բացի մեկ դեպքից՝ Մանանէ — Եռխունէ։ Մանանայի անդը շատ լավ հայտնի չե (այդ մասին իր տեղում)։ Այս հանգամանքն առաջին հերթին հաստատում է մեր այն ենթադրութիւնը, թե Եռխունէն բնակչական պետութեան արդին բուն տեմանները համարվող գիծն կից եր, տակա ուրիմն և այդ ուղղութեամբ կատարվող արշավանքներն սկիզբն էին առնում Եռխունէից։ Եռխունէից հետո՝ հաջորդող ճեացած բոլոր յերկրները, ինչպես Եռխունէից հետո՝ հաջորդող ճեացած բոլոր յերկրները, ինչպես մենք հետագայում կտեսնենք, պատկում են Արտագէի շուրջը, հատկապես նրա հյուսիս-արևմտյան կողմը, Լիմնիսկանի շրջանը կազմում, Ախուրյանի աջ և ձախ ափերն։ Ընդհանուր առմամբ կարելի յե ասել, ուրիմն, վոր Ախուրյան գետը պետք է համարել Եռխունէի արևելյան տեմանը։

Իր բնական տեմաններով մեջ Եռխունէն հետևյալ կերպ է պատկերանում. հարավից՝ Արագածան — Արագոտի Ջրբաժան՝ հայկական պար լեռնաշղթան, վորի հարավային կողմը Ուլուբաբա ձեղի յերկիրն եր։ Հյուսիսից՝ Ջըղըր կամ Ջաբխշատի լեռ ավազանը, վորտեղ Սարգսեր III-ը (Ալպիշամ վորդին) թողել է իր զանը, վորտեղ Սարգսեր III-ը (Ալպիշամ վորդին) թողել է իր զանը, վորտեղ Սարգսեր III-ը (Ալպիշամ վորդին) թողել է իր զանը։ Ջըղըր ավազանների տրամանագրությունը Դաշքյոփրիում։ Ջըղըր ավազանների տրամանագրությունը Դաշքյոփրիում։ Ջըղըր ավազանները տրամանագրությունները հանդես են գալիս Իշխանդանում ըստ տրամանագրությունների

արձանագրություններից եկած և Աշամխանի արձանագրությունների մեջ եռոտանի անվան հիշատակումներն ապիմ են համոզվացնել, որ խալդացիներն այդ կերպերի գերի ու նշանակության մասին՝ շրջապատի այլ ժողովուրդների համեմատությամբ՝ բացառիկ կարծիք կազմեին։

Նիկոլսկին կարծում էր, որ բնակչական թվագրումների նախնական չափը կոմկասի տեմիանների կենտրոնացած էր պլատոյատիս եռոտանին գրավելու վրա, որտեղից եռոտանին որոշ չափով կենտրոնական դեր էր խաղում, և նրա շրջապատի ժողովուրդները որոշ վասսալական կախման մեջ էին գտնվում նրանից[1]։ Նիկոլսկու այդ կարծիքն ընդունելի չի համարում նաև ակադ. Ի. Մեշչանինովը[2]։

Սակայն մեր այս աշխատության համար առանձին նշանակություն ունի հանդուցյալ ակադ. Մառի այն կարծիքը, որը բղխում է Սարդուր II-ի (III) վանի արձանագրության բովանդակության վերլուծություններից։ Տալով մեջբերած այս արձանագրության միայն բովանդակությունը[3], Մառը գրավոր նկարագրությանը ավելացած այդ արձանագրության 13—21 տողերի բովանդակությունն այսպես է ձևակերպում.

«Մի տարի հետո Սարդուրն արշավեց դեպի հյուսիս եռոտանի և լուկինների երկիրը. վերցրեց քաղաքներ, տվար տանելու անցքը, եռոտանական (Ուխտանական) թագավորական սքեսանեխաը վանի Արխիստու, Իրխուխանի քաղաքը, թագավորական սքեսանեխաը վանի Իրխուանու և Իրմանի քաղաքը. արքայական սքեսանեխաը վանի Ուևերդաինիի, բնակիչներին Բաանի քաղաքի, թագավորի ժողովուրդին Սարդուրը գերեց, անզափելից նրանց. այն տեղերում գտնվող երկրների առաջնորդների չորս պալատները նա վերցրեց. քան վերամ քշեց-տարավ վերոհիշյալ քաղաքների ազատագրվածց և կանանց, այսինքն 3500 երեխա, 10500 (կամ 15000) կին և ծեր, 4000 ազատագրվ (մարտիկներ). քշեց տարավ 8525 ձի, 18000 վոխար....»[4]

---

[1] МАК, V.... էջ 92.

[2] Географические названия верховьев Аракса, ИРАИМК, том IV, էջ 53. *Մառ* ЗВО XXV, 322,

[3] A. H. Sayce, 625.

[4] *Н. Марр и Орбели*, Арх. экспед. 1916 г. в Ван, էջ 43, Петерб. 1922 թ. : Մենք տալիս ենք քան Մառի, վերոհիշյալ Սեյսի մոտ բերված պատկառավոր մասերի լրացումով և Մառը վերծանել։ Ա. Բ.

Ապա վերոհիշյալ արձանագրական մեջբերումից ակադեմիկոս Մառը հանդուգն և մեր նյութի համար շատ կարևոր հետևյալ եզրակացություններին.

«Հյուսիսային արշավանքը դեպի Եփրատի (Ուռի) և սահմանակից Լիկիների կամ Լիկերի (Լուկկա) լերկիրը կատարվում է այնպիսի դաժանությամբ, միաժամանակ առանց շինարարական գործի [1], որ լերկիրը հավանաբար հանդիսանում է իր ամբողջությամբ ասար. հետևաբար Եփրատին նվաճվելով պարբերաբար Վանի լերկրորդ Թագավոր Իշպուինի[2] ժամանակից և հատկապես Արգիշտիի ժամանակ, նրա վերդի Սարդուրի Թագավորության որոշ հարկ լեռավ նորից խոտորոգնել. 2. (4)։ Հյուսիսային լերկրամասը Եփրատի դրությամբ հանդիսանում է չորս Թագավորության կամ քառատարր (չորս ցեղային միավորներից կազմված— Ս. Բ.) կոնֆեդերով, որի չորս ցեղապետներն ունեին չորս տարբեր Թագավորական անուանումներ, յուրաքանչյուրն իր պալատով» [3]։

Ընդունելի այս եզրակացության առաջին մասը, որ վերաբերում է Եփրատի անվերջ նվաճումների հիմնական պատճառին, Եփրատցիների ազատ ցեղական կարգերի՝ բնությական բնակության առաջ հնչունությամբ չդիմելուն, մենք կանխանենք, որ ընդհանուր լեռնության և այս շրջանի բազմաթիվ ցեղերի համար։ Ինչպես Եփրատցիները, այնպես և Երասխցիները, Վերթուխցիները, Արևելիանխեցիները և այլ բազմաթիվ ցեղեր, որոնք լերևան պիտի գան այս աշխատության մեջ, նվաճվում և վերանվաճվում են բնությական Թագավորների կողմից բազմաթիվ անգամներ և վերջով վերջին, բայց և այնպես միշտ ել մնացին անկախ և ազատ։ Այդ նվաճողական արշավանքները կազմակերպելու կարիք և պատրվակ։

Վերոնք են արձանագրությունների և Մառի եզրակացությունների մեջ մեր շոշափած հարցի համար կարևոր ակնարկները։

1. Որ Եփրատին ունեցել և չորս տոհմացեղային միավոր, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել և իր ցեղապետն ու

---

[1] Արգիշտիի Մաքիսմիի արձանագրությունը շինարարական քարի վրա չի։ Ս. Բ.

[2] Ասորագիտության մեջ այժմ ընդունված և Իշպուինին բնությական Թագավորացանկի մեջ հինգերորդը համարելը

[3] Марр и Орбели, անդ, եջ 43—44.

«քաղաքը»—բերդ—շինը: Դժբախտաբար արձանագրության մեջ քիչ քաղաքների անուններն առաջին չեն առաջադրվում կամ դուգադիպում նախնիների մեր գծած սահմաններին անդադ նշաններին. նրանք չեն դուգադիպում նաև Արքիշտիի քոդած՝ Սարիդամիշի արձանագրության մեջի անուններին: Բայց այդ չորս բերդ—շինների մասին, բարեբախտաբար, մենք ունենք մի արժեքավոր հնագիտական նկարագրություններ: Այդ հնագետը Իվանովսկին է, որը հայտնի ուշ խարդախ Նիկոլսկու հետ շրջել է Կովկասը, հատկապես խարդախական եղանակի ինայորդների ուսումնասիրության համար. 1893, 94 և 96 թվերին կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները հրատարակվել են միայն 1911 թ. МАК-ի 6-րդ հատորով[1]: Իվանովսկին Սարիդամիշում գտնված մեզ ծանոթ խարդախան սեպագրի նախնական վայրը և հնագիտական մեջլավայրն ուսումնասիրելու համար իր նկարագրիչությամբ մեկնում է այնտեղ:

Իվանովսկու ուշադրությը գրավում է, որ Ներքին սեպագրությունները սեպագրի նախնական վայրի մասին[2] ճիշտ չեն, և որ արձանագրության քարը բերված է յեղել հանձային սարիդամիշցիների՝ Իվանովսկուն հաղորդած տեղեկությունների, ներքին Սարիդամիշից $^1/_2$ վերստ հեռու մի բլրի գլխին գտնվող, այժմ էլ գոյություն ունեցող հին բերդի ավերակներից: Տեղի ուշադիր Իվանովսկու կողմից միանգամայն հաստատել և այդ տեղեկությունները, որովհետև, ըստ Իվանովսկու, այդ բերդը հար և նման է իր նկարագրած բազմաթիվ բերդերին, որոնք գտնվում են Ներսիանի նահանգում[3]:

Այս բերդն, ուրեմն, հավանաբար հենց Եխունի յեղի կենտրոն, Ախուբյանի բերդ—շինն է: Վայրի նկարագրությունն ըստ Իվանովսկու լիովին հաստատում է այդ միտքը:

«Ներսից ասածով (սարիդամիշցիների—Ս. Բ.)՝ արձանագրված քարը նախապես գտնվում եր ներքին Սարիդամիշից վոչ հեռու այն թմբի վրա, որտեղ այժմ էլ դեռ շատ կան խոշոր, տաշած քարեր: Այս բլուրը, որ ընկած է դեպ վերատի վրա դեպի հյուսիս-արևելք ներքին Սարի-

---

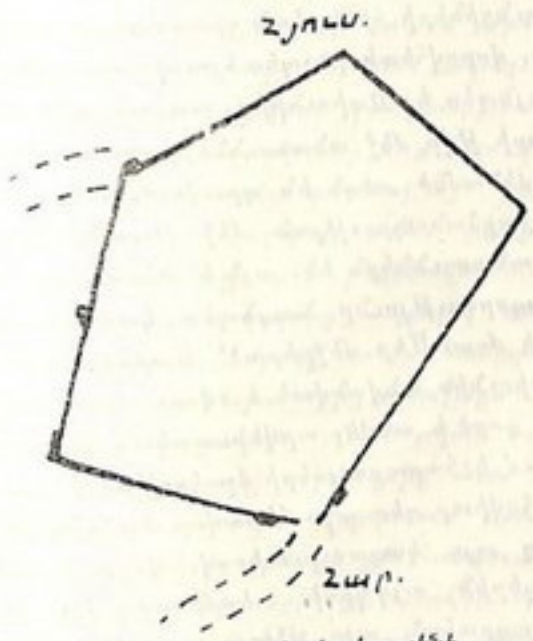
[1] *Ивановский*, По Закавказью. Арх. наблюдения и исследования 1893—1894 и 1896 г. г., МАК, вып. VI, 1911 г., Москва.

[2] Пятый Арх. С'езд в Тифлисе, 1882, *էջ 90. տես նաև մեր մեջբերումը*

[3] *Ивановский*. МАК, вып. VI, *էջ 76.*

պաշիշլոյ և ունի ձվածիր կերպ, շատ զգալի մեծութիւն ու բարձրութիւն, իշխող և հանդիսառուած ամէնայլ վայրուն։ Նրա վրայից կարելի յի հետև ասրածութեան վրա տարբեր կողմերում գանվող շրջակայքը դիտել և այնտեղից հեշտ եր պաշտպանել գնդի հետախո-արևելք՝ լերկրի խորքը տանող ձորը»[1]։

Բացի այս բերդ—շինից, Իմանովսկին հայտնաբերել է եւս մօտ եւս 3 բերդ—շիներ, ընդամենը 4 հատ։ Այդ բոլոր բերդ—շիները գտնվում են Սարիղամիշ—Յեղդի-Քիլիսա գյուղերի արանքում, ընդամենը 14 վերստ հեռավորութեան վրա։

Հատակագիծը (ըստ Նիկոլսկու).

Թեև Իմանովսկին պրում է, վոր իր հետազոտուած պրակը առաջներն այս չորսից բացի ուրիշ բերդեր չհայտնաբերելին, բայց արձանագրական տվյալներն ապացուցում են, վոր նախուհետև պրանց թիվը ավելի յեր (անհավանական չե, վոր Իմանովսկու հայտնաբերած 4 բերդերը Սարդուրի արձանագրութեան նշած «չեղապետանիստա» բերդ—շիները լինեն)։ Հենց դիտոյն Սարդուրի «չեղապետանիստա» բերդ—շիները լինեն և պրավվիլ, դուբյան այս արշավանքի ընթացքում 6 բերդ—շեն և պրավվիլ,

1 Նույն տեղ, եջ 76.

վրանցից չորսը ցեղապետանիստ (Արխաինի, Իրկուինի, Իրկուանի, Իրմանի, Ուելիրդանի և Բուենի)։ Արգիշտիի՝ Սարիսպամիշի արձանագրությունից մեզ հայտնի են ևս 3 բերդ—շինների առնեննեի—Ախուբիանի, Աշտուխինի և Կալլուա. Արգիշտիի՝ Մուսասիր տարեգրության մեջ ասված է «քաղաքները հրի մատնեցի (Եուխունիի). այս հանդամանքները ցույց են տալիս, որ Եուխունցիները ուռարտական կենտրոնական իշխանության ժամանակ ապրում էին ընդհանրապես բերդ—շինություն, իսկ այդ բերդ—շինները (որոնց նկարագրությունը մենք կողմում ենք) այնպիսի բարդ ու դժվարին կառուցվածքներ են[1], որ անպայման հատուկ կշռանք են ենթադրում։

2. Եուխունցիների հիմնական զբաղմունքը լինել է անասնապահությունը, որովհետև ինչպես հյուսիսային լեռնիններից ընդհանրապես, այնպես էլ Եուխունիից տարած բնաիյական բնակավայրերի ամբողջ թվի մեջ անասունները և հատկապես վոչխարները միշտ առնեսոմեծ տեղն են զբաղեցրել. հենց մեր մեջ բերած Սարդուրյան արձանագրության մեջ թալանի ենթակաները, բացի մարդկանցից, անասուններն են, այն է՝ 8525 լեզ, 18,000 վոչխար։

3. Հողագործությունը նույնպես կարևոր հյուղ է լինել Եուխունցիների մոտ։ Մենք մեջբերած՝ Սարիսպամիշի արձանագրության մեջ Եուխունին անվանված է «մատղոզ» լեռներ. անշուշտ, այս անունները գրած է ածվել արվեստական մոտոցման իմաստով, ինչպես լեռնում և հայտարարելի աշխատության համար Ղարա—Սարիսպամիշի հովիտը դեռ այս հետազոտ ժամանակներում էլ անվանվում է լինել այդ կուլտուրաներով, որտեղ և տեղիք և ավելի նվաճող Ցուլերին այդպիսի տերմինով վորակել Եուխունին։ Բացի արձանագրական այս վկայություններից, մենք ձեռքի տակ ունենք նաև նյութական կուլտուրայի այլ ցնցոտիքներ, որոնք այս խնդրի վրա նույնպես լույս են սփռում։ Դրանք այն բրոնզի

---

[1] Դրանց մասին կարելի է կարդալ՝ 1) Թ. Թորամանյան, «Հայաստանի նախապատմական հարաբերակցությունը», „Բանբեր", 1921—22. էջ 207. 2) Թ. Ալիքսիձյան, „Նոր Բայազետ նորագյուտ ամրոցներն ու նրա հնագիտական մնջավայրը. 3) *И. И. Мещанинов* „Циклопические сооружения Закавказья". 4) *Б. Пиотровский и Л. Гюзальян*, „Крепости Армении доурартского и урартского времени"—Проблемы ГАИМК-а 1933 г., № 5—6, *էջ 51*. 5) *Аджян, Гюзальян и Пиотровский*— „Циклопические крепости Закавказья„— Сообщения ГАИМК-а, 1932, № 1—2, *էջ 61*.

արձանիկներն են, որ հրատարակեց Ա. Վ. Բեզսոնովը [1]։ Այդ արձանիկները գտնվել են հենց այն բերդի պատերի տակից, որտեղից վերցված և յուրաքանչյուր արձանագրության քարը. նրանք մեզ խոստացան մեջից դիմավորները փորել հանել են 15 արձանիկ, որոնցից միայն 8-ն է հաջողվել ձեռք բերել, մյուսները ջնջել են դիմավորների մոտ [2]։ Այդ արձանիկներից մի քանիսը մերկ են և ցցված առնանդամով։

Բեզսոնովը այդ ժամանակների կարծիքն էլ նկատի ունենալով, գրանք համարում է անզգական (վոչ-խոլոպական) կուլտուրայի արտադրություններ։

Մենք մեր մի այլ աշխատության [3] մեջ ավելի մանրամասն խոսելով Փալլուսի պաշտամունքի սոցիալական արմատների մասին, նկատի ունենալով այս հարցում նաև ակադ. Մառի կարծիքները, գրանք հոգատարձ ժողովրդի պատրիարխատական-հայրիշխանական պաշտամունքի առարկաները ենք համարել. Փալլուսը կարող էր պաշտամունքի առարկա դառնալ այն ժամանակ, երբ հողագործությունն իրական էներգով, ամեն տարի ընդարձակվելով և բուսական աշխարհի բազմազանության ու ճաշակական և բուսական աշխարհի բազմազանության ու ճաշակական պրոցեսը մի կողմից՝ և մյուս կողմից՝ ապրելով տոհմատիրական հայրիշխանական կարգերով, որոնց առնվը համարում էր արհեստակիցների համայնք և մի նախահորից առաջացած։

Նախնյիների քաղաքական, տնտեսական ու հասարակական կյանքի այս հաստատակի ուրվագծից հետո անցնենք, թե նրանք այս հաստատակի ուրվագծից հետո անցնենք, թե նրանք ինչ տեղ են բռնում և ինչ վերջնական վիճակի ենթակա։

Մենք տեսանք, որ նախնյիների անունը, նրանց յերկիրը նվաճելու կապակցությամբ՝ հանգիս և գալիս բազմաթիվ խալդական արձանագրությունների մեջ, սկսած Մենուայից մինչև Սարդուրը։ Ընդունելով Մենուայի թագավորության սկիզբը 810 Սարդուրը՝ 733 թվերը (մեր թվականությունից առաջ), մենք և Սարդուրինը՝ 733 թվերը (մեր թվականությունից առաջ), մենք և Սարդուրինը՝ 733 թվերը (մեր թվականությունից առաջ), մենք ունենում ենք ընդամենը 77 տարի, որի ընթացքում բազմիցս նվաճվել և նախնյին, և այդ տարիով շատ արձանագրություններ են գրվել։

---

[1] Ս. Վ. Բեզսոնով — «Бронзовые фигурки Зороастрийцев», «Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры», № 4, եջ 57, Ցերևան, 1929 թ.

[2] Նույն տեղ, եջ 59.

[3] «Վանի թագավորության յերկիրը»

Մինչև այժմ մեզ բերած արձանագրությունները խոշոր մասը բնակչական խտացումների՝ վանքի շրջակայքի ժայռերի վրա գրած իրենց ասելիքի նշանակություն ունեցող արձանագրություններն էին, և մեկ հատ էլ բուն Եփրեմյան գանված անցագրային արձանագրություն։ Սակայն Եփրեմի անունը հիշատակող արձանագրությունների գանկը չի սպառվում դրանցով։ Կա դարձյալ բերիա արձանագրություն, որտեղ մեզ Եփրեմին հանդիպում է գալիս։

Դրանցից առաջինը կատարված է դեպի մասի ժայռի վրայի արձանագրություն և, որը նույնպես Արսիշոյինն է վերաբերում։

Այս արձանագրության սկզբում Արսիշոյին հիշատակում է նախ Եփրեմի գրությունը և ապա բուն Եղած շրջապատի բերիի՝ Ռեհումների[1]։

Բնակչական արձանագրությունների ճնշող մեծամասնությունը բերի նվաճողական բնույթի կամ վրեան արշավանքի ընթացքում կատարված բոլոր նվաճումների թվարկումն էր — այս դեպքում գերազանցապես գրված էին վանքի ժայռերի վրա. բերի վրեան առանձին բերիի նվաճման հիշատակությունը միայն,— այս դեպքում արձանագրվում էր գրավված վայրի ամենակարևոր կետի մասը։ Եղած արձանագրությունն այս դեպքում ընդհանուր կանոնից շեղվող առկախմբով դեպքերից մեկն է։ Ռեհումների գրությունն էլ ավելի բարդանում է, որովհետև Եղածից էլ հետո, Անանա լճի ափին, նեղկա Մարտունու շրջանի Ադամխան գյուղի մոտ հայտնաբերված անապրի մեջ կրկին անգամ բերիան և գալիս Եփրեմի բերիները, թեև մի քիչ այլ՝ Ռեհում-Եփրեմի ձևով։

Եփրեմի անվան այս գրված վիճակին ասիթ է ավել խաչքարանների պահպանի բնութագրություններ անելուս Սևջը, նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները, Եփրեմի բերիի հատկացությունը խաչքարի մոտ հավասար է համարում ընդհանրապես հյուսիսային բերիների հատկացությանը և ավելի ճիշտ մատնավորելցնում է վրատատանի նկատմամբ[2]. Նիկոլսկին ուղղակի հրաժարվում է բացատրություն տալ[3]։ Մարը կարծում էր,

---

[1] Sayce եջ 571; Никольский, МАК, вып. V, եջ 104.

[2] Sayce, 620 և 695.

[3] МАК, 92.

թե պետք է ընդունել, որ նախնիների սրբապատկերությունը տարածված էր Արփաչայից—Արաքսի հովտով մինչև Սևանա լիճը[1]. այդ կարծիքին ընդունում էր և Ի. Մեշչանինովը[2]:

Մեր կարծիքով նախուններին այս բնորոշվող սրբապատկերության մասին հիշած կարծիքները սխալ են. և այդ սխալը հիմնական պատճառը պետք է փորնել այն փաստի մեջ, որ վերոհիշյալ խալդապետները բնակիչների նվաճած այս «յերկրներըը» պատկերացնում էին իսկապես յերկրներ, պետության իմաստով, այսինքն բառացի ընդունելով յերկիր, քաղաքներ և գյուղ առանձինները, սխալ պատկերացում ունենին սրբազան հատատակարգի մասին: Մինչդեռ հետագայում պարզվեց, ակող. Մեշչանինովին էլ ընդունում է, որ սրբազան հատատակարգը խալդների կողմից նվաճվող յերկրներում յեղել է քաղաքական ամենաթրախան կարգեր, և որ այդ «յերկրներըը» վոչ այլ ինչ էին, յեթե վոչ շատ փոքր տարածություններ, որոնց վրա ապրում էին ցեղային առանձին միավորներըը: «Քաղաքներ» կոչվածները այդ ցեղերի սեփական են և «քաղաքներըը»—առանձին շրջաններ հատուկ բնույթ-շիններըը, որոնք այդ նորոխտում Հայաստանի բնակավայրի հիմնական ուժն են հանդիսանում[3]:

Հատատակարգի հարցն առաջվում հետո, խնդրին, միանգամայն հասկանալի յե, որ ցեղային առանձնահատկություն էին կարող լինել այդպիսի խոշոր քաղաքական միավորներ չէին կարող լինել, հետևաբար և նախուններըը, որպես ցեղային միավոր, ուներին իրենց, բնական առանձնահատկությունների մեջ ամփոփված, առանձնահատուկ սերմնաբերան մեր վերը գծած առանձնահատկությունների մեջ նրանց անվան հանգամանքը պետք է այլ կերպ բացատրվի:

Բնակչության հատատակական հարաբերությունների այն կոնկրետը, որի արդյունքը հանդիսացավ պետականության կազմավորումը,—ձգտում էր իր սրբազնությանը ենթարկել շրջապատի առնվազն այնպիսի միավորների, որոնց հատատակական հարաբերությունները դեռ այն աստիճան չէին հասունացել, որ հանդիսին պետականության:

---

[1] ЗВО, XXV, 302.

[2] ИРАИМК, том IV, 53. Халдоведение, 217.

[3] Այս մասին տես մեր «Վանի թագավորության յերկիրը» աշխատության մեջ:

Այն պայքարը, որ հյուսիսի ցեղերը բազմաթիվ ապստամբությունների միջոցով մղում էին բնությանն ու բնության դեմ, որ ի՛նչ անասնական-հասարակական հավասար ամենաներ վրա կանգնած պետական-քաղաքական միավորների պայքար էր, այլ զարգացած մանավանդ անհատականության կարգեր ապրող պետականության և իր քայքայման պրոցեսն ապրող, դեռևս համայնական-կրկնակոմիսիոնական հարաբեր ություններով ապրող ասիացիական միավորների։ Մի կողմից՝ անապին անբիտությունների անասնական ու մարդկային ուժը կենտրոնացրած պետական միավորի բանակներ, մյուս կողմից՝ վոքրիկ անբիտությունների վրա ապրող մանր ցեղեր ու ֆիրմաներ, որոնք հերթաբար պայքարում էին իրենց համայնական ապրուստի համար։ Պայքարն, իհարկե, անհավասար էր, և ցեղերը չէին կարողանում պայքարից հետո չվանդվում էին։ Մակայն բռնությանն պետությանն կողմից գանձվող հարկերը ծանրությունը, որ հավանաբար սկզբնականն շրջանում կողոպտում էին գանձվում, և ապատ համայնականն կարգերը ուժեղ ապստիլությունները վորոշ ցեղերի դրությունն վատթարել բռնությանն լծից։

Մեր կարծիքով՝ ետիռնների հանդես գալը Ելատի, ապա նաև Ադամիանի արձանագրություններում, հենց մեր վերոհիշյալ դրույթի փաստերից է, որը միաժամանակ ցույց է տալիս ետիռնցիների անցյալի մասին ճանապարհի ուղղությունը։

Մինուա-Իշպուին թագավորության շրջանին վերաբերող՝ վանի Զորա-Գևորա լեռնագագաթի արձանագրություններում մենք հանդիպում ենք Ուդուբխխիի կամ Ուդուբխխինի վորպես լեռնկիրք[1]։ Ասրիշամի Ծոփքի ապրելության մեջ լեռնք անդամ կրկին լեռնան և գալիս ետիռնների մեջ, Ուդուբ ետիռնին կամ Ուդուբի վորպես լեռնկիրք[2]. այնուհետև ետիռնների հաջորդ նվաճումների մեջ Ուդուբ ետիռնին կամ Ուդուբի վորպես լեռնկիրքը լեռնան չի գալիս այլևս։

Անկասկած, Ուդուբ անունն այս դեպքում գործ է ածվել ցեղի, առհմի հատկացուցչության։ Ասուրիական բնության յենթակա

---

[1] Sayce, 550-551.

[2] Նույն տեղ, եջ 572.

նախադեմ, ցեղի և ցեղապետի, տոհմի և տոհմիկների անունները կարող են բոլորովին նույնանալ Սարգսյան տարեգրությունից և Մառի յաֆետական ցեղերի ու ազգերի ցուցակից։ Անհնարին չէ նաև ցեղերի կամ տոհմերի անունները, նրանից առաջ Արփիշամի՝ Սարիզամիշի արձանագրություններից մեզ հայտնի են յոթը «քաղաքներին» — բերդ ընակավայրերի անուններ, որոնցից յուրաքանչյուրը ավելի հավանական է մի տոհմի[1]։

Այս բոլորն ապացուցում է, որ Բախտունյաններն ապրում էին բազմաթիվ տոհմական միավորումների բաժանված և, հետևաբար, Մինուայի ու Արփիշամի հիշատակած Ուզուբներն էլ Բախտունական տոհմախմբերից մեկն էին։

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Արփիշամի տերության ժամանակ Ուզուր Բախտունները հանդես են գալիս Բախտունիների, իսկ Արփիշամի հաջորդ՝ նրա որդի Սարգսի ժամանակ նրանց հետքը կորչում է Ասորեստանի տարածքում։ Արդ՝ թույլատրելի է ենթադրել, որ Ուզուր-Բախտունները հետագայում, երբ Ասորեստանի տիրապետությունը թուլացավ, կրկին վերադարձան իրենց հայրենի տեղերը։

Բախտունական տոհմախմբերի անվերջ տարաձայնությունները, հարկերը և պետական ծախսերը ոչ միայն (ինչպես մեր մոտ կարծում են Արփիշամի արձանագրությունների թվերը) և Բախտունների հաստատական աղատահարկությունները միայն կազմում էին, երբեմն նաև Բախտունների տոհմի տասանորդի չափով հավելյալ հարկեր և շարժվելի գույքի հյուսիս. այդ ցեղախումբը Ուզուր-Բախտունն էր։

Տեղաշարժը կատարվել է Արփիշամի օրոք, որի վայրագությունները հյուսիսային ցեղերի նվաճումներով ընթացքում ամենատպավոր էին։

Տեղաշարժը ապացույց կարող է լինել Արփիշամի ելած արձանագրության։ Թեև Արփիշամի տերության ժամանակ Ուզուր-Բախտունները, շարժվելով դեպի Արտաստան դաշտը, հասնում են Կոտայքի տափաններին, ելած պետի շրջակայքը։ Հենց այստեղ էլ Արփիշամն նորից հանդիպում է նրանց, բայց տոհմական հետևելով իր նախորդի քաղաքականությանը՝ նվաճումների միջոցով ծառայեցնել իր նպատակներին, այստեղ նրանց անվանում է իրենց նոր ու Բախտուն անվանը, այսինքն Ուզուր—Բախտունները վերընդհանրական՝ Բախտուն անունով։ Ուզուր—Բախտունները վա-

[1] Այս մասին տես մեր աշխատությունը «Վանի թագավորության սեպագրերը»։

նյան բնակչների այս կրնակոխ հետապնդումից և գալն այլ պատճառներից դրդված՝ շարժվում են դեպի Անանա լճի ափերը, և այստեղ մեռած ավելի սեւական կերպով, այնքան՝ մինչև վոլ Արգիշտիից հետո նրա վորդի Սարդուրն և արդեն հանդես նրանց նոր յերկրամասը, բայց վորովհետև Ուդուբ—նախորդներն արդեն վաղուց հետացել էին իրենց բուն յերկրից, և նոր միջավայրում նրանք իրենց ցեղային մասնակի անունով—Ուդուբխոնեն էին ծանոթ, և Սարդուրն էլ նրանց միայն այդպես էր հանդիպում,—դրա համար էլ Սարդուրի Ադամխանի արձանագրության մեջ նրանք արդեն իրենց միակ անունով էին յերևան գալիս:

Նոր յերկրամասում Ուդուբխոնների մասին ձեռք ենք ունենք յերկու արձանագրական հիշատակություն, յերկուսն էլ Արգիշտիի վորդի Սարդուր III-ինը (750—733): Դրանցից առաջինը մեր արդեն հիշատակած՝ Ադամխանի արձանագրությունն է, վորի մեջ ասված է՝

1. Խալդիացոց ազատաց
2. Սարդուր Արգիշտիի վորդին
3. Առաջ և քաղաք Թուլխունեն, քաղաք Թագավորանիա
4. Մինուաիրիի Լուսիրիի վորդու
5. Կռվով վերցրի Մինուաիրի
6. Թագավորին, արանց, կանանց յես դուրս տարա (գերեցի)
7. Բաժանեցի յերկրից Ուդուբխոնին[1]:

Յերկրորդ արձանագրությունը, վորտեղ հիշվում է Ուդուբ Նախոնեն, Սարդուրի ընդարձակ տարեգրությունն է, վորը յերևան հանվեց Որբելու պեղումներով, 1916 թ., վանի ժայռախոչում և ապա հրատարակվեց Մառի վերծանմամբ:

Գեղված կոթողի 3-րդ կողմի 45 տողից խոսվում է Ուդուբխոնների մասին, վորտեղ ասված է, թե Խալդ աստծու պնդությամբ Սարդուրը, Արգիշտիի վորդին, նվաճել և չորս թագավորներին—ցեղերի՝ Ուդուբխոնեն, Արքուբինին, Կաումանխունեն, Լուերունխունեն[2], վոր այստեղ խոսքը Ուդուբխոնների նոր բնակավայրի մասին է, այդ պարզ յերևում է ցեղերի թվարկված անուններից: Լուերխունեն Անանա ափին եր, այդ մենք գիտենք վերը մեջ բերած՝ Ադամխանի արձանագրությունից, Արքուբինին էլ Անանա լճի արևելյան ծայրում գտնվող յերկիրն եր, վորի նվաճ-

---

[1] Թարգմանում ենք Նիկոլսկու վերծանումից, МАК, вып. V, էջ 115.

[2] *Марр и Орбели.* Археологич. Экспед. 1916 г. в Ван, էջ 49.

ման մասին անդամական արձանագրություն կա Զաղալու գյուղում։

Սարգսեի այս կերկու արձանագրություններն բովանդակություններ կերևում են, նախ՝ վոր Սարգսեն Ոդուբեսեոնեններին ծանոթ և միացն իրենց նոր բնակավայրում, և կերկրորդ՝ վոր Ոդուբեսեոններն նոր բնակավայրն այժմյան Մարտունու շրջանն մի մասն ևր բռնում։ Այդ հնչությամբ առաջվում ընդհանուր անդամական արձանագրություններն՝ ըստ Զաղալվի արձանագրության՝ Բասարգեչարի շրջանը պրավում էին Արքունները, իսկ Ն.-Բայազետի շրջանը, ըստ անդամական արձանագրության, Վիլիբեսեոնները, ապա վերոհիշյալ արձանագրական անդամություններից պարզվում է, վոր այս կերկուսն արանքում, ներկա Մարտունու շրջանում էին անդամավորված Լուսերնն և Ոդուբեսեոնն ցեղերը։

Սարգսեի տարեգիրքը վոչ միայն հղում է Ոդուբեսեոնն ցեղի անդամության և նոր բնակավայրի վերոհիշյալ հանգամանքը, այլև հատուկ վերևում դրված այն միտքը, թե ամբողջ Եսեոններն չեն անդամավորվել, այլ նրանց մի վորոշ ցեղախումբը և հատկապես՝ Ոդուբեսեոնները։

Մինչդեռ իր տարեգրության 3-րդ կողի արձանագրության մեջ Սարգսեը խոսում է Ոդուբ-Եսեոնների և նրանց հարևան ցեղերի մասին, վորոնք բոլորն էլ անդամավորված են Սևանա լճի ափերին, իր տարեգրության 5-րդ կողի մեջ թվում է Եսեոնի և իր շրջակա ցեղերին նվաճելու մասին։

«Ոդևորվելով դեպի Եսեոնի կերկիրը, նրա բոլոր ամրոցները, Եսեոնի կերկիրն ընդունց—(գրավեցի. Ս. Բ.) ասելով Դանդ համար երեսի կերկիրը փոխադրելի չեն են. ապրիներ»[1]։

Պարզ կերևում է, վոր Սարգսեն իր նվաճումների ընթացքում տերել է և Եսեոններին իրենց հիմնական տիրույթում (Սարիղամիշի հովտում) և Ոդուբ Եսեոններին տրել են իրենց նոր բնակավայրում՝ Սևանա ափերին։ Յեվ Եսեոնները և՛ Ոդուբ Եսեոնները Սարգսեյան արձանագրությունների մեջ հանդես են գալիս իրենց տերյալ միջավայրի հարևան ցեղերի թվարկության շարքի մեջ, բայց վոչ կերբեք միասին, ինչպես այս արտահայտված ևր Սարգսեի հոր Արգիշտեի պատի՝ Մեհնուայի արձանագրությունների մեջ։

---

[1] Марр и Орбели, անգ. եջ 54.

Մենուան (810—778) իր նվաճումները հասցրեց մինչև Ալթուրյան (համանատրատ նաև արեյան Եվրատի մի մասը)։ Այս ժամանակամիջոցում Ուդուր Եռխուննելին հանդիսանում էր իրենց հիմնական յեկրադամասում եռխունեթում։ Սրա հաջորդ Արգիշտին (778—750), շարունակելով Բիայնայի նվաճողական քաղ., հասնում է մինչև Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափը, նեյկա Որդաքրու-Յելենովկայի ամրոցները։ Արգիշտիի արշավանքների սկզբում Ուդուր Եռխուննելին հանդիսանում էր կրկին իրենց ծննդավայրում, իսկ հետո արդեն Կուասկրում՝ Ելաուի շրջակայքում։ Արգիշտիի հաջորդ Սարդուրը (750—733) էլ ավելի չի ընդարձակում բիայնական նվաճումները, հասնելով մինչև Սևանա լճի հարավ-արևելյան ծայրը, նեյկա Զուգալու-Բաասարդիչաբի ամրոցները։ Սրա որդի Ուդուր Եռխուննելը յեկեան էին գալիս Սևանա լճի ափին, նեյկա Մարաուեու շրջանի ամրոցներում, Ադամխան գյուղի շրջակայքում։ Իսկ սրա հաջորդ Ռուսան (733—714), որը վերանվաճեց իր նախորդների գրաված բոլոր յեկրները, նաև Սևանի բոլոր ափերը, Ուդուր Եռխուննելին այլևս բոլորովին չի հանդիսանում։ Որ այս վերջին հանգամանքը պատահական յեկեույթ չե, դրա վկայություն ապացույցներ արձանագրություններում հիշատակված են Ռուսայի գրաված 23 յեկրները, որոնց մեջ նաև Սևանի ափերի այն յեկրները, որոնք մեզ ծանոթ են Ռուսայի նախորդների գրած արձանագրություններից, բայց Ուդուր Եռխուննելը բացակայում են այս ցանկի մեջ։

Ուդուր-Եռխուննելի անդադարժման այս արարքները, այսինքն յերազանքները նոր բիայնական նվաճողի ժամանակ նրանց արդեն նախորդից ավելի հեռու անդում յեկեան գալը, ապացույց և, որ Ուդուր Եռխուննելը հասկացել էին հետևանքները բիայնական աթոռակալության սահմանների, և բավական և, որ այդ աթոռակալությունը նորից հասնի նրանց, որպեսզի նրանք նորից սկսեն շարժվել Բիայնական վերջին նվաճող Ռուսայի արձանագրությունների մեջ նրանց յեկեան չգալն, ըստ այսմ, բոլորովին որոշակի և և ցույց և տալիս, որ նրանք կրկին սկսել են շարժվել նախքան Ռուսայի նվաճումները և Սարդուրի նվաճումներից հետո, այսինքն 733 և 714 թվերի միջև։

Այսպիսով, խալդական արձանագրությունների մեջ 810-ից (մեր թվականությունից սկսած) յեկեան յեկող Ուդուր-Եռխուննե-

բը նրանց վերջին նախաղի տերապետության ժամանակ արդեն չքանում են այդ արձանագրությունների միջից։ Այսպիսով ուրեմն, Ուշուբ-Նախունների մասին մեր բոլոր դրածները վերաբերում են 810—714 թվականներին, ընդամենը մի հարյուր տարվա շրջանի։

Ուշուբ-Նախունների անդաշտժման ընթացքին հետևելով, տեսնում ենք նրանց հարևաններն ամենքը, նրանց նոր անդաշտժի ուղղությունը հետաքրքրական կարելի է պարզել։ Անհնա ամենքից հետո շարժումը միմիայն դեպի Արևելք լեռների հյուսիսային լանջերը, նաև ամենայն կարող եր ուղղվել, որը միակ հնարավոր ուղղությունն եր բնականաբար նրանց խուսափելու համար։

* * *

Նախուններին պատկանելությունը մասին 1893 թվին մի հետաքրքրական միտք հայտնեց Միսրանը (Պատուա Տեր-Միքայելյանը)։ Նրանք ունեցել ուղիներին լեզվի առկավարիչ նյութ, նա համեմատեց խալդերենի հետ և իր փորձն ամփոփեց հետևյալ կերպ. «Ուրարտյան արձանագրությանց կատարյալ ի վերջավորությունը դանվում է այժմյան ուղեներում միայն ավելի ընդարձակ չափով (կատարյալ բոլոր դեմքերի և թվերի վրա)։ Ուղեներնը միակ լեզուն և մեր ծանոթ, որը նմանություն այդպիսի մի բնորոշ և դրական կետ ունի ուրարտյան արձանագրությանց լեզվին հետ»[1]։

Ապա, վերցնելի այդ կապը հիմնավորել, նա աշխատել ուղիների հետքերը գտնել Հայաստանի ազգաբնակչության հնադույն ներկայացուցիչների մեջ, որոնք կապված են խալդական ցեղերի հետ։ Ընդունելով, որ Հայաստանի տեղանունների և մեջտավարի հետ Ընդունելով, որ Հայաստանի տեղանունների ու նախապատմական տեղանունների ու խալդական արձանագրությունների մեջ հիշատակված անունների միջև կան որոշ առընչություններ, հատկապես մեզ շահագրգռող նախուններին մասին հետևյալ միտքն է արտահայտում.—

«Այսպիսի մի բազմազանություն ավելորդ չենք համարում անել ուրարտական արձանագրությանց նախ-ուներ անվան և մեր Ուղի — անվանակոչության աշխարհներից մեկի

[1] «Ուրարտյան բնաբարբառի լեզուն», «Արարատ», 1893 թ.

տիպեր։ Մեր հին Ուդին՝ ծանոթ է. դարի պրոֆեսորին և արանից և առաջ հուշերին (otene)՝ ուներ յուր սեփական ժողովուրդն ու լեզուն — Ուդեացիք — և պրոֆ. անմիջապես կիլ եր Սևանա լճին հյուսիսից, տարածվելով մինչև Կուր գետը։ Այժմյան ուդիացիների բնակավայրն ավելի ևս հյուսիսում է, Կովկասյան լեռների վտքում՝ Նուխա մոտ (Նիժ և Վարդաշեն)։ Ակնհայտ է, որ պրոֆեսորի ընթացքում այս ժողովուրդն ասիրված և կեղծ հետազոտման դեպք հյուսիս քաշվել, ուստի և անհամանատական չէ, որ նախահայերի ժամանակ այդ ազգն ապրելիս լիներ ավելի ևս հարավում, այժմյան Էլառի շուրջը։ Էլառը նախկին Ուտի նահանգից հայերի մի քանի տասնյակ կիլոմետր հեռու կլ։ Յերի տասերի Ուտի և Եռխուն անուններին նույնությունը, այն ժամանակ պետք է ընդունել, որ Ուտիացիք Սևանի հարավային ափերից տեղափոխվել են նույն այդ լճի հյուսիսային սահմանները, պատմության ընթացքում հետզհետե քաշվելով դեպի Կովկասյան մեծ շղթան, կամ թե՝ վռնչանատոլով հարևանների հետ[1]։

Եռխուն = Ուդի խոսքի մասին Գադամա Տեր-Մկրտչյանը գրել է հետևյալը անգամ առանձին լեզվով[2]։

Մաղազանների Նիկոլսկին մանրամասն չհետազոտելով այս հարցի մեջ, անհամանատական չի համարում, ասելու, Եռխուն-Ուտի նույնությունը, հակառակ նրանց տեղադրության (Մարիամիլը—Ուդիք), հնարավոր համարելով Եռխունների տարածված լինելը Մարիամիլից սկսած մինչև Կուր գետի ափերը[3]։

Ինչպես տեսնք վերևում տեսել ենք, ուսումնասիրության ընթացքում պատմաշրջանում այսպիսի ընդարձակ սահմաններ գիտներին վերագրելը հիշում չե։

Հետագայում Մաղը, ապա նաև Մեշչանինովն տասնյակ վրեան տարիների ընթացքում ավելացնելու նույնացնում են Եռխուն-Ուդի կեղծիքին ու ժողովուրդը[4]։

Եռխուն-Ուդիի նույնացման հիմքը բանասերների համար այդ անունների հնչական նմանությունն է կեղծ։ Եռխուն թ բառի ար-

---

[1] Անդ, էջ 5.

[2] Труды Восточной Комиссии, том II, вып. I, էջ 113—114 (протоколы).

[3] ММК, вып. V, 92.

[4] *Марр и Орбели*, էջ 44. *Мещанинов*, Халдоведение, էջ 39.

ման և ետ—խակ ուշին խալդական սովորական վերջածանց է, որը բացի բազմաթիվ խալդական անձանուններից մեջ գործածվելուց, հետագայում և նաև հայկականում՝ Արծրունի, Ամատունի, Մանդակունի և այլն: Ձևին նկատի ունենանք և այն, որ բառահիմքի ձայնավոր տառերի հնչյուններն էլ հաճախ կարող են բոլոր փոխարինել, ապա պարզ կլինի, թե որքան Ետի-ունի = Ետի = Ուդի կարող է հավանական համարվել: Մյուս կողմից՝ Մխիթարը որպես մի կարևոր փաստարկություն նշել էր, ինչպես վերևում տեսանք, խալդական լեզվի կատարյալ ըմբռնվելությունը ներկա ուղիներում:

Մեզի համար բանասիրական այս ավյալներն առանց հնագիտական ամրողջ նյութի ստուգաբանման առումնասիրվող հարցում շատ քիչ են, այս աշխատության մեջ ընդգրկված առկա ամբողջ նյութի ստուգաբանությունը հատուկ կերպով ապացուցում է Ետիունների ցեղի մի մասի, Ուդուբ-Ետիունների անցաշարժը Ասորեստանի հողից մինչև պատմական Ատրպին շատ առնմանություն Սևանի ավերը և այնտեղից նրանց հավանական անցաշարժը դեպի Եռբի հովիտը՝ պատմական Ատրպ նահանգը: Բացի Ուդուբ = Ուտի ցեղերի կապի հարցը շատ հատուկ կերպով Աասատանվելուց, կարելի է անվան բացատրության մեջ ել ավելի ճշտություն մտցնել հետևյալ կերպ: Ետիուն անվան վրա Ուդուբ հավելումը դեռևս չի բացատրված, բայց հավանորեն այդ ևս ետիունական ցեղի որոշ մասի առանձնական անունն է, որով այդ անունը կրող ցեղախումբը տարբերվելիս է եղել մյուս Ետիունական ցեղերից (ավելորդ է այստեղ հիշատակել Մոզպանի և այլ հնդեվրոպական աշխատությունները, որտեղ պարզաբանվում է ետի հնդեվրոպական ընդհանուր անվան կազմը՝ զան-զան ցեղ և տրված ցեղական ընդհանուր անվան կազմին՝ տան-տան տոհմերի, ֆրատրիաների և այլ առանձին անունների գոյությունը):

Անվան այդ Ուդուբ-Ետիունի ձևը, անառարկ, որ հարյուրավոր շարունակ լեռնան և դալիս խալդական արձանագրությունների շարքում՝ որպես Ետիունական որոշ ցեղախմբի անուն. պարզ նրանց մեջ՝ որպես Ետիունական որոշ ցեղախմբի անուն. պարզ նրանց մեջ՝ որպես Ետիունական որոշ ցեղախմբի անուն. պարզ վեց նշեցնելս, որ հենց այդ Ուդուբ-Ետիուններն են անցահան լեռ և հասել մինչև Եռբի հովիտը պատմական Ատրպ-քը: Ետիուն-Ուտին նշեցնող հնդեվրոպական մոտ Ետիունների այս ճյուղի — Ուդուբ-Ետիունների վերջ նկատվող անցաշարժը նկատի չի առնված, որով անուններին տրված կապը և՛ կասկածելի, և՛ շատ ընդհանուր և լեռնել այս պատմական դեպքերը, ձևի,

հիմնականում հաստատելով Մխիթարի Բուզիկ կնքով տրամադրած միտքը, միաժամանակ ինքնատիպ են, որ այդ կապն առաջին, նկատի առնելով հատկապես Ուդուր-նախուններին: Ճիշտն այն կլինի, որ Ուդինների հետ կապված կապը բացատրվի ոչ թե նախուն=Ուդի ձևով, այլ Ուդ-ուր=Ուդի ձևով: Ուդուր բառն արմատ Ուդ-ն է, իսկ ուր-ը՝ վերջածանց և հատկանիշ հոգնակի դարձնող մասնիկ, որը մինչև այժմ էլ միավանկ բառերից հոգնակի կազմելու սովորական ածանցն է ուդիների լեզվի մեջ: Նաև Դիրրի՝ ուբ և ուբուբ մասնիկներն ավելացվում են պիտավորապես ուդիական այն միավանկ բառերի վրա, որոնք բազաձայնով են վերջանում, հոգնակի կազմելու համար. որինակ, բուշ — բուշուբ (ոչխ)=ուդա — ուդանք, մե—մեուբ = դանակ — դանակներ, փուլ — փուլուբ = աչք — աչքեր, քուլ — քուլուբ = ձագ — ձագեր[1]: Այսպիսով Քալանցի ուդ-ուբ ձևը բոլորովին վերոշակի կնքով նշանակում և Ուդ-եր, ինչպես և հայերեն՝ Ուդ-ք կամ Ուդ-խ:

* * *

Քալանցի նախավերջին նվաճող Սարգսյի (750—733) արձանագրությունների վերջանում է Ուդինների մասին մի ուշագրավ անդադրական անցկացություն: Ներկայող անգամ դատական գրավոր ապացույցներ Ուդինների մասին սկսում են արդեն մեր քրիստոնեության առաջին դարից, հուն և լատին մատենագրության մեջ: Պլինիոսն (24—79) առաջինն է, որ հիշատակում է Ուդիներին.

«Մոսքի մոտքից դեպի արև, ծովածոցի ափերին ապրում է սկյութական ցեղը՝ Ուդինները»[2]: (Բնագրում անունը գրված է Otene ձևով):

Ապա և բանաստեղծ Լուկանը: Հուն գրողներից Ուդիներին հիշատակում է Պտղոմեոսը, կապելով ըմի ափերի ժողովուրդների քրիստոնեության մեջ՝ Otene ձևով և Սա. Բյուզանդացին — «կուրի մոտ ապրում են Ուդաթացիք և Ուդացիք, որ Հայաստանի նշանավոր մասն են կազմում»[3]:

---

[1] *Дирр А. М.*, Грамматика Удинского языка. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXXIII, отд. IV., եջ 21.

[2] *Латышев*, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, եջ 184.

[3] Հյուբշման, «Հին հայոց անձնանունները», 106 112.

Մեր մասնագրության մեջ Ուղիները հիշատակվում են հնից սկզբից՝ և գրից։

Թե հուն, թե լատին և թե հայ պատմիչները Ուղիները ճանաչ են իրենց, որպես պատմական, հայրենիքում՝ Կուբի աջ ափին, Ալազանին կից, այն ելևէջառատում, վորը պատմական Հայաստանի Ուտիք նահանգն եր կազմում։ Ուղիների մնացորդները, ինչպես հայտնի չե, ելևէջ-ելևէջ գյուղ, այժմ գտնվում են ավելի հյուսիս — Նուխու կողմերը։

Ինչպես ցույց ավից մեր այս ուսումնասիրության ընթացքը, հայ ժողովրդի կազմի էթնիկական բազկացուցիչ տարրերից մեկը Ուղիներն են. նախ և առաջ բազմացել Եախուններըը, վորոնք ապրում էլին Սարիջամիլի հովտում ու իրենց անունն էլ մնացել և, հետևաբար, մտան հետագայում կազմավորվող հայ ժողովրդի կազմի մեջ։ Իսկ Եախունական ցեղերից Ուղուր = Ուղիները, պոկվելով իրենց ծննդավայրից, իրենց վերջնական կայանը գտնելով Կուբի հովիտը, պատմական Ուղիքը, վորտեղ նույնպես գրից հետո ընթացքում հայ քաղաքական-կրոնական և կուլտուրական ապրելակերպն էլին ընթացել, մինչև անգամ տուրք

Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ-ԲԼՐԻ ՆՈՐԱԳՅՈՒՏ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Արվեստի վարդի Ծաւաս II-ին)

1936 թ. գեղագէտ Ա. Գ. Դեմյոխինը Զարբխա գյուղի մոտ գտել էր անապատիկ արձանագրություն մի կաթսայ։

Այդ արձանագրությունն ընդգ. Դեմյոխինը բարի կեցություն հաղորդելու Գառաժայի և Գրակահովիտի Ուսուխաուսին և միաժամանակ գյուղի մասին ավելի հետաքրքրական տեղեկություններ.

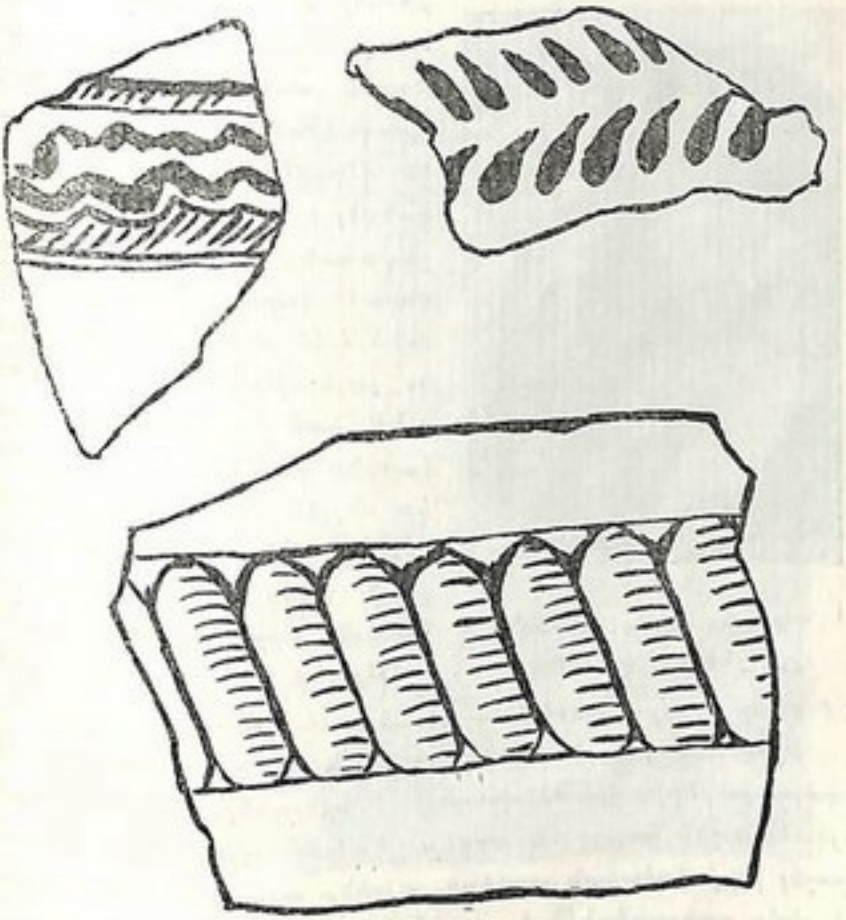
Անապատիկը գտնվել է Կարմիր-բլրի արևմտյան լանջի պեղումների ժամանակ, վորտեղ նա կիսով չափ ընկած և կիսել գետնին։

Անապատիկ ձեռացած կաղնիները վորոնելու նպատակով Գառաժ. և Գրակ. Ուսուխաուսն անմիջապես սրշով կազմակերպեց պեղի հիշյալ բլուրը։ Աշխատը պարզեց, վոր անապատիկը պեղումների են բերել Վ. Զարբխա գյուղի գպրոցի աշակերտները։ Նրանք այդ անապատած քարը տանել են բլրի գագաթի վրա գտնվող քրիստոնեական մատուռի հիմնատաղաթի մոտ, քարտեզյան մեջ և ուղեցել են գյուղ տանել, բայց հանապարհին հոգնելով ցած են գցել գետնի Դեմյոխինի գտած տեղում։ Այնպես վոր անապատիկ բուն տեղը հենց բլրի գագաթին և եղել։

Գյուտի վայրը.— Կարմիր-բլուրը վաղուց է վեր հետաքրքրել և Գառաժայի և Գրակահովիտի Ուսուխաուսի հնաշարժանիների պահպանության բաժնին։ Բլուրը վոչ միայն հաշվի է առնված իբրև հնագիտության համար կարևոր վայր, այլ և նա իր ամբողջ շրջապատով հայտարարված է վոսկ հնագիտական շրջան, վորի սահմաններում միանգամայն արգելված է կատարել վորևե գյուղատնտեսական աշխատանք։

Ինչպես գրեցինք, այս տարվա մարտ ամսին տեղեկացանք, վոր բլրի լանջի վրա գյուղացիները փորումներ են կատարում,

վրանոցից երանգը մեծ քանակությամբ մոխիր են կրում՝ գաշտերը պարարտացնելու համար: Թեև դյուզացիների քանդումները կատարված էին բլրի բոլորովին տարբեր մասում, բայց մոխրաշերտն ու հնագիտական գյուտերն այնքան շատ էին, որ անհրաժեշտ եղավ առանձնապես զգուշանալ քանդումները: Բլրի ընդհանուր մակերևույթը, նկատելով նաև նրա փոքրերը վերոհիշյալ քանդումների պծով, մոտ 500,000 քառակուսի մետր է բռնում:

Գաղմիք-բլրի վրա գտնված կնքամիկայի արտաքին տեսքերից.

Գյուղացիների քանդելու տեղից դուրս էին հանել քարե պղպեքներ ու սև կավե ամաններից կտորներ, որոնց նմուշները վերցրինք մեզ հետ: Այդ ամաններից շատերի վրա արտաքինում կային

Անապրի ինքի մասերը վորոնող արշավը կարմիր-բլրից ստրած չափազանց կարևոր իրեր հայտնաբերեց չորրորդիների անելուան։ Գանվեց բրոնզե կացնի քարե կաղապար։ Սա բրոնզե կացնի կաղապարի յերկրորդ դյուտն է Հայաստանում և կարող է վերաբերել հենց ուրարտական ժամանակներին, վորովհետև, ինչպես վերջերս ապացուցվեց, «քարտարկղները» սիամանի դամբարանները պատկանում են VIII—VI դարերին, այսինքն ուրարտական ժամանակներին։ Այդ քարտարկղների մեջից մեծ մասով բրոնզե կացիններ են ստացվում։ Կաղապարը գանվել է բլրի արևմտյան ստորոտում, վորտեղից դյուտպլինները պատրաստում են վերցրել։ Այդ նույն անգից գանվել է նաև ան կավից շինած չափազանց հետաքրքիր յերկու դնդաձև կտոր։ Դրանցից մեկն ունի 1,12 մետր բարձրություն ու լայնություն։ Այս կտորն ունի նաև 4 շրջապատող գոմի (ստանց գռների) և բնականի մոտ կա անցկացի գծագծով գարդարված ձի պատկեր—ջրի աստվածության սիմվոլը։ Մյուս կտորը համեմատարար փոքր է, բարձրությունը և լայնությունը 0,64 մետր է։ Սրա վորի վրա կա անգաձև որնամենտների գոտի։

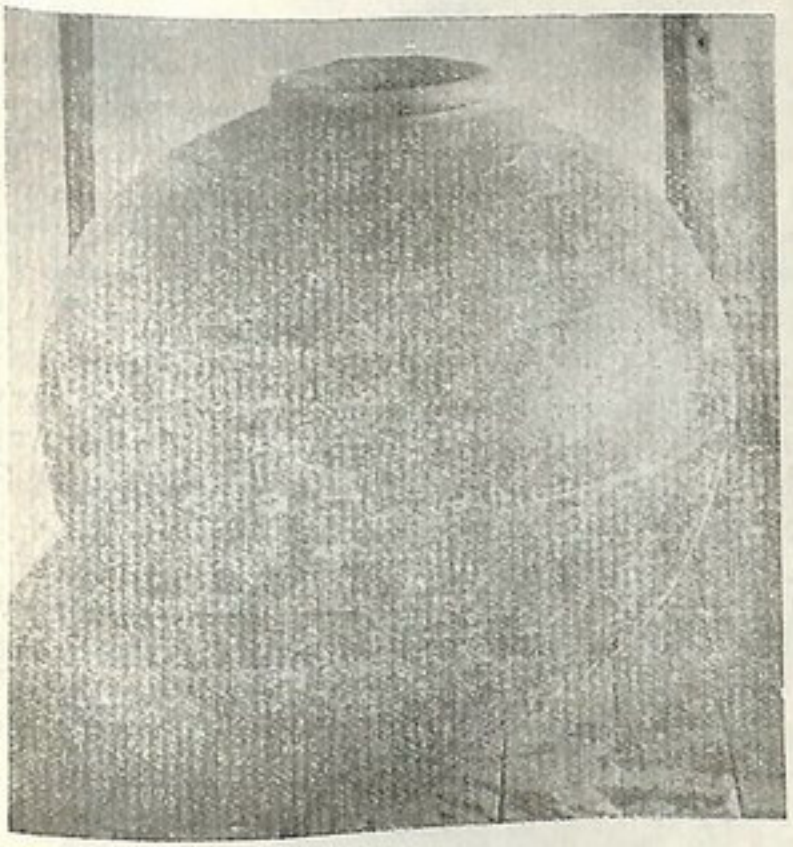

Կարմիր—բլրից գանված բրոնզե կացնի կաղապարը։

Բլրի՝ Զանգու գետին նայող յերեսի վրա կան ապշած մեծ բազալտ քարերից շինած պատերի մնացորդներ, վորոնք յերբեք հայկական չեն կարող համարվել։ Սակայն այդքանով գժվար է վորոշել բլրի իսկական ազգերը, այսինքն այն, թե նախահայկական ո՞ր գարաշրջանին և պատկանել նա՝ խալդական, թե նախախալդական։ Այստեղ անգապերը վորոշեց, վոր յերեք նույնիսկ բլուրը նախախալդական շրջանում էլ շինատեղի (բնդդ—շեն) լինելը, այնուամենայնիվ նա նվաճող բնակչությունների անդրկովկասյան կենտրոններից մեկն է յեղել։

Բլուրն իրրև բնակավայր ուսումնասիրվել է նաև հայկական շրջանում։ Այդ կապակցությամբ գուրս է, վորովհետև այնտեղ

գոնվել են Դվինի կուլտուրային պատկանող բաժակներով կավե սեռաններ՝ իրենց բնորոշ դաճերով և չինիով։ Բացի այդ, բլրի գագաթին եղել է մի քրիստոնեական մատուռ կամ փոքր եկեղեցի, որն արդեն հիմնովին քանդված է, և քարերն ոտատրորված։ Այժմ տեսնում է միայն մատուռի հիմնատակը, բայց դրա կառուցման ժամանակի մասին ոչ մի տեղեկություն չի կարելի տալ, որովհետև հիմքի ձևերը լավ չեն պահպանվել։ Սակայն այդ մատուռի գոյությունը հնագրքբանական մի այլ տեղեկությունից։

Կաթիլ-բլրից գտնված ոսկեղեն կոթապակ.

Մինչև այժմ պեղումները, որ Արամավրի վրա քրիստոնյա հուշերը հետազոտում կատարել էին մի մատուռ, ուր ուխտատեղիներ էին գնում։ Այդ նույն տեղերը կրկնվում է նաև Կաթիլիկ-բլրի վրա։ Այստեղ էլ նախկին ուխտատեղին ավերակների մեջ կատարված է եղել քրիստոնեական մատուռ։ Բացի մատուռին պատկանող քարերից, բլրի վրա հայտնաբերվել են Դվինի կուլտուրային պատկանող բաժակներով կավե սեռաններ՝ իրենց բնորոշ դաճերով և չինիով։ Բացի այդ, բլրի գագաթին եղել է մի քրիստոնեական մատուռ կամ փոքր եկեղեցի, որն արդեն հիմնովին քանդված է, և քարերն ոտատրորված։ Այժմ տեսնում է միայն մատուռի հիմնատակը, բայց դրա կառուցման ժամանակի մասին ոչ մի տեղեկություն չի կարելի տալ, որովհետև հիմքի ձևերը լավ չեն պահպանվել։ Սակայն այդ մատուռի գոյությունը հնագրքբանական մի այլ տեղեկությունից։

գարշապարների վերաբերող գործեր չեն լինում։ Այդ պատճառով և բացատրվում է, որ հայկական գարշապարին պատկանող գործերն ավելի լավ են մշակված և միջոցներ են եղել, որպես և այդ տիպի գործերն ավելի հնչառությամբ են առաջին Մինչդեռ խալդական գարշապարների գործերը շատ ավելի զժվար կարող էին հասկացվել, մանավանդ պատճերը շատ մեծ են ու ծանր։

Ասորական արձանագրեր տեղից կորած։

Խալդական գարշապարին պատկանող շարվածքների ամենաբնորոշ հատկությունն այն է, որ բազալտի գործերը 1 մետրից մինչև 60 սանտիմետրի հասնող քառակուսիներ են իրենց լինելի կողմից, այսինքն պատից լայնության ու բարձրության պատը մոտավորապես հավասար են միմյանց, իսկ լեռնի կողմից՝

վոչ թե հակիսականն նման բարակ ու հնչա հագցնելի ապրանքը, այլ մատավորապես խոշոնարդներ են։

Ապրանքան կատարված քննության բնորոշ հատկությունները մեկն էլ այն է, որ թե յերեսի կողմից և թե կողերից լավ ապրած են լինում։ Մեկայն քարի կոնտակը, որովհետև յերեսի հակառակ կողմը, լավ ապրած չի լինում։ Այդպես պատի յերեսի հակառակ կողմը, լավ ապրած չի լինում։ Այդպես են ապրատական անապրելի այն բոլոր քարերը, որոնք պատերի վրա չեն հագցված լինել, մեկայն թե արանց անապրած յերեսն էլ ավելի մաքուր և ապրած։ Այդպես են նաև Ամասիայի բոլոր քարերը, որոնք մեռնելամանն ուրույն են և ամբողջի բոլոր քարերը մեռնելամանն չեն և ապրելի մեռնելանք ձանձրալի։ Գուցե նախան չե, որ Ամասիայից ապրած բոլոր քարերն ապրած կարող են ձանձրալ Հարթուղուլի, Թոխաթի գյուղերում և Հոկտեմբերյան շրջանի այլ վայրերում։ Յեվ յերբ Ամասիայի լավ ծանոթ մեկը անում է կարմիր-բլրի վրա յերևացող ապրանքանձև և ուղղակի անկյունավոր պատերը, առաջին հայացքից նրան թվում է, թե կանգնած են մեռնելամանները, սակայն հայացքը նրան թվում է, թե կանգնած է Ամասիայի պատերի առաջ։ Յեթե մինչև որ այդ յերկու կարծրը հնագիտական վայրերի նույն կարգադրիչն պատկանելը չի կարելի յերբ միայն դրան, այլ արդեն, շնորհիվ անապրելի պրատների, հնարավոր դարձավ վճռապես ապացուցել։

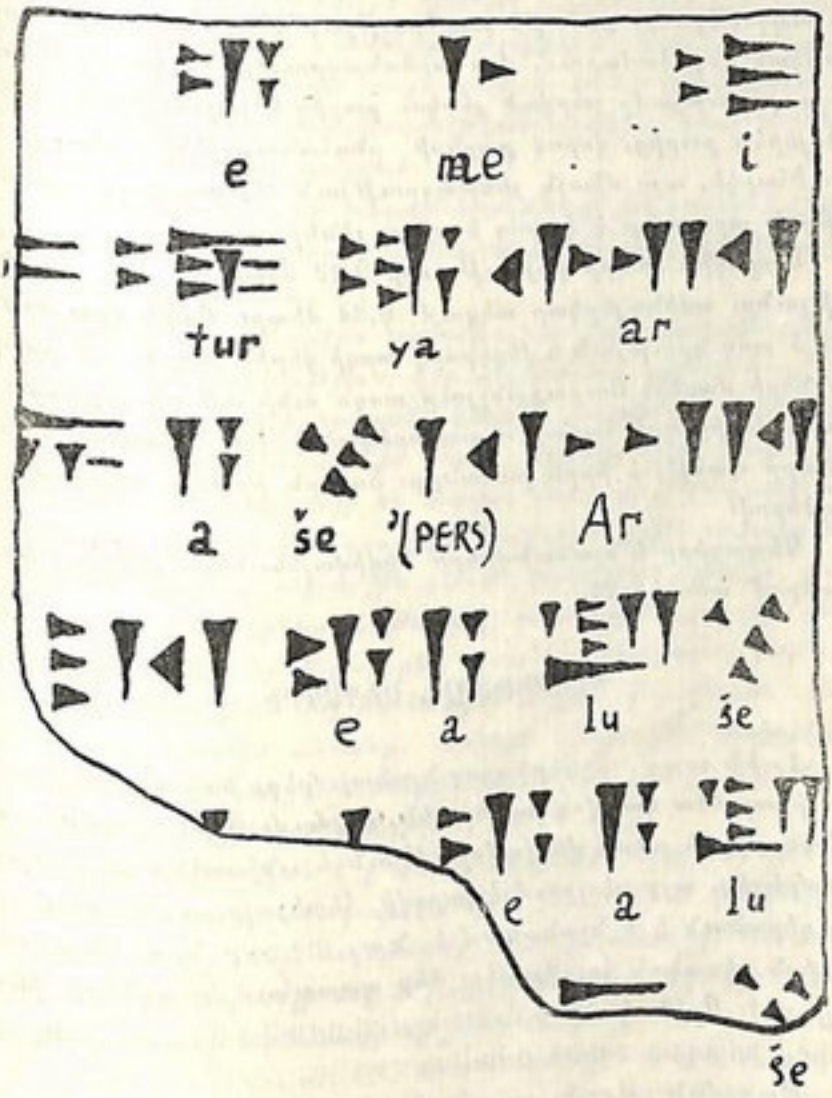
Առաջին դժվարը է ասել, թե ըստ ինչ սկզբունքների շրջանում յերբ և բնակատեղին վերածվել։ Այդ հնարավոր կլինի պարզել նրա նեղքին կուլտուրական շերտերը ուսումնասիրելու հետո, բայց արդեն պարզ է, որ նա խալդական գարաշրջանից սկսած մինչև Բագրատունյաց թագավորության շրջանը յեղել է շեն։ Ուրիշ ոչ մի քաղաք այդ ժամանակների ընթացքում այդքան անգամ չի ավերվել և նորից չի շինվել, որքան Կարմիր-բլուրը։ Ամեն անգամ ավերակներից հետո նա ավելի ամրացել է և ավելի ընդարձակվել

բաղադրամասերի վրա, որոնք մի արձանագրված վիմագրքերի մեջ մասին վերին քիվն են։ Ըստ ներկա դիրքի արձանագրությունը փոքրացված և կազմել մի քանի քառակուսի — առնվազն չորս քարի վրա, այդ կարելի է դատել, որ քարի վերին մասը, որտեղ կտրվածքը կա, ըստ բովանդակության 1-ին տողը չի, այդ նշանակում է, որ նրա վրա կային քարը նույնպես արձանագրված և կային Անապատի մի կողքը նույնպես չարդված չի, բայց բառերը ևնց մատած չեն վերջանում այդ քարի մի կողքով, և կարելի ենթադրել այն հանգամանքը, որ անապատների մեջ բառերի առդարձն ընդունված չի, ապա անպայման պետք է

ընդունենք, որ այս անապատի կատրն էր մի կողքին անապատած մի այլ քար և ունեցել Ակնհայտ է, որ անապատած աստիճանաձևությունը պետք է քառանկյունաձև ունենար, հետևապես և մեր արձանագրած քարի կողքերից և գլխիններից բացի, մի քար էլ պետք է այդ վիմագրերի մեջտեղում լիներ, որպեսզի ար-

ձանագրության քառանկյան տեսք առած։ Կարծում ենք, որ դևերի արձանագրության այդ քարի վրա շարունակված չլինելը, որովհետև մեր ձեռքը հասած կտորի վրա կարդացվում են անեծքի ֆորմուլի բառերը, որ պարտադիր կերպով արձանագրության ավելի մասում է լինում, որով և վերջանում է արձանագրությունը։ Բայց չպետք է մոռանալ մի

հանգամանք, որ անեծքի ֆորմուլին ենթակա են միայն մեծ արձանագրություններին, հետևապես, վերևում երկու մինիատուր արձանագրությունները, որոնցից 4 քարով կարող էր շարահանաձևակերպություն։ Ընդհանրացնելով յինգարկվող բառերի միջոցով ար-

ձանապրութեան ալ ու ձախ առնմանները վորոշելու վոչ մի հնարաւորութեան չկայ, վորովհետև մեր ձևերը հասած կտորի վրա իրար տակ ընկած են այնպիսի բաներ, վորոնց մեջ չկայ բաների ճշտորեն վերականգնուելու անհնարին։ Սակայն չնչին յով այն ընդհանուր ձևից, վոր ամէնքսաքսի պատերի մեջ հապցրած անպագիր արձանագրութիւնները, յերեն մեզանից մի քարի վրա չեն վորպրված, ամէնքն յերկարաձիգ են լինում հարթութեան ուղղութեամբ, քան թե բարձրութեան գծով, — ամէնքն հաւանական ենք համարում, վոր արձանագրութիւնը կազմված լինեու բարձրութեամբ շարված յերկու քարից և յատութեամբ շարված յերեք քարից, վորով քարերի ընդհանուր թիւը անում է վեց։ Իհարկե, այս միայն չնչին յութիւն է, ապրիորի պատրութեան արդիւնք և կարող է սխալ լինել։

Անպագիր կտորի յատութիւնը 0,22 մետր է, իսկ բարձրութիւնը, ամենայերկար տեղում՝ 0,24 մետր։ Քարի վրա մնացել է 5 տող գրութիւն և վերնագրդ տողի վերին յերկից մի քանի նշանների մասեր։ Յուրաքանչիւր տողն ունի 3,8 սմ. յերկարութիւն, վորից գրի համար ոգտագործված է 3 սմ, մնացած 8 միլիմետրը պահվել է իրրև լուսանցք։ Տողերն իրարից անջատված են գծերով։

Անպագիրը և նշանախմբերի նկվիմալնանները յերկրագործական տասերով՝ տես էջ 229։

ԲՆՈՒԹԻՒՆ ՍԵՓԱԳԻՐԻ

1-ին տող. — Վերևացող նշանախմբերը նախադասութիւն կամ իրար հետ կապվող բաներ չեն կազմում։ Վերի e նշանն ընդունենք իրրև բառի վերջավորութիւն և անջատենք me-i նշանախմբերից, այդ դեպքում կստացվի հետևյալը. — me դեռևս վոր դերանուն է և նշանակում է նա, me-i—ը նրա՝ նա դերանվան սեռական հոլովը։ Այս ձևը պատահում է անեծքի ֆորմուլի մեջ։ Որինակ՝ pi-i-ni me-i ar-xi-u-ru-li-a-ni me-i, i-na-i-ni me-i na-a-ra-a a-u-i-e u-lu-li-e.

Թարգմանութիւն. — անունը նրա, տոհմը (ընտանիքը) նրա, քաղաքը նրա հրի (և) ջրի մասնին։

(Տեղեկութիւնը արձանագրութիւնը, տես Никольский, М. Н., „Клинообразные надписи Закавказья". Материалы по Археологии Кавказа, вып. V, Արձանագրութիւն № 1)։

Առկայն այսպես պետք է նկատենք, որ me-i — նրա հանդիպում է ոչ թե անեծքի փորմուլի սկզբին, այլ վերջին, a-lu-ջե նշանախմբերից հետո. այս ձևով — ով որ քանդի ով որ... նրա առհասը, նրա քաղաքը և այլն: Այդ պատճառով էլ այս արձանագրության me-i — նրա — բնիկ իմաստը կասկածի ենթարկվում:

Մակերևույթում տպագրված չլինելու պատճառով շատ անգամ անկարելի է լինում նշանները խառնելն և կամ նորացնել, որպեսզի բառը վերջանա նույն տողում, կամ տողավերջում ազատ տեղ չմնա: Մեր արձանագրության առաջին տողի նշանները խիստ նոսր են փորագրված:

Նշանակում է, 1-ին տողում հանդիպում են դառնում միայն me-i նշանախմբերը, որոնք գրծածական են անեծքի փորմուլի մեջ և նշանակում են նրա:

2-րդ տող.— Առաջին նշանախումբն իրրև գաղափարանիշ ցույց է տալիս փոքրություն, որ սովորաբար գրվում է գոնեի ցանկի մեջ վոչխարի իդեոգրամի կողքին, որպեսզի հասկացվի, թե գոնվող կենդանին դառն է: Բայց նշանախմբին նախորդող անպատկերի հետքերը ցույց են տալիս, որ ավյալ դեպքում նշանախումբը գառան իդեոգրամ չէ: Նույնիսկ, եթե նախորդ նշանախումբի հետքերը չժխտելին գառան իդեոգրամ լինելը, դարձյալ դժվար պետի լիներ ընդունել, որ այդտեղ խոսքը կիներ գառներին կարող եր վերաբերել, որոնք սովորաբար գոնեի դասերին են հանդիպում, որովհետև, ինչպես ավյալ թվարկման մեջ են հանդես գալիս, որովհետև, ինչպես նախորդ տողում տեսանք, անեծքի փորմուլին վերաբերող նշանախմբերի կապակցված ձևերը սովորաբար գոնեի և ավանդների թվարկումից հետո են գրված լինում:

Ավելի հավանական է ընդունել, որ այս տողի առաջին իդեոգրամ նշանախումբը գաղափարանշան չէ, այլ tur վանկագրերն ունեցող նշանախումբը, որ սովորաբար tu-ur ձևով հանդես է գալիս, որովհետև այս ձևը, սովորաբար tu-ur ձևանակով, հանդես է և

վոր ասի՝ «Ձեռս Լուխխուներնի քաղաքը նվաճեցի», ի ո ղ ն ը ց ո վ ն Քալդ, Թևիշպա, Արգիշթի առասպածները կամ. —

dPERSONA Ar-gi-iš-ti-še a-li-e: a-lu-še i-ni dINSCPIPTIO tu-li-e, a-lu-še pi-tu-li-e tu-ri-ni-ni dDEUS Xaldi-še dDEUS Teišba-še dDEUS Ardini-še.

(Ասիրագիրքի արձանագրություններ, աես Никольский, անդ, № 21 արձ.):

Թ ա ր գ մ ա ն ո ւ թ յ ո ւ ն. — Արգիշթին առում է. ով վոր այս արձանագրությունը պղտանա, ով վոր վոչնչացնի, նրանին (նրան) Քալդ, Թևիշպա, Արգիշթի առասպածները:

Մենասյի վորդու — Իշպուինի արձանագրություններից միևին ունի tu-ri (tu-u-ri-i) *անը, վոխանակ հաճախ հանդիպող* tu-ri-ni-ni. *Այսպես. —*

a-lu-še ip-xu-li-i-e, a-lu-še a-i-ni-e i-ni-li du-li-e, ti-i-u-li-i-e u-li-e tu-u-ri-i dDEUS Xal-di-iš dDEUS Teišba-še dDEUS Ardin-i še dDEUS dDEUS.

(Տես Lehmann-Haupt — Corpus Inscriptionum Chaldicarum. Արձանագրություն № 12, i. I, Leipzig, 1928.

tu-ri *անը լիապես համապատասխանում է նորագյուտ արձանագրության* tur-ya-*ին:*

Ինձ ծանոթ արձանագրություններին մեջ և վոչ մի տեղ չէ գտա tur *կամ* tu-ur *նշանախմբերի կապակցություն, բացի ա նեծքի գիրմուլի մեջ գտածավածից: Այսպիսով, 2-րդ տողը պարունակում է ա ն է ծ ն ն (կամ առանց հոդնակիի, վորովհետև հոդնակիի վերջածանցը չունի): Տողիս վերջին յերևացող* ar *(կամ* ši-ri*) վանկը հաջորդ բառի սկզբնավանկ համաբելով՝ այդ տողն այսպես է առացվում — tur-ya ar (ši-ri), իսկ tur-ից առաջ յերևացող նշանների հետքերը, թվում է թե, վորպես նախորդ բառի վերջավորություն՝ կարելի յի վերականգնել* še.

3-րդ տող. — Ամենից հետաքրքիրը 3-րդ տողն է, վորտեղ še նշանախմբից հետո գալիս է PERSONA, *վորից հետո լինելու յի մարդու անունը: Բարի վրա ընկնել է միայն անվան սկզբնավանկը՝* Ar: *Ուրարտեերենում միայն յերկու անուն ունենք* Ar *վանկով սկզբնավորվող — Արամե, Արգիշթի 1-ին և Արգիշթի 2-րդ: Այստեղ Արամե չի կարող լինել, վորովհետև նրա իշխանության ժամանակ ուրարտացիք դեռևս Արարատյան գաշտը չէին գրավել և սեպագիրն Ասորեստանից չէին փոխառել. ուստի*

և նրա անունը հանելու լինեք։ Այժմ տեսնենք, թե Արգիշտի 1-ինի անունն և այստեղ ժառանգվում, թե Արգիշտի 2-րդի։

PERSONA դետերմինատիվից առաջ պարզ լրևում են a-še նշանախմբերը, հասկանալի չե, վոր դրանք նախորդ բառի վերջավորություններն են լինելու։

Գիտենք, վոր še-ն իրրև վերջածանց միշտ գրվում է առնուններից վրա։

dPERS. Ar-gi-iš-ti-še dPERS. Me-nu-a-xi-ni-še i-ni iDOMUS Za-du-ni.

Թարգմանություն. — *Արգիշտի Մինուայի որդին այս տունը կառուցեց։ (Ղազանչիի արձանագր. տես Никольский, անդ, № 4) և այլն։*

Այժմ, ընթերցողներ, թե նորագյուտ արձանագրության մեջ PERSONA դետերմինատիվին նախորդող še նշանախումբն անվանի վերջավորություն է։ Այդ պատճառն ընդունելուց հետո պետք է Ar վանկին նայենք իրրև հայրանվան սկզբնավանկ, վորովհետև խալդերենի սովորական ձևը պահանջում է գրել նախ անունը և հետո հայրանունը։

Վերևում ասինք, վոր Ar կարող է լինել Արգիշտի 1-ինի կամ 2-րդի անվան նախավանկը։ Գիտենք, վոր Արգիշտի 1-ինի որդին Սարդուրն եր, ուստի և PERSONA դետերմինատիվից առաջ պետք է լիներ — [dPERS. Sar-du-]ri-še, վոր չի բռնում մեր արձանագրության լրևացող նշանախմբերին։ Հետևապես և արձանագրությունը չի կարող պատկանել Սարդուրին։ Արգիշտի 2-րդի որդին Ռուսա 2-րդն եր, և լրևի PERSONA դետերմինատիվից առաջ լրող նշանախմբերը սրա անվանը վերաբերելին, պետք է լիներ այսպես՝

[dPERS. Ru-sa]-a-še dPERS. Ar-]giš-ti-xi-ni-še], որը ևոչ միայն բռնում է մեր արձանագրության մեջ PERSONA դետերմինատիվին նախորդող նշանախմբերին, այլև այս միջոցով լրացվում է a նշանախմբին նախորդող տեղերի կտրված մասերը, վոր լինելու չի sa-

Sa նշանախմբին հաջորդող a հավելադիր նշանախումբը բազ բյուրեղագրություններն տեղիք չտաս, վորովհետև այդ նույն Ռուսային պատկանող՝ Զվարթնոցի արձանագրության մեջ ևս նրա անունը լրևելը անպատ պրված և նույն հավելադիր a նշանախումբ այս ձևով՝ dP. Ru-sa-a-še dP. Ar-giš-ti-xi-ni-še.

Ա յ ս պ ի ս ի, արձանագրության չերրորդ տողում վերականգնում ենք կապակի անունը հետևյալ կերպ.—

[(dPERS.) Ru-sa]-a-še (dPERS.) Ar-[giš-ti-xi-ni-še].

Ա յ ս տողն արձանագրության պահված մասերի մեջ ամենակարևորն է, և նրանով է որոշվում տեղադրի ժամանակը և ամբ պատկանելը:

4-ր դ տ ո ղ.— Առաջին նշանախումբը հնչության վերականգնվում է li: Այստեղ շփոթվելու վտանգ չունենք: Այս տողի մեջ ունենք մի ամրողջական բառ՝ a-lu-še վանկերը, որ նշանակում է ոմ որ և գործածվում է մեկայն անձի ֆունկցիայի մեջ:

Բ ե ր ո ւ ե ն ք օ ր ի ն ա կ ն ե ր:

(dPERS.) Me-nu-a-še a-li-e: a-lu-še i-ni d(INSKRIPTIO) tu-li-e, a-lu-še pi-tu-li-e, a-lu-še a-i-ni i-ni-li du-li-e, a-lu-še u-li-še ti-u-li-i-e.

(Տ ա շ ր ա ս ա ն ք ս ր ձ. ա ե ս Никольский, ա ն գ, № 1).

Թ ա ր գ մ ա ն ո ւ թ յ ո ւ ն.— Մենուան ասում է. «Ով որ այս արձանագրությունը դադարեցնի, ով որ վոչնչացնի, ով որ հողի մեջ թաղի, ով որ՝ այլ տեղ յուրացնի»:

Մի այլ օրինակ ևս.—

(dPERS.) Ar-gi-iš-ti-še a-li-e: a-lu-še i-ni dINSCRIPTIO tu-li-e, a-lu še pi-tu-li-e tu-ri-i-ni-ni.

Թ ա ր գ մ ա ն ո ւ թ յ ո ւ ն.— Արգիշտին ասում է. «Ով որ այս արձանագրությունը դադարեցնի, ով որ անունը փոխի, անհնձի» (գառապարտի):

Չվարժնոցի արձանագրության մեջ ունի անձի նման բառեր:

Ամեն տեղ a-lu-še բառից հետո կան li-e վերջավորության կապված բառեր, որոնք են.—

tu-	li-e	(դադարել, դնել)
pi-tu-	li-e	(անունը փոխել, պղծել)
du-	li-e	(թաղել, պահել)
ti-u-	li-e	(յուրացնել)

Ա յ ս պ ի ս ի մեր արձանագրության 4-րդ տողի li-e վերջավորությունը հակառակն չի պահանջում a-lu-še բառի ոչնության li-e կարող է լինել նաև a-li-e (ասում է) բառի վերջավորությունը, բայց այդ հավանական չի հետևյալ պատճառներով.—

1. Ռուսա յերկրորդի՝ Զվարթնոցի անապատի մեջ ունած և նախապատմությունը՝ միայն կազմված և a-li ձևով, առանց e-ի:

2. Յեթե ընդունենք, որ անապատիրը կազմված և յեղել միայն 2 իրար կողքի դրված քարերից, գարձյալ Ռուսայի հոր անունից հետո պրելու գեպքում տողերը չեյին լրացվի, այլ նըրանց մեջ ազատ տեղեր կմնայինե

Ռուսի, 3-րդ և 4-րդ տողերը [d]PERSONA-ից հետո պետք և լինեն.—

[d]PERSONA Ar-[giš-ti-xi-ni-še a-li: a-lu-še i-ni [d]INSCRIPTIO tu-]-li-e, a-lu-še...

5-րդ տող.— Լրիվ յերևում են միայն յերեք նշանախմբեր — e, a, lu. կարծում ենք, որ a-lu պետք և վերականգնել a-lu-še, իսկ նախորդող e միացվում և իր ձախ կողմի նշանախմբին, որը մեև չարդված և, բայց հետաքրքրությամբ վերականգնվում և, որպես li նշանախումբ: li-e, գարձյալ պետք և յենթադրենք, որ անհնձքի ֆրագմենտի մեջ շարունակ կրկնվող tu-(ti-u, du, pi-tu, ip-xu-)li-(i)-e անհնձքային բառերի վերջավորությունն և:

6-րդ տողից սկսել և մի հարիզոնականն մեծ սեպ և յերկու քիչ թեքված մանր սեպեր, որոնցից առաջինն և կազմել վերևի բանը:

Այսպիսով, արձանագրությունը հետևյալ կերպ ենք ընթերնում: (Տես նկ 236):

Արքունական անունը գրված և նաև [d](PERS.) Ar-gi-iš ti-š: ձևով, բայց մենք giš միացյալ ձևն ընդունեցինք, որովհետև Զվարթնոցի անապատի մեջ այդ ձևն և գործածվել:

ՅԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ապացուցված և կարմիր-բլրի խալդական լինելը, որի հիմնական շերտը քիչ խալդականն և, բայց հայկական շրջանում և յեղել և բնակատեղի, որի հետևանքով էլ խալդական մասն ևս յեղել և բնակատեղի, որին հետևանքով էլ խալդական մասն ևս յեղել և բնակատեղի, որի հետևանքով էլ խալդական մասն ևս յեղել և բնակատեղի, որ անտարակույս չի մնացել:

2. Գտնված անապատը ֆրագմենտը մի մեծ անապատի հատվածն և, որը գրված և յեղել առնվազն չորս քարի վրա, բայց վածն և, որը գրված և յեղել առնվազն չորս քարի վրա, բայց վածն և, որը գրված և յեղել առնվազն չորս քարի վրա, բայց վածն և, որը գրված և յեղել առնվազն չորս քարի վրա, բայց հավանական և, որ 6 քարի վրա գրված լինեը: Գտնված կտորն

այդ մեծ արձանագրության ցածի մասի մի ջուկն է և անհնար ճարժուկն է վերարկում:

3. Արձանագրությունը պատկանում է Խալդեայի Արգիշտի մեծ մոգի Ռուսա թագավորին, մոգ, ինչպես հայտնի է, քաշվում է VII դարի առաջին կիսին (680—645) մեր թվականության առաջ:

Անդակեր արձանագրություն ըստ մեր վերծանության.

Հ. ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

ՄԻ ԵՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅԹԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (XIII ԴԱՐ)

Հայաստանի հասարակական կյանքի հին և միջին շրջանների, ինչպես ժողովուրդների մեծ մասին, պատկերացումներն աստղերի և բազմապիսի սրբատեղյաց մասին ձևեր, սկսած ամենացածր աստիճանից մինչև ամենաբարձրը, անցել են ուսումնասիրել մասամբ հեղինակներ, ժողովրդական ցաւոտի պինդ վրա արտահայտություններ՝ ուղղված սերտազոյն, շահագործող դասերի և մերձլիներին դասակարգային հիմնարկներին — քրիստոնեական եկեղեցու դեմ։

Այդ կարգի շարժումներից մեկն է եղել Դավիթ Մարենցու շարժումը, որն առաջ է եկել XIII դարում 1250 թվականին, Աշնին դավառի կողմերում։

Դավիթ Մարենցու շարժումը համարվում է Բագրեվանդյոց պատմի շարունակությունը, թեև պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու մատյանում բացակայում են հարկ եղած տեղեկություններ Դավիթ քարոզած դավանանքների մասին, որը կարելի նրա հակառակորդների կողմից։ Ամենայն հավանականությամբ պետք է ենթադրել IX—XI դարերում մեզ հայտնի պավլիկյանների քարոզած մոքերի հետ։ Ամենայն վստահ է այն, որ Մարենցու գլխավորած մասամբ շարժումը հանդիսանում է հին շրջանի հասարակական կյանքի մեջ։ Դավիթ Մարենցին XIII դարի զավակ է։ XIII դարը Հայաստանի պատմության մեջ հայտնի է նաև մոնղոլական արշավանքներով։ Այդ արշավանքները բավական չափով անցկացին. արշավողները Առաջավոր Ասիայում առաջացրին այնպիսի հարաբերություններ, որոնք ստեղծեցին բնական պայմաններ հին հայկական գեղագիտական ճաշակի վերածնության համար։ Մոնղոլական տիրապետության շրջանի գեղագիտական

կան կենտրոնախույս ուժերից հետո մոլորոլների առանցքի կենտրոնաձիգ, ուժով և ընդարձակ պատասխան։

Մոլորոլների այս արշավանքը համակրանքով են դիտավորել նվաճվող ժողովուրդները առևտրական խոսվելը, մի բան, որին չենք հանդիպում նախորդ բազմաթիվ արշավանքների ընթացքում։ Այս կարևոր տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ յերկրի ներսում գոյություն ունեցին առևտրական ու արհեստավորների դասեր, որոնց համակրանքն վերաբերմունքը պետք նվաճող մոլորոլների նկատմամբ կախում էր նրանց մեջ առնված նոր հարաբերությունների բարդացման արտահայտություն չլինելը։ Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Խոսրովանուշ թագուհուց մի խումբ առևտրականներ (որոնց յերեսուն՝ առևտրական առանձին ընկերության մասին) առանում են մոլորոլական Մեծ Ամենից հառուկ արտոնագիր—հրովարտակ, որով բոլոր մոլորոլ պետությունները ու անոլական պաշտոնյաները հետագայում են պատ իրենց ապրանքները, արհեստավորական իրերը ազատ ու առանց մաքսի։ Այդ հրովարտակը, որ տրվել է 1256 թվականին, Հայաստանի մի շարք քաղաքներում հայտնի էին որպես առևտրա-արհեստավորական կենտրոններ, ինչպես օրինակ՝ Ջուղան, Կարսը, Կաթնին, Քալքին ու Ախլաթը և այլն։ Ինչպես ցույց են տվել Անիի պեղումները, արհեստավորական այս քաղաքները մեծ չափով ծաղկել են Անի ավերվելուց, առևտրա-վաճառականական կապերը խզվելուց և պետության մեջ հետո, երբ առաջին արտոնագրված հարաբերությունների՝ վարձավճարների, մաքսերի ու պատվերների, խոշոր ավերների ու անկման ժամանակ ու վաճառքով։ Այս մասին մեծ քանակությամբ անհատական տվյալներ ունենք, պահպանված վիմական արձանագրությունների մեջ։ Հոգի մասնավորական առքն ու վաճառքը ոչ միայն քաղաքային պետություններում էին կատարվում ֆեոդալ-կալվածատիրական անկման ժամանակաշրջանում (որոնք սկսել էին դիմել վաճառական ֆեոդալիզմին անհետանալու և իրավական և որոնք շատ շատով աշխարհին կյանքում գործունեություն ունենալուց), այլև ուժեղացնում էին պետության շահագործումը։ Ահա այս ժամանակաշրջանի ծնունդ և Դավիթ Մարեցին, որի պլեոնազմած շարժումն էր «ահավորության» ցնցել և ժամանակակից հասարակական կյանքը։

* * *

Ո՞վ և Դավիթը, վորին Գանձակեցին «մոլորեցուսիչ» և անվանում։ Թվաբանում ենք Դավիթին համարել Մարեցի, քանի նա աշխատելիս և լինել Մար կոչված դյուղում։ Ազանդապետն ինքն իրեն անվանում և Թոռնեցի։

«Թէպէտ մի է ի սահմանս Թլեպարունոյ ծովուն՝ ի կողմն հիւսիսոյ, հասեալ ի բներն Հանրեցոյ, ուր Զևրմուկն է Մար անուն. ի նմա էր այրս այս ի չքաւորաց և ի անանունից. պահէր չքաւոց նոցա, և յայնմանէ կերակրէր ինքն և կին և որդիք իւր» (կիրակոս Գանձակեցի, գլ. ԽԶ, եջ 181, Վենետիկ, 1865 թ.)։

«...ես մինչ առնէին զնա՝ հանդիպեցան այր Թոռնեցիք, որ պային ի մեծ պրանէն. ապաչեաց այրն զնոսա, զի խնդրեացին զնա յեպիսկոպոսէն, քանզի սակր զինքն ապրեալ նոցա և Թոռնոյ... (անդ, եջ 185)։

Այսպիսով Դավիթ ծննդավայրի մասին մեկնուն հեղինակը յերկու տարբեր հիշատակութեան է անում, սակայն մի բան մեծ է անկասկած, և այդ այն է, վոր Դավիթ հետ կապված շարժուձևերն սկիզբ են առել և զարգացել Ազվանից յերկրի հարևան դավառում, վորտեղ գտնվում և Մարը։

Իսկ ո՞վ եր Դավիթն իր ազգակական ծագումով և դրության։ Մի փոքր վերև բերված առաջին հիշատակութեան մեջ կարդում ենք. «...էր այրս այս ի չքաւորաց և ի կիրակոն ուղղակի առում է. «...էր այրս այս ի չքաւորաց և ի անանունից, պահէր չքաւոց նոցա և յայնմանէ կերակրէր ինքն և կին և որդիք իւր»։ Նա, ուրեմն, միանգամայն անխտիանդուրկ էր, նա բանեցնում է ապրում և ծառայիներին պահպանող չքաւորներից մեկն է, վորի ունեցվածքը գողացել են ասորի յեկամտավոր։ Իսկ ո՞վ եր նա իր ծագումով։ Գանձակեցին պատասխանում է.—

«...Զի այսպէս առեր նա յառաջ ժողովրդեան, թէ յԱբշակունեանց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդուց իմոց՝ միոյն լինել թագաւոր և միւսոյն կաթուղիկոս, և արդեօք միոյն լինել թագաւոր և միւսոյն կաթուղիկոս, և արդեօք Սահակայ տեսիլն ի վերս նոցա կատարել» (կիրակոս, եջ 185)։

Մեզ համար և, թե կիրակոսի այս վկայութիւնը չի համապատասխանում իրականութեան, մոտավորապես, ինչպես կանանչը վկայութիւններից, ապացուցանում է, վոր Դավիթը ծագում և ունեցել պաշտոնական դիրքի մեջ և նրա հովվածն են եղել պաշտոնական դիրքի մեջ և նրա հովվածն են եղել

պ ե վ ո ր ժ ե ն ի ր պ ե ս, ո ւ ս ո ւ ի և պ ե ղ ի Մ ա հ ո ւ կ ի ս ո ւ ե ն ի ն ո ւ ն ե ց ա ծ «ձ պ ո ւ ռ ի ր» պ ե ս ի և հ ա մ ա ր ե լ ա ս ո ւ ս ո ւ ի ն ս ա կ ա ր կ ա ծ ո ւ մ ե ր պ ր ե ի ս ի:

Այժմ անցնենք պեպքերի մանրամասն քննարկմանը և ծանոթանք շարժման ընթացքին:

«Ի պիշերի միւսում երևեալ Նմա առաքեալ ի կերպս լուսոյ և իշխեալ ասել. Թէ ես եմ քրիստոս, և ելիր առնել զքեզ ինձ քարող, և ածիլ առ քեզ յամենայն կողմանց գնարդիկ, և որք գան առ քեզ ի պիտս բժշկութեան՝ հաւատոցեալ դի՛ր զձեռն քո ի վերայ նորա, և ա՛ռ զդերան ձիթահանոյ զգեղջիկ և արա խաչ, և կանդնեա ի դուռս եկեղեցեացդ...»: (Անդ, եջ 182):

Ինարկէ մենք հետաքրքիր կենք վերոնիշեալ առաքելքը շարժման դրդապատճառ համարելուց, սակայն յիշեմ ուշադրավ կը մը պատմական անուն մանենա, ապա այդ ալ և, վոր Դաւիթը շարժման կազմակերպիչն ևր և հետագա գեպքերի գեկավարը:

Սկսելով իր քարոզութիւններէն, Դաւիթն իր հետևորդներին գիմում և հետևեալ խոսքերով.—

«...Քրիստոս երևեցաւ ինձ և ասաց, զարձո զաշխարհս, և բժշկութիւնս կատարեալս ևս յայնցան ի նա ոչ գոյ. և հարա սկսան հաւատալ գնա, և կոչէին գնա Դաւիթ միայնակեաց և աղանձնապարծ»: (Անդ, եջ 182):

Աչառելի մեզ չգիտար և զարժացնի Մարկոս պիտումի կրոնա-փիլոսոփայական կողմը, ոչ հասանել և չգիտել մինչև զարերի հաւատալ քեն բոլոր դյուդայականն շարժումներին. կարևորն ալն և, վոր Դաւիթի ալդ շարժումը հետգհետե լալն ծավալ և առաջնուժ՝ ուղղուած պաշտամունքան—լուսավորչական եկեղեցւոյ դեմ: Եկրակրը գրում և.—

«Զհանգիս նոյն բանաւորիսն՝ որ յորդորեացն գնա յայն՝ զրդեալ և զամենայն զաւուրս երթեալ ի հաւրաւս այն, որպ և կանայք և մանկունք, նաև երիցունք ևս, և ազատ մարդիկ, և անոտացեալք և ամենայն ցասպնեալք»: (Անդ, 182):

Յետ ապա՝

«...Այսպես ամենեցունն զիւրս ինդրն ձգէր, մինչև այնքան լինէր առ նա ժողով բազմութեան, դի անդիր վայրկեացն ոչ բաւէին առնել զարդիկ: Եւ դի առաջնորդին էր ժամանակն, ի մարգս և ի ապա ելեալ՝ անդ գադարէին զդիշերն»... (Անդ, 124):

Ազանդավորների՝ իրենց շուրջը մասսաներին հավաքելու այսպիսի հաջողությունը պետք է ունենար ուժեղ պատճառներ, ուստի պետք է վոր ազանդի զեկավարներն իրենց հետևողների անհատական ուժեղ շահերի բավարարման հարցը հարուցեյին։ Բացի այդ՝ պետք եր վոր այդ շարժվող մասսան բուռն ատելությամբ ու զայրույթով լցված լիներ ավյալ ժամանակաշրջանի շահագործող հոգևոր ու աշխարհիկ դասերի դեմ։ Այդ ամենը կար, վորը և ունեցավ համապատասխան հետևանքներ։

Մատենագիրը նկարագրելով բռնամոլիով մարդկանց համախմբումը Թամիի շուրջը և ցույց տալով նրանց բռնամոլոր բնույթը, ավելացնում է.—

«Եւ զի ամառնային էր ժամանակն, ի մարդս և ի տարս եղեալ՝ անդ դադարէին զդիշերս, և գործէին գամենայն չարիս[1]... (անդ, 184)։

Գամիի «և գործէին զամենայն չարիս» ակնարկը մենք հասկանում ենք ապատամբական յեղույթի իմաստով և չի կարելի կասկածել այն մասին, վոր գործված «չարիքները», այսպես կոչված «մոլորյալների» բարոյական վարքին չի վերաբերում, ինչպես վոր ուզում է հավատացնել կիրակոսը։ Հետևյալ տողերն արդեն տալիս են հարկ եղած բացատրությունը.—

«Այլ և երիցունք եկին և յարեցան ի նա, ընչից և զօշոռուբեանն ապագաւ, և կայէին նմա խոպաւոյ[2]...» (անդ, 184)։

Հիշյալ հատվածում մեր ընդգծած բառերը բերում են մեզ այն հաստատ յեղրակացության, վոր ապատամբած մասսան հանդես և յեկել ունևոր դասերի դեմ և վոր նա պայքարել է շահագործող հոգևոր և աշխարհիկ տերտերականների դեմ վոչ թե հատկապես ինչ-վոր վերացական «արդեամբ», այլ «ընչից...ազատաւ», վորի համար նա նույնիսկ պիտի կողոպտեր տերերի միջոցին։ Այս և ապատամբների «գործած չարիքը»։

Սակայն շարժումը, ինչպես մի քանի ազանդավորական ամեն մի շարժում, մասնավել և պարտության, լիկվիդացիայի յե յև յենթարկվել իշխող դասակարգի՝ հոգևոր ու աշխարհիկ դասերի կողմից։ Գամիչը շարժման մասսայական ծավալը թագցնելու և իշխող դասերի «ներողամտությունը» շեշտելու

---

[1] Ընդգծումը մերն է. Հ. Մ.

[2] Ընդգծումը մերն է. Հ. Մ.

համար չի նկարագրում ապստամբների դեմ գործ դրված բռնի միջոցներն ու վերջիններիս ցույց տված դիմադրության փորձերը, ուստի մենք հնարավորություն չունենք պարզելու այդ դիմված պայքարի մանրամասնությունները ու եռապատկերը, միայն շնորհիվ Ֆևրևա կողմնակիցների հնարավոր կլինեն ավելի լայն տեղեկություններ ստանալ միայն ուժերի փոխհարաբերության, այլև պատմական այդ դեպքերի ներքին, սոցիալական բնույթի մասին։

Մատենագիրը մեզ հաղորդում է ժամանակակից մի քանի խաչար կաթողիկոսների և վանահայրերի բանագրության պետքերի մասին, որը կարող էր ասվել, մեր կարծիքով, միայն շարժման բռնի ճնշումից հետո՝ փորձելու «օրենքից դուրս» հայտարարելու անհրաժեշտ պայմանով։

«Ապա պրկաց զիր առաքից և մեղադրանաց մեծ վարդապետն Վանական որ բնակէր ի վանս Մոքոնաշատայ... Գրեցաք և մեք նմանապէս նոքին առաքս և բանագրանօք... նզիտէաց և նախկոպատն Հաղբատայ գրեաց առ Հաժազատ. նկն և Թադի վանից նախկոպատն առ Գրիգորիս, և վարդապետն Վարդան, որ Յօժար—արդիք կոչէին, բազում քահանայիւք ի գիւղն այն քանզի ի նոցա վիճակն էր» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 184)։

Բացի վերոհիշյալ նշանավոր հոգևորականներից բանագրանքներից, կա նաև հիշատակություն այն մասին, որ կային ոչնչացել են ապստամբների «պաշտամունքի» առարկան հանդիսացող խաչը քանդել, ապստամբները փորձել են ուժով արգելք հանդիսանալ.—

«Ապա ձեռն արկեալ նախկոպատին և երիցանց կաժէին կործանել գիտէին, որ կանգնեալ մոլորն, յարեան ամենայն ամբոխ բազմութիւն սրովք և բրօք, կամէին սպանանել զնոսա, և նոքա արագաբար ելեալ յաժրախէն, անիծիւք առաքին նզովէին գյանդգնեալսն» (անդ., 185)։

Ահա Դավիթ Մարևցու մասին կտված բոլոր ավյալները։ Այդ տեղեկություններից, ինչպես տեսանք, չափազանց սահմանափակ են, մշուշապատ և ապավալված, այնպես որ հազիվ դժվարավոր կռահումներով հնարավորություններ են տալիս։

Շարժումը, ինչպես տեսանք, տևել է ունեցել XIII դարի կիսին—1250 թվին։ Այս շրջանը բնորոշ է նրանով, որ մոնղոլների վտանգ ներքին քաղաքականության հետևանքով աշ-

խարխիլ ֆեոդալական անարդը դանվում էին քայքայման պրոցեսի մեջ, և ընդհակառակը, կենդանացնում նույն մոնոպոլների շնորհած արտոնություններն հետևանքով անտանալու չափազանց ուժեղանում էր։ Այս կերևույթը մի կողմից առնչում էր մանրացած կամ մեռնող հողագրկված ազատների դժգոհ ամբոխ, իսկ մյուս կողմից՝ կենդանացու առևտրական հետևանքով խորանում էր շերտավորումը հզոր դասի մեջ։ Գյուղական կյանքը, պրկվելով հողից և մինչև այդ վայելած արտոնություններից, իրենց անտեսական կեցության մեծ մասամբ ավելի ու ավելի թուլանում էին։ Այս պատճառն, անտարակույս, պետք է դժգոհություն առաջացներ հոգևորականության այդ ամրոցի մեջ ևս, և մենք իրավամբ տեսնում ենք Դավիթ Մարնցու հետ գործող բազմաթիվ քահանաներ և «ազատ մարդիկ»։

Բացի այդ, մի կողմից առևտրա-արհեստական կապիտալի և մյուս կողմից մոնոպոլների հարկային ծանր քաղաքականության հետևանքով շինական դասի դրությունը վատացել էր։ Եկեղեցական հարկային քաղաքականության ահավոր լուծը ծանրանում էր պլեբեսության դյուզայիության և արհեստավոր դասերի վրա, ուստի և վերջիններս չէին կարող չդժգոհել սիրող կարգերի դեմ։

Դավիթն այդ «դժգոհության» պլեբեսականներից մեկն է եղել. նրա շարժումը «չքավորների» ու «անանկների» ազատագրության ձգտումն էր, որի նպատակը եղել է «ինչք» ձեռք բերել «պշտաության միջոցով» և որին մասնակցել են նաև քահանաները։

Շարժումը կրել է դյուզայիական բնույթ. նա առաջացել է հենց դյուզում՝ ուղղված նախ վանական ֆեոդալիզմի դեմ և ապա՝ իշխանական խոշոր տների դեմ։

Ուշադրավ է մի հանգամանք ևս—ապստամբները կապ են ունեցել տեղական պարսիկ իշխանավորի հետ և նրան սիրով ընդունել, որովհետև պարսկի իշխանությունը ձեռք բերած գյուղից վորոշ բաժին վճարելիս են եղել իրենց ձեռք բերած գյուղի վորոշ բաժին։

«Եւ ասէր զնովքն քանզի պարսիկ էր, առնոյր պրաժին իւր ընչիցն, քանզի յոյժ առանէին բազում և յօժարութեամբ ասային։ Եթէ ոք ի վարդապետաց կամ երիցանց արգելոյր կամ խափանէր զնոսա յերթալոյ՝ հայհոյէին և բամբասէին իրրև զնախանձոտս և դյաչագործս, թէ ինքեանք ոչ կարեն գործել զգործս նորա, և ոչ արբոյն բարեկարգութիւնս կատարին»։ (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 184)։

Այստեղից կարելի չի ասել, որ ապստամբները իրենց շարժումն ուղղել են ոչ թե տիրող մենղլների իշխանության դեմ, այլ իրենց պայքարի սուր ծայրն ուղղած են եղել հատկապես հայ հոգևորականության արխաոկրատ խավի դեմ։

Ձեթն ամփոփելու լինենք մեր այս հոդվածի բովանդակությունը, ապա մենք կհանդենք հետևյալ եզրակացությանը.—

1. Դավիթ Մարևցու շարժումը, հանդես գալով կրոնական ասպատի տակ, ունեցել է իր սոցիալական-դասակարգային արմատները և պինված ապստամբության ձև է ընդունել։

2. Դավիթի գնկավարած շարժումն ունեցել է գյուղացիական բնույթ, շարժումն ուղղված է եղել առաջին հերթին հայկական հոգևոր գնոդալների դեմ և ճնշվել է բուն ճանապարհով։

ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ՔԱՆԴԱԿԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Ուրվագիծ)

Արձանագրությունն և քանդակները արվեստը Հայաստանի հնթանոսական շրջանում ավելի յոր ծանոթ և ավելի յոր զարգացած, քան վաղ-քրիստոնեական շրջանում։ Քաղդական դասրաշրջանի պղնձե արձաններն իսկ, գտնված Թոփրակկալեյում (Ալաշկերտ) անպաճև արձանագրություններով, ապացույց են, որ դեռ Ուրարտական յերկրում սովոր են յեղել իրենց աստվածներին և թագավորներին պատկերացնել մետաղից, քարից կամ փայտից։ Հայաստանի բնապաշտության հնագույն դարերում հիշվում են Արևի և Լուսնի մարդակերպ արձանները Ամասիայում. կիննդանիների պաշտամունքի շրջանից յերևան են հանված հսկայական մեծության վիշապ-ձկներ՝ Գառնիի լեռներում (Ն. Մառ) և Արտագերսի լանջերում (Աշխարհրնկ), ինչպես և յերկրագործ աշխատանքի սերտով հանդիսացող յեզի պատկերը պղնձից՝ Դիմբաքլար և Ղուշչի պեղումների մասերքում։ Ավելի ուշ, Սասունյան Գալակատանի, հուշ-հեռվեյական պեղատարանության պանթեոնից Հայաստանում յերևում են արդեն հայացած յոթը պլխավոր աստվածությունները։ Մեր պատմագրությունն այդ աստվածների կուռքերից հիշում է «Նեմամակալ Հայաստանին» Անահիտի արձանները, որոնք Արտաշատ մայրաքաղաքը տանող մեծ պողոտայի վրա և Անին Արտաշատ մայրաքաղաքը տանող մեծ պողոտայի վրա և Յերիզայի պլխավոր մեհյանում ամբողջապես ոսկուց ձուլված. Նանանատան վիշապաքաղ վահագնի ու սրբ աստվածուհի Հրեշտակների արձանները Աշտիշատում և Արտամետի, Հերակլեսի ու Աստղիկի արձանները Աշտիշատում։ Սակայն այս բոլոր արձանները Արամազդի արձանները չեն յեղել անձնները անդական արվեստագետների գործեր չեն յեղել անշուշտ, այլ բերված Հելլադայից ու փոքր-ասիական հռոմեյական գաղութներից։ 1873 թվին Սպարապետում հայտնաբերված Ախթալայի-Աստղիկը (գլուխը), որ գտնվում է Բրիտանական թան-

պարանոց, համապրված և Լիսախալի կամ Պրաքսիտելի գործ։ Տիգրանի վարպետների գործեր են յերևում այդ դարաշրջանից «աշնուցիչ և կեցուցիչ» Անահիտ աստվածուհու ոսկրակոտոշ շինված մի քանի արձանիկները (Լուվր), որոնցից մեկի՝ 1913 թվին Պարիզում մեր ուշադրած նկարը պահում ենք մեզ մոտ։ Տիգրանի արվեստագետների գործ են, և մեր կարծիքով շատ ավելի հին, քան և հելլենական ծագում ունեն Գևորկ-Սարգիսշում (Կարսի շրջան) գտնված փոքրիկ բրոնզյա կուռքը (Անկի Թանգարան) և Սարիղամիշում հայտնաբերված արձանները (Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի Տեղեկ. № 4)։ Ավելի հետո, ժամանակի գործ և յերևում Հին Բայազետում գտնված գոհարներ-թյան տեսարան ներկայացնող բարելյեֆը. յերկու թռչուն, գոհարանը և գոհարեղեն կենդանին («Արարատ», 502)։

Բացի կրոնական պաշտամունքի առարկա յեղող այս արձաններից քանդակագործական ինչ տեսակի հիշատակարաններ են հայտնի հեթանոս Հայաստանի պատմությունից։ Թրդատացի նշանավոր պատմարան Եղիշե Թադևը ասար դասական ապրյուծներից առնելով իր «Հռոմեյական Պատմություն» մեջ Տիգրան Մեծի կառուցած մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտը նկարագրելիս ասում է, թե «ձոխ եր այդ քաղաքը ն կ ա ր ու ք և ա ն գ ր ի ս ք՝ գործ գերազանց ճարտարաց»։

Հայ պատմիչները հիշատակում են, թե սովորություն և յեղել Արշակունի թագավորների գերեզմանների վրա կանգնեցնել ժայռաքանդներ (Խոր., Գ., 46)։

Խորենացին խոսելով Յերվանդյան Տիգրանի մասին, գրում է, թե Հերակլեսի նման նրան աստվածացրել եյին, նույնիսկ «անգրի ի վրաց աշխարհին գործս չսի հասակին կանգնեալ՝ պատուհին գոհիւք». (Ա. լա.). (Թրատխանակերտցին ասում է «ի նահանգին Վրաց»)։

Վերջերս, 1928 թվին, Հնութ. Պահպանութ. Կոմիտեի ջանքերով Արագածի լանջերում Աղց գյուղում գտնվեց հելլենաս շրջանի մի գեղարան, որի մեջ կան մի քանի գեղջկի բարձաքանդակներ աշխարհիկ գործեններով. իսկ հայտնի յե, թե Աղցը ամենը հիշատակում է Խորենացին որպես Արշակունիների գամբարան (Գ. խէ)։

Այդ շրջանի բարելյեֆի քանդակներ յերևան են յեկել և մի քանիսը, ինչպես Գառնիում, Աղիյամանում, Դևբենդում (Շիրակ)։

Իրեն հիշյա թվականով գեռ վերջնականապես չի պարզված

Գառնիի առնձնավանքին շինքը, հնիմանասական տաճարը, կամ, քան զսրբոցացու, Տրդատի ապարանքին իր ապրանքներով և միւս քանդակներով։

Յեվրոպական արվեստագետների գործ են, անշուշտ, Տրդատ Ա-ի արձանը (Լուվրի թանգարան), ինչպես և նրա, քան հռոմեական աղբյուրների, ներսեհին ընծայաբերած չորս բրոնզե նժոյգները՝ Վենետիկում։ Այս ձիերի մանրամասն նկարագիրը տես «Գեղարվեստ», № 5)։

Ինչու բավարար չափով մինչև մեր օրերը չեն հասել Հին Հայաստանի հնիմանասական արվեստի առնձնագործությունները— պատճառները մեկից ավելի են.—

ա) Հայաստանի հնիմանասական քաղաքների կուրդաններըդեռևս ապասում են պեղումների.

բ) Բուբերը, իշխանները հալածանքի և փախուստի մատնվելով, կարող են կուռքերը տարած լինել յերկրից դուրս.

գ) Գլխավոր կուռքերը քանդակին մետաղներից ձուլված լինելով (վոսկուց և արծաթից), պատերազմական ավարի են ենթարկված թշնամիների կողմից, ինչպես վոր Անահտի վոսկի արձանը հռոմայեցիների կողմից։

դ) Յեվ վոր պլխավորն է, Գրիգոր Պարթև և Տրդատ Գ. քահանաները քանդել, ավերել, հրդեհել են բոլոր մեհյանները և փըշրտվորը

կուսքերը հրամայած և ամենքն, վասնզի անոնք հաճախ ժամա-պրավայր կ'երթան անբարոյական հանգիստներու» (Բազմ., 1906 Թ., 109)։

Բյուզանդիայի կայսրներէն Թեոդոս Մեծի (V դար) ժամանակ ամէն կերպ են վարվում, վորպեսզի գոնե մեռցած արձաններէն կարողանան փրկել կրծանուժից, նրանց մկրտում են վրանց սրբի անունով, կամ պլխին հագցնում մի կայսր Քրդ, իբրև այդ կայսր արձանը։

Այսպես ամփոփենք հեթանոսական շրջանը։

ՎԱՂ-ՔՐԻՍՏՈՆԵՅԱԿԱՆ ՅԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

Քրիստոնեյութիւնը Հայաստանում պետական կրոն դարձավ IV դարի սկզբներում, յերբ արքայական գահի վրա յեր Տրդատ Գ. Գաբիևը։ Բարեհաջող եր այդ նոր կրոնն արձանապատրաստության համար,—անպատման վիշ։ Քրիստ ամեն մի պատկեր հեթանոսական եր համարվում տհաստատակ, ուր մեռց վոր արձաններըը, «կուռքերը»։ Քրիստոնեյութեան հիմնադիրները քանդելով, ամբելով, այրելով ու կրծանելով այն ամենը, ինչ վոր հին եր, չեյին կարող հանդուրժել միաստվածության պաշտպանքն և Քրիստոսի այս կամ այն պատկերացումները։

«... Ինքն իսկ Թագաւորն (Տրդատ) խաղայր ամենայն գնայր գօրօքն հանդերձ ի վաղարշապատ քաղաքէ՝ երթեալ յԱրտաշատ ամենայն անդ պրպտիմն...» (Ագաթ.)։ Բայց արձաններըի ու պատկերներըի տվոր «նոր հավատացյալներին» չեյին կարող գոհացնում մոռ վոչյան խաչերը, վոր կանգնեցնում եր ամեն տեղ Գրիգոր Գաբիևը (Լուսավորիչ). այդ իսկ պատճառով նա տախտակած և լինում խաչերի վրա վոկրգնել Քրիստոսի ամբողջ պատկերը։ Այդ մասին վկայում և նույն պատմիչը՝ Ագաթանգեղոս.—

«Եւ փոխանակ գրօշելոյ փայտիցն՝ (հասկանում և քանդակված փայտ) պետէ իւր կանգնեցոյց ի մէջ ամենեցուն, զի որ սովորն էին երկիր պագանել փայտի՝ (պատմիչը չի ուզում ասել քանդակին) սովորական առ ընդհանրականն հաւանեցուին երկիր պագանել խաչին փայտի և որ ի վերայ նորա պատկերն և մարդացեալն էր» (Է, խև)։

Քրիստ պատմագրի ասելով հեթանոս հայերը սովոր եյին յերկրպագել փայտին, վորպես փայտ, այլ վոչ նրա վրա գրոշ-

ած պատկերին, ապա խաչն էլ փայտ էր և բամբական էր, որ պաշտելին, այլևս ինչու համար էր անհրաժեշտ համարվել նրա վրա «մարդացեալ պատկեր» հարմարեցնելը։ Սակայն մեր մեջ քրիստոնեության հիմնադիրները կարող էին կարծել, որ նշուխ պաշտող ժողովուրդը Քրիստոսի վարդապետությունը քոդած սկսել և պաշտել խաչը փոխանակ խաչ ու կոչվել «խաչապաշտ»։

Աղվանից աշխարհն պատմիչը — կաղանկատվացին (VII դար) ավելին և ասում. նա վկայում է, որ փայտե խաչերի վրա իոչ միայն քանդակապատկերներ են ամրացվել, այլև գուշակությունների նկարներ։ Քրիստոնեության քարոզող եպիսկոպոսը «իջնելով ևս ինքն ի ձարտարապետն հրամանաց քաղաքին, հրամայէր ասել զնա խաչ... և պէտէ կենդանագիրս հաստատէր առնել ի վերայ բոլորովին, զիևիցիկ պատկերագործ նմանութեամբ ճշդրտեալ ի ծայրից մինչև ի խոնարհ համանմանն զիրողն պատուհասել» (Բ, խա)։

Ի՞նչ արձանները կամ մարդաքանդակները են յիշել Հայաստանում քրիստոնեության վաղ դարերում։ Մեր պատմիչները շատ ժլատ են այդ մասին. նրանց սուված հատ ու կենտ տեղեկությունները էլ այնքան պարզ չեն։

Մեսրոպ Երից պատմիչը (X դար), մեզ հայտնի չէ ինչ աղբյուրներից օգտվելով՝ հաղորդում է, որ IV դարում «պղծագործ վասիք պրչաւ» քանդակվել է Հայոց Միջագետքում սպասական Մուշեղ Մամիկոնյանի արձանը՝ իր սպիտակ ձիու վրա նըստած, «պղծի ասորի ճարտարաց»։ Լևոնտ Հասպան իր „Armenia“ աշխատության Ա. հատորի մեջ բերել և այդ քանդակի պատկերը։ Մուշեղի այդ արձանի տեղ Ալիշանն իր «Հայապատում»-ի մեջ բերել և մի ուրիշ նկար, որ նկարվել Հայոցի «Նիմվեյի Հնություններից» գրքից. (նկ 54)։

1928 թվին Հայաստանի Հնությունների Պահպանության Կոմիտեի ջանքերով Դվինում հայտնաբերված «արքայական գերեզմանը», որը նախկինում պանդում և Զերևանի Հնագիտական թանգարանում, համարվում և խոսով կոտակի (331—339) սրբազան արձանի մի կտորը։

Ձեղիշեն պատմելով 451 թվի ապստամբությունը (վարդանանց պատերազմ) և նրա հետևանքով հայ նախարարներից և նրանց պատերազմից 35 հոգի յերկար տարիներով աքսոր ուղարկված լինելուց

նելը Պատկառաւանի խորքերը, բանաստեղծութեան նկարագրում և այդ աքսորականների ընտանիքների պրոբլեմը և այլն։

«Բազում ձմեռայց հալեցան սառնամանիք, նման գարուն և նկին նորնկ ծիծեռուէք, տեսին և խղոցին կենդանասէր մարդիկ և նորա ոչ կարացին անսանել գանգկալիան խրնանց...

«Ի հաշտակառոյց նոցա հայեցան և արտասուեցին և յամենայն յաստեանս յիշեցին զանուանս նոցա։ Բազում արձանք կանգնեալ էին զանուանն նոցա և անուանք իւրաքանչիւր նշանակեալ ի նոսա»։

Պատմիչի «արձան» բառն ինչպես հասկանալ արդյոք, այժմյան հասկացողութեամբ վորպես անդրի, ֆիգուր, քո մի պարզ քար, աքսորականների անուններով մակագրութեամբ։ Արձան բառը, մեզ համար նույն անորոշ հասկացողութեամբ, ունում և Ասողիկի խոսքերում (Ա, ե.)։

V դարի դործ և համարվում եջմիածնի տաճարի հյուսիս-արևելյան կողմում, պատի արտաքին շարվածքի մեջ գտնվող բարձրաքանդակը՝ հուշարձան վերաստուերյամբ։ Այդ քանդակը ներկայացնում է հուշական նյութով և կամարներով չորս մասի բաժանված մի շրջանակ, վորի մեջ առանձին մասերում պատկերացած են Պողոս առաքյալը (աջից նստած) և Թեկղի կույսը (ձախ կողմում կանգնած)։ Ըստ պրոֆ. Ստրչիդովսկու՝ Պողոսի և Թեկղու միասին պատկերացումը (տարբեր ձևերով) սկսվել նյութի և յեկել քրիստոնեության տարածման պատկերներ դանված են և ուրիշ յերկրներում։ Եջմիածնի բարձրաքանդակի հուշարձան ամենից ազատությունն է, վոր նա վերաբերում է IV դարին, կամ V-ի սկզբներին, յերբ դեռ հայերեն դրերի ստեղծման մեջ ևր առարկելու հետ նաև հուշարձանը։ Մենք կարծում ենք, վոր այս քանդակն եջմիածնի տաճարի պատի մեջ և հազցրած կամ վանան Մաշտոցյանի (V դար) կամ Կամսուրա կաթուղիկոսի (VII դար) նորոգության ժամանակ։ Այլևայլ տեսակետից այս քանդակը մեծ դործ է, բայց ոչնի հնագիտական մեծ արժեք։

V, VI դարերի դործ և կոտրված Պողոսի գլուխով կանգնեցրած վառահող տաճարը, վորի ավերակները կան մինչև այսօր. այդ շինության են պատկանում վորոշ տեսարան ներկայացնող բարձրաքանդակները, վորոնք պատկերացնում են տաճարը կառուցել տվող իշխան Մանուել Ամատունու քաջագործու-

թյուններըւ Քանդակներից մեկի վրա կերևում է հետևյալ գրությունը. ՄԱՆՈՒԵՂ ԱՄԱՏՈՒՆԵԱՑ ՏԷՐ։

VII դարից նկատվում է, որ քանդակագործությունն այլևս անկախ արվեստ չի ներկայանում, նա գերազանցորեն կապվում է ճարտարապետության հետ, և զարգանում է այդ ուղղության մեջ՝ սյուների, խոյակների, պարապների վրա, պատերի վրա վորպես բարձրաքանդակներ, բայց նկատվում է, մինուչև ժամանակ, սյուժեների հարստություն, ինչպես և անխնիկայի մեջ համեմատական առաջադիմություն։

Մենք նայենք նույն այդ դարի քանդակներին Զվարթնոցի, Մրենի և Տեկորի տաճարների վրա։ Մարզկայինն կերպարանքներն բարձրաքանդակները Զվարթնոցում, ինչքան էլ վոր նրանք աննախանձելի դրությամբ հասած լինեն մեզ օրերը, լինելով ազատ պղպանելուց, իրենց մասերի համաչափությամբ և հանդիպանքի ունալ պատկերացումով վկայում են քանդակիչների վարպետությունը։ Մենք տեսնում ենք այստեղ VII դարի հայ ճարտարներին (կառուցողներին), իրենց ճարտարապետի հետ մի կանոնած, շինարար գործիքներով ձեռքերին. ինչ վերաբերում է կենդանական ու բուսական քանդակներին, այստեղ արդեն մեր քանդակագործ վարպետներն իրենց թևերն ավելի ազատ են պղպել ու իրենց ֆանտազիաներին ավելի թռիչք տվել։ Նայեցեք Զվարթնոցի «զարմացուցիչը տեսողաց» չորս հսկայական սյուների գլխին քառած քևարձակ արձիվներին։ Նրանց Տաճկաց կառուցած հրաշակերտի այս արքա-թռչուններն սիրվել են ներկայացրել տաճարի «ծնած և բազմապատկած» գմբեթին իբր պետի յերկինք բարձրացնելու համար։

Յեթե VII դարում հայ ճարտարապետությունը գերազանցած էր, քանդակագործությունն, ընդհակառակը զարգացած էր, մանավանդ, քանակի տեսակետից այնուամենայնիվ, թե վորակի և թե, մանավանդ, քանակի տեսակետից այնքան էլ բարձր չէր, վորովհետև այդ դարերի շինքերից շատերը պարզ են իրենց կոնստրուկցիայով և չունեն արձանագործական դիպվածներ, այլ լոկ անշուք որնամենտների մի կամ յերկու շերտ՝ կոթողների վրա։ Բացառություն են կազմում Մրենը և Տեկորը, վորտեղ տաճարների վրա մեր հնագույն քանդակագործները, վորոնց անունները թե պատմությունն և թե արձանագրությունները մեզ պահպանել են իրենց ազգանունը

և յեկեղեցին կառուցել ուղղին՝ մարզպան Դավիթ Սահառունուն, վոչ պարտեատային ձևով, այլ մի գործոպեքյան մեջ. նա հենց նոր և յեկել իր ժողովրդի վոչխրը, իջել և ձիուց ու մանեակով և նախորդ յեկած իր ազատվորներին, վորոնք և ընդառաջում են նրան։ Պատկերը ամբողջովին քանդակված միակ մասը նշան է, վոր այդ մարդիկ գնում են այդտեղ կամ մի ծառաշատ վայրում։ Նայեցեք իշխանական ձիու հպարտ կեցվածքին և վոտի շարժմանը, իսկ իշխանի ֆիզիոնոմը և նրա շատ բնական կեցվածքով հետ նայելը միանգամայն անալ պատկերացում ունեն։

Տիկնոջ առաջին արևելյան պատի ճակատին քանդակված և յեկեղեցին շինել ուղղի՝ իշխ. Սահակ Կամսարականի բյուրոյ, մենք չկարողացանք գտնել այդ քանդակի լուսանկարը։

VII, VIII դարերի գործ և համարվում Անիի մոտ ձոլ գյուղում գտնված մի ձիավոր և յերկու պետկերացնող գեղեցիկ բարելիեֆը, վորի մասին այսպես և խոսում ակադեմիկոս Հոմս. Որբելին. „Однако, быть может, самостоятельное скульптурное произведение нужно видеть в великолепном барельефе всадника и двух воинов в Ани носящем ирано-сасанидский характер".

Брокгауз, III, стр. 67.

VIII դարից քանդակագործական վորևե աշխատանք մեզ հայտնի չե. IX-ի յերկրորդ կեսի գործ և համարվում Աբու Վիթսպի մեծ վանքի արևելյան պատին, լուսամուտից վերև յեղած քանդակապատկերները, վորոնց մեջ զգեստավորված կանգնած և Գր. Լուսավորիչը և որհնում և իր առջև ծնկաչոք Տրդատ Բագրատունուն, ապա կան նաև Աշխեն Բագրատուն և Խոսրովագործատի պատկերաքանդակները։ Թվական՝ ՅԻԱ—872 («Այբուրատ», 439)։ Կա և մի ուրիշ քանդակ՝ վոնի Դավիթ վարդապետի պատվերով կատարված։

XI դարին և պատկանում նաև Ուղուղի գյուղի (Շիրակ) յեկեղեցու դռան ճակատին յեղած քանդակապատկերը, յերկու ձիավոր մեծ ու փոքր կանգնած, յեկել են Բագրեվանդ խնդրելու մեջտեղում գտնի վրա բազմած Քրիստոսից։ Ծնկաչոքին կառուցել և ամբողջ Հասան Գնթունին, հավանական և ուրիշն, վոր ձիավորներից մեկը ինքը Գնթունին և։

Ամենից պատմիչը նկարագրելով Աբբաս Բ. Բագրատուրի ոբով (977—989) Անիի նոր պարիսպների կառուցումը, ասում և՝ «Սա (Աբբաս) յեր արկնալ՝ պարսպափակ առնէ զպա-

բնակեն Անուշ յԱխուրեան գետոյ, մինչև ցձորն Ծաղկոցաց, կրով և վիմով մաժուցեալ մանարձանօք և աշտարակօք բրգանց...» (Գ, ժա)։

Ի՞նչ պետք է հասկանալ պարիսպների վրա կեցած այս մոնթձանների մասին. գերեզմաններ չեյին կարող լինել, այլ այս կամ այն նշանավոր անձերի հիշատակին նվիրած հուշարձաններ (աստուածյանք), բուրգերի և աշտարակների հետ պարիսպները զարդարող, անշուշտ վոչ միատիպ, այլ քար, կամ «կրով ձուլածոյ», ինչպես ասում է Դրասխանակերտցին նման մանարձանների մասին։ Բնր Գորտր անգլիացի պիտնականը անցյալ դարի սկզբներին, իր ճանապարհորդության ժամանակ Անիում տեսել է այդ արձաններից մնկը, վորն, ասվող, հետագայում կորսված կամ փչացած է։

Ամրաոի պարիսպների ժամանակի գործ է, գուցե և ավելի հին, վոր հետո շարված և պարսպի մեջ Անիի ավագ դռան մոտքի առաջ պատկերացող հոյակապ բարձրաքանդակ առյուծը, շրջանակի մեջ, և քարաշար խաչ՝ այդ շրջանակի գլխին։ Կենդանիների քանդակագործի կողմից գուցե և բերված նրա ցեղին հատուկ շարժունության մեջ, հարթորեն պեղեցիկ։

Թեղեա ավելի հին է 1907 թվին Մշկնաբերդի պեղումներից հայտաբերված առյուծի փոքր բարձրաքանդակը, 45×65 սանտիմետր մեծության։

Անիի 3-րդ առյուծը (գուցե և ուրիշ դաղան), յերեսն հանված նույն թվին, խեղճ է, յերկչոտ, յետևի վոտքերի մեջից դեպի մեջքը տարած պոչով, և համարվում է Սելջուկյան շրջանի գործ։

Բագրատունի թագավորների վաղ ժամանակի գործ է, անշուշտ, Անիի Մշկնաբերդում, պարսպի յեկեղեցու հյուսիսային դռան ճակատին յեղած ձիավորների քանդակապատկերը. Մառ պեղումների ընթացքում գտնվել է այդ քանդակի միայն մի վոքըր կտորը, մինչդեռ կես դար առաջ Ալիշանն իր «Շիրակ»-ում (եջ 57) գեռևս է այդ քանդակի ամբողջական նկարը, ասկայն, ափսոս, վոչ լուսանկարից, այլ իրեն ուղարկած անխնամ ձեռագրի նկարից։ Հենց այն հանգամանքը, վոր ձիավորների նիզակների գլխին խաչ կա, իսկ Ալիշանի օրինակում այդ բանը պակասում է, կարող է վերջինս մի գուցե կասկած հարուցանել քանդակի հայկական լինելու մասին։

X դարի դուռն են կոչում Աբաս Ա. Բագրատունի կառուցել ամած Առաքելոց եկեղեցու գմբեթի շուրջը, լուսամուտների արանքներում, 12 առաքյալների քանդակած պատկերները։ «Կարս քաղաք»-ի հեղինակ Կ. Ոհանջանյանը (Կրպեն) այսպես է նկարագրում այդ բարձրաքանդակները.

«Գմբեթը բարձրանում է նախիկ առանց այլոն և բաժանվում է դրսից 12 անկյուններին, որոնց յուրաքանչյուրի հետ կրկնակի սյուների վրայով, բոլորվում են քանդակուն կամարները, իրենց բարձրում պահելով 12 առաքյալների վոչ այնքան կոկ և ճարտար արվեստի կանդուն արձանները»։

Նույն հեղինակի նույն աշխատության մեջ կարդում ենք.—

«Կարսի Արևելյան կամ Անդո դռան ճակատին մինչև 1885 թիվը կային մեծ յոնդով հանդերձ կանդնած առյուծի և վագրի մեծագիր արձանները, նման Անիի վիրաբեր առյուծին, որոնց մեջ կային և մի արձան, կիսկար ժամանակից ի վեր փշրված և համարյա բոլորովին անհետ կորած»։

Գրոֆ. Մանին ենք պատմական Անիում իր 1908-ի պեղումների միջոցին կենդանական ուժգնի քանդակները հայտնաբերելուն՝ քաղաքի հյուսիսային ասոյի Գլխավոր դռնիշնելից մնի դռների վրա նաև թևավոր սֆինքսներ՝ առաջնավոր թագերով, մյուսները կիսկու ինձ և կիսկու վիշապ։

X դարի հայկական քանդակագործության մեջ կեզակի տեղ են գրավում Աղթամարի վանքի (915—921) քանդակները թե մոտակով և թե քանակով։ Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորի այս հոյակապ կառուցման շինարարը հայտնի չի՝ Մանուել Ճարտարապետ. բայց ոճ և կեզել քանդակագործ վարպետը, հայտնի չեն, ինչպես մոտ հայտնի չեն նաև նախորդ՝ հարուստ մոմանկարիչների հեղինակը։

Այս արվեստագետն իր տաղանդը ցուցաբերել և «արվեստասեր թագավորի» փառասիրական հանձարները լիուլի բավարարելու համար։ Զարդարել և շինքի ամբողջ արտաքին պատերը թե արտաքինանկարով և թե մանավանդ պատկերներով։ Առաքյալներ, սրբեր ու հրեշտակներ, Ադամ—Եվա, բազմազան ու բազմաթիվ կենդանիներ՝ ուղտից սկսած մինչև նռնապատակը։ Նույնպես՝ թռչուններ, հուշկապարիկներ և այլն։ Քանդակագործն, անշուշտ արված պատվերի համաձայն, քանդակել և և Գագիկի պատկերը՝ կիսկու տեղ, մեկը՝ իր ամբողջ ազնական ծիսավորության մեջ, կեկեղեցու մոդելը ձեռքին, մյուսը խաղողի թփերի տակ

ծայրագաւիկ նաւած, վարձակներէն շրջանաւ, ուրախ ժամանակ անցկացնելիս։ Անմահանալու պատճառները ուժեղացել են և Համառօտ և Սահակ Արծրունի իշխաններէն։

Ազիամարի մարզպանդակներէն իրենց տեխնիկայով նման չեն մեր վերև հիշած քանդակներին. նրանք յետք քառորդով պատի մակերեսից դուրս ցցված արձաններ չեն, ինչպես Անիի կամ Հաղպատի արձաններէն, այլ պատի յետևից քիչ բարձր, և դրսից հարթ յետևով, այն ևս հաճախ վոճավորված (տես Գագիկի արձանի քանդակագործութիւնը)։

Ճանապարհորդ Լինչը Ազիամարի քանդակագործութիւնների մէջ տեսնում է Աստեղագործութիւն, համաձայնելով Լայարդի հետ, նոյնիսկ ինքը ժամանակից և անում Նիմրուտում (Տիգրիսի ափին) գտնված Բագաւորական գահի զարդ կազմող յետպրուենների և Ազիամարի յետի գլուխների մէջ մեծ նմանութիւն (Լինչ, «Հայաստան», II)։

Վաստրեւականի Գագիկ Բագաւորի վաստակաւորական որմնանկին հետևում են և Հայաստանի մյուս Բագաւորները, Լոռեի Սմբատ և Կարսի Հաղպատի վանքի (967 թ.) ճակատին կանգնեցնում են իրենց ծանր, կոնստրուկտիվ արձանները, ձեռքերին բռնած յեկեղեցու մոդելը։ Նոյն Բագաւորները այս անգամ ուրիշ գիտաւորութիւամբ, գործալ միասին, և գործալ յեկեղեցու մոդելը յերկուսով բռնած, կանգնած են Սանահնի վանքի ճակատին։

Յերբ համեմատութեան ենք առնում նոյն մարզկանց այս յերկու քանդակագործութիւնները, տեսնում ենք, որ առաջինում քանդակագործն ամբիցիայի չի յենթարկել իր ֆիգուրները, նման հին յեգիպտական և ասորական արձաններին։ Նայելք մեր մարդերին իրենց սկզբնական կոնտուրի մէջ Բողնված և դլխի մազերի վոճավորումին։

Յերկրորդ քանդակն ավելի մշակված է, գեմքերն այստեղ ունեն, համեմատ դեպի, ոմ արտահայտութիւն, թեև աչքերը փակած. կատարածներն ավելի գեղագիտական են յենթարկված։ Մեջտեղ գեղութիւնն այստեղ թևերն են, որ ուսերից մինչև արմունկները ազատ են։ Առաջին պատկերում ձեռք և կրծքեր, յերկրորդում՝ գաւազան։

Առանձին հետաքրքրութիւն առաջ բերեց Բագրատունի Գագիկ Բագաւորի մեծ արձանը, որ յերեսուն յեկամ Անիում, 1906 թ., պրոֆ. Մառի ջանքերով։ Գագիկը Զվարթնոցի տիպի մի

մեծ ասձար եր կառուցել իր մայրաքաղաքում, XI դ. սկզբներին (1001–թց 1015) և այդ վտանգից ազատվելու համար, ըստ ավանդության, քանդակել տվել իր արձանը, ձեռքերին բռնած իր շինքի մոդելը։ Այդ արձանը, որ մինչև հայաշխարհային պատերազմի սկզբները գտնվում եր Անիի թանգարանում, կարելի չեր տեսնել իր ամբողջ հասակով, 1,20 մետր բարձրությամբ, ձեռքերը պատված (մոդելը բռնելու դիրքը), գոտեպատրված արքայական կարմիր վերարկուով, գլխին ապխտակ չալմայով (պարզն՝ արաբ խալիֆայությունից), կարմիր պարեգոտով և խաչը կախված պարանոցին։ Արձանը, չերբ անմիջապես մեր աչքի առաջն եր, ծողնում եր կարծելը մի անարվեստ գործի ապավորություն իր ձևերէ, բաւական կոմպլեքսով, բայց չերբ ուշադրություն տանելու լիներնք այն կարևոր հանգամանքը, որ քանդակագործը գիտակների միտումը ծագած՝ ձգտել և մի մասիվ սիլուետային գործ տալ շինքի հակայական բարձրությունից չերևցնելու համար, հասկանալի կ գտնում նրա «անժշտակ լինելը»։ Համենայն դեպս Գագիկն իր արքայական կեցվածքով, իր մասերի համաչափությամբ չի կարող անարժեք գործ համարվել արվեստի առաջ կեսից։

Անիի թանգարանում կայծն նաև մայր-եկեղեցու մասերից գտնված մի արձանի բեկորներ, ապա և մի անձանոթ բարեկյցի արձանի գլուխ։

Մասի 1892 թվի եքսպեդիցիայի արդյունք եր Բագրատունի փոքր չեկեղեցու չերևան գալը (XII—XIII դար), որի հետ և չեկեղեցին կառուցողի գունավոր արձանը. ուր չքացավ այդ արձանը, հայտնի չե։

Յեկեղեցիների «շինարար» թագավորների այսպիսի քանդակագործները շենքերի ֆասադներում, մոդելները ձեռքներին բռնած, կան մեր միջնադարի և այլ շենքերում։ Ինչպես Հաղբատի վանքում (Շերտակ, 11–րդ դար), Գանձասարում՝ Խաչեն, (XIII դար) և այլ տեղեր։

Հաղբատի վանքի հոգևորականությունն անցյալ դարի չերկրորդ կեսին շենքը նորոգելիս, ապշել և տալիս չեկեղեցին կառուցողներ Զաքարե և Իվանե չեղբայրների ձեռքում չեղած մոդելը (որ միասված և չեղել) և նույն տեղում տեղավորում և մի սովորական արձանագրություն։

Գանձասարի արձանագործն իր նյութի շարքն պատկերաց-

ման մեջ մտցնել և մի նոտութիւն. յեկեղեցին կառուցող Զալալ-Դոլան ծնեալ էր և շինքի մոդելը բռնել է պէսին:

Մարդկային ֆիգուրների քանդակապատկերներ մեզ ծանօթ են նաև հետևյալ տեղերում՝ պէսովորապես XIII—XIV դարերից:

Սպիտակավոր կամ Գյուլվանք (Սյունիք) յեկեղեցու տյուրնին և հյուսիսային պատին Գուշ իշխանի, Ամիր Հասանի (Ձիու վրա) և Եաչի Գուշչյանի քանդակապատկերները:

Նուշն շինքի ֆրոնտոններից մեկի տակ Եաչի իշխանի (նստած) և իր մորդու խմբաքանդակը:

Ա ղ ջ ո ց - վ ա ն ք ի (Թառնիի մոտ) Գաղտ և Գետրոս առաքյալների բարձրաքանդակները:

Թ ա ղ հ ա տ ի մ ա ն ր ա կ (Վայոց ձոր) դրան ձխավոր քանդակը:

Մինչև այժմ մեր հիշած քանդակապատկերներից ամենից խնամքով և ամենից գեղարվեստական են այսպես ասած արձանիկները, իկոնները ինչ առանձնակի և ինչ խմբաքանդակ: Ախտող արդեն կարելի է ասել քարի մանրանկարչություն և, պապված, նաև ոսկերչական:

Այդպիսի քանդակապատկերները մեծ մասամբ պրծում էին յեկեղեցիների արևմտյան կողմում, ամագ դռան արտաքին կամարի տակ, ուշնեալով կիսաշրջանի ձև, և կամ քանդակվում մուչիների (պիլյաստր) խոյակների վրա:

Մեր միջնադարյան շինքերում այդպիսի քանդակապատկերներ շատ կան: Մենք կհիշենք մի քանիսը:

Մ ր ե ն ի յ ե կ ե ղ ե ց ի (Շիրակ, VII դար). արևմտյան դռան ճակատին մի ուղղանկյուն քար, վոր ներկայացնում է Հակոբին մի ուղղանկյուն քար, վոր ներկայացնում է հետևյալ պատկերաքանդակը. Քրիստոսը բազմած և մեջտեղում, աջ ու ձախ կողմերում ունենալով յերկու ավետարանիչներ, Նուէնային նստած: Ամբա կանգնած պրոէքցիայով յեկեղեցին կառուցող Շիրակի Գեղոդմներ կամարակապ իշխանները և «բառնելու հասար մի բարձրաստիճան կրոնավոր». այդ պատկերի վրա հանդչող հիսաշրջանաձև քարի վրա քանդակված են յերկու հրեշտակ, ինչ-որ ունենալով ձեռքներին բռնած:

Նայելով այսպես արձանագործի կարողությանը՝ ֆիգուրների հանդիման կեցվածքը, նրանց բարեձև համաչափությունը, դիմանկարի հարուստ, բայց պայմանական ծալքերն իրենց մանրամասնով վարպետորեն արտահայտելու մեջ:

Հետաքրքրական են այստեղ հնագարյան հայ իշխանական կոստյումների ձևերը։

Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալի եկեղեցի։ (Ագրակ. VII—VIII դար) Ականատեսները զրկնատով են խոսում այս «ժնժակաուշյ եկեղեցու» քանդակապատկերի մասին։

«Վանքիս եկեղեցվոյ գրան արտաքին ճակատին, վերի կողմը, սքանչելի արվեստով քանդակված կա հայր աստծու պատկերը, նման Յեղեկիել մարգարեի տեսլյան, առյուծներով և հրեշտակներով։ Վարի կողմը ս. Բարդուղիմեոս, տեղը ձեռին, նժուժյը հնծած կտրանել վիշտակ մը։ Գրան յերկու վիհքարի կողերուն վրա փորագրված են չորս ճարտարապետաց պատկերները, բնական մեծաքյամբ և յուրաքանչյուր ճարտարապետ յուր գործածած գործիքը ձեռը բռնած և առնց մեջտեղ կգտնվի նաև Հով. Մկրտչի գլուխը և գրան յերկու կողմերը յերկու մարդ բուրվառ ի ձեռին («Պատմական բառարան», Ա., եջ 404)։

Շատ ենք ցավում, որ մենք վոչ մի տեղ չգտանք այս խոսք շահեկան քանդակների լուսանկարը։

Նույն ժամանակների արքայազունի և Թալինցւոց գանվող բարձրաքանդակը, վորի վրա պատկերացած և հետևյալը.

Տիրամայրը նստած և գահի վրա, գրկում ունենալով իր միածին զավակը։ Աջից և ձախից կանգնած են պահապան հրեշտակներ, մի մի թևերը հավանի բռնելով նրանց (լուսանկար Թ. Թորամանյանի)։

Այս քարն լսած յերևույթին յեղել և պատվանդան մի կոթողի (որևիսկ) կամ հնագույն խաչքար։ Բարբարոս ձեռքեր կտրատել են ֆիգուրների գլուխները։

Հովհաննա վանք (Կաթրի, XIII դար). Մրենի քանդակապատկերներից իր անխնդիկայով վոչ միայն հետ չի մնում, այլ և գերազանցում է այս եկեղեցու արևմտյան գրան ճակատին հանդչող պատկերը։ Այստեղ արդեն քարն արվեստագետ վարպետի ձեռքին փայտ և յեղել կարծես, կամ ժամ, այնքան մանրանկարչական աշխատանք է թափել իր գործի վրա։ Գատկերը ներկայացնում է Հիսուս՝ գահի վրա բազմած և ձեռքերը պարզած, աջ ու ձախ կողմերում խմբերով գանվում են հիմար և խելառներ, ժանյակավոր արհամհանքների մեջ կանգնած։ Վերքան նրբակազմ են կանացի ֆիգուրներն այստեղ, և վերքան բնական նրանց հագուստների ձևավորումը։

Բագրատունիների շրջանի գործ է և ներկում կարմիր հին պատվիճակների հարավային դրան մոտ ներքևից կիսած բարձրաքանդակ պատկերը, որի ուր լինելն այժմ հայտնի չէ։ «Կարս քաղաք» գրքի ականատես հեղինակը, Կ. Ոհանջանյան, իր ժամանակին տես՝ ինչպես և նկարագրում այդ գործը։

«Սրա (հարավային դռան) աջակողմյան վրանը ամբողջապես ծածկված է գողտրիկ քանդակուն քարերով և կիսված ու մաշված խաչարձաններով։ Այստեղ տեսնվում և նաև առյուծակերպ արձան (Քրիստոսի)...գահի վրա նստած, որի ոտքերին կանգնած և մի այլ մարդ կերկար վերարկուով, ինչպես Գրիգոր Լուսավորիչ... դրանից բարձրում կերևում և քանդակված մի գեղեցիկ սերաժապտ...»։

Նույն ժամանակների և նույն տեսակի գործ է և կերևում Յերզնկայի Լուսավորիչ վանքի դռան ճակատին կիսած «Հարատարպետիան» քանդակապատկերը, որ կրում է ՌՄԼԶ—1237 թվականը։ Այստեղ գահի վրա նստած է մադոննան, գրկած իր զավակը, նրա աջ կողմում կանգնած է Գրիգոր Պարթև, ձախ կողմում՝ Տրդատ Բ. Բագավորը, վերևում քանդակված է Յերրորդությունը։ («Ռեպշխարհիկ բառարան», Բ., 113)։

Մխանգամանի սրբապատկերի (իկոն) ապավորություն է թողնում Սպիտակավոր վանքի դռան ճակատին կիսած քանդակապատկերը տասվածածինը։ Մեր քանդակագործը կեթե նույնիսկ իր գործը կներանկիս աչքի առաջ ունեցած լինի կերրոպական վրևև որևնակ, դարձյալ իրավունք ունի պարծենալու իր այս սերուն աշխատանքի գերազանց տեխնիկայով։

Նման գործերը բոլորը թվելը չի նպատակում մեր սեղմ աշխատության ծավալը. այդպիսի քանդակապատկերներ կան Դանձաստրի, Հառոմոսի, Աստարատի (ս. Վարդան կեկեղեցու ճակատին), Սպիտակավանքի, Աստվածընկալի, Ամպուսի և այլ վանքերում։ Բայց մենք չենք կարող չներկայացնել այստեղ մի դյուրի գործոց, որ գտնվում է Ամպուսի ս. Գրիգոր կեկեղեցու (XIV դար) պատին։ Տերտեր Աբեղա Պալլասի ստղավարտով, նստած է գորգի վրա, և արձանագործը քարի քանդակներով կարողացել է գորգի խլյուզիա ստեղծել։

ԴԵԿՈՐԱՏԻՎ ՋԱՐԴԱՐԱՆՔԻ ԲԱՆԴԱԿՆԵՐ

Մարզական արձաններն ու քանդակները, սրբերի ու հրեշտակների քանդակ պատկերներից անկախ, մենք ուշադրություն ենք դարձնում զարդաքանդակները, որոնք այլ նպատակի չեն ծառայել, այլ միայն զարդարելու, գեղեցկացնելու մտադրությամբ։ Քանդակագործության այս ճյուղը, պետք է ասել, իր հորինվածքով ու տեխնիկայով հասել է շատ ավելի բարձր զարգացման և, գլխավորն է, համեմատաբար մեզ ավելի ինքնատուչ և ավելի անկախ։ Հաճախ մենք անդադար ենք որնամենտացիայի մեջ նույն մոտիվները, ինչ որ կան ավյալ դարի անկախ մանրանկարչության մեջ։

Զարդաքանդակներով զարդարվում էին սովորաբար արտաքին կողմից շենքերի կարնիզները, ֆրիզները, կամարները ու սյուները, դռների և լուսամուտների շրջապատը ու ճակատները, սյուների խոյակները ու խարխարները՝ թե արտաքին և թե ներքին, նմանապես և աստիճանները։

Զարդաքանդակության դիտակցությունը. սա մի շատ կարևոր հանգամանք է, որ չի խուսափել մեր քարտարդ որոշ հետազոտողների ուշադրությունից։ Զարդարել չափավոր, դալված, տեղին, շենքի կոմպլեքսին ու շինանյութին համապատասխան և ճաշակով։ Մի փոքր ավելի անզգուշություն չափից անցնելու մեջ, և առաջվում ենք ինչ-որ ռուսներն ասում են՝ приторность, ինչպես որինակ՝ Գանձասարի եկեղեցու գմբեթը (XIII դար)։

Ի՞նչ գլխավոր մոտիվներ են ծառայել զարդաքանդակների համար։

Բուսական որնամենտ, տերևներ, խաղողի վողկույզներ և նուռ միասին փաթաթուն, ժապավինաձև գրատանդ (գիրլյանդ) հյուսած, վարդյակներ (ռոզետ), արմավիկներ (պալմետ)։

Երկրաչափական որնամենտ, զանազան նախշեր, երկրաչափական ձևերից միմյանց կցած և միմյանց վարպետորեն շաղկապած։

Կենդանական որնամենտ, կենդանիներ շար ի շար (որպես ժապավինաձև որնամենտ) քեչուններ, պարիկներ և այլն։ Կենդանիներ՝ առյուծ, արջ, յեղնիկ, քեչուններ՝ արծիվ, սիրամարգ, աղավնի, լոր և այլն, առանձին կամ զուգով դեմ ու դեմ կանգած։ Սիրելի մոտիվ է յեղել ճարտարապետական քանդակների մեջ՝ արծիվը՝ ճանկերում բռնած յեղնիկ։ Արձանագրած վարպետ-

ներն իրենց ժառիկները յերբեմն իրական, ուսալ կերպարանքով են դրսեվորել, յերբեմն վոճավորել։

Ժառավիճառնձև արտահոսուկներից զատ, յեվեն պետք և դպացվել վորևե բաց ատրածություն զարդաքանդակել, այստեղ մեր վարպետները աշխատել են իրենց հնարագիտությունը ցույց տալ՝ զանազան նախշերից կազմելով մի մեծը, կամ նույն մեծության շրջանաձև կամ քառակուսի զարդեր շարել մեկ մեկու կից, բայց ոչնպես, վոր այդ զարդերի նկարները նման չլինեն միմյանց։

Մեզ շատ հետաքրքրական երևնակներ բերել այս բոլորից, ցույց տալով նաև ատրերը զարդերում ինչ առանձին արհամարհանքի գոյությունն ունենալը մեր հարստարարիության մեջ։ Դա մի առանձին մեծ աշխատության նյութ է, հավաքել մի ամբողջ ժամանակագրական կարգով զատավորված և ատրճանակած զարդացումը ցուցադրած, նշելով միևնույն ժամանակ նրա կապը մանրանկարչության հետ։ Մենք այստեղ կբավականանանք միայն մի քանի բնորոշ նմուշներ բերելով զարդաքանդակների մեր ֆոտո ատաղձները պատկերացնող, հիշելով յուրաքանչյուրի տևողը և զարը։

Զվարթնոցի մեծ խոյակները.
Անիի մայր եկեղեցու լուսամուտները.
Սարգսի ապարանքի դուռը (Անիում).
Առաքելոց եկեղեցու գավթի արտաքին պատը (Անիում).
Յեղվարդի մատուռի ճակատը.
Անիի մեջնաբերդի սիրամարգները.
Հաղպատի և Սանահնի գավիթների սյուները.
Աղթամարի տաճարի յեղրաքանդակները.
Բագարանի սրբեներները. (ԵՀմ. Թանգարան)։

ԳԵՐԵԶՄԱՆԱԿԱՆ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Քանդակագործության մասին խոսելիս չի կարելի առանձին բաժին չնվիրել պերճմանական քանդակագործության։ Հատկապես մեր նյութական կուլտուրայի պատմության մեջ արձանագործության այս ճյուղը, իր յերկրորդ շրջանում, ունի ինքնուրույն կերպարանք։

Հեթանոսական շրջանից և մեսրոպ, անշուշտ, վազ-քրիստոնեական դարերում պերճմանների վրա դրվող քարե բարձր պրիզմայական քանդակագործ կոթողները (օբելիսկ) և նույնպես ուղղա-

հայաց կերպով կանգնեցրած պատկերաքանդակ հուշարձաններըՙ Առաջինն ծագումն ազգերի պատմության մեջ շատ հին է, նման կոթողներ հայտնի չեն Առաբատանից, Եկեղեցուց մեր օրերն հասած նյութական հիշատակարաններըՙ Հայ հեթանոսական ջրանից այդպիսի հուշարձաններ մեզ հայտնի չեն մի քանի քանդակներ (Թորամ. լուսանկարները), իսկ վաղ-քրիստոնեական դարերից, (V—VII դարեր) մեզ հայտնի չեն լավ պրիմակներ՝ նման օրերիններին Այդպիսիներից մեկը գտնվում է Լոռում, Ուդունլար, VI դարին պատկանող տաճարի մոտ։ Վերջին դարում այդ տաճարի վրա գտնվող կերը կոխել և կոչում էին դանդակատուն. մյուսը գտնվել և Ուշան գյուղի մոտերից (Արագած) և Ս. Տեր-Հակոբյանի ջանքերով բերվել էջմիածնի Քանդարանը. Քի մեկը և Քի մյուսը վերին աստիճանի հետաքրքրական արժեք են ներկայացնում, մանավանդ իրենց չորս կողմում ունեցած քանդակապատկերներով։ Ուշունլարի դամբարանին մոտավոր նմանություն ունի Ախուռ գյուղի (Մխիթան) օրերիկը, յերկհարկանի, որի վերին հարկը քանդված և այժմ։ Արդյոք նույն ոճի հուշարձան չե՞ Տաքին հանելուկային մյուսը։ Իսկ պատկերաքանդակ ունեցող հետաքրքրական դանվել են Ագրակում (Անիի Քանդարան) և ներկայումս գտնվում են Հառիճավում և Քալինում։ Վերին աստիճանի ուշադրով և վերջինիս պատկերաքանդակը՝ վերևում Բրիստոս, ամենատրանը ձեռքին, ներքևում նրա Քողության հայցող անձնավորությունը (ննջեցյալը), իշխանականը կապարով մոմը ձեռքին և խոզի գլխով, նշան՝ որ արժանի մարդ կոչվելու։ Քողի կերպարանք ընդունելու վաղ-քրիստոնեական այս նյութական վկայական արձանիկը մոտավոր չափով լուսե՞ մեզ Տրդատ Քագավորի «խոզի կերպարանք առնելու» առասպելի վրա։

Մի քանդարում գերեզմանական այս «հեթանոսական» քանդակագործության վերջ և տրվում. առաջ են գալիս կենդանական արձանները՝ առյուծ, ձի, խոյ, արջ, որ մեզ Քիում և առատանում առյուծությունն, ապա և խաչարձանները (խաչքարերը)։ Կենդանականները շատ չատրածվելով ու զարդանալով, խաչարձանները հետագայում հասնում են բարձր կատարելության։

Կենդանական ձևանարձաններից մեր օրերը հասած արձանների մեջ գուցե ամենից հինը պիտի լինի, այսպես կոչված, Աշոտ Քագավորի առյուծը, գտնված 1870-ին Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) մոտ, Զերքեզի ձոր կոչվող վայրում։

Այդ մասին գրում է նաև Աբրահամը («Հանդ. Ամս.», 1913 թ., № 10) գրում է, որ Աշոտն իր վաղամեռիկ որդուն՝ Աբուժին թաղել է այս ձորում նախկին գյուղատեղի մոտ, և որ նա կանգնեցրել է այս աբուժի սրբատաշ 998 թվին։ Մեզ հայտնի չէ՝ հոդվածագիրն ինչ աղբյուրից է առել այս տեղեկությունը, բայց հայտնի է այն, որ 998-ին Աշոտ թագավոր չկար։ Աշոտ Գ. («Ողորմած»-ը) մեռած էր 977-ին, իսկ Աշոտ Գ. գահ է բարձրացել 1020 թվին. բայց գոնե որ աբուժ սրբատաշը կա և մեռում է այժմ (Երևանի Հնագիտական թանգարան), և ձորն էլ հնուց կոչվել է Աբուժաձոր, մեռում է ճշտել ժամանակը։ Բանն այն է, որ այդ աբուժը մի շատ անսովոր գործ է և մոչ «արքայասյլեց». նման է ավելի շուտ արջի. հանելուկը կպարզվի, եթե ճշտվի այն տեղեկությունը, որ ավել է հանգուցյալ Կ. Կոստանյանը ձարտարապետ Թորամանյանին, այն է՝ թե իսկական աբուժը, որ ինքը տեսել է մանկության որերում նույն տեղում (Զևրքեզի ձորում), կորսված է, գուցե և գողացված, նրա փոխարեն տեղական քարտաշները հիշողությամբ մի նոր «աբուժ» են քանդակել և դրել նախկինի տեղը։

Հին կենդանակերպ գերեզմանաքարերի վրա չենք պատահել մերևե գրության՝ թաղվածի ոչ լինելու կամ թվականի մասին, այլ կան նշանանկարներ՝ մոտավորապես ճանաչել տալու նրա ինչ պարապմունքի մարդ լինելը. այս հանգամանքը կարծել և տալիս, որ կենդանակերպ գերեզմանաքարերը պետք է որ շատ հին ժամում ունենան։ Այդպիսի մահարձաններ մինչև հիմա էլ կարելի է պատահել մեր հին գերեզմանոցներում։ Գ. Սրվանձտյանը նույնն է նկարագրում Վասպուրականում իր ազգագրական պրպտումների ժամանակ։

...«Հայաստանի մեջ գեռ կան շատ տեղեր, իմ տեսածներս Քնուսա կարասլուան գիղին և Բալեբերդ. Բալահոր գիղին տապանաքարը մոչ անկված խաչքար են, և մոչ պատկերացած կոփարիչ, այլ խոյաձև, ձիաձև, առյուծաձև, գլաձև հակա քարեր, վորոց կողքերու վրա սուր, տապար, հրացան և այլ քանդակված...վարպետիության մը տապանաքարին վրա՝ մկրատ և ածելի, հյուսան՝ ուրագ և տղոց, գերձակինի՝ չափ և ձևիչ, գինվորի մը կամ քաջի մը՝ սուր և վահան... կա տեղ տեղ ալ մատոց որիորդ մը, հրեշտակատիպ մանկիկ մը, ալևոր մը, տերտեր մը, կրոնավոր մը, վոր տապտա և Նարեկ ունի ձեռքը, տապանյալ մը կամ նահա-

տակ մը, քան յուր կերպարանաց... («Մանանա»[1], 146—147)։

Մինչեռ պարիսպ մեր որերն հասած կինդանական գերեզմանաքարերից (Թերի գյուղ) մի քիչիկ աւերակն ևս մեծ ուշի և Գ. Հովհաննիսեան՝ ապագրած իր «Նոպրակյանք և Գուշյանք» աշխատութեան մէջ. եջ 50—51)։

Նման արձանիկներ ցրված կան և Արցախի, Սյունեաց գերեզմանոցներում։ Կիներա (Ղարաղուզ) գյուղի պատկերաքանդակ տապանաքարերի մասին տես նաև Ալիշանի «Սիսական», 54։

Տապանաքարերը պատահում են հարիւրնոսական ձևով և վրան ամրողջական մարդկային քանդակներ, յերբեմն ձեռի, ինչպես Տարսայիճ Որբելյանի գերեզմանի վրա Ամատունում։ Պատահում են կինդատային տեսարաններ՝ քանդակներով՝ ինչպես Գեղեվանքում «Պարոն Ավագի տապանաքարը»։ Մեծ Մարտա և Փաշքյանդ գյուղերում գերեզմանաքարեր կան ինջուքի տեսարաններով ու յերաժիշտներով։ Վերջին քանդակը կորստից պահելու համար հետագայում մի խնամքոտ ձեռք շարել և ավել յեկեղեցու արևմտյան պատի մեջ։

Ձեռի որևիցե կրթողներն ու կինդանակերպ տապանաքարերը «հեթանոսական» չեն, վոչ բուն հայկական, պատ մեր միջնադարի քանդակագործները՝ յերկար վարժունքներից հետո, վերջապես գտնում են տահարձանների դեմ «ապրելին» ձևը, և կանգ առնում նրա վրա հազարից ավելի տարիներ, դա խաչքարերն են, կամ, ինչպես մեղանում սովորաբար ասում են, խաչքարերը։

Ի՞նչ կերպարանք ունեին տահաստակ այդ խաչքարանները։

Մեկ ու կեսից մինչև յերկը մետր, յերբեմն և ավելի բարձրությամբ մի տափակ պրիզմաձև քար, արևատաշ, ասեղի կամ վրձնաքար, կանգնած ուղղաձիգ, սովորաբար տակն ունենալով մի ճարտարապետական պատվանդան։ Այդ քարի մի յերեսին, պլխավոր ճակատին քանդակված ու յերբեմն ներված և լինում մի մեծ խաչ, հատկապես հայկական խաչ, ոչխարքն յերկու թևերը կարճ, քան ներքևի և վերի մասերը. յերեսի կողմը կարևորով, իսկ մյուս յերեսին արձանագրություն՝ մեռնողի մասին և թվականը։

---

[1] *Թրլչխաւոյ, Յոշի վանքի հայոց գերեզմանատան այդ տեսակի շիրիմների նկարները հավաքել և ընդօրինակել է վաստակավոր նկարիչ Գր. Շարաքաչյանը։*

Հնագույն խաչքարերը պատկանում են, որքան մեզ հայտնի չեն, VIII—IX դարերին, սկզբում պարզ, անտրվետ, ապա X—XII-րդ դարերում ճարտարապետության հետ ծաղկում և նաև խաչքարերի արվեստը, հասնելով քանդակների այնպիսի ապշեցուցիչ ճոխության, որ ժամերանգարիչ վարպետների նախանձը կարող եր շարժել։

Մեզ ծանոթ խաչքարերից հնագույնը X դարից է, պրոնվում է Նորատուսում (Սևանա լճի ափին)։ 1929 թ. ամառը Նոր Բայազետում այդ մասին հաղորդեց մեզ բանասեր Թ. Ավդալբեկյանը, ասելով նաև այդ խաչի արձանագրության ընթերնումի պատճենը, որ հետևյալն է.

«Ի թուականութեանս հայոց ՆԽԸ և ի թագաւորութեանն Գագկա եւ խոսրիր կանգնեցի...սուրբ Քրիստափորս... զիս յիշեցէք» ՆԽԸ—445+551/552=996/997 թ.։

Խաչքարը պատմական չունի, կամ չիմն ունի, ճեղքել և հողի խորքում։

Արևելյան Հայաստանում հին և միջին շրջանների նշանավոր խաչքարեր ու տապանաքարեր կան Հոռոմոսում, Նեղվարդում, Նորատուսում, Սանահնում, Ծախկաքարում, Ամատուսում, Գող Մխիթարի վանքում, Մեծ Մազրայում և ուրիշ տեղեր։ Մեզնից խաչքարերի մասին մի գիտական տեսություն ունի արվեստին Հ. Որբելին՝ «Бытовые рельефы на Хаченских крестных камнях XII—XIII в. в.». (СПБ. 1915 г.)

Մեր ձեռք բերված վիշապաքարյան տանդանկարիչ վարպետների գործերը դիտելիս զարմանում ենք նախշերի ու նկարների հարստությունով ու հյուսվածքներով մագաղաթի կամ թղթի վրա ու այն համբերության, որ ունեցել են նրանք իրենց գործերը կատարելիս, ապա այստեղ չենք կարող չզարմանալ նույն տեսակի բարդ արհամենատիկաները, վարդյակները ու պրատանդները տեսնելիս՝ քանդակված քարի վրա. հաճախ այնքան նուրբ են, այնքան բարակ, որ կարծես քիչ նյութը վոչ քիչ քարատրծական և, այլ վոսկերչական կամ հյուսվածքային։ Գտատնում են խաչքարեր, որոնց չերեսի քանդակազարդերի արվեստը հասցված և վիրտուոզության, փորագրված են չերկու, չերեքին և չերեք շերտ, մեկը մյուսից անկախ նկարազարդերով, յուրաքանչյուրն ունենալով իր առանձին կոմպոզիցիան։

Խաչարձանների պրոֆիլավորում քանդակողները կոչվել են նկարող, նկարագրող, քարտաշ և ամենից ավելի շատ՝

կապ ուներ։ Ահ միշտ, բայց մեր քանդակագործ վարպետները կամ կազմողները խաչքարերի վրա, մի անկյունում, փորագրել են իրենց անուններն ու. այդպիսիներից հայտնի են Հովհաննես Կուքնեցի, Գոդոս Շնորհավոր ազգով, Իսրայել, Արնեվիկ, Վարդան, Մխիթար, Ծեղեան և այլք։

XV—XVI դարերում խաչքարերի գործածության մեջ հատուկ է իր գաղափարական քանդակագործության մեջ հատուկ է իր գաղափարական քանդակով։ Միայն Զուղայում (Հին), գերեզմանատունը դուք կհանդիպեք, կարելի է ասել, խաչքարերի մի անտառի, յերկու հազարից ավելի։ Գողթան յերկրի վարպետ մնծատուններն այդ դարում, խոջաներն ու աղաները, որ մշտապես հարաբերության մեջ են յեղել յեվրոպական կենտրոնների հետ, իրենց առևտրական կապերով, նրանց ժառանգները գերեզմանատեղումն էլ կարծեք մրցության են դուրս յեկել մեկը մյուսից ճոխ, մեկը մյուսից հոյակապ խաչարձաններ կանգնեցնելու իրենց «քանկապին» մեռելների համար։ Ո՞վ պիտի գնա ալի վորքան պիտի տևեր այդ յեռանդը, յեթե Շահ-Աբբասը վրա չհասներ ու չտեզահաներ Զուղայեցիներին ու Գողթանի այլ տեղերի բնակչության։ Զուղայի գերեզմանատունը նույնիսկ մի խաչքար կա, որ մեռցնել և անտարբեր, յերեսի քարտարծ վարպետին ու յուր պատվիրատուին էլ իրան քշած լինելու հետևանքով։

Զուղայի խաչքարերը, վորքան էլ ճոխ քանդակներով, իրենց գեղարվեստական հղացումով չեն կարող հասնել XII—XIII դարերի նման գործերին։ Այստեղի քանդակներն, ինչպես ուսանները ասում են, ավելի քաղցրեղ են և չունեն գեղարվեստական այն պարզությունն ու վեհությունը, ինչ վոր նախորդ դարերի պլուխ-գործոցները՝ Լոռում, Վայոց ձորում։ Այստեղ խառն են և կենդանական ձևերով ծաղկաձևները, դիմավորական խոյեր, նույնչափ զարդարուն և նույնչափ վարպետ քանդակագործներով և ինչ իրենց տակ թաղված մարդու կյանքի՝ ուրախ տեսարաններով։

XVIII—XIX դարում արդեն շատ հազվագյուտ են յերևում մեր գերեզմանատներում նոր խաչքարերը. մանրանկարչության ու ծաղկողների հետ էլ պատմության դերին են անցնում խաչքարերն իրենց կազմողներով։

Այսպիսով վերևում ենք հայ քանդակագործության մասին մեր խոսքը հետևյալ ամփոփումով.

ա. Մարդկային ամբողջական ֆիգուրները, առանձին կամ

խելքաբանական անդրբնական, աղքատիկ են և արվեստի տեսակետից ևս չեն ունենում միևնույն հնարավորական արժեքը։

բ. Մարդկային ու կենդանական քանդակները բաժանվելիքն են, վառ շրջաններում են և անարվեստ, հետագայում վերին և այլ տեսարաններով անհամեմատ ավելի բարձր են իրենց քո կոմպոզիցիայով և քո կատարումով։

գ. պատկերաքանդակները մեծ, մասամբ հոգևոր-կենդանական քեռնաններով, իրենց ամբողջական ֆիգուրներով և խմբավորումով ավելի քույլ են և նայիվ, քան միևնույն բյուրատ պատկերները։

դ. Ճարտարապետական զևկորատիվ քանդակները (զարդաքանդակ) իրենց քո վորակով և քո քանակությամբ պերազանցում են քանդակագործության նախորդ ճյուղերին ու մեր մանրանկարչության հետ միասին վառքն են կազմում հայկական միջնադարյան կերպարվեստի։

ե. Գերեզմանական ճարտարապետության մեջ արկղակները և կենդանական ֆիգուրները ունեն հնարավորական ու իրենց վրա կրող քանդակներով պատմական-ազգագրական մեծ արժեք։ Իսկ խաչքարերն իրենց ոյությամբ և քանդակների զերազանցություններն ավելի հայկական են և ներկայացնում են դեղարվեստական խոշոր արժեք։

Գալով այն բանին, քո հայ քանդակագործությունն առհասարակ և զարդաքանդակները մասնավորապես, իրենց բնույթով, ժամանակով, անխնիկայով ու խմբավորումով ինչ առնչություն են ունեցել հնագույն շրջաններում ասորական, ասորական ու արաբական արվեստների հետ, կամ ինչ կուլտուրական ազդեցություններ ու փոխադրություններ մեջ և չեղել հնագույն Հայաստանն իրենց դերբնչանության տակ առած ազգերի, քաղաքների, մշակույթների հետ, այդ խնդիրները դեռ վիճելի են ու քիչ են ուսումնասիրված, պիտանականների ձեռքում բավարար չափով առարկ չլինելու պատճառով։ Ուստի մենք մեր ներկա հատվածում չպարտավորենք նման դժվար լուծելի խնդիրներով։ Փայլուն քանդակագործության մասին մենք խոսք կունենանք մեր «Կիլիկյան արվեստները պատմ. Հայաստանում» հոդվածի մեջ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՒՆԱԶԱՐԴ ԿԵՐԱՄԻԿԱՅԻ ՊՐՈԲԼԵՄԸ

Գունազարդ կերամիկան պատրաստվել է կարմիր կավից։ Նրա կարմիր, շեկ, դեղին և կինաաձնագույն ապառաքին չերեսն ունենում է մուգ կարմիր, մուգ շագանակագույն, սև ու չերբեմն էլ մանիշակագույն գունազարդ դրնամիներանկար։ Վոճի առաակնոթյուն նախշերը լինում են՝ չերկրաչափական և ռեալիստական, վորոնք իրենց հերթին ստորաբաժանվում են ավելի մանր խմբերի։ Ներկվածքը լինում է միագույն կամ բազմագույն։ Նման կերամիկա հայտնի չի մի շարք չերկրներում — Ջինաստան՝ Յանշաոյի կուլտուրայում, Թուրքեստան՝ Անաուում, Իրան՝ Շուշում, Միջագետք՝ Երիդուում, Հայաստան՝ Թոպրաքնդում և այլուր, Աղբրբեջան՝ Կարմիր Վանքում, Միջերկրական ծովի շրջան՝ Կրետա-Միկինյան կուլտուրայում, Իսպանիա՝ Ալտամիրայի շրջանում, Ռևկրաինա՝ Տրիպոլյան կուլտուրայում և այլն և այլն։ Չնպատակնները պիտի են, վոր բոլոր այդ «կուլտուրաններն» ունենն շատ ընդհանուր գծեր, վորից հետևցնում են, թե՝ «Այժմ նախապատմական կուլտուրաններից ուսումնասիրության դրծում գունազարդ կերամիկայի հարցը դրավել և առաջնակարգ տեղերից մեկը»[1]։ Այդ հիման վրա պրոֆեսիոնալները աշխատում են վորևե բացատրություն տալ գունազարդ կերամիկայի «կուլտուրաններից» ամենուրեքյան։ Վերոնելով այդ «կուլտուրաններից» միայն առանձնապրծողին, պրոֆեսիոնալները սկսում են բոլոր այդ «կուլտուրանները» համեմատել և նրանցից կազմել մի ամբողջություն։ Այսպես որինակ՝ Տրիպոլյեն կապում են և՛ Եգեյան աշխարհի, և՛ Եգիպտի, և՛ Արևմտյան Թուրքեստանի (Անաու), և՛ Անդրբայկալյան Ջինաստանի (Յանշաո) հետ։ «Մենք այստեղ լսինում ենք հենց այն կա-

---

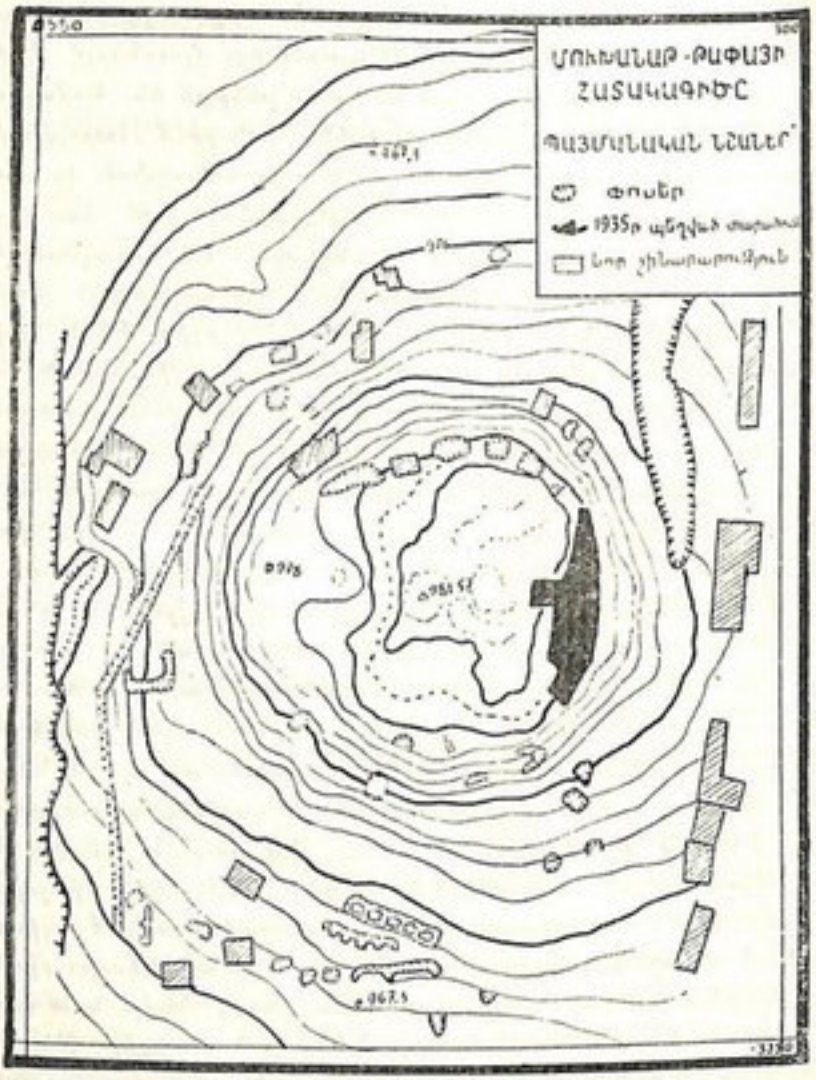
[1] *Мещанинов*—„Новая книга об Анау", *էջ 279*. Из. ООИ Аз., №5.

խարդախան շրջանի մեջ, վորն ատիպից վորոնել գունագարդ կերամիկայի միակ նշմարելական առեղծագործողին՝ համարյա քե մեր թվականության առաջ 4-րդ հազարամյակից սկսած»[1]: Բուրժուական պիտանականներից շատերն այդ պրոբլեմը լուծում են միջպատճեն առաքելյան ոգնությամբ, գործադրելով համեմատության ֆորմալ-տիպոլոգիկ յեղանակը: Վոմանք այդ «կուլտուրան» առաջացած են համարում Զինաստանից, մյուսները՝ Եգեյան աշխարհից, ուրիշները նրա նախահայրենիքն են համարում Անատոլն, մի քանիսն էլ առաջացած են համարում հարավային Ռուսաստանից և այլն: Ընդհանուրի կողմից ճանաչված է, վոր այդ «կուլտուրաները» ամենուր ժամանակակից կամ համարյա քե ժամանակակից են միմյանց և ընդգրկում են մոտավորապես մետաղների առաջացման դարաշրջանից մինչև զարգացած բրոնզի ժամանակաշրջանը ներառյալ: Այսինքն՝ 4-րդից մինչև 2-րդ հազարամյակները մեր թվ. առաջ: Այդ փաստը միջպատճենահանների շատերին շփոթության մեջ է գցում, վորովհետև ստիպում է նրանց ընդունել ժողովուրդների տեղաշարժության չափից շատ արագ տեմպեր: Վերջիվերջո պիտանականներից շատերը հույս դնելով նոր գյուտերի վրա, այս հարցը համարում են չլուծված, վոր նույնպես բնորոշ է բուրժուական հնագիտների համար:

Մարքսիստական մեթոդոլոգիայի համար սակայն հարցն ամենևին սրության չունի, վորովհետև մենք գիտենք, վոր հասարակական կուլտուրայի առարկաները իրար շատ մոտեցող ձևերն առաջանում են տարբեր տեղերում և ժամանակներում սակայն հասարակության սոցիալ-տնտեսական պայմանների նմանության շնորհիվ: Այդ նշանակում է, վոր մեզ հետաքրքրում է ոչ թե այն, թե վորտեղից և այդ կուլտուրան բերվել մեզ մոտ՝ Անդրկովկաս, այլ այն, թե սոցիալ-տնտեսական ինչպիսի պայմաններում և զարգացել գունագարդ կերամիկան: Այսպիսով, խնդիրը և առաջանում ցույց տալ Հայաստանի այդ «կուլտուրան» այլ տեղերի հնավայրերի ֆոնի վրա, ցույց տալ նրա զարգացման սոցիալ-տնտեսական պայմանները և առանձին, թե ինչ չափով նա մոտենում է գունագարդ կերամիկայի այլ կուլտուրաներին: Իբրև սրինակ կբերենք Մոհենջո-Դարոյի «կուլտուրան», վորը 1935 թվին պեղման ենթարկվեց Պատմության և Գրականության Ինստիտուտի հանձնարարությամբ:

[1] *Мещанинов*—„Кромлехи", Изв. ГАИМК, т. IV, вып. 3, էջ 10.

Այդ անուն էր այն հին ժամն վրա, որը մինչև այժմ այդ կիրճի Հայաստանում գտնվել էր միայն դամբարաններում, ուստի և խոսել այդ «կուլտուրայի» մասին հնարավոր էր միայն մեծ վերապահությամբ։

Մուխաննաթ-Թափայի ընդհանուր հատակագիծը։

Այժմ, բերդատարածքի շրջափակված, բնակության շնչքերի բազմաթիվ հետքեր պարունակող մի ամբողջական բնակատեղիի պեղումից հետո, վորպիսին և Մուխաննաթ-Թափան, հնա-

բավոր և բավականաչափ լավ հասկանալ այդ «հուսուսան», մանավանդ վոր նա վոչ պակաս, յնքն վոչ ավելի, նման և Հայաստանի այն բնդդ-շինևրին, վորոնք վորևե առնչություն չունեն դունադարդ կնրամիկայի հետ:

Հայաստանը հարուստ և հնագույն բնակատեղիով: Մինչև որս նրանցից և վոչ մնկը պեղված չե, յնքն չհաշվենք հետախուզական բնույթի կրող մանրակի պեղումները, իրենցիսկ են— Իվանովկու՝ Դանկե-Քափաչում, իսկ և Լալայանի՝ Եյլատում, Լալայանի՝ Երնշ-բլրում, Գետաշենովկու՝ Բոլշադանում, Կուլտուրայի Գառնուբյան հնագետուհի՝ Լենինականի մոտ կոմբինատի ռայոնում և իսկ՝ Մուխաննաթ-Քափաչում կատարած պեղումները: Դրանց մնծագույն մասը կատարվել են վերջին տարինների ընթացքում, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, վորը մնծ զարկ տվեց հնագիտության զարգացմանը: Յնքն մինչև հեղափոխությունը հնագետներն ավելի շատ հետաքրքրվում էին դամբարաններով, վորոնք առվորաբար ապահով են ամբողջական և հարուստ (նվնկատվոր) մատերնալ, ապա այժմ, մեր յերկրի տարբեր հատնանների տնտեսա-տնտեսական կյանքն ավելի խոր ուսումնասիրելու կապակցությամբ, պեղումներն սկսեցին կատարվել գնրազանցորեն բնակատեղիում, վորոնք առվորաբար ապահով են ջարդված և դնֆնկատվոր իրեր, բայց այդ իրերն արժեքավոր են նրանով, վոր ընդգրկում են հնագույն մարդու կենցաղի համարյա բոլոր կողմերը՝ նրա բնակարանը, արտադրությունը, կրթական ընդհանրապես կենցաղը և նույնիսկ լեզվաոգիան: Սրանից էլ բղխում և հին բնակատեղերի ուսումնասիրության հսկայական նշանակությունը: Հայաստանի հնագույն բնակատեղերը խիստ զանազանակերպ են իրենց արտաքին տնտքով և իրենց բովանդակությամբ: Առվորական և ամենից շատ տարածված ձևը—դա շրջապատի վրա գնրիշխող և դժվարամատչելի բլրակների կամ բարձրությունների վրա կառուցված բնդդշենն և: Հայաստանի բնակատեղերի մի այլ տիպն էլ հանդիսանում են այն բնակատեղերը, վորոնք կառուցված են հարթության մնջ բարձրացող փոքր բլուրների վրա: Դրանց բնդդատարինների հետքերը չեն նկատվում և ռազմական տնտակնտից բոլորովին անապահովան են յերնում, քանի վոր նրանք բոլոր կողմերից մատչելի յեն հակառակորդի համար: Այս տիպին են պատկանում Երնշ-բլուրը, Գյոլ-Քափան, Մուխաննաթ-Քափան և մի շարք այլ բլուրներ:

Հին բնակատեղերի յերրորդ տիպի շարքին կարելի յե դասել այն բերդ-շինները, որոնք կառուցված են հարթավայրում, բայց անպատյան պետի հրամանատարի պատիվայր տիպ վրա և պարապատած են մեծ հարթավայրին նայող կողմից։ Այս տիպին են պատկանում Ամանի բերդ-շինը, Ծիծեռնակաբերդի այն շինը, որը գտնվում և Զանգու գետի ափին և ուրիշները։

Առաջին տիպին պատկանող բերդ-շինները ևս միատեսակ չեն լինում։ Արտաքին տեսքով, այսինքն պատերի շարվածքով և կացարանների ու բերդապարսպի տեխնարարությամբ նրանք առարաժանվում են մի շարք յենթատեսակների։ Բ. Պիոտրովսկին և Գյուզալյանը յերկու տեսակին են դասում Նոր-Բայազետի և Լենինականի շրջանների բերդ-շինները, առաջին տիպին պատկանող՝ Հայաստանի հնագույն բնակատեղերը բաժանում են չորս խմբերի[1]։

Նրանք, տեսակավորման համար, չափանիշ են համարել հետևյալ հատկանիշները. 1. վայրը, որտեղ կառուցված և բերդը։ 2. բնակավայրի՝ բերդի նկատմամբ ունեցած դիրքավորումը։ 3. Իրրև շինանյութ գործադրված քարերի ոգտագործման և մշակման յեղանակը. 4. բերդապարսպի կառուցման յեղանակը և տիպերը, և 5. գտնված իրերի բնույթը։ Վերջում նրանք յեզրակացնում են, որ յերեքհազարյակ տարի ժամանակի ընթացքում զարգացումը և հաջորդել։

Նրանք առաջին խմբի մեջ են դասում միայն մակերևույթ բռնող այն շինանիստանները, որոնք գտնվում են գժվարամատույց բլրի բարձունքին։ «Պատյալով չրջապատված բնակավայրը տեղավորված և լինում հոլոտում, բլրի շուրջը, ընդգրկելով նրա լանջերը»[2]։ Պատերի շարվածքը սովորաբար լինում և ցիկլոպյան, այսինքն մեծ, անտաշ քարաժայռերով և անշաղախ միաշար շարվածքով։ Այդ խմբին պատկանող բերդերը հետևյալներն վերապրում են նախապատմական և ուրարտական ժամանակներին։ Այդ բերդերի միջից գտնված իրերը շաղկապվում են բրոնզի դարավերջին պատկանող գամբարանների իրերին։ Սրանք (բերդերը) հաճախ ունենում են միայն մի կուլտուրական հոդաշերտ։

---

[1] Проблемы Ист. Мат. К-ры. 1933, № 5—6. *Б. Б. Пиотровский* и *Л. Т. Гюзальян*. „Крепости Армении доурартского и урартского времени", стр. 59.

[2] *Пиотровский и Гюзальян*, անդ, էջ 56.

Հեղինակները յերկրորդ խմբի մեջ են դասում այն բերդերը, որոնց մի մասը կապված է սեպագիր հուշարձանների հետ (Բոլորգան, Ն. Բայազետ, Ադամխան)։ Հեղինակներն այդ բերդերը վերագրում են ուրարտական ժամանակաշրջանին. «Այս խմբի բնակատեղերը շրջապատված են լինում բերդապարսպով և նրանց մեջ միշտ առանձնացած և լինում պինդ պատով շրջափակված մի փոքրիկ տեղամաս (միջնաբերդ), որը պաշտպանված և լինում ոչ միայն բերդի արտաքինից, այլև նրան կից բնակատեղից»։ Սրանց քարերն արդեն որոշ չափով մշակված են։ Բլուրի շրջապատում հաճախ լինում են հողանցուկ պատեր (крепида), որոնք իրենց շարվածքով պարսպապատներից զանազանվում են նրանով, որ միշտ են, մինչդեռ պարսպապատերը կրկնաշար են, և մեծ քարերի արանքներում լցված են լինում մանր քարեր։ Բայց այդ հողանցուկ պատերի քարերի և պարսպապատերի քարերի մեծությունը, ինչպես և մշակման տեխնիկան նույնն են, դրա համար էլ հնագետների վրա անհրաժեշտ է դարձնում այդ հողանցուկ պատերը համարում են պարսպապատերի յերկրորդ շարք։

Հեղինակները յերրորդ խմբին են վերագրում Հառամ II-ի, Ղըրխ-դագիրմանի բերդը և ուրիշները։ «Այս խմբի բերդերն ունեն քաղաքատեղի բնույթ[1]... Սրանց բերդապարիսպները թեև պահպանել են իրենց շարվածքի արխայիկ բնույթը, բայց արդեն ընդգրկում են բլուրների ամբողջ սիստեմը, և միջնաբերդը մնում է ընդհանուր բերդապարսպի մեջ»։ Պատերն ունենում են քառանկյունաձև կռպահննապատներ (контрфорс), հողանցուկ պատերի թիվը քչանում է, կերամիկան լինում է շեկ և դեղնավուն կավից։

Վերջապես, հեղինակները չորրորդ խմբին են վերագրում մանրաքար պատեր ունեցող բերդերը, որոնք ունենում են կիսաշրջանաձև կամ քառակուսի հրակնատներ (бойница)։ Այդ բերդերը «սովորաբար կապվում են քրիստոնեական հուշարձանների հետ և պատկանում են վաղ միջնադարին»։ Այս տիպի բերդերի կերամիկան սովորաբար լինում է կարմիր կավից՝ պատած կամ փորած պրնամենտներով։

Հիմնականում համաձայնելով այս տեսակետին, պետք է ասել, որ նա չի ընդգրկում Հայաստանի բերդ-շինների բոլոր

---

1 Նույն տեղը։

առաջինները։ Որինակի համար, կարելի չե թվել մի քանի բերդ-շինևր, որոնք չեն մտնում այդ սխեմայի մեջ։ Այդպիսիք են՝ Յերևանից վոչ հեռու գտնվող Զարբհան դյուղի մոտ բերդը, վորն ունի հարթ ուշվածքով բազալտյա քարերի պատեր և չի համապատասխանում հիշյալ բերդ-շինևրից և վոչ մեկին։ Զանգեզուրում, Ղարաքիլիսայի մոտ Ղուշուն-դաշ անունով մի բերդ կա, վորի պատերն ունեն բոլորովին այլ կառուցվածք, վորը չի դնահատվում վերոհիշյալ սխեմայի մեջ։ Յեվ այդ հասկանալի չե։ Կարելի չե համոզված լինել, վոր Հայաստանի բոլոր բերդ-շինևրն ուսումնասիրելու ընթացքում հետաքրքրվելն գնում բազմաթիվ նոր տիպեր... Սրան կարելի չե ավելացնել, վոր բոլոր այդ բերդ-շինևրը պատկանում են ուրարտական ժամանակաշրջանին, վորովհետև «վերջնականապես լուծված և այն հարցը, վոր «ցիկլոպյան» ամրոցները պատկանում էլին վոչ թե յերկրի նվաճող խալդներին, այլ Անդրկովկասի բնիկ ժողովուրդներին»[1]։

Բերդ-շինևրի ստրատիգրաֆիական վերոհիշյալ սխեմայից ավյալ աշխատության մեջ մեզ հետաքրքրում են ավելի հին առանձնևրը, այնպես վոր հետագայում խոսելով Հայաստանի բերդ-շինևրի մասին, նկատի չենք ունենալու միայն հետագյուններըւ

Յեթե պիտանի լինենք Հայաստանի բերդ-շինևրը բովանդակության առանձնությից, այնժամ ավյալ դեպքում գնահատելու յենթակա հավաքած նյութերի և մանավանդ այն նյութերի, վորոնք հայտնաբերվել են վերևում հիշատակված բերդ-շինևրի անհնչան պեղումներից, այդ պատրաստին կատանանք հետևյալ պատկերը։ Համարյա թե բոլոր բերդ-շինևրում միանման կերամիկական մասերթային հետ (վոր ըստ յերևույթին ցույց է տալիս նրանց ժամանակակից լինելը) միասին ունենք և տարբեր ժամանակի, այնինչ կամ ավելի հնագույն, կամ ավելի ուշ ժամանակի պատկանող։

Մի քանի բերդերում, ինչպես որինակ՝ Եյլարում, կան յերեք տարբեր կուլտուրական հողաշերտեր, իսկ մյուսներում (Մոխրաննաթ-Քափս) — յերկու[2] (չհաշված ժամանակակիցը)։

---

[1] *Мещанинов*— Работы по халдоведению в СССР за 15 лет. Сообщение ГАИМК, 1932, № 9—10, стр. 31.

[2] *Այժմ, 1936 թվի պեղումներից հետո, պարզվեց, վոր Մոխրաննաթ-Քափան ունեցել է յերեք շերտ և վոչ թե յերկու. (Եև. Բ.)։*

Գետնի մակերևույթը հավաքած խրճիթ և այն ավյալների հիման վրա, որոնք ձեռք են բերված պեղումների շնորհիվ, պարզվում է, որ մի քանի բնույթ-շինություն, որինակ՝ Բոլաղանը և Նյալաբը, վաղուց դադարել են անպատճառ պաշտպանություններ, —այսինքն դոյությունն են ունեցել խաղաղական դարաշրջանում, —ապրելու ժամանակներում են դադարել դոյություն ունենալուց։ Բոլաղանն, ըստ կերամիկայի, դադարել է դոյություն ունենալուց մեր թվականության առաջին դարում, իսկ Նյալաբը, որն իր վերին հորիզոնում ունի անդրանիկ կարասների կատարանքներ, դոյությունն է ունեցել մինչև Բագրատունիների դարաշրջանը։ Կարելի է ցույց տալ նաև հակառակ կերևույթը. արտաքին ապրելու բնույթները միաժամանակ են դադարել դոյություն ունենալուց։ Որինակ՝ Ալմանի բնույթ-շինը և Մուխանաթ-Քափանը, որոնց վրայից հավաքած ամենաուշ դարաշրջանի պատկանող նյութերը վերաբերում են մեր թվականության առաջին դարին։ Այդ դիտողություններն ապացուցյ են այն բանն, որ բնույթ-շինների արտաքին տեսքը հետաքրքրություն է տալիս որոշելու այն բնույթ-շինի կառուցման ժամանակը, որովհետև նրանք միայն վկայում են գետնի կերևույթի, և ոչինչ չի ասում բնույթ-շինի կերևացող շերտերի տակ գտնվող կուլտուրայի մասին։ Դրանց դոյության մասին կարող ենք զաղափար ունենալ միայն գետնի կերևույթը հավաքած խրճիթի շնորհիվ։

Այսպիսով, կարող ենք հավատալ, որ Հայաստանի հնադույն բնակիչն իրենց արտաքինով և բովանդակությամբ բազմատեսակ են։ Այդ բնույթերից մի քանիսը կառուցված են ամբողջ հին շինանյութերի տեղում, իսկ մի քանիսն էլ նոր տեղերում։ Բոլոր ապրելությունները հանդերձ, բնույթ-շինները, լինեն նրանք բլուրի վրա կառուցված բնույթ-շիններ՝ ինչպիսին է Բոլաղանը, լինեն անպարիսպ բլուրի վրա, ինչպիսին է Շրնշ-բլուրը, կամ գետի հրվանդանաձև ափին, ինչպիսին է Ալմանի քաղաքանուղը և կամ հարթության վրա, ինչպիսին է Լենինականի մոտ կոմբինատի մոտ գտնվող բնակատեղը, դրանք բոլորը միմյանց հետ ունեն մի քանի ընդհանուր գծեր։ Բոլոր այդ բնակատեղերում առատորեն նկատվում է միատեսակ քարի և վոսկրի ինդուստրիան, ամենուրեք գտնվում են միատեսակ ապրելիքներ, անդրանիկ ծեծիչ քարեր, հետանաքարեր, մուրճեր և այլն։ Նրանց կերամիկան ևս յուրաքանչյուր շերտի համար միատեսակ է. բոլոր այդ բնույթ-շիններում առատորեն գտնվում են խոշոր և մանր

յեղկերտվոր անասուններին վոսկորներ։ Այս փաստերը հաստատում են, վոր բերդ-շինների համապատասխան կուլտուրական շերտերը կամ ժամանակակից են միմյանց և կամ պատկանում են հատարակության միատեսակ սոցիալ-անտեսական դրության, ինչ վոր փոքրիկ Հայաստանի համար ըստ յերևույթին նորմն և նշանակելու։ Բերդ-շինների մյուս բնորոշ գիծն էլ այն է, վոր համարյա թե նրանց բոլորի մեջ կարելի յի գտնել այնպիսի սև կերամիկա, վորը սովորական և բրոնզ և յերկաթի ունեցող գամբարաններին։ Այդպիսի գամբարանների առատությունն ամբողջ Հայաստանում ապացույց է այն բանի, վոր բերդ-շինների մեծ մասը վորոշ ժամանակամիջոցում գոյություն է ունեցել միաժամանակ և բնակության այդ տեղը յեղել է այդ ժամանակի հասարակ ամենատարածը։

Հայաստանի բերդ-շինների յերրորդ առանձնահատկությունն էլ այն է, վոր նրանք գործի են գտնվտրվել կերամիկայից։ Մինչև 1935 թվի ամրանը Մոխրաննաթ-Քամոյում հայտնաբերվեց միայն գտնվտրվող կերամիկա։

Այժմ այդ գյուտը հնարավորություն է տալիս ավելի ճշտությամբ լուսաբանել Հայաստանի այդ «կուլտուրան»։ Պարզ է, վոր Հայաստանում գտնվել գտնվտրվող կավե անոթներ։ Առաջին անգամ գտել եր Ջևդրուվը Կարմիր-վանքի մոտ, այնուհետև Զարկովսկին գտավ Թազաքյանդի մոտ, Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան գյուղի մոտ հայտնաբերվել և աքանչելի գտնվտրվող կերամիկա, գտնվել և նաև Ազամլեանում, Վոսկեվազում և այլ վայրերում։ Բոլոր վերոհիշյալ վայրերում գտնվտրվող կերամիկան հայտնաբերվել և բացառապես գամբարաններից և առաջին անգամ Հայաստանում բնակատեղի պեղումներից հայտնաբերվում է Մոխրաննաթ-Քամոյում։

Տեսնենք, թե ինչ պատկեր և ներկայացնում այդ բլուրը։ Նա գտնվում է Յելենովկա քաղաքից դեպի հարավ, յերկաթուղու կայարանից 300 մետր հեռավորության վրա։ Նրա գագաթը ասֆալտ է և ունի 5.600 քառ. մետր հարթություն։ Բարձրությունը ծովի մակերևույթից 984,57 մետր է, իսկ բռնած տարածությունը իր շրջապատով միասին՝ $3^1/_2$ հեկտար է։ Հիմքերից մոտ ½ մետր և մյուս բերդ-շինություններից տարբերվում է նրանով, վոր, ինչպես ասացի, գտնվում է հարթավայրի մեջ և բոլոր կողմերից բաց է։ Այդ առանձնահատկություններով նա հիշեցնում է Երևշ-բլուրը, Գյուլ-Քամոն և ուրիշներին։ Թեև նրա բարձունքից բացվում է

բավականաչափ լայն հորիզոն, բայց համեմատած այլ բլրակների հետ, նա շատ մանրիկ տեսք ունի։ Դանդ վորտնաղների գործունեության հետևանքով բլուրի ամբողջ մակերևույթը փորփրված է, բայց պլեյստոցենյան մեծ ձյունաներ և կրկնոր-Բյուքանիա ավանդի կառուցման ժամանակ։ Այդ ավանդի բնակիչների ասելով՝ նրանք բլրի քարերն առատորեն ոգտագործել են իրենց շինած տների համար։ Բլրի արևելյան սարալանջում գտնվող հնավայրը վերցնել և ավազահանք, վորն ընդարձակվելով՝ ժամանակ առ ժամանակ կարող է հասնել բլրի սարալանջի մի զգալի մասը։ Մի կերկու տարի առաջ նորակիչները բլրի վրա անդ-առդ կատարել էին պեղումներ և կիսագետնափոր տներ։

Բլրի վրա, գետնի երեսին, վերջին տարիներս գտնվել էին մեծ թվով հնագիտական իրեր։ Որինակ՝ Նոր-Բյուքանիայի բնակիչ Հարություն Մարկոսյանն իր տան կառուցման համար քար հանելիս գտել էր մի քարե գազան, վորն ուներ երկու մետրից ավելի երկարություն, 70 սմ. լայնություն և 90 սմ. բարձրություն։ Այդ գազանն այժմ գտնվում է նրա տան բակում (Առաջին փողոց, № 14)։ Բլրի ժամանակավոր բնակիչ Եփիմոյ Կանդրովը գտել էր մի վոսկրե հերուն։ Ուսուցիչ Կ. Կարապետյանը գտել էր մի լավ մշակած տանգաքար։ 1927 թվին և հետագայում ես անձամբ բլրի վրայից հավաքել եմ հնադարյան կավե ամանների կտորտանք և քարե լոսոններ (ապորիք)։ Միաժամանակ նկատել եմ, վոր բլրի հարավային լանջին ցիկլոպյան պատերի հետքեր կան։ 1935 թվին այդ պատերի հետքերի վոտքերն ածանող գետ մեջ մեծ հանված քարերի վոտներ։

Այդ բոլոր դիտումները հիմք տվին 1935 թվին ձեռնամուխ լինելու այդ բլրի պեղմանը, վորն նպատակն եր պարզել բլրի ինչ լինելը։ Ինչպես ասացի, բլուրն իր տեսքով նման եր Երնշբլուրին, վորը 1913 թվին պեղել եր Լալայանը և սխալմամբ համարել պերսեպոլեան։ Մուխաննաթ-Քաֆայի հյուսիսային լանջին կա հետնապարսյան պերսեպոլեան, վորը մի քանի ընկերների ասիթ եր տվել կարծելու, վոր այդ բլուրը ևս պերսեպոլեան եղ և վոչ թե բնականաբար։

Գոյություն ունեցող տոպրը լուսնկաները ևս հիմք չեյին տալիս կարծելու, վոր այդ բլուրը բնականաբար և յուղել։

Որինակ՝ մեզ հասած տոպրը մի լուսնկի համաձայն՝ բլրի հողը մի պիշերվա ընթացքում պոյացրել են Պահկեվիչի բանակի պինովորները և անգամի հայերը, իրենց պլեասկիներով

հող հավաքելով բլրի տակը, վորպեսզի նրա վրայից ամբակո-ծեն պարսկական Սարդարի պալատը։ Ըստ մի այլ միջնադարյան ավանդության, վորն ի միջի այլոց բացատրում է նաև բլրի անունը, այդ բլուրը գոյացել է Թոխմախան քաղ տեղը փորելու ժամանակ գեղեցկուհի Արու-Հայաթի կիսատ հողից։ Վերջում Արու-Հայաթը ներողություն խնդրելու պատճառով վշտից խնդա-ցան և լինում այդ բլրի վրա։ Այստեղից էլ բլուրն առանում է իր պարսկերեն «Մուխաննաթ» անունը, վորը նշանակում է «ներող»։ Դրանից հետո, Արու-Հայաթի փետացու Թոխմաք-խանն ընկնում է լիճը և խեղդվում, վորից էլ լիճն առանում է նրա անունը՝ «Թոխմախ-խան դյոլ», իսկ ջրանցքը՝ «Արու-Հայաթ» անունը[1]։

Բլրի պեղումները, հայտնաբերվելով բերդատարիքներ և բնակատեղ, միանգամայն հերքեցին այդ ժողովրդին առասպել-ները։

Պեղումները լրիվ հաստատեցին լրիվ կուլտուրական շերտեր (չհաշված արդի շերտը)։ Առաջին շերտն ուներ դուռնագործ կե-րամիկա, միջինը՝ խալդական գարաշրջանի սև կերամիկա և վե-րին շերտը՝ այնպիսի հնագիտական իրեր, վոր բնորոշ են վոչ ուշ, քան հելլենիստական գարաշրջանին։

Այսպիսով պարզվեց, վոր բլուրը, այդ առասպելների հետ-վարուց շատ առաջ, դարերի ընթացքում լինել է բնակատեղ և վորևե առնչություն չի ունեցել գերեզմանոցի հետ։

Պեղումները հայտնաբերեցին բլրի հարթած գագաթը շրջա-պատող բերդապարսպի արևելյան մասը՝ 15 մետր լերկարությամբ, վորն ուներ լեռնատեղան հիմք, թեև դեֆեկտավոր (տես նկ. էջ 270), վորպիսին ունի նաև Նոր-Բայազետի բերդը, վորտեղից քանի տարի առաջ մանրակի պեղումներ կատարեց ակադեմիկոս Մեշ-չանինովը։ Բերդապարիսպը—անտաշ քարերի խոշոր բեկորներից միաշար և խիտ շարվածք եր, վորի մեջ բոլորովին խիտաղ չեր դրծածվածք։ Հիմքի լերկրորդ աստիճանն ավելի մանր քարերից եր, իսկ լերրորդը՝ առավել ևս մանր։ Այս վերջինն արդեն հա-րմանցավ պատի բնույթ ուներ։ Ներկրորդ աստիճանը դանվում եր վերին աստիճանից $^1/_2$ մետր ցած, իսկ լերրորդը՝ լերկրոր-դից 40 սմ. ցած և լերկրորդից 1 մետր հետավորության վրա։ Ներևք աստիճաններն էլ միաշար էին և խիտաղ չունեին։ Հե-

---

[1] Այս ավանդությունն ինձ պատմել է ընկ. Ներսես Շահազիզը։ Ն. Բ.

տաքրքիր և, որ յերկրորդ շերտում բացված բնակարանների պատերն էլ միշտ էլ ներս վերին աստիճանը շինված եր բայա-

Ղոյա գավիթների վերակառուցված մոտիվ-քարտեզագրություն

ռային վրձագործի բնկորներով, իսկ ստորին յերկու աստիճան-

նների, ինչպես և բնակարանների պատերի մեջ, վորձաքարի հետ միասին, գործածված եր նաև տուֆի, վոր ըստ յերևույթին, արդյունք և բերդատարածքի հետնատարյան նորագոյացների։

Թեև պեղվեց բլրի գագաթի հարթության միայն մի մասը, վորի հետևանքով մենք հաստատապես չենք կարող ասել, թե բլուրը քանի շրջապարիսպ և ունեցել, բայց բլրի գանազան տեղերում յերևացող և տարբեր ուղղությունների վրա գնացող քարերի բեկորները, ըստ յերևույթին, վկայում են այն մասին, վոր բլուրը վոչ թե շրջափակված եր մեկ պարսպով, այլ մի քանիսով [1]։

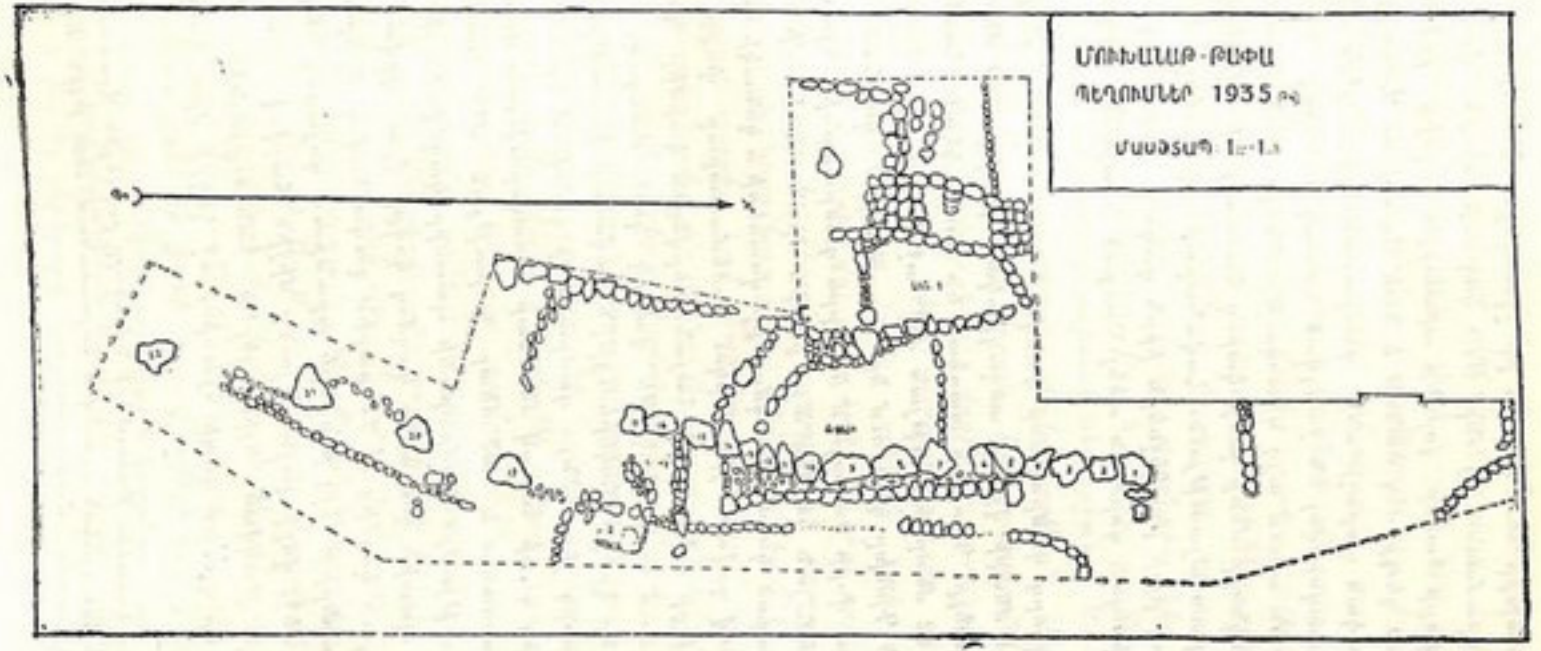
Պեղումները հաստատեցին նաև մի բնական շինք, վորը գտնվում եր հիմնական բերդատարածքից դեպի արևմուտք 3,5 մետրի վրա և ուներ անկանոն քառակուսու տեսք։ Այդ բնակարանի պատերի հիմքերը բարձրանում էին տարբեր կուլտուրական շերտի վրայից. բնակարանի մուտքը հարավ-արևմտյան անկյունից եր, վորը յերեք ատաճաններով իշնում եր բնակարանի մեջ։ Շինքի ներսից բնակարանի յերկարությունը 4,30 մետր եր և լայնությունը՝ 2—3 մետր։ 1935 թվին բնակարանն ամբողջապես չմաքրվեց, այլ բացվեցին միայն յերկու անկյունները, բայց կան ապացույցներ, վոր շինքը հարուստ կազմում է բացառություն։

Բացի բնակելի շինքերից, բացվեցին նաև յերեք գամբարաններ։ Առաջին գամբարանը գտնվում եր տեղագրական (տոպոգրաֆիկ) կետից 5,30 մետր դեպի հարավ, № № 16 և 17 բլրակապարանների առջևում (տես հատակագիծը, էջ 281)։

Տեղագրական կետից 1,50 մետր խորության մեջ հյուսիս—հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ—հարավ-արևմուտք ուղղված վիճակում բնված եր ձիաձև, կոտրատված և ապիակ հատակով մի կարաս (յերկարությունը՝ 80 և լայնությունը՝ 60 սմ)։ Կարասի բերանը մոտված եր մի ուրիշ ավելի փոքր, բայց ավելի լայն բերան ունեցող կարասի մեջ։ Յերկու կարասները էլ շինված էին կավճիկ կավից։ Յերկուսի յել տարբեր մասում, կայունության համար, կողքերին շարված էին փոքրիկ քարեր։ Դամբարը պատված եր մեծ կարասի մեջ՝ աջ կողքի վրա, կուչ յեկած վիճակում, այնպես վոր նրա գլուխը գտնվում եր յերկրորդ կարաս-

---

[1] 1936 թվի պեղումների բլրի լանջի վրա հայտնաբերվեցին յերկրորդ բերդատարածքի մասերը։

Մուխալաթ-Թափայի 1935 թ. պեղված տաճարատան հատակագիծը.

ան մեջ։ Կամարի հետ ոչ մի իր չէր մնացել։ Հետաքրքիր և հետևյալ մանրամասնությունը։ Մեծ կարասի փորի վրա կային մի շարք փոքր ծակիկներ, որոնք արտաքին կողմից լցված էին կրով։ Նման գնգոք մեզ ծանոթ է նաև Ամանի ու Վաղարշապատի հելլենիստական դարաշրջանի դամբարաններից, որոնք թաղման համար ոչնչացվել են չարդված հատակ ունեցող կարասներ։

Ի՞նչ են ասում այդ դիտողությունները. ինձ թվում է, որ այդ ծակուկները մենք չենք կարող համարել մի որևիցե հավատքի արտահայտություն։ Հավանաբար ավելի ճիշտ կլինի ընդունել, որ բլրի բնակիչները իրրև դագաղ, փոխանակ նոր կարասներ շինելու, գործ են ածել հնացած և արդեն անպետք կարասներ[1]։

Ներկրորդ դամբարանը գտնվում էր առաջինից դեպի արևվելք, 1,74 մետրի վրա և տեղագրական կետից 7,30 մետր դեպի հարավ-արևվելք։ Կմախքը պառկած էր նույն կետի համեմատությամբ 1,42 մետր խորության մեջ՝ աջ կողքի վրա կուչ եկած վիճակում։ Գլուխը գտնվում էր հարավային կողմում, մի մեծ քարի մոտ, որը ծառայում էր իրրև դամբարանի հյուսիսային պատ։ Արևմտյան կողմից այդ քարին միանում է մի այլ մեծ քար։ Մնացած կողմերում կմախքի վոտների և կռնակի մոտ սրընկած դիրքով դրված էին կերկու համեմատաբար փոքր քարեր։

Կմախքի դիրքամոտին հայտնաբերվեցին կարմիր կավից շինած մի կճուճ և մի կերկաթե դանակ կամ մանգաղ։ Վերջինս գտնվում էր կրծքի մակերևույթին համապատասխան խորության մեջ։

Ներորդ յուրանձնյա դամբարանը գտնվում էր տեղագրական կետից դեպի հարավ 15 մետր հեռավորության վրա, № 21 քարի ստորոտում և 1,55 մետր խորության մեջ՝ նույն կետի համեմատությամբ։ Դամբարանի պատերը կազմված էին մի կողմից № 9 պատին զուգահեռ կազմող կողքի վրա դրված 4 քարերից, մյուս կողմից № 21 քարին զուգահեռող 3 իրար կողքի դրված քարերից։ Այդ շարքերի արտաքուստ գոյացող նեղ տարածության մեջ, որի լայնությունը միջին հաշվով կես մետրից ավելի չէր, թաղված էին կերկաթե հանգուցյալներ։ Առաջինը պառկած էր դեպի հյուսիս, աջ կողքի վրա կուչ եկած

---

[1] Մեր կարապյա թաղումների նմանները բացվել են Վրաստանում՝ Վանպատիանոսի հռոմեական դրամով և Հայաստանում, 1936 թվին՝ Որոտան Մեծ դրամով։

վիճակուն, յերկրորդը՝ պատկած նրա հարաւային կողմում՝ կոնքոսկրով համարեա նրան կպած վիճակուն, բայց ձախ կողքի վրա կուչ եկած դիրքով, գլուխը դեպի հարաւ։ Նրա կրծքի մոտ ընկած էր յերեխայի մի կմախք (առաջինները նոր էին դուրս գալիս)՝ աջ կողքի վրա կուչ եկած վիճակուն և գլուխը դեպի հարաւ։ Ըստ յերևոյթին սա մոր և մանկան միատեղ թաղման դեպք է։ Այդ յերկու կմախքների մոտից հայտնաբերվեցին բրոնզի գինդերի կտորներ, որոնց յուրաքանչիւրի կենտրոնում կար մի մասով գնդիկ։ Գտնվեցին նաև ձոդակերպ ապարանջաններ և մատանու կտորներ և յերկու ուլունք, որոնցից մեկը շինված էր կապտավուն ապակենման նիւթից և ունէր դեղին կետիկներ, իսկ միւսը՝ սեր, ունէր սպիտակ նեղ շրջանց։ Կմախքների վատ պահվելու և դամբարանների նեղվածքութեան հետևանքով հնարաւոր չեղաւ ճշտութեամբ որոշել, թե դամբարանի միջից հայտնաբերված իրերը կմախքներից որին են պատկանել։

Ջնայած այն բանին, որ դամբարաններից յերեքն էլ տարբեր ձևեր ունէին, բայց նրանք ունէին նաև մի քանի ընդհանուր գծեր։ Նրանցից վոչ մեկը ծածկ չունէր, բոլորը գըտնըվում էին իրարից վոչ հեռու՝ բերդապարսպի արտաքին կողմում։ Բոլոր կմախքները կուչ եկած վիճակուն էին և ուղղված էին կամ դեպի հյուսիս, կամ դեպի հարաւ։ Ըստ յերևոյթին, բոլորն էլ պատկանում էին միևնույն դարաշրջանին, որովհետև նրանցում յեղած իրերը ժամանակակից էին միմյանց։ Որինակ՝ առաջին դամբարանի պատկած կարասն ինքնին ձևը բնորոշ և հելլենիստական դարաշրջանի համար։ Յերկրորդ դամբարանի կարմիր կավե կճուճը և յերկաթի դանակը վերաբերում են նույն ժամանակին։ Յերրորդ դամբարանի ուլունքները և բրոնզե զարդերը, որոնք առհասարակ քիչ են պատահում դամբարանների մեջ, բայց Անդրկովկասին հայտնի յեն Բելքի, Ծալկայի, Իմանովկու և Լալայանի պեղումներից, նույնպես հետևաբար դարյան ժամանակների արդյունք են։ Թաղման կոլլեկտիվ ձևն այստեղ չի կարող մեզ շփոթության մեջ գցել ժամանակը հետևելու համար, որովհետև մոր և մանկան միատեղ թաղումներ ծանոթ են նաև ուշ ժամանակներին, իսկ յերրորդ հանգուցյալը կարող էր պրված լինել մի քանի տարով ավելի ուշ, քանի որ դամբարանը դուրկ էր ծածկող սալերից, և կողքերը բաց էին։

Այդ յերկաթ դամբարաններն էլ չէին կարող վերաբերվել վոչ առաջին և վոչ էլ յերկրորդ հելլենական շերտերին։ Նրա-

բանք կարող էին պատկանել միայն յերրորդ շերտին, որովհետև բլուրը 4-րդ շերտ չունի։

Շինքի մեջ գտնված ուլունքները և յերկաթի առարկան, որոնց նմանները գտնվում են այն դամբարաններում, որոնք պարունակում են խալդական զարաշրջանին վերաբերող իրեր, մատնանիշ են անում այն, որ շինքը պատկանել և յերկրորդ շերտին, այսինքն խալդական ժամանակներին։

Հետաքրքիր է, որ դամբարանները գտնվում էին պարբերաբար աորոտում։ Այդ ապացույց է այն բանի, որ բերդը (թևկում և վերանորոգված վիճակում) դոյություն է ունեցել յերրորդ շերտի մարզկանց ժամանակ։

Չենք կարող ընդունել, որ բերդապարիսպն առաջին անգամ կառուցված է յեղել յերկրորդ շերտի կյանքի ևոթնաչրեում, որովհետև այդ պարագային պիտի ընդունենք, որ առաջին բնակատեղը մոչ մի բերդապարիսպ չի ունեցել։ Բացի նրանից, որ դժվար է այդ ընդունելը, այդ հերքվում է նաև բերդապարսպի վերանորոգման հետքերով և մայր հողի վրա կառուցված բերդապարսպի և շինքի շինանյութի տարբերությամբ։

Ի՞նչ ասին պեղումները։

Հայտնաբերվեցին մեծ քանակությամբ քարե աղորիքներ, որոնք ունեցին կլոր, ձվաձև, բառանկյուն և նավակաձև տեսք։ Բոլոր այդ ձևերն էլ գտնվել էին Բոլազուռնի բերդ-շինի 1934 թ. պեղման ժամանակ և Երեշ-բլրի, Լճենիական պեղումների ժամանակ և առհասարակ պատահում են հնագույն բերդ-շինների գետնի մակերեսին։ Աղորիքներ գտնվեցին բոլոր յերեք շերտերում էլ։ Նույնը պետք է ասել նաև անթիվ քառանկյունի գտնված սանդի ծեծիչ քարերի, հետաքրքրերի և «նետերու» քարերի մասին, որոնք նույնպես ընդհանուր են Հայաստանի բերդ-շինների համար։ Բլրի վրա գտնվել են մի քանի տեսակ սանդաքարեր։ Դրանցից ամենատարածվածն ուներ գետնա պեղումներից առաջ, 1927 թվին, գետնի մակերեսին հայտնաբերվածը։ Այդ սանդաքարը հրատարակված է իմ «Կեղծ-նեոլիթյան բնակատեղ Հայաստանում» վերնագրով աշխատության մեջ[1]։

Բացի քարե իրերից գտնվեց նաև յերկրորդ (*)

---

[1] „Проблемы истории материальной культуры", № 1—2, 1933 г.— *Байбуртян.*

վոսկրից պատրաստած մի գործիք։ Մեր գտած քարն և կավե ծանրության ծառայող քարերի և իլիկի գլուխների նմանները հայտնաբերվել էին նաև Եյլարում և Երևշ-բլրում։ Հետաքրքիր է, որ այդքան շատ քարե առնետական գործիքների հետ միասին չգտնվեց մոլր և կացին, ել չխոսենք հղկած կամ ծակած գործիքների մասին։ Գանված միակ «մոլրը» ուռքից էր, իսկ միակ «կացնով» հաղիվ թե կարելի լիներ բան կտրել։ Մեր կարծիքով, այդ ապացույց և այն բանի, որ հիմնական գործիքները՝ կացինը և մոլրը, արդեն մեսոլիից էին շինում և իրրև արժեքավոր իրեր, հնարավոր է, անդադրելության ժամանակ տարել էին իրենց հետ մի այլ տեղ։ Այդ և մասնանիշ անում նաև այն, որ մեսոլիթյան իրեր առհասարակ քիչ գտնվեցին։

Վոսկրե գործիքներից հիշատակության արժանի է կերկոտրտ շերտում գտնված մի իլիկի գլխիկ, որը հայտնաբերվեց № 11 պատի մոտ։

Բացված բնակարանի հատակում կերնք ապորիքների հետ միասին գտնվեց մի հետաքրքիր կավե կնիք, որին ունենք զարդացած ավատեիկայի նշաններ։ Ինչ վերաբերում է կերամիկային, պետք է ասենք, որ այստեղ ունենք մեծ գանազանակերպություն։ Վերին շերտի կերամիկան խառերեն ատրբերվում է ներքին շերտինից։ Վերինում գերակշռում է մուգ-շագանակագույն կամ դեղնավուն կավից շինած կարասին, սորին շերտն ունի գունազարդ կերամիկա, իսկ ներքինը՝ սև կավե արնամենատավոր այնպիսի կերամիկա, որը ծանոթ է կերկաթե դարաշրջանի պատկանող դամբարաններից, այսինքն առնմատությամբ քայքայման ընթացքից։

Յերկրորդ շերտում գտնվեցին մոխրագույն խոշոր կարասներ, որոնց փորը վրայով անցնում են քանդակազարդ գոտիներ։ Սրանց հատակը ատվակ է, ունկերը չունեն։ Այսպիսի կարասներ հայտնաբերվեցին չորս հատ, մի-մի հատ՝ բացված սենյակներից յերկուսի անկյուններում, պատին հենած դրությամբ և յերկուսն ել՝ բնակարանի արևմտյան և հարավային կողմերում, նույնպես պատերին հենած վիճակում։ Բոլոր կարասներն ել դատարկ էին։ Գանվեցին նաև խոշոր ու մանր յեղջերաոր անասունների, ինչպես և թռչունների և ձկների ոսկորներ։ Այս ամենն ապացույց և այն բանի, որ քե առաջին, քե յեր-

կլորդ և քիչ յերբորդ շերտերի բնակիչները հողագործության հետ միասին պարապել են նաև անասնապահությամբ։

Բնակելի շենքի կողքին հայտնաբերված թաղարաձև օջախը (քուրան), վորտեղ գտնվելին կավե թարախոտային խարամները (шлэк), ապացուցեց և այն բանը, վոր անցում դոյություն և ունեցել կավագործության, իսկ վոսկրե իլիկի գլուխն ապացուցեց և տեղական մանածագործության դոյության։

Գտնված իրերի մեջ չկար վոչ մի դինք։

Այդ հատկանիշ և սակավաթիվ դյուտերը պատրաստ են, վոր բլրի բնակչությունը յեղել և ագրարիկ և խաղաղասեր, բայց ժշտապես բնակվել և աշխատել։

Առաջին շերտում հայտնաբերված իրերի սակավության և բնակելի շենքի բացակայության հետևանքով հնարավոր չե պարզել այդ շերտի բնակչության ապրելակերպը և կենցաղի առանձնահատուկ կողմերը։ Յերկրորդ շերտը բնորոշվում է խաղաղական կնիքով և բրոնզե ֆիբուլներով։ Այդ շերտը դեռ պահանջում է հետագա հետազոտություններ։ Ինչ վերաբերում է յերրորդ շերտին, կարելի յե նշել նրա հետևյալ գծերը։ Յերրորդ շերտի «կուլտուրան» իրրև հիմնականում, ժամանակագրականորեն վերաբերում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի գարաշրջանին, յերբ բնակչությունը դեռևս շարունակում էր պրակտիկ յերկրագործության և անասնապահության։ Այս շերտից մենք ունենք գարձյալ նույն ապրանքները և կեղծված անասունների վոսկորները։

Այդ գարաշրջանում բերդն արդեն կորցրել էր իր սկզբնական նշանակությունն իրրև ամրոցի, տանի համար ամրացրած բնակատեղի, վորովհետև բնակչության զգալի մասն արդեն ապրում էր հարթավայրի վրա, իսկ բերդում բնակվում էին միայն ֆեոդալները։

Այսպիսով, Մուհաննաթ-Թափայի յերրորդ շերտի կուլտուրական մնացորդների մեջ մենք կարող ենք գտնել վոչ քիչ «քաղաքի» մնացորդներ, այլ տեղական ֆեոդալի ամուր միջնաբերդ։ Այս հարցն էլ իր վերջնական լուծումը կստանա հետագա պեղումների ընթացքում։

Առաջին և յերկրորդ շերտերի նյութերը (յերեք չհաշվելով դուռնատարդ կերամիկան) տալիս են առաջին և յերկրորդ խմբերին (ըստ Պիոտրովսկու և Դյակոնովի) պատկանող համանման բերդի պատկեր։ Սակայն, այդ նմանությունները հանդերձ,

Մուխաննաթ-Քաֆկայի առաջին շերտի «կուլտուրան» 1-ին և 2-րդ խմբերին պատկանող բներգերի կուլտուրաններին նկատմամբ ունի նաև մի շարք տարբերություններ։ Առաջին տարբերիչ գիծն այն է, որ բներգը գտնվում է քեթմեն գառիվեր ունեցող և բոլոր կողմերից մաշկելի բլրի վրա, հակառակ առաջին և յերկրորդ խմբերին պատկանող բներգերին, որոնք գտնվում են քարքարոտ և դժվարամատչելի բլուրների վրա։ Յերկրորդ տարբերիչ գիծն էլ այն է, որ այստեղ գտնվից գտնատարդ կերամիկա։

Այդ կերամիկայի զարդարանքները միագույն են։ Կարմիր ֆոնի (ներկած կամ փայլեցրած) վրա սև ներկով քաշված են յերկրաչափական պատկերներ՝ հատարակ յեռանկյուններից և հորիզոնական գծերից ձևով։ Համանման կերամիկա, ինչպես արդեն ասացի, հայտնի յե Հայաստանի մի շարք վայրերից։

Պատմական քանդարանում կան յերկու կճուճներ՝ վոսկեվազ (Ղզըլ-Քամուր) պյուղից (տես էջ 288), որոնք յերկուսն էլ ամրողջ են, որ նշան է նրանց գտնվրանի մեջից հանված լինելուն և ոչ թե բնակատեղից գտնված լինելուն։ Նրանցից մեկի, որի վրա անդավոված են ութ յերկարաձիգ յեռանկյուններ, գագաթները դեպի ներքև և յուրաքանչյուր յեռանկյան միջին կան յերկու ալիքաձև գծեր, որոնք անցնում են ներքևից վերև։ Մյուս կճուճի վրայի որնամենտը բաղկացած է յերկու զիգզագներով փորի վրայով անցնող գոլերից, որոնց կտրվածքի տարին յուրաքանչյուր անկյունում կա մի փոքրիկ ոտակաձև նախշ։

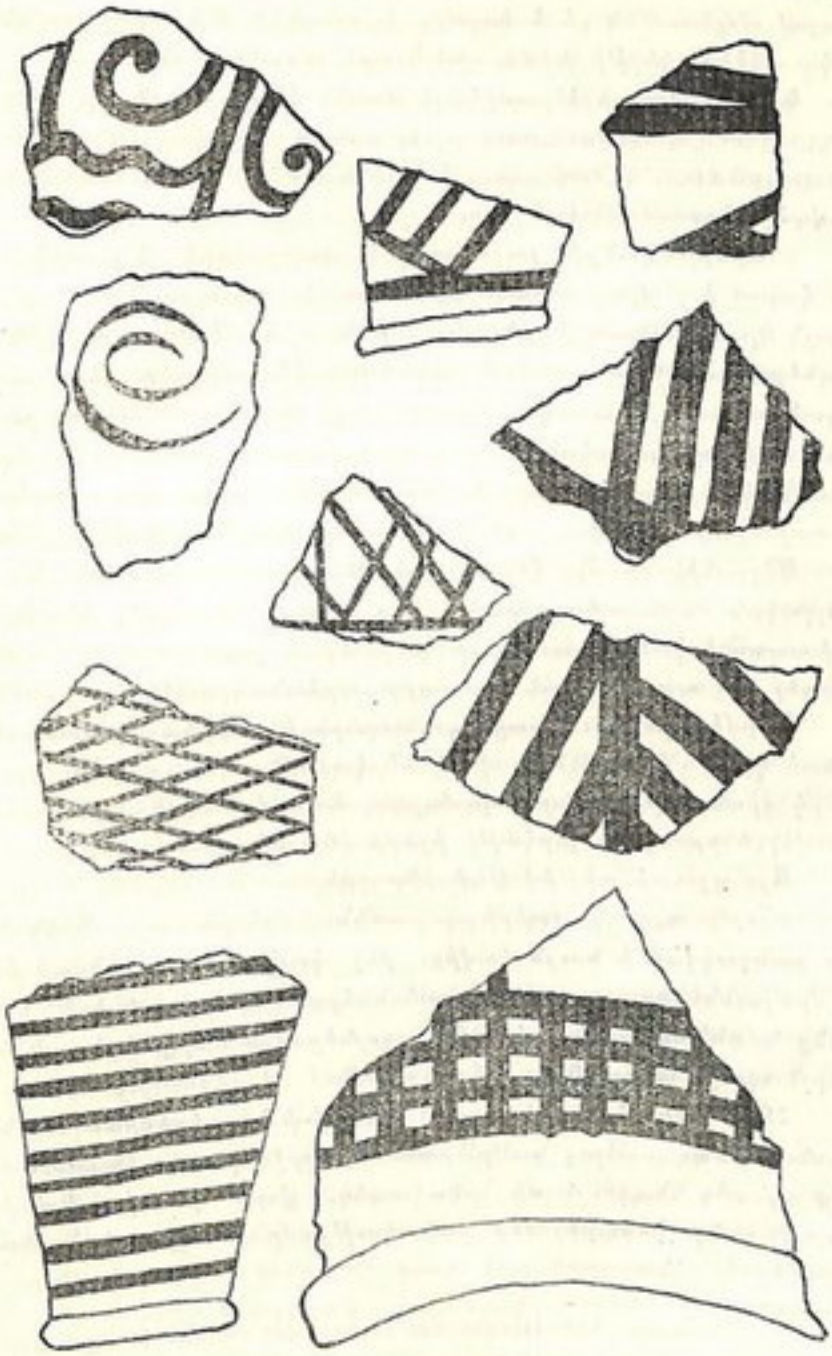
1907 թվականին Առատպատից Յերևան են փոխադրվել դունատարդ ամաններ, որոնց փորը շրջապատված է զիգզագներ կատարող սև գոլերով, իսկ ամանի բերանի և զիգզագի միջև ընկնող տարածությունը զարդարված է ոտակաձև որնամենտներով, որոնք կատարված գծի յուրաքանչյուր խոտորման մեջ 3 րով, որոնք կատարված գծի յուրաքանչյուր խոտորման մեջ 3 հատ են։ Հետաքրքրին այն է, որ Առատպատում գտնվել և նաև սև կերամիկա—քիմավոր քնչամանի ձևի—և մի գավաթաձև ամաններ։

Առատպատից վոչ հեռու յե գտնվում Կարմիր-վանքը, որտեղ ամենից առաջ Անդրիովիկատում հայտնաբերվել և դունատարդ կերամիկան։

Մեր քանդարանում կան անհայտ տեղից բերված մի քանի ամաններ, որոնք իրենց ձևով ու դունատարդով հիշեցնում են Կարմիր-վանքի ծանոթ կերամիկային և քանի

վոր մինչ այժմ բռնմագուշն կերամիկա վոչ մի տեղ չի գտնված, կարող ենք համարել այդ ամանները կարմիր-վանքի գաւառա-

Հայկական ԽՍՀ-ում հայտնաբերված դուռնագործ կավե ամաններ.

Տափաններ՝ ներկված գունազարդ կնքամիկների ծրագծանմուշներ.

բանից ծագած։ Սրանց մեջ կա մի հետաքրքիր ամառ, որի միջով վրայով անցնում են ան և կարմիր կարապներ։ Մի ուրիշ ամառ էլ կա այծերի չորքի խիստ սեռամոլիկ պատկերումով։

Կարմիր-վանքի էքսպեդիցիայի մասին Մեշչանինովը իր „Археологическая экспедиция в Нагорный Карабах и Нахичеванский край" (Сообщение ГАИМК, *1926 թ., հատ. I, էջ 218*) հոդվածում գրում է հետևյալը.

«Կարմիր-վանքի յուրահատուկ զարդանկարչի էքսպեդիցիան չէր կարող իր վրա չհրավիրել հատուկ ուշադրություն մի մեծ էլամի, Ասորեստանի և հինգ ու վեց Բաբելոնի արքայական տոհմանիշերով վերջերս գտնված համանման էքսպեդիցիայի հետ ունեցած արտաքին առատությամբ, այլև մեզ հայտնի մի կուլտուրա, որն այժմ պատահական գյուտերով և հայտնաբերված, որոնց ժամանակը չի կարելի որոշել ճշտությամբ, բայց և այնպես, անտարակույս, այդ կուլտուրան մինակ չի եղել Անդրկովկասում»։

Մեշչանինովը այդ էքսպեդիցիան վերագրում է վաղ նախադարձական ժամանակաշրջանին։ Այդ մասին նա գրել է՝ «Այս նախապատմական էքսպեդիցիայի կուլտուրան շատ գաղտնով նախորդել է... ուրարտական անապատիկ արձանագրություններին»[1]։

Կարմիր-վանքում, բացի զանազան էքսպեդիցիայից, գտնված է նաև կավե մի արձանիկ, որը ներկայացնում է բարձր գլխարկ դրած մորուսավոր տղամարդու պատկեր։ Այդ արձանիկը գտնվել է բրոնզե և չերկաթե իրերի հետ միասին։

Այդ գյուտի առթիվ Մաթևոսյանը գրել է.

«Բոլոր այդ գյուտերից... ամենակարևորն արձանիկն է։ Նա քանդակված է նույն կավից, ինչ կավից որ շինված են դամբարանների մեջ գտնվող ամանները և գորգորված է նրանց նման՝ ապրատակ և կարմիր գունանյութով և հատկած է ան ու գարշնագույն գույնով։

1926 թվին Նախիջևանում ԳԱԻՄԿ-ի էքսպեդիցիան «ամենամաման հետազոտելով դամբարանների շրջապատը, հայտնաբերեց այնտեղ հնագույն մի բնակատեղի, որի գետնի չերեսից կարողացանք հավաքել մեծ քանակությամբ հնագիտական նյութեր»[2]։

---

[1] *Мещанинов*—Археологическая экспедиция Об-ва в Нагорн. Карабах и в Нах. край. Изв. Об-ва изуч. и обслед. Азербайджана, т. IV, стр. 106.

[2] *Миллер*—Археологическ. исследов. в Нахичеван. Республике летом 1926 г. Сообщения *ГАИМК*, т I. 1926, стр, 234.

Գանձասարի կիրամիկայի «կուլտուրան» լուսաբանելու խնդրում կարմիր-վանքի կարևոր նշանակություն ունեն Մեշչանինովի հետևյալ խոսքերը. «Չնայած այդ ասյանի գանձասարի կիրամիկայի բացառիկ արժեքին, նա գեռևս պիտական լուրջ ուսումնասիրության չի ենթարկված... Այդ պատճառով էլ կարմիր-վանքի գանձասարի կիրամիկայի տեղն Անդրկովկասի մյուս հնությունների շարքում շարունակում է մնալ հանելուկային»[1]:

Հայաստանում գանձասարի կիրամիկա գտնվել և նաև Ջանդիերում, Սխտոնի շրջանի Ախթալայան գյուղում՝ հենց գյուղի մոտ, գետակի բորբոքարիր ափի վրա հայտնաբերված դամբարանում:

Այդ դամբարանում գտնվեց մի խորհրդանիշ քրիստոնյա հոգեղեն հավատալիքներով և շահմատային կարգի շրջանկյունի գծանշքներով:

Հայաստանում, Լենինականի շրջանի Բուդաշենն և Դիլիջանի գյուղերում ևս գտնվել և մինչդեռ գանձասարի կիրամիկա: Այստեղի ամաններըը գանձասարյանից են նկատի կողմից և միայն արտաքինից, իսկ որնամենտների բնույթը նույնն է, ինչ վար ուրիշ տեղերինը (էջ 288):

Մի կճուճ էլ գտնվել և Մուխաննաթ-Թափային հարող դաշտամասի մեջ պատահականորեն բացված դամբարանում (էջ 288): Դժբախտաբար տեղեկություններ չունենք, թե ինչ պայմաններում և գտնվել: Այս նախշը ճշտությամբ կրկնություն է 1935 թվին Մուխաննաթ-Թափայի պեղումների ընթացքում գտնված կիրամիկայի նախշերի:

Ազատեանան ձոռերքում հեղեզատի քայքայած ափին 1932 թվին բացվեցին մանր գետաքարերից պատեր ունեցող դամբարաններ, վորտեղից կ. Ղաֆադարյանը բերեց գանձասարի 6 կճուճներ և խոր քրիստաններ:

Վերջապես, 1936 թվին, Նոր-Արմավիրում, յերբ կոլանտեսականները քար հանելու նպատակով փորումներ էին կատարում, հնագործյան բնակավայրում հայտնաբերվեց բազմագույն որնամենտ ունեցող կուժի մի կտոր: Այդ ծորակավոր կուժն ուներ սև, կարմիր և սպիտակ գույներով կազմած յեռանկյունի

---

[1] *Мещанинов*—Арх. эксп. в Нагорн. Карабах и Нах. край... стр. 234.

զարդեր, ցանցաձև և աստրին մասամբ էլ ժանեկային նախշեր։ Մինչ այդ՝ բազմազան գունազարդ կնքամիկա չեր գտնվել Հայաստանում։ Այդ կաոլն իր արտամետով ամենից շատ նմանվում է կարմիր-վանքի կնքամիկային։ Նրա հետ միասին գտնվել եր նաև ձևն ունեցող ամանի մի կաոր, բայց առանց նախշերի, որի ամբողջ արտաքինը ներկված եր կարմիր գունով։ Վերջինիս նմանները գտնվել են նաև Մոխրաննաթաղ-Բաղեսյում, որոնց հետ, դամբարաններից մեկում, գտնվել է նաև արծաթյա մի գնդաձև, որի գլուխը ներկայացնում է չորս առյուծներ, որոնք կանգնած են չորս ցուլերի վրա։

Հայաստանում հայտնաբերված մեզամած գունազարդ կնքամիկան գտնվում է Հայաստանի տարածքներից դուրս, գտնազան Բանդարաններում։ Որինակ՝ հայտնի չե, որ Ն. Յա. Մառը 1893 թվին, Բաֆֆաելու գյուղի մոտ (Լենինականի շրջան) պեղել և դամբարաններից մի քանի, որտեղ հայտնաբերվել են «ամբողջ Անդրկովկասի ուսումնասիրությանը համար կարևոր նյութեր, ինչպես որինակ՝ գունազարդ կնքամիկայի նմուշներ... որոնց նմանները գտնում ենք գնդապետ Գ. վ. Զարեվսկու 1896 թվին Ցիրևանից վոչ հեռու, Զանգու գետի ափին գտնվող Քարաքենդ գյուղի չհրապարակված պեղումների մեջ»[1]։

«Այդ ամանները շինված են լավ մաղած բաց-կարմրագույն կավից և արտաքին կողմը պատած է կարմիր ներկով, որի վրա ևս գունով դուրս են բերված վոչ մշտական ուղիղ կնքիչափական ձևեր»[2]։

Հայաստանի գունազարդ կնքամիկայի մի այլ գյուտ մասին էլ տեղեկանում ենք Սալիչևի «Անդրկովկասյան մի քանի դամբարաններ» աշխատությունից։ Այդ աշխատության մեջ նա հաղորդում է, որ 1895 թ. վոսին Զաքարյան՝ Գետերբուրգի ճարտարած յեղել Ղարս-Ախալքալաք գյուղի շրջակայքի դամբարաններից պեղած մի քանի գունազարդ ամաններ։ Այդ ամանները հետևյալներն են. «մի դավաթ՝ կարմիր կավից, կոկ արտաքինով, ցանցաձև, ատամնաձև և վոլորակաձև արտամետով։ Դարձյալ նույն տիպի 4 դավիթ և մի գավ՝ լայն անկյուններից կազմված արտամետով, որոնց ստոր ծայրերը դեպի ներքև են ուղղված։

---

[1] *Пиотровский и Гюзальян*, Крепости... стр. 51.

[2] *Захаров*, Хетская керамика из Богазкея и некоторые закавказские параллели, стр. 151.

Բոլոր այդ գավեթը և կճուճներները պատկանում են մի առանձին կուլտուրայի»[1]։ Այնուհետև նա շարունակում է. «կարմիր կավից շինած կճուճն ունի հարթ և ան պրնամենա՝ կոնցենտրիկ անկյուններով և ցանցակերպ քառակուսիներով ոճածև դծերով»։

Մինչ քաղաքացիական դուռնատարդ կերամիկա չի հայտնաբերել Ն. Յա. Մառը 1893 թվին Վառնակի պեմբրանում[2]։

Ինձ հետս եմ ստանանշել նաև Ալինջ (Կուռայք) և Վառաքաշեն (Մեկոյան շրջ.) գյուղերում հայտնաբերված դուռնատարդ կերամիկան։ Այստեղ ամանների բաց-դեղնավուն ֆոնի վրա քաշված են կարմիր գոլեր։ Ավելորդ չի լինի նշել, որ Վառաքաշենի և Ալինջի ամանները հայտնաբերվել են մոչ թե ամբողջական վիճակում, այլ կատրանքներով, որ ստիպեցրեց բնաբոշ և բնակատեղի և մոչ թե գամբարանի համար։ Անհրաժեշտ և հետաքրքրել հիշյալ հնավայրերը, որովհետև կարող և պատահել, որ այնտեղ գտնվի դուռնատարդ կերամիկա ունեցող բնակատեղի։

Ինձ թվում և, որ կերամիկայի այդ տեսակին կարելի յ տեղադրել նաև դրսից կարմիր ներկով ծածկած շեկ կամ կարմրավուն կավից շինած կերամիկան, որ հաճախ կարմիր ներկով ծածկված և լինում մոչ թե ամբողջությամբ, այլ միայն վերին մասով, ինչպես այդ նկատվում և Թալադանի կերամիկայի մեջ։

Այդպիսի մի աման ևս գտնվեց Մոխրաննաձոր-Քափաքի տապալին (*) շերտում՝ դուռնատարդ կերամիկայի հետ միասին։ Հայտնաբերվել և նաև Եղյուռում, Ճիշտ և, շատ քիչ քանակությամբ։ Ակադ. Մեշչանինովի 1931 թվի եքսպեդիցիան պետքի յերևույթ հավաքել և այդ կերամիկան նաև Քոդայի ձոր բնակատեղում։

Ակադ. Մեշչանինովը կարմիր-վառքի մասին գրած հոդվածներից մեկում ասում և.

«Ազրբեջանի դուռնատարդ կերամիկան... շատ հարուստ կերպով հանդես և գալիս Նախիջևանի հնադրապետության այլ վայրերում ևս։ Դուռնատարդ կերամիկան հենց Ազրբեջանի սահմաններում մի քանի փուլեր և անցել և ձևափոխվել և տեղում։ Նա ստացել ունեցել և մի քանի հատկանշական հատկություններ կերկրական կյանք»[3]։

---

[1] Изв. Имп. Арх. Ком., вып. 29.

[2] *Пасёк и Латынин.* „Очерк до-истории Сев. Азербайджана". Изв. Общ. и изуч. Азерб. вып. 3—140.

[3] *Мещанинов.* „Доисторическая крашенная керамика Китая", стр. 277. Изв. Общ. и изуч. Азер., вып. 5.

Այդ գունազարդ կերամիկայի յերկարակեցությունն և նըշում նաև Բոգայեվսկին իր „Раковина в крашенной керамике Китая, Крита и Триполья" հոդվածում։ Նա ամբողջ կերամիկան բաժանում է յերկու «դասերի», վորոնք ընդհանուր առմամբ հանդիսանում են յերկարատև զարգացման արդյունք, վորի շնորհիվ էլ «գունազարդ կերամիկան կարելի յե բաժանել յերկու նախնական—վաղ, միջին և ուշ»։ Այնուհետև նա ավելացնում է, վոր այդ զարգացումն ընթացել է վոչ թե «ինչ-վոր խիստ ուղղագիծ պատմական փոփոխման ճանապարհով... շատ հաճախ գունազարդ կերամիկայի տարբեր առանձնահատկությունները... յինում են միատեղ, ինչպես կրետեյում... վոր ապացույց է այս կամ այն տիպի հատարակության և նրա նյութական կուլտուրայի յերկարատև զարգացման» (էջ 69)։

Ընդհ. Բոգայեվսկու ասածն ընդհանրապես գունազարդ կերամիկայի մասին է ընդհ. Մեշչանինովի ասածն Ազրբեջանի գունազարդ կերամիկայի մասին, ի հարկե, նույն չափով կարելի յե կիրառել նաև Հայաստանի կերամիկայի նկատմամբ։

Այդ ժամանակ ավելի հատկանշալի կդառնա այն բազմատեսակությունը, վորը նկատում ենք նույնիսկ ու կերամիկայի հետ համեմատած տարատիպ դյուտերի մեջ, ինչպես մեզանում, այնպես էլ Ազրբեջանում։

Բոլոր այդ դյուտերը մատնանշ են անում այն, վոր գունազարդ կերամիկայի «կուլտուրան» մեկուսացած չի յեղել մեզանում, այլ նա հանդիսանում է տեղական և այն էլ բավական տարածված «կուլտուրա»։

Այդ «կուլտուրան» մեզանում հայտնի յե վոչ միայն զամբարաններից, այլև «բերդ-շեններից» տիպի բնակատեղերից։ Այդ «կուլտուրան» տարածված և յեղել Հայաստանի արևմտյան սահմանի ամբողջ ուղղությամբ, սկսած հյուսիսից մինչև հարավ։

Վո՞ր դարաշրջանին վերագրել այդ «կուլտուրան»։

Առաջ բերված անատոլիականները մատնանշ են անում այն, վոր նա ամենից շատ համապատասխանում է—քան պատերի շարվածքի և քան ևս կերամիկայի—1-ին և 2-րդ խմբերին պատկանող բերդ-շեններին, այսինքն այն բնակատեղերին, վորոնք դադարել են ունենալ խալխլերի՝ Անդրկովկաս մանելուց առաջ։ Բայց դրա հետ միասին, այդ «կուլտուրան» կապվում է նաև Շրեշ-բլրի, Գյուլ-Թափայի և Եյլաղի կուլտուրաների հետ։ Դրանց միմյանց հետ կապում է պլաստիկական վոսկեհատի

(Ղըզլ-Քամուրի կամ Ազ-Քամուրի) մասերիայը, որը աշխարհագրականորեն հարում է Երեշ-բլրին։

Վոսկեհատում, բացի գունագարդ կերամիկայից, գտնվել են նաև ժամացույցի կաղապարներ, որոնք հարազատորեն վերարտադրում են Եյլարի կերամիկայի գծերը։

Եյլարի այդ նյութը գնահատվել է 1931 թ. ակադ. Մեշչանինովի եքսպեդիցիան՝ Հայաստանում կատարած աշխատանքների միջոցին։ Այստեղ գտել էին նուշկափսի բարձրաքիվ ուղղաձիգ վայրէն և (կոկած) կլոր՝ «Եյլարյան» ունկեր։

Անշուշտ, քանի որ Վոսկեհատում պեղումներ չեն կատարվել, ուստի և հնարավոր է, որ գունագարդ և Երեշ-բլուրյան տիպի կերամիկան այստեղ տարբեր շերտերի մեջ հանդես գան, այսինքն նրանք ժամանակակից չլինեն միմյանց։ Սակայն, այստեղ կարևորն այն է, որ Վոսկեհատում, ըստ երևույթին, գտնվում է Հայաստանի գունագարդ կերամիկա ունեցող յերբորդ բնակատեղը, որովհետև Վոսկեհատին համանման դյուտերը Մուխաննաթ-Քափայում, պեղումների ժամանակ, ամէն գունագարդ կերամիկա ունեցող բնակատեղ։ Այսպիսով, Վոսկեհատի նշանակությունը Հայաստանի հնագույն կուլտուրական շերտագրության վորոշելու համար պրավիլու յի առաջնակարգ տեղերից մեկը։ Վոսկեհատը պեղելու դեպքում, նա կարող է հանդիսանալ մի տեսակ բանալի՝ վորոշելու համար այդ շերտագրությունները։

Մուխաննաթ-Քափայի նյութերի մեջ կա մի քանի կտորտանք «Եյլարյան» կերամիկա։ Սրանից, ինձ թվում է, կարող ենք հանել հետևյալ յեզրակացությունը։ Յեկեն Երեշ-բլրում և Եյլարում հայտնաբերվում է բացառապես միատիպ ան վայրէն կերամիկա, իսկ Մուխաննաթ-Քափայի կերամիկայի մեջ հիմնականը գունագարդն է և նրա կողքին չնչին քանակությամբ հայտնաբերվեց նաև ան վայրէն կերամիկա, ապա այդ նշանակում է, վոր մենք Մուխաննաթ-Քափայի «կուլտուրան» կարող ենք համարել ավելի յերիտասարդ, քան Եյլարինը։ Իր հերթին, Վոսկեհատի կուլտուրայում յեկեն միևնույն շերտի մեջ լինեն գունագարդ և Երեշ-բլուրյան տիպի ան վայրէն կերամիկա, այդ դեպքում, ժամանակագրականորեն նա կհանդիսանա Մուխաննաթ-Քափայի «կուլտուրայի» նախորդը և Երեշ-բլրի կուլտուրայի ավարտողը։

Անհրաժեշտ է նշել նաև հետևյալ փաստը։

Անհնարին է Տեր-Հակոբյանի ասելով, նա Երեշ-բլուրի դաշտ և լեռներ նաև դռնատարդ կերամիկա։ Այս փաստն ավելի ևս հաստատում է նախապես մեր հայտնած միտքը Երեշ-բլրի և դռնատարդ կերամիկայի «կուլտուրաների» ակնհայտ կապի և ժամանակագրական նույնության հարցերի հաշվի առնելու մասին։

Նման մի այլ փաստ ևս կա։ Այդ այն է, որ Ն. Յա. Մառի՝ Վանակում կատարած պեղումների միջոցին դռնատարդ կերամիկայի հետ միասին հայտնաբերվել էր նաև Երեշ-բլուրյան սեպագիր կերամիկա։ Այսանդ, բացի այն, որ թ հայտ և գալիս յերկու կուլտուրաների կապը, կարևոր է նաև այն, որ այդ պեղումների ժամանակ Երեշ-բլրի սեպագիրն պատկանող կերամիկան հայտնաբերվում է դամբարանի մեջ, իսկ այդ նշանակում է, որ Երեշ-բլրի «կուլտուրան» ունի այնպիսի դամբարաններ, որոնք տարբերվում են ևս դռնատարդ կերամիկա ունեցող դամբարաններից և ևս «բրոնզի վերջին» նախագրին պատկանող սև կերամիկայի ծանոթ դամբարաններից։

Հաշտասանի դռնատարդ կերամիկայի, Երեշ-բլրի և յերկաթի դարի սկզբին պատկանող դամբարանների «կուլտուրաների» կապը հաստատվում է նաև հետևյալ փաստերով։

Ինչպես ասացինք, 1936 թվի գարնանը Նոր Արտամիրում պեղվել էր դռնատարդ կերամիկայի մի գերեզմանոց։ Պեղվել էր նա մի քառանկյուն բնակարանում, որի անկյուններում կային փայտե (?) սյուների յերկար խարխափներ, որոնք շատ են հիշեցնում 1928 թվին Եղյարում կատարած պեղումների միջոցին յերևան յեկած խարխափները։ Այնտեղ գտնվեցին յերկու խարխափներ՝ նույնպես քառանկյուն, առանց շաղախի բնակարանի անկյուններում։ Այդ բնակարանը կառուցված էր այն կուլտուրական շերտի վրա, որը ապրիս և ապեցիֆիկ սև փայլ և կլոր ունկեր ունեցող կերամիկա։

Հետաքրքիր է, որ բնակարանների անկյուններում սյուների կանգնեցնելու սովորությունը մինչև այժմ գոյություն ունի Հայաստանի մի քանի շրջաններում։

Բերենք մի այլ փաստ ևս։ Նոր-Բայազետի գավառում Լալայանի կատարած պեղումներից ունենք բոլորովին յերանահատուկ ձև ունեցող մի գավ, որը համարյա ևս կիսագնդի ձև ունի, բայց յերկու կողքերից ճնշած է ներս, որի շնորհիվ ճնշման տեղերում ամանը ներսի կողմից դուրս են յերկու յելուստներ։ Այդպիսի ամաններ ունենք նաև Կարմիր-վանքից և Գյուլ-

Թափոցից։ Ձևի այդչափ տարբերությունը, որ ըստ էության չէր փոխվում ընդհանուր հատակագծի պահպանման, դարձյալ նշում է այդ կուլտուրաների հաղորդակցությունը։

Սակայն, Մուխաննաթ-Թափասում գտնված կերամիկայի հոդքին հանդիպում ենք նաև մեծ չափով բերվածքի սկզբնավորության (խալդական) գործընթացին պատկանող դեմքարանների հետ կապ ունեցող ամանների։ Այդ նշանակում է, որ Մուխաննաթ-Թափասինը հին և այդ բերդ-շինների, այսինքն նրան կարելի է վերագրել մոտավորապես XVIII—XV դարերին մեր թվականությունից առաջ։

Վերևում ասացի, որ Հայաստանի գտնված կերամիկայի «կուլտուրան» նմանություններ ունի բերկրազնի այլ վայրերի նման «կուլտուրաների»։

Ամենից շատ նա նմանվում է մեր ամենամոտ Թուրքմանի, Անաուի կուլտուրային։

Այդ նմանությունն է նշում նաև ակադեմիկոս Մեշչանինովը, երբ դարերի-վանքի կերամիկայի մասին գրում է. «Հարցը հեռվից է գրված և նրան ուղիղ ընթացք տալու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել ազգակից առանձնապես անհանգամանքները։ Այդ բանի համար այդպիսի մի վայր է հանդիսանում Աշխարուն իր Անաույան գտնված կերամիկայով[1]։

Անաուում գտնվել է թե միագույն և թե բազմագույն գտնված կերամիկա։ Ճիշտ այնպես, ինչպես Հայաստանում գտնված գործերում կատարվել է միագույնը՝ սևով կարմիր ֆոնի վրա, իսկ բազմագույնը՝ կարմրով և սևով շիկագույն և դեղնավուն ֆոնի վրա։ Որնամենտը գեներալ ընդհանրություններ և, ինչպես և Հայաստանինը։ Կա նաև սպրեյային կարմրով պատած անգույն կերամիկա։ Այնտեղ բնակատեղը Մուխաննաթ-Թափան նման գտնվում է բոլոր կողմերից մաշված բլուրների վրա։ Մասին շերտերում գտնվել են ապրիչներ, սանդի գարկիչ քարեր, իլիկի գլխիկներ, ծանրաքարեր, ընտանի կենդանիների ոսկորներ։ Այնտեղ գտնվել են նաև հայկական արձագաթերից շինած նետեր։

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Անաու II-ի սերտ կոմ-

---

[1] *Мещанинов* и *В. В. Зуммер*, Новая книга об Анау. Изв. Общ. и Изуч. Азерб., № 5, 1928, стр. 279.

պլեքսը նույն ապավորությունն է գործում, ինչ վոր Մուխանաթ-Քափայի I-ը։

Հայաստանին առնմանատիպ մյուս կետը, վորտեղ գտնադարդ կերամիկա չի գտնվել, հանդիսանում է խեթական Բողազքեյը և Սակչե-գյոզի բլուրը։ Ա. Ա. Զախարովը իր «Хетская культура из Богаз-кея и некоторые закавказские параллели»[1] հոդվածում ասում է. «Կարմիր-վանքից հանած անոթների մեջ ունենք Բողազ-քեյի կճուճների անալոգիկ ձևեր։ Չեր կարելի այդ յերկու հնավայրերի կերամիկայի ընդհանուր լինելը չընդունել, թե՛ ըստ կերամիկայի և թե՛ ըստ արտաննատացիայի»։

«Սակչե-գյոզի բլրի վրա բացված խեթական կուլտուրան իր շերտերի կազմվածքով, բովանդակությամբ և իր թափով հաճախ հիշեցնում է Անաուի կուլտուրան»[2]։

«Այդ անոթների (խեթական—Յե. Բ.) նմանները հայտնաբերվել են Յերևանի նահանգում, Արամալիի մոտ գտածոներում, վորոնք այժմ գտնվում են Լուվրում։ Նրանց հետ ըստ ձևի և արտաննատի համեմատելի չի Շուշի ուշ ժամանակների կավամիկան»[3]։

Յերրորդ հնավայրը, վորտեղ գտնվել և Հայաստանի գունազարդ կերամիկայի նմանը, դա Իրանն է՝ «Թևլլ» բլուրի վրա բացված իր ուշագրավ Շուշան կուլտուրայով։ Այստեղ, 1908 թվին, հայտնաբերվեցին բերդապարսպով շրջապատված քաղաքի հետքեր և նրա մոտակայքում մոտ 1000 դամբարաններ, վորոնք իրենց գունազարդ սկահակներով և մի շարք պղնձե առարկաներով ժամանակակից էին այդ քաղաքատեղին։

«Վոճի տեսակետից ելամական արվեստի հուշարձաններն ազգակից են Իրանի, Թուրքեստանի, Հայաստանի, Կապադովկիայի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Աորեստանի և Բաբելոնի հուշարձաններին»[4]։

Ելամի հուշարձանների մեջ կենտրոնական տեղ է գրավում գունազարդ կերամիկան, վորը ժամանակագրականորեն բաժանվում է յերկու մեծ խմբերի հաջորդող տեսակների։ Առաջին տեսակի կերամիկան շինված է պրիմիտիվ դուրգնի վրա, լավ

---

[1] Изв. Общ. и Изучен. Азербайджана, № 5, стр. 151.

[2] *Кобранов*, „Историческое и культурное значение Анау", Туркменгиз, 1927 г.

[3] *Захаров* Хетская культура из Богаз-кея, стр. 152.

[4] БСЭ, Эламское искусство.

ժողած շնկ կավից և ունենում է բաց ֆոնի վրա յերկրաչափական ու կենդանական որնամենտներ՝ սև փայլուն նախշերով։ Յերկրորդ տեսակի կերամիկայի վրա խառնած սև ներկի հետ միասին գործադրվել է նաև կարմիրը։ Կենդանիների նկարները այստեղ ավելի քիչ են վոճավորված։

Հայտնի յե նաև Եգեյան կամ Կրետո-Միքենյան դունագարդ կերամիկան։

Այդ կուլտուրան ունի չորս հիմնական շերտացում։ Առաջինում՝ Վաղմինոսյան շրջանն է։ Այստեղ առաջանում է շատ հատարակ և միագույն յերկրաչափական որնամենտ ունեցող անոթը։ Հաջորդ շերտում առաջանում է բազմագույն կերամիկան և, վերջապես, վերջին շերտերում առաջ է գալիս «Կամարես» վոճի կերամիկան, յերբ սև ֆոնի վրա արվում է կարմիր, նարնջագույն և սպիտակ որնամենտ։

Այդ կուլտուրայի՝ ուրիշների հետ ունեցած նմանության մասին պրոֆ. Զախարովը գրում է. «Մենք կարծում ենք, վոր Եգեյան շրջանը, հաթիերի յերկիրը, Անդրկովկասը և այնտեղից հյուսիս՝ կազմում են մի շրջան»[1]։

Դունագարդ կերամիկան ծանոթ է նաև Ուկրաինայում, Տրիպոլյան շրջանում, Բեսարաբիայում։ Պատրենում արիպոլյան կուլտուրան հանդես է գալիս իր յուրահատուկ կավածեփ (глинобитный) ուղղանկյուն հրապարակիկներով։ Այստեղի իրային մնացորդներից ուշադրության արժանի յին կավակերտ որնամենտած ամաններըը, վորոնք ան, կարմիր և մուգ-դարչնագույն գույներով զարդարված են գնդին և դարչնագույն վողորկ ֆոնի վրա։

Պատրենում գտնվել են նմանապես ամաններ, վորոնք դուրսի վրա չեն շինված և իրենց յուրահատուկ որնամենտով հիշեցնում են Կրետո-Միքենյան կերամիկան։

Այդ յերկու յերկրների կերամիկան՝ ըստ ժանապահների, իր անալոգիան ունի և՛ Իրանում, և՛ Թուրքեստանում, այսինքն՝ Շուշում և Անաուում։

Անդրեանի՝ Զինասատանում պեղած, այսպես կոչված, «Յանշաոյի» կուլտուրան, իր առաջին յերկու շերտերում ունի ազոբիքներ, վոսկրե հերուններ, իլիկի կամ գլխիկներ, քարե գործիքներ և յերկրաչափական սև որնամենտ ունեցող դունագարդ

---

[1] *Захаров*, „Малая Азия и Эгейский мир", стр. 34.

կերամիկա, որն իր պատրաստման տեխնիկայով ավելի կատարելագործված է, քան յնվրոպական դունատարդ կերամիկան, որովհետև նրան ծանոթ է նաև դուրգնը։

Ձեռքբազդի այլ հնավայրերից, որտեղ հայտնաբերվել է դունատարդ կերամիկա, կարելի է նշել նաև Ձեղիպատը, որտեղ 1899 թվին Ջլինդեր-Պետրին Արխոտում պեղումներ հայտնաբերեց դունատարդ կերամիկա, որը նա վերագրում է նախադինաստյան թագավորների ժամանակներին և առաջին պետականությանը։

Դունատարդ կերամիկա գտնվել է նաև Արդիլիայում, Թեսալիայում, Պաղեստինում, Բազանիայում և այլ հնավայրերում։

Սակայն, միայն դունատարդ կերամիկան չէ, որ միացնում է բոլոր այդ կուլտուրաները։

Ուսումնասիրողները աշխատանքներից յերևում է, որ իրարին այլ ձեռագործները ևս, ինչպես արհեստ՝ քարե ապրանքները, մոմերի ծակիչները, յերկաթի և պղնձե գործերը՝ մեծ մասամբ համանման են։

Այդ կուլտուրաները, իրր թե, միանում են նաև դունատարդ արձանիկներով, որոնցից հայտնաբերվել են Տրիպոլյեում, Եգիպտոս կուլտուրայում, Շուշում, Անաուում և Կարմիր-վանքում։

Այսպես ուրեմն, մենք նշեցինք, որ Հայաստանի դունատարդ կերամիկան անդրսովն կապված է անդրկովկասյան կուլտուրայի հետ և հանդիպանում է նրա կուլտուրայի անբաժանելի շրջանակներից մեկը։ Այնուհետև ցույց տվինք, որ դունատարդ կերամիկան գտնվել է Կարմիր-վանքում հայտնաբերվելուց հետո նաև Հայաստանի մի շարք այլ վայրերում։ Վերջապես, մենք բերինք պեղումների տված մի շարք տվյալներ, որոնք «այդ կերամիկայի ներմուծման մասին մեզ միայն հարևան յերկրների հետ առնչության կերամիկայի, այլև հնագույն Արևմուտքի և հնագույն Արևելքի կերամիկայի հետ»։

Այժմ անդրադառնանք, թե բուժողական պիտակներն ինչով են բացատրում «կուլտուրաները» այդ ճանապարհներով։

Իրրև որոշակի վերցնենք Անաուի կուլտուրան ուսումնասիրող հնագետ Կերրանովին։ Վերջինս, իր „Историческое и культурное значение Анау“ գրքի մեջ գրում է, որ կուլտուրաների «ճանապարհները կարող է առաջ գալ յերեք պատճառներից. նախ՝ առևտրատրծող ապրանքն հոգևոր-

նուէյան մշտանականութեան շնորհիվ, յերկրորդ՝ ռասայական նուէյնութեան վրա հենուած ցեղակցութեան և համանմանութեան շնորհիվ և յերրորդ՝ տնտեսարարչութեան և առևտրական կապերի շնորհիվ։

Սակայն, այդ յիրեք պատճառներից նախընտրում է յերկրորդը, այսինքն ֆաշխատական ռասայական թնորիան, համաթելով, որ «կան ծանրակշիռ փաստեր սումերացիների կուլտուրայի առաջնութեան մասին...որովհետև սումերացիք յեկել էին Արևելքից»[1]։ Անաուէի, Շոշի և Տրիպոլիէի համանմանութիւնները նա ուղղակի բացատրում է «կլորագանգ նոմադ հովիւներից» Անաուէից դեպի Միջագետք, Արևմտեան Յեվրոպա, Անդրկովկաս և Յեվրոպա-ասիական տափաստանները գաղթելով։ Այսպիսով նա Անաուէն հնագոյն բնակիչներին համարում է գունագարդ կերամիկայի առնդհատործողներ։

Նոյն հակապիտական-ֆաշխատական ուղղութեանը հետևելով՝ Սաֆարովն էլ հողվածներից մեկում ձգտում է գտնել այն կենտրոնը, որը մոտիկ էլ ամրողջ աշխարհին ուղարկել է գունագարդ կերամիկայի կուլտուրական ալիքները։

Պրոֆ. Ֆոն-Շտերնը հատատառն կերպով կանդնած է միջագետեան տեսութեան վրա։ Նրա ընդարձակ դատողութիւնները հանգում են այն բանին, որ «Տրիպոլիէի բնակիչները հնդեվրոպական ժողովուրդներից հարկադրանքով...կամ լավ հողեր վռնելու համար...շարժվեցին դեպի հարաւ և առնդհեցին Եգեյան կուլտուրան»[2]։

Հետևանք կողմնակից մեկով այդ նոյն միջագետեան տեսութեան, գունագարդ կերամիկայի ծագման խնդիրը լուծում է այլ կերպ. նա համարում է, որ «կրետո-մերթենյան կուլտուրայի ազդեցութիւնը տարածվել էր և հետև. Արևելքում։ Այդ ազդեցութեան բաժանքով հետքերը նկատելին են մինչ միջին արևելքի կողմից, առնդհանումներ յերկրներում՝ Փոքր Ասիայում, Հայաստանում, Անդրկովկասում, Իրանում, այլև այդ ազդեցութիւնը կարելի է գտնել նոյնիսկ Արևելեան Ասիայում»[3]։

---

[1] *Кобранов.* Историческое и культурное значение Анау, 1927 г.

[2] *Фон-Штерн.* Доисторическая греческая культура. Труды XIII археологич. с'езда в Екетеринославе, 1905, т. I.

[3] *Гёрнес.* Культура доисторического прошлого. часть II, стр. 70.

Մի այլ ուսումնասիրող, Շմիդտը՝ իր «Преистория Восточной Азии» աշխատության մեջ, Չինաստանի և Տրիպոլյեի գունազարդ կերամիկայի համեմատության հիման վրա կարծում է, որ Չինաստանի և Ճապոնիայի հնագույն կուլտուրաները յեվրոպական ծագում ունեն, որ նրանց կրողները յեկել են մասամբ հյուսիսային Յեվրոպայից և մասամբ էլ հարավ-արևելյան Յեվրոպայից՝ Դնեպրի, Դանուբի և Բալկաններից մարդկից յեկած գաղթականները[1]:

Արևմուտք-Տիպակը մի ամբողջություն է համարում Աֆանասյի, Միջագետքի, Էլամի, Կարմիր-վանքի, Բևրեֆաստանի, Հինդուստանի և Հյուսիսային Չինաստանի կուլտուրաները:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ բուրժուական հնագետները հարցը լուծում են միգրացիոն տեսությամբ:

Այդ, տեսնենք թե նրանց հետևությունները որքանով հիմնավոր են:

Այդ կուլտուրաների ուսումնասիրության ժամանակ աչքի յե զարնում նրանց մեծագույն մասի պատատական բնույթը: Այսպես որինակ՝ Միքենյան հորիզոր գտածոների մասին Հյոռնեսը գրում է.

«Իրենց հարուստ կարասիով նրանք շատ են վերապահում այն ամենը, ինչ հայտնաբերվել է Յեվրոպայի բազավորական գտածոներից՝ թե հնագույն և թե նոր ժամանակներին: Հերիսթայլին արևելյան ճոխությունն և քանկարժեք մետաղն, առանձնապես վոսկու, առատորեն շատ վառնում»[2]:

Այսպես մենք գործ ունենք «պալատական» բազավորական «կուլտուրայի» հետ: Նույնը պետք է ասել նաև Կրետեյի մասին՝ Կնոսյան և Տեսյան ամրոցներով հանդերձ: Նամանավանդ Տիրինթում բլրի վերին պարսպափակում բացվեց մի պալատ:

Շոշի «կուլտուրան» ևս պալատական եր: Այնտեղ գտնվում քանկարժեք իրեր՝ վոսկուց և արծաթից, ինչպես և փղոսկրից, բացվեց Նարամզինի հաղթական կոթողը և այլն:

Շումերի պեղումները հետևյալ պատկերը բացատրին: Յեգիպտոսի գունազարդ կերամիկան հայտնաբերվեց բազավո-

---

[1] *Пассек.* К вопосу о приеме сравнения в истории материальной культуры. Сборн. посвящен. к 45 лет. Н. Я. Марр.

[2] *Գերնես, անդ, եջ 24.*

բական դամբարաններում։ Բոդոգ-քեյում ևս բացվեց պալատ՝ «հնագույն քաղաքակրթական ամրոց». Տրոյայի 6-րդ քաղաքը, վորտեղ հանդիպում են միքենյան կավե գունագարդ ամաններ։ Այդ քաղաքը հանդիսացել է «հարուստ», ուժեղ տիրողների մայրաքաղաքը»[1]։

Զինատառանի Յանշան կուլտուրայի բնույթի մասին տեղեկություններ չունենք, բայց, ըստ յերևույթին, նա պատկանում է այն եպոխային, յերբ առնմատիրական հասարակություններ դեռևս չեր առանձնացել առնմատան արիստոկրատիան։ Ըստ յերևույթին, նա հասարակ բնակատեղ է յեղել։

Նույնպես և Տրիպոլյինն՝ իր կավածեփ հրապարակներով հանդերձ՝ չենք կարող համարել պալատական կուլտուրա ունեցող հնավայր։

Այսպիսով, կարող ենք նշել, վոր գունագարդ կերամիկա ունեցող մի քանի կուլտուրաներ «պալատական» են, իսկ մյուսները, ինչպես որինակ՝ Յանշան, Տրիպոլյինն և Մոհենջոդարոն՝ հասարակ ժողովրդի սովորական բնակատեղեր։ Այդ պատճառով էլ նրանց ընդհանրություններն ու ազգակցությունը կրեատիվ, Շոշի և Յեղիպտոսի հետ մեծ է և պրոբլեմատիկ։

Այդ կուլտուրաների ավելի խոր վերլուծությամբ կարելի յե նկատել նաև այլ, առավել նյանսային տարբերություններ։

Վերցնենք, թեկուզ որինակի համար, կավե արձանիկները։ Նրանց դյուրը գունագարդ կերամիկայի մի շարք կուլտուրաներում ինքնատիպ վոչինչ չի ասում։ Կանանց արձանիկներ ունենք գեռևս պալեոլիթից։ Նույնպես, նեոլիթում մարդկանց ծանոթ եր գեռևս պալեոլիթի դարաշրջանում։ Ավելի կարևորն այստեղ այն է, վոր մի քանի կուլտուրաներում գտնում ենք կանանց արձանիկներ, իսկ մի քանիսում՝ տղամարդկանց։ Այդ նշանակում է, վոր տարբեր տեղերում մենք տեսնում ենք տարբեր գաղափարախոսություն, վոր առանձնացել է տարբեր սոցիալ-անտեսական կացություններից։ Որինակ՝ Եգեյան աշխարհի հասարակությունը 4-րդ հազարամյակում գտնվում եր զարգացած տիպի տոհմատիրական կարգերի ստադիայում և ուներ բազմաթիվ արհեստավորական խմբակցություններ, վորոնց դեպքի մասը գեռևս կապված եր հողի հետ։ Մայրիշխանության հիման վրա ա՜հռելի մշակվեց իգական սեռի աստվածության իշխանու-

---

[1] Գերոե, անդ, եջ 36.

թյան կրոնը։ Հաջորդ եռապատկ, նախնյան հասարակության տոհմերի միությունն ևս առաջացան մեռելատոհմ ամենամեծ ուժեղ ցեղեր։ Զեռավորվեց տարբեր տոհմերի, միությունների սիրաշահելը, և այդ միությունները հիմնեցին քաղաքակրթության բնակատեղիներ։ Զարգացավ առևտրատնտեսությունը, որի հետևանքով էլ անհրաժեշտություն զգացին հիմնավորվելու նպատակով հաշվեհարդարություն հաստատելու։ Այդ փոփոխությունն անդրադարձավ նաև պատմաբանության վրա, և մենք այդ ժամանակաշրջանում կանանց արձանիկների փոխարեն հանդիպում ենք ազամարդկանց արձանիկների։

Այսպիսով, այստեղ մենք անհնարին ենք գտնում ժողովուրդների հերթափոխության, այլ կուլտուրայի հաջորդական զարգացում։ Բանի որ Անդրկովկասում գտնվել են միևնույն ազամարդկանց արձանիկներ, այդ նշանակում է, որ կուլտուրան գտնվել է, համեմատած Անատոլի, Շոշի և Տրիպոլյեի հետ, զարգացման հաջորդ աստիճանի վրա։ Բայց քանի որ Անդրկովկասում գեռևս չի հաստատվել զարգացման այն հաջորդականությունը, որը քիչ առաջ նշեցինք, ապա այդ կուլտուրաների ընդհանրության մասին առայժմ չի կարելի խոսել։ Զարգացման ընթացքը մեզանում և այնտեղ տարբեր է եղել։ Անդրկովկասի դեռևսորդ կերամիկայի բնույթի մասին ակադ. Մեշչանինովը հետևյալ կարծիքն է հայտնում.

> *«Կավագործության այդչափ զարգացած լինելը նախապատմական Ազրբեջանում, ասելի չէ տալիս կարծելու, որ նրա կրողները ունեցել են վարսավորական կենցաղ... կավանոթները հարմար չեն անդադար տեղաշարժելու համար, նրանք... նույնիսկ քոչասացիկ կյանքին անպետք են։ Հետևապես նրանք բնորոշում են նստակյաց կամ կիսանստակյաց կյանք»*[1]։

Այդ, ինչ ընդունելի չէ Ազրբեջանի համար, նույնը կարելի չէ կիրառել Հայաստանում, հետևաբար և մեր կուլտուրայի սոց.-տնտեսական պայմաններին նույնպես տարբեր են հիշված կուլտուրաններից։

Վերջապես, չի կարելի կավանոթների պատրաստման և

---

[1] *Мещанинов*, „О пользовании этнографическим материалом при археологических работах". Изв. Общ. Обслед. и Изуч. Азерб., т. V, стр. 85.

նկարագրության տարբերությունները նկատի չունենալ։ Տարբեր «կուլտուրաների» մեջ այդ տեխնիկան տարբեր է։ Յեթե Չինաստանի կավանոթները շինված են դարբնի վրա, Շոշի նկատմամբ այդ հարցը վիճելի չէ։ Յեթե Շոշում և Մերձնուում ունենք փայլեցուն արտաքինով, ոչսպես ասած՝ «չնարտակած» կավանոթներ, այդ նույնը չենք կարող ասել մեր Մուխաննաթ-Քափայի և Անաուի մասին։ Մյուս կողմից՝ տարբեր հնավայրերի կավանոթների արտամիտող վերլուծման դեպքում հանդես է գալիս այնպիսի զանազանակերպություն, որ այդ կուլտուրաների միասնության մասին խոսելը կլիներ մի այնպիսի բռնազրոսիկ բացատրություն, ինչպես յեթե պնդելինք առաքինավոր արտամիտա ունեցող բոլոր կուլտուրաների միասնության։

Չինաստանում և Տրիպոլյեում կան գալարագիծ արտամիտա ունեցող կավանոթներ, կրետա-միքենյան կուլտուրայում՝ բուսական և կենդանական ոճավորված արտամիտա, իսկ Մուխաննաթ-Քափայում՝ միայն յերկրաչափական։

Այսպիսով, «միգրացիոն թեորիա» պաշտպանած կուլտուրաներն, այսպես կոչված՝ միասնության պրինցիպն անցյալի վրա կառուցված պրինցիպ է, որովհետև կուլտուրաների հիշյալ նմանությունների հիմքը պետք է փնտրել անառնական կյանքի նմանությունների մեջ, որոնց անցել են այդ ժողովուրդները տարբեր ժամանակներում։

Սակայն հարցը միայն այն չէ, որ միգրացիոն տեսությունը հիմնովին հակագիտական է. կարևորն այն է, որ այդ տեսությունը, որպես ռասայական տեսության վարխանաններից մեկը, ֆաշիստների ձեռքին ծառայում է իբրև զենք՝ իբրև հակահեղափոխական քաղաքականություն բացատրելու և արդարացնելու համար։

Ռասայական նախահայրենիքի, բնիկ ժողովրդի և կուլտուրական շրջանի տեսությունները ոգտվելով՝ ֆիննական ֆաշիստները ձգտում են ապացուցել, որ ֆիննները ԽՍՀՄ-ի հյուսիսի բնակիչներն են, որով հող են պատրաստում Բոռնեոյի ծոցից մինչև Ուրալյան լեռնաշղթան Մեծ Ֆինլանդիա կազմելու և ԽՍՀՄ-ի դեմ ինտերվենցիաներ նախապատրաստելու։

Գերմանական ֆաշիստները ոգտվելով կուլտուրական ոջախի տեսությունից, ձգտում են ապացուցել, որ իբր թե ԽՍՀՄ հանդիսանալով մի այլ կուլտուրական ոջախ, նրա ժողովուրդների

հեղափոխությունը պատրաստիր չի ուրիշ կուլտուրական շրջանի պատկանող ժողովուրդներ ունեցող Յևրոպայի համար[1]:

Այժմ էլ գերմանացի և լեհ հնագետները վիճում են միմյանց հետ այսպես կոչված բաուդիտյան կուլտուրայի մասին, որը պրահել և Արևելյան Գերմանիայի և Լենհատաների տարածքում մտնելը: Երանք վիճում են այն մասին, թե այդ կուլտուրան մեր ժողովրդին և պատկանել: Այսոնց, գերատան վեճի գերժամկի տակ, իրոք քաղաքական վեճ է տարվում լենհական միջանցքի և Սիլեզիայի մի մասի դեմ պատկանելու մասին:

Մենուն «առաջնական հատկանիշների հետևողության» տեսությամբ գերմանացիները պնդում են, որ բաուդիտյան կուլտուրայի կրողները 1400—500 թ.թ. (մեր թվ. առաջ) ենթացել են գերմանական ծագում, իսկ ըստ լեհերի՝ սլավոնական: Այսոնց ցեղում կողմերն էլ չեն ուզում հաշվի առնել այն փաստը, որ ցեղերը հազարամյակում (մեր թվ. առաջ) գերմանացիների և լեհերի մասին խոսելն ավելորդ է:

Այսպես կոչված «փոխառությունների տեսությունը» նույնպես հիմնված է առաջնական տեսության վրա: Յեթե միջրացիոն տեսությունը կապված է հնդեվրոպականության հետ, ապա փոխառությունների տեսությունը ենթադրվ է հանդիսանում թյուր շովինիզմին: Ըստ էության նա ճանաչում է բարձր և ստոր ռասաներ, ընդ որում այդ ստոր ռասաները հայտարարվում են բարձր ռասաների նվաճումների հաշվին ապրող, ընագծին անկուլտուրականության կրողներ: Ծորմալ համեմատական լեզվաբանը ևս բուրժուական գիտնականների սխրած մեթոդներից մեկն է: Այդ այսպես ասած մի ծրար է, որին կառչում են մեր գիտնականները իրենց անհայտ սուբյեկտիվ ենթադրյալ և, հետևապես, հակագիտական դրույթները ապացուցելու համար:

Ընդհանրապես համեմատությունները հնարավոր և անհրաժեշտ են, բայց չի կարելի համեմատել ցեղերու բոլորովին տարբեր ցեղություններ, առանց հաշվի առնելու տնտեսա-հասարակական միջավայրը, որի մեջ են գոյացել տվյալ ցեղությունները: Չի կարելի կարծեցյալ նմանության հիման վրա ժողովուրդների անցաշարժության և առաջնական նույնության մասին անել ցեղակացություններ: Բայց Բոգդանովիչին համեմատության վերցնելով արխալոգյան կերամիկայի արտադրանքը, այդ չի կապում նյութական

[1] „Советская этнография", 1931, № 1—2. *Пальвадро* М. Ю.-ի հոդվածը:

կուլտուրայի ինացած տարրերի հետ և այդու հանդերձ՝ հաշվի չի առնում կոնկրետ պատմական իրողությունները։ Որնամենատ մի քանի ելևէնտների կարծեցյալ ընդհանրություններ նա յեղրակացնում է բոլորովին տարբեր գոյացումների սոցիալական կարգի միատեսություններ՝ Ցանշաոյի եպոխայի Չինաստանից մինչև Տրիպոլյեն ներառյալ[1]։

Ինչպես հայտնի յե, արխայիկ գունագարդ կերամիկայի ուսումնասիրությունն այժմ գանվում է սպիտակին վիճակում, և առավել՝ նրա առանձին «կուլտուրաների» ուսումնասիրությունը։

Այնուամենայնիվ այն հնագիտները, որոնք կիրառում են ֆորմալ տիպոլոգիկ յեղանակ, չեն ձգտում իրենց յեղրակացությունները հաստատուն դարձնելու հուշարձանների օբյեկտիվ ավյալներով։ Որինակ՝ Բ. Ն. Վիշնևսկին իր „Доисторический человек в России“ աշխատության մեջ համեմատության է դնում Տրիպոլյեին, Ամառուի և Ալիաբատանի նյութերը։ Դրանով նա համեմատում է ծագումով և սկզբունքով բոլորովին տարբեր, իրար հետ վոչ մի ընդհանուր կապ չունեցող այժմեական մոռիլներ[2]։

Ինձ թվում է, ասածները բավական են ցույց տալու, թե հնագիտական առանձնահատկություններ և մանավանդ գունագարդ կերամիկայի պրոբլեմը լուծելու խնդրում միայնակ ոնատիպությունը ֆորմալ տիպոլոգիկ յեղանակը անանկ են և գիտության հետ վոչ մի առնչություն չունեն, իսկ ռասայական թեորիայի մասին, այդ ասելիքից, խոսք անգամ լինել չի կարող։

Հայաստանի գունագարդ կերամիկայի «կուլտուրան» Ցանշաոյի կուլտուրայի հետ ունի այնքան նմանություններ, որքան Անդրկովկասի բրոնզի դարձնելի գազանային վոճը Միջին գազանային վոճի հետ։ Այդ յերկուսի մի «կնոտրոնից» առաջացած համարելը բացարձակ արտուր կլիներ, նույնպես և անհնարություն կլիներ Մոհենջո-Դարոյի կուլտուրան մի որևիցե այլ տեղից յեկվոր համարելը։

Այսպիսով, ցույց տվինք, որ Հայաստանի գունագարդ կերամիկան ընդհանուր գծեր ունի Հայաստանի հնագույն և հետագարյան կուլտուրաների հետ, նա հանդիսանում է Հայաստանի

---

[1] *Равдоникас*, „По поводу статьи Богаевского“. Сообщ. ГАИМК., 1931, № 6, стр. 33.

[2] *Пасёк*, անդ, եջ 335.

կուլտուրական շերտացման անընդհատ ողակներից մեկը։ Սակայն այստեղից չի հետևում, որ կուլտուրաները Հայաստանում պոլիքիլեն են ունեցել անջատ կերպով։ ՀԽՍՀ կուլտուրաները՝ տերբոտրիալ տեսակներից և ժամանակագրականորեն հարևան շերտերի հետ ունեցած կապի մասին ամբողջական խոսելն այժմ դեռ վաղ է համարում։ Բավական և ասել, որ Խեմիական կուլտուրայի՝ մեր կուլտուրայի հետ ունեցած նմանության գծերը չեն սահմանափակվում միայն գունազարդ կերամիկայով, իսկ Վանյան կուլտուրայի հետ ունեցած կապը հաստատվում է խալդական տեսակներով և բազմաթիվ այլ փաստերով։

Ձեղրափակելով խոսքս, պետք է ասեմ, որ քննադատելով մերջերին տեսության կերտումը դեռնազարդ կերամիկայի բնագավառում, ամենևին մտադիր չեմ ժխտելու ժողովուրդների տեղաշարժի նշանակությունն իրրև այդպիսին։ Հանրածանոթ է, որ պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում շատ ժողովուրդներ տեղաշարժուններ են կատարել։ Այդ կապված է եղել արտադրության բնագավառում տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունների հետ, ինչպես այդ մասին նշել է Կ. Մարքսը «Նամակներ Անդրխայի մասին» հոդվածաշարի մեջ։ Նմանապես հայտնի չէ, որ փոխառություններ և ազդեցություններ չեղին կարող տեղի չունենալ տարբեր (մանավանդ հարևան) ժողովուրդների մեջ։ Այդ կատարվել է սովորաբար համապատասխան սոցիալական պայմաններում։ Անհատմնաբանելով, երբ փոխառության և ազդեցության փաստերը դարձնում են հիմնական սկզբունք, բացարձակացնում կամ դրան տալիս են այլ խնդիրներ և դա գիտական դեկավար պրինցիպ ունենալով՝ փորձում են բացատրել անցյալ կուլտուրաների նմանության կամ տարբերության հարցերը, այդ արդեն գիտություն չէ, այլ ֆաշիստական բուրժուազիայի հերթական «գիտական» խեղկատակություն, որի նպատակն է՝ քաղցնելով իմպերիալիստական բուրժուազիայի մարքսիստական ուսանելիությունը, ծառայել նրան՝ իրական գիտության և դրա կրողի՝ պրոլետարիատի ու վերջինիս դաշնակցության՝ մարքսիզմի դեմ պայքարելու համար։

ՑԱՆԿ

Պատմագիտական գրականության, 1936 թվ.

Առանձին գրքերով

1. ԳՐՈՑ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

«Հայաստանի պետական նահանգարհներն ըստ Պետիցգերյան հարտեզի», Գիտ. հրատ., Երևան, 276 եջ, գինը 12 ռուբլի:

Աշխատության մեջ հետևնական մանրազնին քննության են առնում Արտաշատ — Բագավան, Արտաշատ—Տիգրանակերտ, Արտաշատ—Հոյ—Գարնակա և, վերջիս հավելված՝ Դվին — Գարեգավ ճանապարհները, ճշտում և այդ ճանապարհների վրա ընկած կայանները, վերջիններիս միջև եղած տարածության չափը և տալիս և այդ ճանապարհների ուղղությունները: Աշխատությունը կցված են ճանապարհների քարտեզները և վերջում առանձին ու գերմաներեն լեզուներով արված և աշխատության ամփոփումը:

2. ԳՐՈՑ. ԴՐ. ԽՎ. ՋԱՎԱԽԻՇՎԻԼԻ

«Նյութեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար», Պետհրատ, Երևան, 41 եջ, վրացերենից թարգմանել յեվ ծանոթություններ գրել է պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-բեկը:

Այս աշխատության մեջ պրոֆ. դր. Ջավախիշվիլին XIII դարի հեղինակ Սամվել Անեցու հաղորդած նյութերի հիման վրա մեկնաբանում և X դարի գյուղացիական շարժումները Տաշիր վանքի դեմ: Գրքին կցված են նաև Անիի վրաց և քաղքեդոնիկ հայ հոսի ու հոգևորականության միջև ծագած վեճերի վերաբերյալ մի քանի արժեքավոր նյութեր:

3. ԳՐՈՑ. ԴՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

«Վրաց սղբյուրներ Հայաստանի յեվ հայերի մասին», հատոր Ը, Պետհրատ, Երևան, 168 եջ, գինը 8 ռուբլի:

Աշխատությունը ներկայացնում և քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից՝ հայերի և Հայաստանի մասին, սկսած XIII դարից մինչև XVIII դարը:

4. ՊՐՈՖ. ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐ

«Հին Վաղարշապատի պեղումները», Դիսերտաց, Ցերեվան, 95 եջ, գինը 3 ռուբլի 50 կոպեկ:

Աշխատությունը մեջ ամփոփված են 1931 թվին Հնությունների Պահպանության Կոմիտեի կողմից հին Վաղարշապատի շրջանում կատարված պեղումների արդյունքները, որոնք են պեղման ժամանակ կուրգաններից (դերեզմաններից) դուրս բերված իրերի գիտական բացատրությունը, պեղումների պրոցեսի և հայտնաբերված իրերի լուսանկարները և անհրաժեշտ բացատրությունները:

Գրքին կցված է յերկու հավելված — առաջինն՝ ակադեմիկոս Ս. Ա. Ժեբելովի հոդվածը հունարեն գամբանական արձանագրության մեկնաբանության մասին և յերկրորդ՝ Սոֆիա Թամամշյանի հոդվածը պեղումների ժամանակ գտնված «բրաձո» ցոլոնի ուսումնասիրության մասին:

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ 1936 ԹՎԻՆ

(Համառոտ ինֆորմացիա)

Հնագիտական աշխատանքների գծով Գաումության և Գրականության Ինստիտուտի՝ Հուշարձանների պահպանության բաժինը (նախկին առանձին կոմիտեն) 1936 թվին ընթացքում կատարել և հետևյալ աշխատանքները.

Ե ր ա զ դ ի ն ի ա ն ք ր . — Ա մ ա ղ ա խ յ ի շ ր ջ ա ն ո ւ մ անցակետը ամբողջ ընթացքում կատարված և ընդհանուր հետազոտական-անգիտաբացիոն շրջագայություն: Հայտնաբերված են 15-ի չափ կիկլոպյան ամրոցներ և VI—VII դարերի ճարտարապետական նոր հուշարձաններ: Նախնական ուսումնասիրության են յենթարկված Քենքի գյուղում քացված առաքելքյա հնագույն բնակարանները: Հայտնաբերված են նման տիպի առաքելքյա բնակարաններ Գյոլլի, Զախմախ, Փոքր Սարիար և Գյուլլերլուլազ գյուղերում: Կատարված են չափագրություններ և լուսանկարահանումներ:

Ա ր ք ի կ ի շ ր ջ ա ն ո ւ մ հուշարձանների առաջնային-լրացուցիչ անգիտաբացիա չի կատարված շրջանի հյուսիսային մասի գյուղերում: Հայտնաբերված են մի շարք հին գյուղատեղեր, հարտարապետական շենքեր, գերեզմանոցներ և այլն: Մարբված և Ղուշամանք և Մեջիքլի գյուղերի հուշարձանների շրջակայքը և հավաքված՝ քարված արժեքավոր բեկորները:

Գ ե ղ ա մ ա ն ք ր . — Գաումության և Գրականության Ինստիտուտի՝ Հուշարձանների պահպանության բաժնի և Ցեղնաձոր Քաղաքային Քանգարանի միջոցով մայիսից վերսկսվեցին պեղումները Մուխաննաթ-քարափում, որը ավարտվեցին մինչև հունիսի 14-ը: Այնուհետև սկսվեցին պեղումներ Շինգավիթի գյուղի մոտ, Զանգու գետի ձախ ափին ընկած բլուրների վրա: Այստեղի պեղումները պարզեցին, որ այդ վայրը հին բերդ-շեն է, որի բնակարանները կլորաձև են և գետնափոր: Առայժմ պեղված յերկու տիպիկ շենքերում հայտնաբերված մեծ կավե քրձած քաղարներն ունեն շատ օրիգինալ կառուցվածք, զեղչաքանդակ պարզարանքներով: 1937 թվին պեղումները այդ վայրում խոստանում են տալ ավելի հարուստ արդյունքներ:

Գեղումներ Անբերդում. — Լենինգրադի Երմիտաժի և Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Թիլիսյի նախաձեռնությամբ ու մինչոցներով սկսվեցին, 1936 թվի հուլիսին, պեղումներ Անբերդում, գեկավարությամբ ակադեմիկոս Հ. Ա. Որբելու։ Գեղումներին մասնակցում էին պրոֆ. Տրեվերը, հնագետ Տոկարսկին, հնագետ Գիտերովսկին, հարտարապետհնագետ Ճակոբսոնը, Հուշարձանների Պահպանության բաժնի աշխատակիցներ՝ հնագետներ Ս. Բարխուդարյանը, Կ. Ղաֆադարյանը և այլն։ Գեղումներն Անբերդում տվին հարուստ արդյունքներ. բացված և յերկու մասից բաղկացած մի բաղնիք (XII դար), վորի տաք ջրի խողովակները յեղել են յերկաթե։ Հայաստանում դա յերկրորդ դեպքն է Անիից հետո, վոր հնագիտական պեղումների ժամանակ գտնվում են մեսագյա խողովակներ։ Գտնված են աղբույից գետի գիտը տանող գաղտնի անցքը, հախճապակյա անոթի բեկորներ, վորոնք կրում են չինական արվեստի բոլոր նշանները. ձեռք են բերված նաև բրոնզե իրեր, վորոնց մեջ նշանավորներն են XI—XII դարերին պատկանող, գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող 3 համանգներ և մի քանի աշատանկներ ու անուշահոտ բուրմունքների համար ծխարաններ։

Հետախուզական աշխատանքներ «Կարմիր-բլուր» (Զարբախ գյուղի մոտ). — «Կարմիր-բլրի» վրա գտնված խալդական նոր անապիլի արձանագրության բեկորի ձեռացած մասերը գտնելու նպատակով Պատմության և Գրականության Ինստիտուտի կողմից գործուղված՝ Հուշարձանների Պահպանության բաժնի գլխ. աշխատող Կ. Ղաֆադարյանին հաջողվեց պարզել գտնված անապրի բուն տեղը և վերցնել Զարբախ գյուղի բնակիչներից «Կարմիր-բլրի» արևմտյան ստորոտում գտնված խալդական ժամանակաշրջանի յերկու կարաս, վորոնք, ըստ պրոֆ. Լեհման Հաուպտի, ունեն բացառիկ պատմա-հնագիտական արժեք։ Այդ յերկու կարասները փոխադրված են Հրևանի Քանդարանը, վորտեղ 1936 թվին կենտրոնացված և Հայաստանում գտնվող խալդական արձանագրություններն ու մեծագույն մասը։

Նույն վայրում ընկ. Ղաֆադարյանը ձեռք է բերել բրոնզե չինական կացնի քարե կաղապար, վորը Հայաստանում գտած կաղապարների մեջ թվով յերրորդն է (առաջինը գտնվել է 1934 թվին, Լենինականում, իսկ յերկրորդը՝ Ջերմանի մոտ, Մուխանովաթ-թափիում, 1936 թ.)։

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(1936 թ.)

Պետական պարբերականներում

1. Ս. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ. — «Պատմահնագիտական-ազգագրական ղեկավարությունները» ՀԽՍՀ Գաղմության և Գրականության Ինստիտուտի Տեղեկագիր, I գիրք, էջ 81—123.

Համառոտ հաղորդագրություններ պատմական յեվ հնագիտական հարցերի մասին (տպագրված «Սովետական Հայաստան» ամսաթերթում, 1936 թվին).

1. Բացառիկ արժեք ունեցող հնություններ, № 68 (4666).

2. «Մալդներեն լեզվի բանալին» — Ա. Ա., № 79 (4677). (գրախոսություն Ա. Գալշգալի՝ «Մալդներեն լեզվի բանալին» գրքի մասին).

3. «Մուխանեաթ-քաֆայի պեղումները»—Բայրուզյան, № 127 (4725).

4. Գրաֆ. Ալ. Բալանքաթ —«Հին Վազարշապատի պեղումները»— գրախոսություն Բայրուզյանի, № 133 (4731).

5. «Հանրերգի պեղումները — գրույց ակադեմիկոս Հ. Որբելու հետ», № 154 (4752).

6. «Մալդական արձանիկը» — № 211 (4809).

7. «Հանրերգ ամրոցի պեղումները» — 239 (4837).

8. «Գայլեկոնած կացին» — Բայրուզդ, № 273 (4871).

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ ПО ВОПРОСАМ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ (1936 ГОД).

1. Труды Азербайджанского Филиала Ак. Наук, т. XXV, Баку (Армян. история).

Е. А. Пахомов: „Башни-мавзолеи в Барде и их надписи".

Его же: „К описанию чекана г. Ани", стр. 137—140.

2. „Армянский этнограф-археолог Е. А. Лалаян", Л. М. Меликсет беков—„Советская этнография", № 4-5, стр. 225—227.

3. „Святыни у перевалов"—*Ст. Лисицян*, „Советская Этнография", № 4—5, стр. 200—212.

4. „Армянская этнография за 15 лет"— *Ст. Лисицян*—„Советская этнография", № 4-5, стр. 270—274.

5. „Обзор литературы по этнографии и археологии Кавказа за три года". — Б. Е. Дегян-Ковалевский. „Советская этнография", № 4-5, стр. 277—303. *(Տեսվում և նաև Միջհրգայինն Հայաստանում վերջին տերում լույս տեսած պատմական, հնագիտական և ազգագրական գրականության մասին).*

6. *Е. Т. Кагаров*—„Иностранная литература по этнографии Кавказа за последние 10 лет". *(Տեսվում և նաև հայերի մասին).* „Советская этнография", № 4-5, стр. 274—277.

7. „Материалы для библиографии Кавказа"— *И. Пульнер*, — „Советская этнография", № 4-5, стр. 230—270.

ЗАМЕТКИ ПО ВОПРОСАМ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ „КОММУНИСТ" (ЕРЕВАН) ЗА 1936 Г.

1. Памятники XIII века до нашей эры, № 49 (491).
2. Археологические находки, — Евг. Байбуртян, № 69 (511).
3. К раскопкам „Муханнат-тапы", — № № 113 (555), 117 (559), 120 (562), 138 (580).
4. Музей древностей, — № 137 (579).
5. Новые раскопки на берегу Занги, — Байбуртян, № 143 (585).
6. Археологические раскопки в районе Либерт, — № 143 (585).
7. Раскопки Шингавитского городища, — Байбурт, № 162 (604).
8. Серебряная монета императора Августа, — Байбурт, № 217 (569)
9. Армения — страна древней архитектуры, № 217 (569).
10. Раскопки древнего города Дманиси в Грузии, № 237 (579).
11. Новая халдская надпись, — Байбурт, № 249 (691).
12. Палеолит в Армении, — Байбурт, № 259 (694).
13. Барельефы XIV века, № 259 (701).
14. Литейная форма, № 268 (710).
15. Хетитская культура, на докладе проф. Грозного, № 282 (724)
16. Проф. Грозный в Ереване, № 264 (725).

. . . . . .

. . . . . .

Գաս. խմբագիր՝
ՀԵՆՐԻ ԳԱՓՐԻԵԼՅԱՆ

. . . . . .

. . . . . .

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

		էջ
1.	Ընկեր Որջոնիկիձեյի հիշատակին	3—4
2.	Յերբեք չեն ապուռանա Սերգոյի անունն ու փառքը	5—8
3.	Գրիգորի Կռնատանախնովիչ (Սերգո) Որջոնիկիձե	8—27
4.	Գրիգորի Կռնատանախնովիչ Որջոնիկիձեյի հիշատակին նվիրված ազգ նիստը—	
	ա) Ընկեր վ. Մ. Մոլոտովի ճառը	27—31
	բ) Ընկեր Լ. Գ. Բերիայի ճառը	31—33
5.	Կուսակցական աշխատանքի քերուքյունների և տրոցկիստական ու այլ յերկբևեռանենների լիկվիդացիայի յենթարկելու մեջոցառումների մասին։ Ընկեր ՍՍԱՀՄ-ի զեկուցումը Համ. Կ (բ) Կ կենտկոմի պլենումում, 1937 թ. մարտի 3-ին	35—65
6.	Ընկեր ՍՍԱՀՄ-ի յեզրափակման խոսքը Համ Կ (բ) Կ կենտկոմի պլենումում, 1937 թ. մարտի 5-ին	66—84
7.	Խաչիկ Սամուելյան—Մարկուքյունը հին Հայաստանում	87—141
8.	Հակոբ Զորյան—Արու Ցուսուֆ Ցակուբ—Հոգային հարկի գիրքը	143—170
9.	Գրոմ. Աբխ. Բալանքար—Մի հնագույն ջրաքաշնական նշանակեմ Քարհրգայլին Հայաստանում	171—194
10.	Ս. Բարխուդարյան—Նյութեր հայ ժողովրդի նքնիկական կազմի մասին	195—221
11.	Կ. Ղաֆադարյան—Կարմիր-բլրի նորագյուտ անպագիր արձանագրությունը	222—236
12.	Հ. Մանվելյան—Մի նշ Հայաստանի պատկարգային պայքարի պատմությունից (XIII դար)	237—244
13.	Գաբեգին Լեվոնյան—Արձանագործության և քանդակը պատմական Հայաստանում	245—267
14.	Ցեվգենի Բալյուզեյան—Հայաստանի գունագարդ կերամիկայի պրոբլեմը	268—308
15.	Ցանկ պատմագիտական գրականության (1936 թ.)	309—310
16.	Հնագիտական աշխատանքներ 1936 թ. (համառոտ ինֆորմացիա)	310—311
17.	Հնագիտական մատենագրություն	312—313

СОДЕРЖАНИЕ

		Стр.
1.	Памяти товарища Орджоникидзе	3—4
2.	Никогда не померкнут имя и слава Серго	5—8
3.	Григорий Константинович (Серго) Орджоникидзе	8—27
4.	Траурное заседание, посвященное памяти Григория Константиновича Орджоникидзе:	
	а) Речь тов. В. М. Молотова	27—31
	б) Речь тов. Л. П. Берия	31—33
5.	О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников.—Доклад товарища СТАЛИНА на Пленуме ЦК ВКП (б) 3 марта 1937 г. . .	35—65
6.	Заключительное слово товарища СТАЛИНА на Пленуме ЦК ВКП (б) 5 марта 1937 г.	66—84
7.	*Хачик Самуэлян*—Рабство в древней Армении	87—141
8.	*Акоп Зорьян*—Абу Юсуф Якуб, „Книга земельного налога"	143—170
9.	*Проф. Ашх. Каланта*р—Одна древнейшая оросительная система в Советской Армении	171—194
10.	*С. Бархударян*—Материалы по этническому составу армянского народа	195—221
11.	*К. Кафадарян*—Новонайденная клинообразная надпись из „Кармир-блур"	222—236
12.	*О. Манвелян*—Страница из истории классовой борьбы Армении (XIII век)	237—244
13.	*Гарегин Левонян* — Скульптура и резьба в исторической Армении	245—267
14.	*Евгений Байбуртян*—Проблема крашенной керамики Армении	268—308
15.	Перечень историографической литературы (1936 г.) . . .	309—310
16.	Археологические работы в 1936 г. (краткая информация) .	310—311
17.	Археологическая библиография	312—313

ՀԱՅԿ. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0649791

(504)

ԳԻՆԸ 4 Ռ.

Կուչ
3465

ВЕСТНИК ИНСТИТУТА

Истории и Литературы Армянской ССР

КНИГА II

Ереван 1937